אַרְבָּעִים שָׁנָה בַּאֲמֶרִיקָה

מאת

צבי שארפשטיין

פרופיסור לתנוך בבית המדרש למורים
שעל יד בית המדרש לרבנים שבאמריקה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

הוצאת „מסדה" בע"מ, תל־אביב, תשט"ז

FORTY YEARS IN AMERICA

Memoirs of a Jewish Educator

By Zevi Scharfstein,
Professor, Teachers Institute
of the Jewish Theological Seminary of America

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

כל הזכויות שמורות
PRINTED IN ISRAEL
דפוס מסדה, רמת גן

ארבעים שנה באמריקה

ספרי המחבר:

אוצר המלים והניבים

החנוך בארץ ישראל

תולדות החנוך בישראל בדורות האחרונים

דרכי למוד לשוננו

דרכי למוד התנ"ך

יוצרי ספרות הילדים שלנו

החדר בחיי עמנו

היה אביב בארץ (אוטוביוגרפיה)

תוכן:

עמוד

פרק ראשון : מורה דרכי באמריקה 7
פרק שני : בלשון הפרסומת 17
פרק שלישי : הטיול בניו־יורק 28
פרק רביעי : ממחרת היום 36
פרק חמישי : ברחוב הבאוֹרי 47
פרק ששי : ניתוקי הראשון מאירופה 57
פרק שביעי : בשדרה החמישית 65
פרק שמיני : במדור היהודי של הספריה העממית 72
פרק תשיעי : בסטאמפורד של קונטיקוט 82
פרק עשירי : דוד הכהן — בונה הקהילה 90
פרק אחד עשר : חברות בני עיר ומסדרים 100
פרק שנים עשר : אל הועידה הציונית בבוסטון 121
פרק שלשה עשר : לואיס דמביץ בראנדייס — שופט עליון וציוני עליון 130
פרק ארבעה עשר : ש. ב. מקסימון — איש מידות 143
פרק חמישה עשר : שמשון בנדרלי — ארדיכל התנוך היהודי 151
פרק ששה עשר : הוועידה הראשונה של ההסתדרות העברית 181
פרק שבעה עשר : המשכילים באמריקה 189
פרק שמונה עשר : ד"ר משה הלוי 199
פרק תשעה עשר : העולים בסולם ההצלחה 205
פרק עשרים : ר' ישראל מץ — חובב הספרות 225
פרק עשרים ואחד : בשנות השפע 234
פרק עשרים ושנים : המשבר בשנת 1929 263
פרק עשרים ושלושה : ילדי ישראל באמריקה 272
פרק עשרים וארבעה : צער גידול בנים 281
פרק עשרים וחמישה : הנרייטה סאלד — אם בישראל 289
פרק עשרים וששה : ד"ר ניסן טורוב — המחנך הלאומי 318
פרק עשרים ושבעה : כיצד נעשיתי מחבר ספרי לימוד 337
פרק עשרים ושמונה : גלגולי נפשו של המהגר היהודי באמריקה 348
פרק עשרים ותשעה : ביאליק באמריקה 359
פרק שלשים : משכנותינו בניו־יורק 373

פרק ראשון

מורה דרכנו בניו יורק

א

מה הם הגורמים שהניעו אותי ואת אשתי לעזוב את אירופה ולצאת למרחקים, לארצות הברית — ארץ אשר לא שאפנו לבוא אליה?

הגורמים היו דם ואש ותימרות עשן. יצאנו מאירופה בשנת 1914, משפרצה מלחמת העולם הראשונה.

הפלגנו מגינוא באניה איטאלקית, קטנה במידתה וקלה במשקלה וכבודה בשמה הרומנטי: דוקא דילי אברוציה (הדוכס מאברוציה), שהתנודדה כעריבה על פני משברי הים, בשעה שנשבו רוחות הסתו החזקות.

ההיינו מאושרים במסענו זה? — איני יודע להגדיר מהותו של אושר. הומבולדט היה אומר: „נוכחתי שאין האושר תלוי במקרים כשהם לעצמם, אלא ביחסנו אליהם". המקרים כשהם לעצמם — לא היה בהם כדי לשמח את לבנו. לקו המאורות באירופה ונתערערו החיים והתמוטטו ערים והתבערה התפשטה. לא ידעתי גורל אבי ואחי שברוסיה, והורי אשתי ברחו מגליציה ובקשו להם מקלט בעיר נכריה, בווינה בירת אוסטריה. ואנחנו — גלינו לארץ נכריה וממון קורח לא הבאנו עמנו. בכיסי היו ארבעים דולרים, ואולי ארבעים חסר אחד — את האחד נתתי דמי הענקה למלצר באניה. ומה קניינים אחרים הבאנו? מזוודה אחת של בגדי קיץ ותיבת נייר אחת שהכילה ספרים מספר וכרטיסים מצוירים, כרטיסי נוף משווייצאריה ומאיטליה, לזכרון המקומות שבלינו בהם את ירחי הדבש שלנו. שארי בשר וקרובים לא היו לנו בארץ החדשה, פרט ל„קרוב" רחוק לאשתי, שהודענו לו על בואנו ולא היינו בטוחים אם הגיע מכתבנו לידו, ואם הוא מקיים את

מאמרם של חכמינו ז"ל: „גדולה הכנסת אורחים". בקיצור: הלכנו לקראת הערפל. ואף על פי כן לא נפלה רוחנו. צעירים היינו ולא היינו צריכים לחזור על שאלתו של ביאליק: אומרים אהבה יש בעולם, מה זאת אהבה?

והאווירה באניה — אף היא הסיחה דעתנו מדאגות יום מחר. רצה הקדוש ברוך הוא לזכות אותנו ונפגשנו עם זמרת איטאלקית מפורסמת שהוזמנה אל סאן פראנציסקו אל מחזור קונצרטים. היא התיידדה עם אשתי, ובגללה היו לנו ימי המסע לחג ארוך אחד. יום יום נאספו נוסעי המחלקה הראשונה והשניה אל חדר המוסיקה, וכשהופיעה אדברטו, הזמרת, היו מעתירים עליה דברים שתהנה אותם מגרונה. היא סרבה קצת ואחר כך נעתרה לבקשתם. מפירה, עורך עתון איטלקי, ישב אל הפסנתר ללוותה, ופתחה באריה. הנוסעים האיטלקים הבקיאים בשירה היו למקהלה ושרו מתוך התלהבות מן הריפורטואר הקלאסי, וההרישו את שאון המכונות. כן עברו עלינו הימים והערבים בתענוגות. המו גלים ורצו גלגלים וחמרו מימי הים — והמקהלה שרה שירה אדירה והשכיחתנו עבר ועתיד.

אך לעיתים, כשישבתי יחידי על המכסה, או בלילות, כשנדדה שינה מעיני, באה דאגה בלבי. לאן אני הולך? מה צפון לנו בארץ החדשה? ואז עלה על לבי תָּכנם של מכתבים מאמריקה שנתפרסמו בעתונים העבריים ברוסיה. גם נזכרתי ביצירות משוררים אידיים הדרים שם. קראתי את „שירי הגיטו" של מוריס רוזנפלד בתרגומו הגרמני של ברתולד פייבל, שיצאו בברלין בציוריו ובעיטוריו של אפרים ליליען. באזני צללו עוד החרוזים על עבודת הפרך של הפועלים בבתי החרושת של יוע:

הֲמֹה יֶהֱמוּ הַמְּכוֹנוֹת בְּבֵית־הַחֲרֹשֶׁת,
וְעֵתִים אֶשְׁפַּח בַּשָּׁאוֹן אֶת הֲוָיָתִי —
תּוֹצֶה דָּרֶךְ אָנְכִי בַּהֲמוּלָה הָאַיֻּמָה,
וְנַפְשִׁי תֹּאבַד — אֲנִי נַעֲשֶׂה מְכוֹנָה.
אֲנִי עָמֵל וְעוֹבֵד וּמְתַיֵּגֵעַ לְלֹא חֶשְׁבּוֹן
וּסְחוֹרָה תִּנָּצֵר וְתֵרֵב לְאֵין סֵפֶר:
לְשֵׁם מָה וּלְשֵׁם מִי? — לֹא אֵדַע וְלֹא אֶשְׁאַל,
הֲתִכְשַׁר הַמְּכוֹנָה לַהֲגוֹת מַחְשָׁבוֹת?

אֵין רֶגֶשׁ, אֵין רַעְיוֹן, אַף תְּבוּנָה אָיִן,
הָעֲבוֹדָה הָאַכְזָרִיָּה תְּדַכְדֵּךְ וְתִדְרֹס
אֶת הֶעָדִין, הַנֶּאֱצָל, אֶת הַנִּבְחָר
וְהֶעָמֹק וְהַנֶּצֶלָה בְּקִנְיָנֵי הַסַּיִם.
הָרֶגֶשׁ יֵחָלְפוּ, הַשָּׁעוֹת תָּגוֹנָה,
כָּאֳנִיוֹת מִפְרָשִׂים יָטוּסוּ הַלֵּילוֹת, הַיָּמִים:
אָרוּץ אַחַר הַמְכוֹנָה כְּרוֹצָה לְהַדְבִּיקָהּ,
אֲנִי אָץ — לְלֹא הִגָּיוֹן, אֲנִי חוֹתֵר — לְלֹא חוֹף.

ציוריו של ליליען היו לוית תוגה לשירים. בציורו לשיר „המתפר" אנו רואים פועל משוחף ונפוּל לחיים יושב אל מכונת התפירה ועובד בלי הרף. פועל זה לא יזכה לראות את בנו הילד בביתו ולהשתעשע עמו, והוא מקונן:

אַךְ רַק נָדִיר אֶרְאֶנּוּ עֵר,
אֶת מַחְמַדֵּי הַקֶּטֶן;
תָּמִיד אֶרְאֶנּוּ רַק בַּלַּיְל
תָּמִיד, תָּמִיד בְּשֵׁנָת.

מַשְׁכִּים אֲנִי לַעֲמָלִי,
וּבְאַחֲר אֶחָזֵר,
הוֹי, זָר לִי יוֹצֵא חֶלְצַי,
מַבָּט יַלְדִּי לִי זָר...*

היהי גורלי כגורלם?

אמנם מקוה אני לעסוק שם במקצוע האהוב עלי. עד היום הביאה לי ההוראה עונג וחיי רווחה ומעמד טוב בחברה. ומהו גורל המורה העברי בארץ החדשה?

גם בנדון זה גונב אלי דבר תוגה. מעלה אני על לבי מכתבים שפרסם ב„העולם", בן עירי עקיבא פליישמן, שנדד לניו־יורק, על בתי הספר ומצב המורה בכרך זה. ההורים — כתב — מעריצים את החינוך

* שיר זה תורגם על ידי אביגדור המאירי, מובא ב„גליונות". תל־אביב, חוברת קס"א—קס"ב.

האמריקני ומזלזלים בעברי. האם היהודיה מקשטת את בניה בלכתם אל בית הספר הכללי, וכשמגיעה שעתם ללכת אל תלמוד התורה היא מפשיטה מעליהם את בגדיהם החמודות ומלבישתם טלאים וקרעים, ועתים יבואו שמה הילדים יחפים, באין נעלים לרגליהם.

יחפים? האלמד ילדים יחפים?

המראה היה משונה בעיני ולבי לא נתנני להאמין בו.

והאשה היהודית מניו־יורק הנוסעת עמנו באניה סיפרה לי כי המלמדים והמורים בניו־יורק עניים ואביונים הם, משום שמשכורתם מועטת, ולמלא את החסר למחייתם הם נעשים גם רוכלים: הם מחזרים על הפתחים למכור קופסות תה של וויסוצקי או יין שרף.

שמעתי את הדברים ולא נכנסו אל לבי. יותר מעשר שנים שימשתי מורה באירופה, חביב על התלמידים ומכובד על ההורים. אף שם, בערי הדלות, לא ראיתי ילדי ישראל באים יחפים אל הלמודים. אין זאת אלא גוזמה. ובלבי שלט בטחון בעתידי.

ולבטחון היה על מה לסמוך.

בכיסי היה מכתב כתוב רוסית נמלצת מאת צבי אברסון, מראשי הציונים הרוסים בשווייץ, אל חברו ממנהלי התנועה הציונית בארצות הברית, אל אברהם גולדברג. בארנקה של אשתי נשמרה אגרת מאת הד"ר רובינסון, פרופיסור להיסטוריה ולכלכלה מדינית באוניברסיטה של מינסוטה, אל חברו הפרופיסור זליגמן ממכללת קולומביה. הוא מבקש מאת חברו לעמוד לימינה.

ובכתב עת עברי, אם לא אשגה ב„המעורר" שנערך על ידי י. ח. ברנר ויצא בלונדון, מצאתי את כתובתו של דניאל פרסקי. כנראה — אמרתי בלבי — מצנט עברי. שלחתי מכתב מגנף של שווייצריה והודעתי לו שעומד אני לבוא לניו־יורק בראשית הסתיו ובקשתי ממנו להשתדל בגיני ולמצוא לי משרה „המתאימה לכבודי ולפעולתי בשדה החנוך עד עתה". אמנם זר אני ולא יכירני, אך העידותי לי שני עדים נאמנים, יהודים תושבי אמריקה, שראוני בשעת הוראתי בבית הספר.

העד האחד היה פרופיסור גוטהארד דייטש מסינסינאטי. בימי מסעו ברוסיה הגיע אל ברדיטשוב לחקור את חיי ישראל בעיר היהודית הזאת, וטובי העיר הביאוהו אל ה„חדר המתוקן", מכון תפארתם. בואו של דייטש עשה רושם בעיר. הוא היה גבה קומה, רחב כתפים ומלא

פנים. תפארתו היה זקנו — זקן ארוך, מפולג לשנים ונזרקה בו שיבה. זקן זה שיווה לו הוד קדומים, הוד אבות. הוא צעד בבטחון, כאדם בן חורין שאין פחד לנגד עיניו וראשו מורם בגאון. על ירכו לימינו התנודדה מצלמה מושמת בנרתיק של עור צהוב. שהיה תלוי ברצועה מן השכם. כשהתהלכתי עמו ברחובות ברדיטשוב היו העוברים והשבים מסתכלים בו ביראת הכבוד ומפנים לו דרך. יהודי יפה תואר ויפה מראה כזה, פטריאכאלי ומודרני כאחד, נראה שם לעתים רחוקות. והמצלמה העידה בו כי מרחוק בא.

כשנכנס אל הכיתה ב„חדר המתוקן" שהוריתי בה פנה אלי עברית ובמבטא ספרדי:

— באתי מאמריקה — אמר לי — וברצוני להכיר את חיי ישראל ברוסיה. תרשה לי לבחון את הילדים?

— בכבוד גדול.

— לומדים הם תולדות ישראל?

— כן.

— מאיזו תקופה?

— מתקופת ימי הבינים.

הוא שאל את הילדים על יהודה הלוי ועל הרמב"ם. למרות מבטאו הספרדי הבינוהו הילדים וענו על שאלותיו כהלכה.

— מי יתן והיו לנו בתי ספר כאלה באמריקה — אמר מתוך התרגשות.

עדי השני היה ראובן ברייגין. בימי מסעו בגליציה בשנת 1908 הזמנתיו אל בריז'אן, שבה נהלתי את בית הספר „שפה ברורה", להרצות על תחית הלשון והספרות העברית. אף הוא בחן את תלמידי ושיבחם.

ואם שני גדולים אלה ימליצו עלי — אמרתי בלבי — וודאי תימצא לי משרה. ולמה אדאג?

ב

הרגשת החג באניה הולכת ופגה. כשאתה נמצא בלב ימים הנך תלוש מן העולם ומדאגותיו. פתך אפויה ודגך נצלה ויינך מזוג ומשרתים יחפזון למלא רצונך, ומדי יום, אחר הצהרים ובערב, ינעימו

לך נוגנים זמירות קלאסיות. דומה האניה לבי הלולא. אבל כשאתה הולך ומתקרב אל היבשה אתה נזכר באחריות החיים ובמלחמתם. מחר תקיץ משנתך ויוטל עליך לבקש לחמך על אדמת נכר.

נוסעי המחלקה הראשונה והשניה כבר הוציאו את משקפותיהם להתבונן בספינות הנראות מרחוק ולבקש את שרטוטי החוף. המהגרים האיטלקים נחותי הדרגה, שבכל ימי נסיעתם לא פסק החיוך מעל שפתותיהם והיו מושכים בשפמיהם הארוכים בטוב לב — עתה באה רצינות והעיבה את פניהם הנקשים, שזופי השמש וחבוטי הרוח. הורים ובניהם נתכנסו לקבוצות על הספון הצפוף ונשמע גרגור של דברים — המולה גדולה מאד. גברים נשאו את ארגזיהם, ארגזי העץ המחושקים ברזל, ואספום למקום אחד. נשיהם נמוכות הקומה ורחבות השמלות — טיפלו בסירים ובקדרות ושמום בתוך שקים כבדים, ובניהן ובנותיהן עמדו על ידן לסייען.

האניה האֵטה את מהלכה. נראתה סירה דגולה דגל אמריקני. רב החובל וסגנו עמדו על המעקה והצדיעו. נתקרבה הסירה ומלחי האניה הורידו סולם עבותים והפקידים עלו.

הפקידים ישבו באולם לבדוק את הנוסעים — את האזרחים האמריקנים. בינתים באו סירות סחב למשוך את האניה אל הנמל — והביאוה. נוסעי התאים החלו לרדת. הם הלכו זוגות זוגות, איש ואשתו, איש ורעו, שקטים ובטוחים ומחייכים לקראת ארצם ובני ארצם. לפניהם נשאו משרתי האניה את מזוודות העור המהודרות ואת הארגזים הכבדים, ארגזי הבגדים. על מעקה הנמל עמדו המוני בני אדם שבאו להקביל את פני קרוביהם. הם התרוממו ומתחו צואריהם לראות את הבאים ונפנפו במטפחותיהם.

אדברטו נפרדה מאשתי בגיפופים ובנשיקות ובבקשות להחליף מכתבים עמה.

אט אט נתרוקנה האניה מנוסעיה המיוחסים. עתה נשארנו אנו, הגרים, המהגרים. הורידונו לתוך סירת קיטור להעבירנו אל אליס איילנד לשם בדיקה — כחוק למהגרים. נשבו רוחות סתיו. הרגשנו את עצמנו זרים, תלויים בחסדי אחרים ומקופחים.

הרגשה בלתי נעימה זו גברה בנו כשקרבנו אל האי המוריק בדשאו. יפה ונעים היה האי, אבל הירק לא משך עינינו ולא שימח לבנו. יגון

עטה אותנו. נמצאנו תחת השגחה — פקידים מלפנינו ומאחורינו. כעדר מובילים אותנו ומכוונים את צעדינו. נכנסנו אל בנין גדול אפור קירות. עוברים אנו בשורה לפני רופאים וראשינו גלויים. רופא ראשון מתבונן בכל ראש, ועתים ישלח ידו לפרוע את שער המהגר. רופא שני מתבונן בעינים, אם לא נוגעו בגרענת או בליקוי אחר. לא עצם הבדיקה משפיל את ערכנו האנושי, כי אם דרך עשייתה, דרך הסיטונות. כעדר אנו — עדר בני מרון. הרופא אינו מתייחס אליך כאל אדם — הוא מכוון מבטו למקום הזקוק בדיקה, ולשאר — עיוורות עיניו מראות. אף מאמר חז"ל העולה על הלב: „כלה שעיניה יפות אין כל גופה צריך בדיקה" אינו מקובל כאן. רק אשתי — לבה לא נפל עליה. היא מחייכת לכל והכל מחייכים לה.

נקראנו לפני ראש הקומיסיה והפמליה שלו — אלו היו ישובים לפני שולחן ארוך. אשה לא צעירה, בת ישראל, פנתה אלי בגרמנית ושאלתני באיזו לשון אדבר. לאחר תשובות מספר על שאלות של שיגרה, הביט אלינו ראש הוועדה בפנים שוחקות ושלחנו מלפניו כבני חורין. — אברככם בהצלחה — אמר הראש גרמנית והיתה לנו הרווחה.

ג

שוטר פתח לפנינו את דלת החדר אל האולם, ומבין ההמון המגוון יצא לקראתנו „הדוד" מרחוב דילינסי.

— האַת בתו של מנדל? וזה בעלך? ברוכים הבאים!

לפנינו עמד אדם כבן ששים, שפניו החיוורים וידיו המגוידות ואצבעותיו שנתעקמו קצת העידו עליו שטרח ויגע בימי „ירקותו". אבל עם כל זה הורגשה חשיבות במראהו ובדיבורו. בגדיו היו נקיים ומגוהצים — אף על פי שהיו עשויים מאריג זול ותפורים גסות, כאותם המזומנים למכירה להמון. זקנו היה רחב ומסורק ומטופח יפה. דבורו היה בנחת, כמונה מלים. רק עינו הפוזלת פגמה קצת והפחיתה מחשיבותו המכוונת.

— שלום עליכם! — אמר ובחנני במבטו — ודאי יגעתם הרבה בנסיעתכם.

— לא, דודי, — פרצה אשתי בצהלה — נסענו במחלקה שניה

ונהנינו ממאכלות טובים ומשירה יפה ומרעים מעניינים. היה זה מסע תענוגות.

— כך, כך — ענה דודי בקרירות, כמעט בקפידה — התענגתם. נשתנו הזמנים. לא כך באנו אנו הנה. מילא, נסע הביתה ונשתה כוס תה. אל נא תדאגו. יש לכם מורה דרך בארץ זו.

הרימותי את המזוודה הקלה ואשתי נטלה בידיה את תיבת הנייר, זו שהכילה את הכרטיסים המצוירים, והלכנו אחר מורה דרכנו לשבת בספינה קטנה שתביאנו אל ניו־יורק.

ישבנו על הספסל הארוך, אני מימין הדוד ורעיתי לשמאלו, ומיטיבנו התחיל בשאלות על משפחת אשתי, ואחר כך סיפר לי בענווה מחושבת שהיה פועל בבואו, ועתה הוא קבלן — מעביד פועלים בבית חרושת לתפירת בגדים, ולרגל בואנו קרא לבוקר זה חג ובא לפגשנו. ובשיחתו הכניס פסוקים כצורתם. דבריו נשמעו בנעימות ובחשיבות. ואודה שעורר בי יחס של כבוד.

כשהגענו אל מגרש הבאטרי עלינו על החשמלית של ברודביי. מתוך סקרנות הבטתי אל בתי החומה הגבוהים ואל התנועה המהירה שברחובות. הרגשתי את נשימתו הלוהטת של כרך. העוברים והשבים ממהרים מתוך דחף עצבים ובפניהם אותות הדאגה של החמצת השעה.

— עוד ימים מספר ואהיה אף אני בין אלה רדופי הטרדות — אמרתי בלבי וגל של שמחה עלה בלבי.

בינתים ראיתי את דודי מדיין עם הקונדוקטור. הוא סופר מלותיו האנגליות מתוך מאמץ, והקונדוקטור זורק בו מרה. רציתי לסייע לדודי ומכיוון שלא הבנתי דבר מן השיחה שאלתי את הקונדוקטור:

— שפרעכען זי דויטש? (המדבר אתה גרמנית?)

— יאוואהל (כן).

והקונדוקטור אמר לי ברגזה שאדם זה מגמגם אנגלית ואינו יודע בדיוק מה רצונו.

— שונא ישראל — אמר לי דודי — מעמיד פנים כאילו אינו מבין לשוני. עלינו לנסוע אל מורד דילנסי ולעבור לחשמלית אחרת, ואינו עונה כבן אדם.

ופני דודי נשתנו. שתי עיניו, התקינה והפוזלת, זרקו רשפי זעם. גבות עיניו העבותות סמרו.

הסברתי לקונדוקטור להיכן אנו נוסעים ונתן לנו כרטיסי מעבר ואמר לי:

— לכשתגיעו לדילינסי ארמוז לכם ותעברו לחשמלית של אותו רחוב, ותסעו עד מקום מגוריכם. הושטתי את הכרטיס למורה דרכי והבטחתיו שאביאנו אל חדריו. הוא נטל את הכרטיס מידי ופנה אל החלונות ולא הוסיף לדבר דבר.

ד

מכיוון שהתחילה החשמלית של רחוב דילינסי יורדת ראיתי כי בתוך עמי אני יושב. אלה הם אחי, — אלה שזקניהם גזוזים או מגולחים או מגודלים. רובם „מודרניים" הם — מודרניות זולה: בגדים קצרים ומהוהים, כובעים מעוכים ומאובקים ששוליהם יורדים כמהססים או כמדולדלים, וחלוקיהם לא נקיים ביותר. והעיקר: פנים מקומטים, חרושי סבל ויגיעה. ברחוב מהומה. בני אדם אצים, נתקלים זה בזה ונפטרים ברוגז. מעת לעת נוצצות לפני עיני אותיות עבריות של שלטים, „כשר" ואף „למהדרין מן המהדרין". רואני המון חנויות, אף דוכנים עמוסי סחורות. זוהי אטמוספירה קרובה לי — אווירת הירידים. אין בה לא נוי ולא זיו ולא בשורה טובה, ברם היא מעידה על חיים ומפיגה את הרגשת הנכר.

אין בה לא נוי ולא זיו — שאפילו בערי גליציה שבאתי מהן, בריז'אן וטארנוב, לא דרתי בשכונות העוני הצפופות ש„היהדות", תרון שם בחוצות. שכנתי ברחובות השקטים, המרווחים, בקרבת גנים. עתה אני רואה את הדלות הישנה של העיירות, מוגדלת בצורת כרך.

עם קרבת החשמלית למורדו של הרחוב גברה הדלות ורבתה הזוהמה. כאן חזרה לו לדודי חשיבותו. כאן היה מקום בטחונו, מקום שררתו. בברודביי נתמעטה דמותו. שם עושר ונימוס אמריקני והלשון האנגלית שלטת. בשכונה זו מקום חיותו וכבודו, מקום שלטונו בבית החרושת וגבאותו בבית המדרש.

הגענו לגשר גבוה שהתרומם באמצע הרחוב, זה גשר ווילימסבורג, שמתחתיו היו דוכנים של דגים וירקות ופירות. באותו מקום קם דודנו ואמר בקול שנשמעה בו שוב ההכרה העצמית:

— כאן אנו יורדים.

על מדרגות אבן שלפני בית חומה מאובק, שכתליו שרוטים ומחוטטים וכתובים כתובות של נערים עמדו שתים נשים, האחת קטנה ודקה, שאפה ארוך כמקור החסידה, ועל כן דמו פניה לפני הצפור. וחברתה — אשה שמנה ורחבת ירכים וראשה מכוסה מטפחת.

— שרהקה — אמר דודנו לקטנה — הנה אורחינו. נעלה אל דירתנו.

האשה כיוונה את עיני האיה שלה אלינו, מדדה אותנו ובחנה את בגדי ואת כובעה המהודר של רעיתי, וריטנה:

— מה זה התקשטתם כל כך? ליום טוב באתם? כאן באמריקה תלבשו בגדי עבודה. פה עובדים.

רחש־מה זז בלבי. הלהניח את קרובינו וללכת אל מלון? הגאון הפנימי אמר: הפרד, והחוש המעשי לחש: טובים מגורי שעה.

הדוד זרק מבט זועם באשתו. היא נשתתקה והלכה לפנינו.

בבית הושיבונו אל השולחן לשתות תה. דודנו כיסה ראשו בכיפה, כיפת משי גבוהה, שלף נעליו ונעל סנדלי בית, החליק שערות זקנו בידו ונדמה לרב בעיירה. כשלונו ועלבונו שבחשמלית נשכחו מלפניו. פה הוא השורר בביתו ופה ניהל עמנו שיחה של רב נסיונות, שאמריקה וחייה גלויים וידועים לפניו, והוא מזומן להדריכנו בדרך ההצלחה בסביבה חדשה זו.

פרק שני

בלשון הפרסומת

גלגלנו עם הדוד שעה של שיחה ולאחר סעודת הצהרים פנה אלינו ואמר:

— עלי ללכת לעסקי, ואתם תוכלו לנוח.

— ואת שרה — אמר לאשתו — קני את עתוני היום ותני להם לקרוא וידעו את הנעשה באמריקה.

האשה החריפה את עיניה וזקפה את אפה המַקורי. נראה היה שאין קניה זו לפי רוחה. לאחר שקול הדעת אמרה לי:

— יש עמדי כאן חבילה גדולה של עתונים ישנים. קרא בהם. הלא אחת היא לך. העתונים אינם אלא חוזרים יום יום על דברים ישנים.

היא הגישה לי חבילה גדולה של גליונות ה„טאגעבלאט" — עתון יומי אורתודוכסי שיצא בניו־יורק. התבוננתי בתאריך — כבר עברו על הגליונות שבועות. רובם היו מלפני ראש השנה ויום הכפורים.

התנפלתי על העתונים בתאווה עצומה. צמאתי לקריאת עתון — כי במשך כל ימי מסעי לא ידעתי כלום מן הנעשה בעולם, ביחוד בעולמנו אנו, עולמו של ישראל. ושנית: השתוקקתי לעמוד על טיבו של העולם החדש שנכנסנו אליו, ומי יגלה לפני את אורחות החיים בו כעתון?

ולא טעיתי.

נוכחתי במשך שעה־שעתים שהגעתי לארץ הפלאות. גדולות ונצורות אשר לא שערתין ולא שוויתין בדמיוני נתגלו לפני. מעשי נסים מתמיהים!

בגליונות העתון שמלפני הימים הנוראים מצאתי מודעות רבות על חזנים. שמוע שמעתי בערי רוסיה וגליציה חזנים ובעלי תפלה מסוגים

שונים, מהם תמימים ומנעימים, ומהם טירונים ובעלי מומים, מהם מנגנים שברכם ה' בקול וברגש והם מניעים את נימי הלב, ומהם צווחנים וצרחנים, שהיו צורמים את אזני השומעים ופורטים על עצביהם — אבל מנגנים ומשוררים כפי שהיו מתוארים במודעות העתון לא זכיתי עוד לשמוע.

קראתי על חזן „מפורסם" שהסתייע ב„מקהלה ענקית", וקולו „קול ענקים" (א ריעזיגע מוזיקאלישע טענאר שטימע); חזן אחד ברך ה' ב„קול אריות" ותפילתו היא „שירה הארמונית נפלאה", והגניחות שהוא גונח! כל אחת מהן היא „אנחה יהודית אמיתית" וכל השומע תפילתו לא ישכחנה כל ימי חייו, עד רדתו אלי קבר; חזן אחד „מקסים את שומעיו" ושם יצא לו ב„כל העולם כולו". ואחד מהם הוא לא רק יחיד בדורו, אלא בכל הדורות כולם, שכן הוא שר „בנגינה המקורית של בית המקדש". וממי קיבל מנגינה זו? בודאי מהימן, אסף וידותון, שומרי משמרת השיר בבית המקדש, ו„הוא נושא דגל המתיקות היהודית". ברם כל החזנים הנפלאים ההם הם כאין וכאפס לעומת חזן אחד ששמו קארניול*. כי על מקהלתו נמנים „המשוררים הנבחרים ביותר של ניו־יורק" וכל „גדולי החזנים כורעים ברך לפניו" וכשהם שומעים את זמרתו הם מתברכים „אשרינו שזכינו לכך". ומפני מה לא יכרעו ברך לפניו, הלא הוא „מנגן בחסד אלוהים" המדובב נפשות ולשמע תפילתו „אבן מקיר תזעק".

נוסף על המודעה הזאת נדפס בעתון מאמר מיוחד על חזן רב מג זה. המאמר היה ארוך מדות ותפש את העמודה כולה, מראש הגליון ועד תחתיתו — לכל ארכו. שבחי החזן שם הגיעו לשיא שאין ילוד אשה יכול להגיע אליו. כשהתפלל החזן — נאמר שם — בכו אבני התיאטרון. קולו היה כצרי ללב השומעים; עתים פרץ החזן בשאגה אדירה והגיע עד כסא הכבוד; כששר היו היושבים בישיבה של מטה מתרוממים ועולים לשמי שמים, ובה בשעה היו המלאכים שוכני מרום יורדים למטה להטות אוזן לפרק שירה שלו, כי כמוה לא נשמע עוד אפילו בישיבה של מעלה. הסופר איש הפרסומת מודה בענוותו שהוא קצר יכולת. רוצה היה למסור בעתון את עצמת ההתרגשות בשעת

* אלתר יחיאל קרניול (1855—1928) היה יליד רוסיה ושימש חזן בבתי כנסת מפורסמים ברוסיה ובאונגארן ואחר כך באמריקה.

התפילה — ותש כוח עטו. היה היו רגעים — מודה הסופר — ש„האדונים והגבירות" שנתאספו החלו מרטטים בכל גווּם ומררו בבכי כתינוקות בשעת מיחוש ולא יכלו בשום אופן לעצור בעד זרם הדמעות שהזילו עיניהם בלי הפוגות. הרגשתם דמתה — בדיוק גמור — להנאתם של הצדיקים שבגן עדן מנוחתם — על פי הציור שיש לו לסופר זה. כדאי לבוא ממרחקים, ממרחקי תרפ"ט אלפים פרסאות, ישר אל שכונת ברונכס, כדי לשמוע את נעים זמירות ישראל.

ראשי החל סחרחר מהמולת הסופרלאטיבים האלה. נלאיתי נשוא את הגדולות ואת הנצורות. מה עוד יכול הסופר הזה להוסיף — אמרתי בלבי — למה הוא מגבב עוד דברים? הלהרגני הוא אומר בפטיש מליצותיו? אבל רואה אני שטעיתי. עדיין לא הוציא את כל החיצים מאשפתו — ולא נמלאה עוד סאתי. אמנם כח ההפלגה כבר ניטל ממנו. כבר זרק את כל אבני הבליסטראות ולא נשארו עמו אלא אבני חצץ ושברים. על כן החל מתפייט ומרבה בדברי רגשנות וכותב כמעט בדמע — ואף את הרגשנות לא יכיל לבב אנוש חלוש.

ולשם ההיסטוריה אביא בזה דוגמה קצרה:

„אם נזדמן לכם להיות במקום סופה נוראה, איומה, עצומה, בליל אופל וזוועה, בתוך סערת ברקים ורעמים וזרמים וגשמים, ונדמה לכם שכל העולם כולו יחזור לתוהו ובוהו — „ואם קרה לכם לראות שאחר הסערה מתפזרים העבים הקודרים והחמה הנעימה, שמש המרפא, תציץ ותחיה נפש כל חי וקנה כל עשב —

„את כל אלה תרגישו — אם תשמעו לקול החזן הזה".

כנראה שנתגנב ללב הכותב חשש כלשהו שמא יטילו ספק באמיתת דבריו — הלוא בדור של קטני אמנה הוא חי — על כן הביא עובדות לחזק את דבריו:

„כששאג החזן „שמע קולנו" פרצה יללה נוראה, ונדמה היה כאילו כנסת ישראל כולה, מכל הארצות, דורשת בציליל הארמוני רחמים מאת הקדוש ברוך הוא".

ואת המאמר הנפלא הזה סיים בטון אינטימי:

„כותב הטורים האלה שמע אתמול את נגינתו בסליחות ואמר בלבו:

„החזן הזה הוא הוא הנגינה היהודית, הוא ולא אחר! ואשרי מי

שזכה לשמוע מנגינותיו, הואיל והחזן הוא „איש אלהים" (א געטליכער מאן)".

יותר לא היה לו לסופר מה לומר, ונשימתו נפסקה.

*

כשנפטרתי מסופת זוועה זו, אשר כמוה לא התחוללה עוד בקרבתי, ורווח לי מעט, החילותי מתבונן בעיטורי המודעות שעל החזנים.

התפלאתי על הקומות שבחרו החזנים להתפלל בהם. ידעתי עד אז על בית תפלה, בית כנסת, שהוא על פי הרוב הגדול שבעיר, על בית מדרש, ועל „היכל" או „בית כנסת כוראלי", לנאורים ולעשירים, ואף על „קלייזיל" (בית תפלה שבחדר קטן), אבל במודעות נזדמנו לי שמות חדשים אשר לא ידעתים ולא יכולתי להאמין שפירושם הוא כמקובל באירופה. האחד מתפלל ב„מיללערס טהעאטער", השני ב„פאבסט קולוסיאום" והשלישי ב„טאממאני האלל". „טהעאטער" ידעתי הרי זה תיאטרון שבו מציגים מחזות על ענינים שבינו לבינה, והאהבה תחוג שם נצחונה או תבכה לכשלונה, ואף יוצאים שם לקרבות בחרבות ולפעמים נופלים חללי האהבה על הבימה; בתיאטרון היהודי ידעתי מועטות המלחמות, אבל רוקדים שם רקודים ושרים שירים ובהם רמזים לא כמשי דקים. קולוסיאום ידעתי שהוא תיאטרון רומי — ובוודאי שאינו מקום קדוש, וטאממאני הולל* — פירושו נעלם ממני לגמרי. אם הראשונים הם תיאטראות — אמרתי — הרי זה בוודאי קרקס. ובאלה מתפללים? פלא הוא בעיני!

בזמננו זה הכל אומרים „טוב מראה עינים" ומוסיפים ציורים לביאורים. גם במודעות על החזנים הוסיפו ציורים, ואלה העמידוני על האמת כמות שהיא. באחד הגליונות מצאתי ציורו של קארטוניסטון אחד, לויב שמו, שהראה לי בחוש איה מקום כבודן של הרינה והתפילה בניו־יורק. רואה אני חלק של רחוב הומה, בו בניני מסחר צפופים זה לזה. שער אחד — ממעל לו שלט גדול: דאנסיג הולל (אולם ריקודים). משני הצדדים נראים שלטי הבתים הסמוכים: שלט של בית מרזח,

---

* שם בנין מיוחד בניו־יורק שיש בו אולם לאספות לעניני פוליטיקה ובחירות ומשרדים לפוליטיקאנים פרופיסיונאליים, ונודע לא כמקום של מעשי צדק וחסידות ומוסר חברותי נעלה.

ועליו מצוירת כוס של בירה המעלה קצף, ולידה המחיר — חמשה סנטים; מן הצד השני מודעה על סעודה הנערכת ביום הכיפורים על ידי חברת כופרים. ועל שער הכניסה — לאולם הריקודים — מודעה גדולה

לשמוע אל הרינה ואל התפילה

וועלטבערימטער קעניג פון אלע חזנים

רעווערענד כאמאליע

מיט קאהר

וועט דא פארבעטען דיעזע ימים נוראים

טיקעט 50 סענט

ותרגמתי לי את הדברים ללשוננו:

החזן הידוע בעולם כולו, מלך כל החזנים, הרברנד כאמאליע*, יתפלל בלוית כל מקהלתו בימים נוראים, ודמי הכניסה הם חמשים סנטים.

גליון המודעות היה זרוע צילומי חזנים, תמונות ברורות ומטושטשות של פנים רציניים ופנים של קלי ראש, פנים ענוותניות ופנים שחצניות, פנים של תמימות או של טפשות — בקצור פרצופים מכל המינים. על ראשיהם — מצנפות בצורה של פיראמידה הפוכה, צרות מלמטה ורחבות מלמעלה, וגלימותיהם שחורות ועליהן טליתות צרות, ועונדים החזנים לצווארים עניבות לבנות הפורשות כנפיהן לימין ולשמאל.

כניסתי לעולם חדש זה גרמה לי סחרחורת. עשתונותי נתבלבלו ועיפתי.

אשתי ישבה עם הדודה במטבח ושוחחה עמה על בני משפחתה. והנה נכנסה אל הטרקלין.

* בשעת קריאה לא ידעתי פירוש המלה רברנד, אחר כך נודע לי שהוא תוארו של אדם הראוי ליראת הכבוד וצריכים להדרו, ככהן וככומר, וכרב, להבדיל.

מחשבת פתאום נצנצה במוחי. עליתי על הכסא ונאמתי נאום:

— לאמריקה הגיע מורה עברי ושמו צבי שארפשטיין. הוא מלך כל המורים, ולפניו יכרעו ברך כל המלומדים שבעולם. כשהוא מלמד פיו מפיק מרגליות, והמרגליות נכנסות ללב התלמידים ומאירות באור שבעת הימים. תלמידים שנתן הקב"ה חכמה בלבם — יחכמו פי שבעה ויכבשו ארץ בתבונתם, ותלמידים פתאים, אשר השם ה' חכמה, תיכנס ערמומית בלבם ויפליאו תבל במזימותיהם ובתחבולותיהם; אלמים יפתחו פיהם ויחזו חזיונות כישעיה וכירמיהו וכיחזקאל בן בוזי, חרשים — תיפקח אזנם לשמוע דברי קדושה וטהרה, כדברי המלאכים הקדושים, הארואים ממרומים. הורי ישראל! שלחו את בניכם ללמוד לקח מפיו. אשריכם שתזכו למסור את גורל צאצאיכם וצפיעיכם לידי הגאון, יחיד בדורו ויחיד בכל הדורות. ושכר הלמוד רבע דולר לחודש!

אשתי שמעה את הדברים הראשונים מתוך בדיחות הדעת — כי כבר התרגלה קצת לתעלולי. ברם עם המשך דברי נראה צל דאגה על פניה. פתאום פרצה צעקה מפיה:

— מה לך, צבי?

קפצתי מעל הכסא וקראתי:

— אל נא תיראי, רעיתי, אני מדבר בלשון הפרסומת, אני מדבר יהודית אמריקאנית!

*

נוסף על מודעות החזנים, שמצנפותיהם המכודנות ועניבותיהם הרחבות משכו את עיני, התעניינתי בחדשות הרבות על המועמדים היהודים שבשכונות ישראל בניו־יורק, שביקשו להבחר אל הקונגרס. הגעתי אל ניו־יורק בשעת הרת עולם הפוליטיקה, שעת הבחירות. הקירות היו מכוסים מודעות ענקיות בלווית תמונות המועמדים ושם המפלגה; בקרנות הרחובות עמדו נואמים על תבות או על מכוניות משא וצרחו את צריחותיהם בשבח מועמדי מפלגתם ובגנות מועמדי שאר המפלגות. גליונות ה„טאגעבלאט" היו גדושים מאמרים ומודעות ודברי התנצחות עם הצד שכנגד, עם עתון הפועלים „פארווערטס".

הקנדידט שנתמך על ידי ה„טאגעבלאט" — שמו היה הנרי מ. גולדפוגל. כנגדו הועמד בא כח המפלגה הסוציאליסטית מאיר לונדון —

הוא הוא מלאכו הטוב של ה„פארווערטס". שני המועמדים היו יהודים.

טענתו החזקה ביותר של ה„טאגעבלאט" היתה בענין ההגירה. מפלגת הפועלים התנגדה להגירה חפשית — כי פחדה מפני התחרותם של הבאים, שמא ימכרו כחם בלא מחיר ויורידו את שכר העבודה. ה„טאגעבלאט" הוכיח שיש בקונגרס נבחרים המתייחסים לא בחיבה לישראל וחוששים ל„פן ירבה", על כן הם באים מפקידה לפקידה בהצעות להגביל את ההגירה. אם תובא הצעה כזאת לפני הקונגרס יוכרח מאיר לונדון — על פי צו מפלגתו — לתמוך בה. גולדפוגל שכבר שימש כמה שנים בקונגרס הגן בכשרון על חופש ההגירה. בנאומיו השתדל להוכיח שבמורד העיר ניו־יורק, מקום משכנם של המהגרים היהודים, יש יותר אינטליגנציה, יותר אהבת עבודה, יותר כשרון המעשה ויותר פאטריוטיות מאשר בשכונות המיושבות אמריקנים מדורות. אף הוא עצמו היה יליד מורד העיר וחניכו ויכול היה לשמש מופת חי וחותך. ושאלת ההגירה — כתב העתון — היא החשובה ביותר בימים האלה, כשהמלחמה החריבה הרבה ערים במזרח אירופה ועקרה רבבות יהודים ממקום שבתם, ופיזרתם, ואין להם תקווה לחיי מרגוע, כי אם באמריקה.

את הדברים הנכוחים הללו ליווה בדברי חרוף וגידוף, שלא קראתי עוד כמותם בדפוס. הוא קרא לסופרי ה„פארווערטס" „כנופיה של מופקרים, חצופים וצבועים", אנטישמיים נשחתים המביאים קללה עמהם, „בני אדם היורקים מרה ובוץ על היארמולקה היהודית ומכעיסים כעכועי גסיסה", ואת העתון קרא „סמרטוט אדום צהוב של זנות" (רויט געלע זנות שמאטע") — כח אפל שחור השוכב תחת גלימה אדומה צהובה. הפארווערטס מצדו הודיע שלא יירא ולא יפחד מפני הטירור של מתנגדו ויילחם בו עד חרמה.

מדברי הניצוח למדתי שאין ה„פארווערטס" נופל מן הטאגעבלאט בדברי תוכחה, אלה וקללה, וסופריו אינם מוצאים קושי להשתמש בדברי גידוף. הם כנו את ה„טאגעבלאט" „הכיפה השחורה" (די שווארצע יארמעלקע) השונא את הפועל היהודי תכלית שנאה ומוכן לטבעו במים.

בשבת אחר הצהרים, כשעה לפני מוצאי היום, יצאתי לטייל בסביבה והגעתי לרחוב הראשי בשכונה, איסט ברודביי, ועיני ראו מחזה מעניין.

ברחוב הסואן עברו מכוניות משא גדולות מלאות נערים ונערות מגיל בית ספר והם מנופפים בדגלים אמריקנים ואדומים, וצווחים בקולי קולות:

— הצביעו בעד לונדון! בחרו בלונדון!

זאת הפעם הראשונה שראיתי חילול שבת בפרהסיה, ומה התפלאתי שהעוברים ברחוב, — והיו ביניהם יהודים מזוקנים לבושים בגדי שבת ויהודיות עטופות במטפחות ראש — מביטים אל המראה באדישות ואינם מוחים.

בתופעה בודדה זו נתגלה לי, הזר, השינוי הגדול שבא בחיי ישראל. הנה שוכנים כאן המוני המונים של יהודים, יותר מאשר במדינה קטנה באירופה, ושלטונה של היהדות נשבר!

*

כעבור ימים מספר היו הבחירות ומאיר לונדון נבחר.

מהרתי לקנות את ה„טאגעבלאט". צפיתי לקרוא דברי מספד וקינה על האסון שקרה, על הפורעניות העתידות לבוא ועל העצות איך להציל את המצב. תחת זה קראתי במאמרה הראשי של המערכת ברכות אושר והצלחה לחבר הקונגרס החדש.

אף זה נתן לי לקח טוב על חיי דימוקראטיה בעולם החדש.

*

ההפרזות העצומות בלשון העתונים הביאוני לידי פקפוקים בדיוק הדברים, ואף על פי כן מודני שקשה היה לי מאוד להשתחרר מן האמון שנטבע בי במלה הנדפסת הקדושה בעיני. נכנס ספק ונמוג ודבר מה מן ההפרזה דבק בי.

בשעת הבחירות אל הקונגרס היו בחירות גם לבתי המשפט. והנה קורא אני מאמר, או מודעה בצורת מאמר, על מועמד אחד יהודי לבית המשפט, מרובע 12, ושמו גוסטאב הארטמן. נודע לי מן המאמר שהמועמד הוא עורך דין, נואם מצוין, איש חסדים ונדיב גדול. נשיא הוא בחברת „חסד של אמת" ובעמלו נבנה „בית יתומים" גדול במזרח העיר, ברחוב השני. כל הימים אינו אלא עוסק בצרכי צבור.

גם ברובע 31 העמידו קאנדידט יהודי לשופט, ושמו איזידור הירשפלד. בצד המאמר נתפרסמה תמונתו. אכן הכרת פניו ענתה בו צדקתו והכשרתו למשרתו. ציירו לכם: יהודי נאה שדיוקנו עדין ואצילי וזקנו מעוגל וגזוז יפה ומחודד בקצהו, ושפמו גדל קצוות הפונים למעלה. בגדיו מוכיחים שהוא מדקדק בהם. עסקן הוא ב„הכנסת אורחים", הלא היא החברה „האיאס" המסייעת למהגרים; חבר הוא ל„בית מונטיפיורי"; גבאי הוא בחברת „חסד של אמת" וב„תלמוד תורה דמורד העיר". ואם סבורים אתם שבזה נגמרת השתתפותו במוסדות אינכם אלא טועים. במאמר נפרטו בתי חולים וחברות צדקה ומסדרים, שבאחד מהם הוא משמש נשיא, בשני — גזבר, בשלישי — מזכיר הכבוד, וברביעי פרנס ובחמישי חבר הוועד הפועל, ועוד ועוד, ואין אף אחד מהם שאינו מקדיש לו את אונו והונו ועתו ועטו. ובדבר אחד הגדיל: הוא חבר ב„איגוד הקהילות האורתודוכסיות". בקצור: הוא כל בו, רב עלילה שיש ביכלתו לחלוק מכבודו ומעבודתו לעשרות מוסדות וחברות ואגודות וארגונים.

שבחים דומים לאלו נפרטו גם בנוגע למועמדים יהודים אחרים. הנה הועמד למשרת שופט עליון אדם ושמו ליאון סאנדערס, וגם אותו קלסו בעסקנות צבורית יוצאת מן הכלל ופרטו רשימה ארוכה של מוסדות ומעשים טובים שעשה בימי חייו. על פי הדברים האלה נוכחתי שתושבי אמריקה הם נפילים וענקי רוח, בעלי אפשרויות בלתי מוגבלות, שכן לו גם יחיה אדם שנות מתושלח באירופה לא יספיק לעשות את החלק העשירי ממעשי אנשי הפלא האלה.

מאז קראי את הדברים עברו כארבעים שנה. עכשיו איני מתפלא עוד איך אפשר לו לאדם להסתפח לעשרות חברות — אם אך קנה לו פרסום מה. ההצטרפות לחברה בעלת מטרה אידיאלית אינה מוכיחה כלום שיש בלב המצטרף חפץ כלשהו לסייע לזולת — מטרתו פשוטה יותר, חומרית, ומקורה רווחים או כבוד או פרסום לשם פרנסה. מדרס היא ה„חברה" להשגת תכלית איגואיסטית. ואין המצטרף צריך לנקוף באצבע לשם כך — אם יש פרסום־מה יעסקו אחרים וכל הנעשה ייזקף לזכותו.

תמים וקרתני הייתי אז.

*

המודעות בעתונים היהודים משכו את לבי כבעבותות. בהן נגלו לפני החיים החדשים בעירומם. הצעקנות, הרדיפה אחר התועלת החומרית ומעשה מסחר בקדשי ישראל לשם פרנסה היו מעשים שבכל יום. הזלזול בשכלו של הקורא היה מכריז בקול ללא בושה. חזן ששמו היה מ ש ה פרסם מודעות על תפילותיו בימים הנוראים בכותרת „משה ידבר והאלוהים יעננו בקול"; מוכר משקאות אחד פרסם מודעות במסגרות אבל שחורות ובהן הודיע בצער רב וביגון קודר שבאותו שבוע מלאה שנה מיום מות עטרת תפארתו, אשתו הצנועה והחכמה והמלומדת, אחת מאלף, ולזכרה החליט לעשות דבר גדול לכלל ישראל, והוא: למכור להם את יינותיו הנפלאים ואת משקאותיו החריפים בזיל הזול — ישתו ענווים וישמחו ויזכירו את שם רעיתו הצדקנית לטובה, ולמען השם יחושו נא לבוא אל חנותו בלי עיכוב ויקנו מיד, פן יאחרו מן המועד, ואז ישובו המחירים הישנים לתקפם ויאבדו טובה רבה. מוכר משקאות אחר הודיע שהוא מגזע רש"י הקדוש ויסד חברה גדולה של בני רש"י ולכן כל הנקרא בשם הורוביץ יודיענו ויחקור מוצאו וימצאנו ויצרפנו לחברה הקדושה. את זכויות החברים בחנות המשקאות שלו לא פרט, אבל המבין יבין.

סוכני מודעות המשמשים בעלי בתי חרושת נוצרים, על מנת לפרסם את תוצרתם בין היהודים, מפיצים בעם קונטרסים זעירים, בהם נדפסו ברכות הנהנין וקידוש על היין ליום השבת וברכת המזון וקדיש של יתום — ובין ברכה לברכה ובין תפלה לתפלה הם מדפיסים דברי שבח על הלחם ועל הלחמניות של פירמה פולנית, על האטריות והפטריות של פירמה אלמונית ועל המרקים השמורים שבפחים של פירמה שלישית. בשם בית חרושת לקפה הם מפיצים בין היהודים „הגדות של פסח" שנדפסו על נייר גרוע, ומלפניהן ומאחוריהן ובפנים תהילת הקפה של בית החרושת. אף נועזו להדפיס קונטרס קטן בן עמודים מספר ובאותיות קטנות, שהכיל את תולדות ישראל מאז היינו לגוי עד היום, וכמובן שמודעות בית החרושת מקשטות ומעטרות את „ההיסטוריה" הזאת. הסוכנים הציעו לפני מנהלי בתי הספר היהודים להשתמש בקונטרס זה כספר למוד בכיתות, הקונטרס יינתן להם חינם ולא

יצטרכו להוציא ממונו של ישראל על קניית ספרי למוד. ואמנם נמצאו מורים בורים שדרשו את הקונטרס בכמויות גדולות ועשאוהו תורה לתינוקות!

תורת הפרסומת הגיעה, כידוע, לשיא גדול באמריקה, שיא שאין דוגמתו — ונפלא הדבר שאחינו שקבלו תורה זו מאחרים — הורידוה והשפילוה עד עפר. עוד לא ראיתי בעתונים שפירמות אמריקניות תעשינה סחורה בדת הנוצרית. איש מן החרשתנים לא יעז להדפיס ספרי תפילה ולחללם במודעות מסחריות ואיש מהם לא הרהיב עוד עוז בנפשו להציע שישתמשו בקונטרסי־פרסומת השווים פרוטה כספר למוד באסכולה. ואמנם בזמן הזה, עם התערותם של בני עמנו באמריקה, גדל בהם רגש האחריות ובא שינוי בסגנון המודעות בעתונים היהודים, ואין בהם עוד מן הזולות והזלזול. מודעות מסוג נמוך המתפרסמות עוד מזמן לזמן אינן אלא הד העבר הקרוב.

פרק שלישי

הטיול הראשון במורד העיר ניו־יורק

התקרב הערב. דודי חזר מבית החרושת ובה בשעה נכנס גם בנו הצעיר, הרווק, שהיה דר עם הוריו, — בחור כבן עשרים ושלש, דק בשר, שקט ורציני ומדבר בנחת — כ„בן אבות" באירופה. לא ניכרו בו הסימנים המציינים את הנוער האמריקני — השמחה והעירנות והלהיטות אחר המעשה וההמולה.

הוא התוודע אלינו ואחר שיחה קלה נודעו לי מעשיו. פקיד הוא במשרד צבורי הנקרא בשם המוזר „לשכת הפיזור"* שנוסדה בכספי הברון הירש. בראש הוועד ללשכה זו עמד הנדיב יעקב ה. שיף. מטרת המשרד היתה להשפיע על המהגרים היהודים שלא ישתקעו בכרכי הנמלים הצפוניים, כגון בניו־יורק, בפילאדלפיה, בבוסטון ובבלטימור, ולסייע להם להתפזר ולהתיישב בעיירות ובערים שבפנים הארץ, ביחוד במערב. משום מה? עשירי ישראל הביטו בעין רעה על „כינוסם" וריכוזם של אחיהם בכרכים. תוצאות הריכוז היו: הצטופפות בשכונות מיוחדות, שבהן משתמרים ארחות חייהם ולשונם המיוחדים ומתבלטים הם כיסוד זר בנוף האמריקני. בשכונות אלו תגדל גם ההתחרות, הלובשת לפעמים צורה לא נאה ביותר. בערי השדה, שיהודיה מועטים, יסגלו להם את נימוסי המקום ויותכו בכור המצרף. חששם העיקרי של העשירים היה משום ה„התראות" ומפני ה„רשעות" של שונאי ישראל. המשאלה היתה: התפזרו אחים, צמצמו את עצמכם, התהלכו בין האמריקנים ודבקו בהם והצטבעו בצבע הנוף — ואז לא תשלוט בכם עין רעה. חובת הפקידים בלשכת הפיזור היתה לעזר למהגרים שאינם בקיאים במצב הארץ בבחירת מקום השתקעות.

---

* Industrial Removal Office.

תפקיד כזה מילא הבחור. הוא דיבר אידיש טובה, היה כאחד העם ועורר בלב הבאים בטחון.

סעדנו ובן הדוד אמר לנו:

— נצא לטייל ונתוודע אל ניו־יורק.

— בחפץ לב.

אשתי לבשה את מעילה ואני נטלתי מקלי בידי, מוכן ומזומן ללכת. הבחור התבונן בי ונתעכב.

— הרוצה אתה לומר לי דבר?

— כן — ענה מתוך היסוס.

— מה?

— חדש אתה ועליך להתרגל לדרכי המקום.

— מה זרות רואה אתה בי?

— ראשית אל נא תקח את המקל. אין אדם נושא מקלו ברחוב. וכובעך אינו כמקובל.

— מפני מה? וכי אינו נאה? הוא תוצרת בית חרשתו של בורסאלינו, הטוב באיטליה.

— אמנם נאה הוא, אך חגיגי ביותר בצבעו השחור ובשוליו הרחבים. כובע כזה חובשים ציירים ומוסיקאים והם מעוררים תשומת לב.

— ומה בכך?

הבחור גמגם. קשה היה לו להסביר לי את הענין.

— לא נאה. למה תשתנה משאר בני אדם? עצתי לך שתקנה לך כובע אמריקני. אף מעילך העליון אינו לפי הנוהג.

— ומה חסרונו של המעיל?

— תפירתו כנוסח אנגליה: דשיו גדולים וחזהו מובלט... כיצד אבאר לך?... הוא אצילי ומנופח, הולם את עשירי וואל סטריט... הכל כאן פשוט... הכל לובשים בגדים פשוטים ונוחים, שלא יעכבוהו בעבודתו ושלא יפלוהו משאר בני אדם.

— מילא — עניתי בלי דאגה — לעת עתה אלבש מה שיש לי... עדיין לא שילמתי דמי המעיל והחליפה שתפר לי החייט מג'יניבה.

*

ירדנו מעל המדרגות שהוארו באור גז קלוש ויצאנו אל הרחוב, בשעה ההיא לא הודלקו עוד פנסי הרחוב. השמש לא שקעה עדיין. היתה זו שעת שיחרור הפועלים מבתי החרושת ומצאנו את הרחוב דילינסי בנשימתו הכבדה.

רחוב זה שימש ומשמש מעבר מעיקרה של מאנהיטין אל ברוקלין. מאנהיטין הוא מרכז המסחר והתעשיה וברוקלין היא עיר המגורים, ושתי אלה מחוברות במנהרות ובגשרים, שאחד מהם, גשר וויליאמס־בורג, מתחיל בקצה רחוב דילינסי. זהו אחד הגשרים הנפלאים. ארכו 7200 רגל, ועליו עברו ברכבות ובחשמליות כחצי מיליון בני אדם ליום. על ידי כך נעשה רחוב דילינסי עורק התחבורה החשוב ביותר.

על ידי טיולי בשכונה זו גילתה לי ניו־יורק הכבירה והעצומה את כיעורה: את צפיפותה, את ליכלוכה ואת בתיה־כלוביה המתרוממים כבתי סוהר, אחידים בקומתם ובצורתם, אלה הם הבתים הנקראים „טינימנט האוזס"*. בתי חומה הם, בני שש קומות, בנויים לבנים, וכתליהם אפורים מרוב ימים ומזוהמים מאבק הרחובות ופיח הארובות וכתובות הנערים. מן הקומה העליונה עד התחתונה תלויות מדרגות ברזל, מעין סולמות הצלה לשעת שרפה. הסולמות מכוונים כלפי החלונות — ועל יד כל חלון מדרגה רחבה, מעמד לשנים שלשה בני אדם — מעין גזוזטרה קטנה וגדורה מוטות ברזל. גזוזטראות אלו שהוקצו לשם העמדת רגלים בשעת הסכנה —— נשתכח תפקידן והן משמשות מקומות תערוכה לדלות. הדיירים מציגים עליהן תיבות וקופסות פחים ומניחים שם כרים וכסתות לשם איוורור. עתים נראים ילדים יושבים על הגזוזטראות הצרות, הם לבושים לשליש או לרביע ורגליהם תלויות למטה — בעד הסבכה.

החלונות — מהם מצוחצחים ומהם מלוכלכים וכמעט כולם פתוחים. מפתחיהם נראים ראשים, ראשי גברים ונשים, מהם פרועים ומהם מסורקים, פנים מקומטות וצעירות, מזוקנות ומגולחות. מתוך החלונות פורצים המוני קולות של רוגז ושל ידידות: אמות קוראות לבניהן

* Tenement Houses.

לעלות וגוערות בהם בקול צרוד על מיאונם; שכנות מחליפות דברים במתק שפתים ובקריצת עינים; יריבים מראים פנים זעומות זה לזה. המראה הכללי הוא של חיי בהלה והמולה. הבתים הם כקסרקטין, מלוכדים לאין ריווח, מחולקים ככלובים, בהם יגורו מאות משפחות, אלפי משפחות, מעין חיים משותפים, מעורבבים, ללא פרטיות וללא שלווה.

בקומות התחתונות היו חנויות לממכר משקאות קרים וגלידה, למכולת, למכשירי כתיבה ולסיגריות, לכלי בית ומיני סדקית, ומסעדות קטנות וגדולות, ובני אדם רומשים, נכנסים ויוצאים, והמדרכות זרועות פסות נייר וקרעי עתונים, ופחי אשפה עומדים פתוחים ומגלים את זוהמתם. והשאון וההמולה מחרישים את האזנים.

משני צדי הרחובות זרמו המוני אוכלוסים. היה ערב חמים. נראו גברים בחלוקיהם כשהם נושאים את מעיליהם על זרועם, וכובעם על ערפם. הלבושים היו מהוהים ומעוכים והפנים מתוחים, מעוצבנים ומרוגזים, והצעדים נחפזים. רובם ירוצו כנרדפים, ואתה נתקל בעוברים ובשבים ובמרפקיהם. במקום תחנות הרכבת התחתית שמדרגות מן הרחוב מוליכות אליהן למטה — צובאים המונים. אלפי בני אדם נבלעים ונפלטים מן התחנות הללו ללא הפסק. ומרוב הפנים אין אתה רואה יחידים, אלא עיסה כללית עמלה, עייפה, מתרוצצת, נרדפת ובורחת, נדחפת בכח נסתר, ללא פרצופים מיוחדים.

הרכבת התחתית מתרוצצת מתחת למדרכה או לרחוב ושאונה עולה למעלה והקרקע כאלו מזדעזע מתחת לרגליך. מן המנהרה היא עולה על הגשר של ווילימסבורג בקול רעש והמולה ומתוך חלונותיה נראים בני אדם דחופים ונדחקים זה אל זה כחומה. הרכבת מרעישה בגלגליה ומרעידה את האויר ומחרישה את קולות הדוברים ברחוב. אם רצונך להשמיע את דבריך לבן לוויתך — הרם כשופר קולך או חכה עד שתעבור הרכבת, ברם אך התכוננת לפתוח פיך ומיד באה רכבת חדשה, או באות מכוניות משא הנמשכות זו אחר זו כטור שאין לו ראשית ואין לו אחרית.

עלינו ברחוב ופנינו אל רחוב צדדי, רחוב אורטשארד.

כבר גברה האפלולית והפנסים הודלקו. וסוחרי הרחוב העומדים על יד דוכניהם ואצטבאותיהם האירום באבוקות או בעששיות.

בשורות ארוכות עמדו משני צדי הרחוב דוכנים ועגלות דחף וכולם עמוסים סחורות שונות. רחוב זה הוא שוק ה„מציאות". כאן נמכר כל הנמצא „תחת השמש": פירות וירקות, מהם טריים ומהם משחירים קצת מחמת ריקבון; חלוקים עליונים ותחתונים, לבנים וצבועים, ועניבות „משי" זולות. הסחורות נראות יוצאות מן הכלל: חלוקים רחבים וגדולים, שרק ענקים וברוכי בטן מוכשרים להשתמש בהם; עגלות עמוסות נעלים וסנדלים ישנים מחוקי סוליות ועקומי עקבות וסדוקי עור; שיירי אריגים; גרוטאות — שלכת בתים — ושברי תיבות; שעוני כיס נטולי מכסה שקרביהם וקפיציהם נראים לעין; כל מיני קפיצים ויתדות ברזל וברגי נחושת מוחלדים; פטישים ומשורים ומברגים ומקדחות ובריחים, ישנים, פגומים ומעוקמים; פסלי קוניה שבורי זרועות או נטולי ראשים; כפות פח כפופות ומזלגות מעוקמי שנים; קעריות וכוסות וכל כלי בית; ארנקים קטנים למטבעות שהוטבעו בהם כתובות של בנקים — סימן שניתנו חינם לצרכי פרסומת; כלי שיר נדחי מנגנים: כנורות סדוקים, קשתיות טרופות נימים, הרמוניקות צרודות וחצוצרות כפופות קנים; משחות ותמרוקים מתוך בקבוקים וצלוחיות שתוי הכתובת שעליהם נתלכלכו או ניטשטשו; תמונות של מאדונות — ליטוגראפיות מבריקות בזולותן, ואספקלריות שבורות או מוכתמות. היה זה מעין מחסן ורחוב קיבול לכל פגומת ופסולת ונשורת ושבורת זרוקת — ערימת האשפה של הכרך. ערימת אשפה שלפעמים נמצא בה אבן חן — כלי חפץ עתיק ורב ערך.

הרחוב המה. מסביב לעגלות רחשו קונים וקונות וסקרנים וסקרניות — מתבוננים, בודקים וממשמשים בסחורות, שואלים למחיר ועומדים על המיקח; והמוכרים הרוכלים מכריזים על סחורתם בקולות אדירים, משבחים סחורתם בפני הלוקחים, מדברים אידיש במבטאים שונים, מן המבטא הליטאי הקשה עד הפולני הרך והרחב ועד הבסרבי המגרגר ברישין ועד האוקראיני המחליף הא באלף ואלף בהא — וכולם מערבבים בלשונם מלות אנגליות, שנסתרסו בפיהם עד לבלי הכר שרשן. ויש מן הרוכלים הנוזפים בקוניהם, אם הם עומדים על המיקח יותר מן הראוי או כשהם מגנים את הסחורה, והם מנבלים פיהם וצחוק מתפרץ מפי השומעים. ערב רב של בני אדם, מהומה של קולות וצפיפות ודוחק ודחיפות בצד ובכתף.

תקפתני שמחה של סקרנות ושל הצטרפות להמון ויחד עם זה מעין בחילה לתעודת עניות זו של מרכולת מוקאת. אבל אודה ולא אבוש שגברה הסקרנות על הכל. בכל עיר שגרתי בה היה שוק, אבל לא זכיתי להכירו מקרוב, הואיל וחייתי חיי „אינטליגנט" שאין זה לפי כבודו לטפל בקניות בשווקים — גאווה טפשית של בני עיירה.

*

משעה שיצאתי מביתי עד שהתערבתי בין ההמון בא בי שינוי אשר לא חשתי בו. תחילה הייתי מסתכל בלבד. לאט לאט נעשיתי חלק מן הקהל. מבלי דעת דבקה בי אי מנוחה ואיזה כוח התחיל דוחפני למהר ללכת, להשתמש במרפקי, להדחק בין העומדים על יד הדוכנים. חדלתי לשים לב לעוברים ולשבים, לא הבטתי בפניהם ודחפתים. נעשיתי אחד מקהל הנלחמים.

קצב הכרך התחיל משפיע עלי. ההתקהלות והצפיפות ומלחמת היחיד על מקומו בשטח הצר — אלו הם הגורמים לאי הנימוסיות, להצטמצמותו של אדם בארבע אמות של ה„אני" שלו. זוהי סיבת המתיחות המזעיפה את הפנים ומנפחת בהם גידי רוגז; זוהי רוח הטרדה והטרחנות, המהירות והעצבנות התוקפת את איש הכרך הזה ועושה אותו לחית קרב.

באחד העתונים האמריקנים הופיע קארטון בשלשה ציורים ונקרא בשם „הג'נטלמן הקרתני בניו־יורק". ציור אלף: יום ראשון בניו־יורק. אדם לבוש חגיגית אומר להכנס אל קרון הרכבת התחתית. כשראה את המון הרצים והנדחקים להיכנס הוא עומד מן הצד, כובעו הצילינדרי בידו והוא משתחווה ומפנה מקום לנדחקים; ציור בית: יום שני. הוא נדחק עם כל הקהל, כדי להיכנס אל הקרון. יום שלישי: הוא מניע במקלו ומעכב את ההמון מהיכנס והוא קופץ בראש ונכנס.

בשלושה ימים קיבל הג'נטלמן הקרתני את חינוכו הכרכי.

בלילה ההוא עיינתי קצת בקונטרסו של גרשון רוזנצווייג. שכבתי על משכבי ולאור מנורת הגז קראתי את הפרודיה הכתובה בסגנון המשא והמתן התלמודי, סטירה נוקבת:

מתני' אין בין עמיריקא לשאר ארצות אלא שעבוד מלכות בלבד — דברי רבי ירקא, וחכמים אומרים עמיריקא כשאר ארצות לכל דבר:

גמ׳ תניא, לא נבראה עמיריקא אלא לארץ מקלט, שבשעה שגלה קולומבוס את עמיריקא באו שלשת חלקי הישוב לפני הקב״ה ואמרו לפניו רבונו של עולם, כתבת בתורתך (דברים י״ט) ושִלַשת את גבול ארצך, ענה להם הקב״ה והיה לנוס שמה כל רוצח. אמר רב ספרא צפה קולומבוס באצטגנינות שלו שעתידה עמיריקא שתיעשה ארץ מקלט לריקין ופוחזין של כל העולם כולו ובקש רחמים שלא תקרא על שמו, וקראוה עמא ריקא. איני והא תנן כל הארצות עיסה לעמיריקא, שעמיריקא בחזקת יוחסין עומדת. אמר רב מבינא מאי יוחסין, פסולין של שאר ארצות, כדתניא עשרה יוחסין עלו בראשונה לעמיריקא, ואלו הן, רוצחים, גנבים, מוסרים, מדליקי בתים, מזייפי שטרות, מוכרי נפשות, עדים זוממין, פושטי רגל, עוברי חרם ובנים סוררים ומורים, ויש אומרים אף נערות שנתפתו, ולמה נקראין יוחסין, לפי שכל הפסולין של שאר ארצות כיון שבאו לעמיריקא נעשין בה יוחסין...״

אני קורא בעגמה קצת על הארץ אליה נפלתי, ארץ שתושביה הם בעלי ״מעלות״ המפורטות לעיל, אף על פי ששכלי אומר לי שאין אלה אלא דברי הפלגה. אין זו הפרודיה הראשונה שקראתיה בעברית. עודני בבית מלמדי, ר׳ שמאי ווייסמן, קראתי ״הגדה למלמדים״ מאת לוי ראובן זימלין, ״מסכת סוחרים״ מאת מחבר אחד בשם מלמד ו״מסכת שטרות״ מאת אברהם אבא רקובסקי, קונטרס שנדפס בווארשה. ידעתי שכולם מגזימים לחיזוק הסאטירה, אבל ״אין עשן בלי אש״, או כמשל התלמוד: ״אימתי אש יוצאה? בזמן שקוצים מצויין לה״.

הנה רוצני להתפרנס מן החנוך. ומוצא אני במחברת גם דברים על המלמדים:

מתנ׳ ״מי שהיה פדלר ונסתאב, היה עובד ונפסל, בנות ישראל מרחמות עליו ועושות אותו למלמד לבניהן, לפי שהמלמדות בעמיריקא אינה לא מלאכה ולא חכמה והכל כשרין לה. מעשה בחכם שיצאו לו מוניטין בסוריא למורה אמן ופדגוג וכשבא לעמיריקא חששו למסור לו תלמידים והניחו לו שילך ויסתאב״.

״ובגמרא״ מוסיף המחבר: רב מלמדיאל אומר, הנשים בוררות מלמדים לבניהן ולא האנשים, לפי שמסירת תינוקות לבין רבן מצות עשה שהזמן גרמא, וכל מצות עשה שהזמן גרמא נשים חייבות בה,

וכל מצוה שנשים חייבות בה אנשים פטורים ממנה... תנו רבנן, בודקין לחזן ואין בודקין למלמד, לפי שאין אדם משים עצמו מלמד אם כן נכנס בו רוח שטות, וכל שהוא שוטה הרי זה כשר למלמד"...

ובכן צדקה אותה האשה האמריקנית שנפגשתי עמה בספינה והזהירתני מפני המלמדות?

האמנתי ולא האמנתי בדברי הסאטירה, אבל בלילה ההוא נדדה שנת המיועד להיות מורה באמריקה, או לפי דברי הסאטיריקון: בעמא ריקא...

פרק רביעי

ממחרת היום

(טיול שני ברחובות מורד העיר ניו־יורק)

כשפקחנו את עינינו ממחרת הבוקר מסופקים היינו אם עבר הלילה. החדר היה אפל, ובעד האשנב מזוהם השמשות נראתה אך אפרוריות. אך הד צעדי המתהלכים בקומה שממעל לנו, קול דישת ההולכים אל חדרי השימוש שבפרוזדור, קשקוש כלי האוכל מן המטבחים ושיחות הדיירים מן החדרים הקרובים, רמזו לנו כי הגיעה שעת קימה.

לאחר שהתלבשנו אמרתי לרעיתי:

— הבוקר נלך לראות את הרחובות לבדנו, בלי מורה דרך.

— ודאי. נהיה חפשים.

כשהגענו אל הרחוב ראיתי מרחוק את ה„עלית" — זאת הרכבת העירונית העוברת מעל לרחוב על פסי ברזל הנטויים על גבי עמודים.

— שושנה — אמרתי לרעיתי — פסי העלית ישמשו לנו ציונים, נהלך עם כיוונם ונתור את הסביבה.

הפעם הלכנו לרווחתנו, והיה סיפק בידנו להתבונן. עלינו ברחוב ריווינגטון. כאן לא היתה ההמולה גדולה ביותר, לא כברחוב דילינסי,— אבל התנועה לא פסקה. היה זה רחוב צר ומשני צדדיו בתי דירות שראינו דוגמתם ביום אתמול. סימניהם היו צפיפות, חפזון ולכלוך. בקומות התחתונות היו החנויות והסדנאות: בתי המרקחת, שהם כחנויות כל בהן, מסיגריות עד ממתקים ועד סמי רפואה ותמרוקים; בתי מלאכה של מטליאים ומתקני נעלים, של מנקי בגדים, של גלבים וספרים ושל מסעדות המציגות לראווה בחלונות מכל טוב: כבדי עופות מרוסקים בצרוף צנונות משומנים, לביבות ממולאות דייסה, ושוקי תרנגולות ואווזים, ושאר משמנים.

מתהלך אני ומהרהר בחזיונות החיים כאן. לפני בית חומה אחד,

שמדרגות מוליכות אל מסדרונו, עומד על המדרגה העליונה יהודי הדור פנים ותחת בית שחיו שק הטלית והתפלין. שערות זקנו הארוך מתנועעות ברוח ועיניו מהורהרות, כבא מעולם אחר. ועל המדרגה התחתונה יושבת לה צוענית שחרחורת לבושת צבעונים ומקושטת תכשיטים כבדים, חזה גלוי והיא מיניקה את עוללה. בצד המדרגות נראה „משרד" הצוענית, חנות ריקה שתלו בה יריעות מגוונות, ובסתריהן מנחשת הצוענית לבאים את „גורלם" ומקבלת את דמי הנחוש. הוי, מי יתנני צייר — אמרתי אל לבי — ותארתי על הגליון את פלאי העיר וְכִלְאֵיָהּ, את הכיסופים למעלה ואת הכשפים למטה.

התבוננתי בעוברים ובשבים ומחשבה עלתה בי: האם באמריקה אני? במה נשתנתה אמריקה זו מברדיטשוב, מקישינוב, ממז'בוז' ומשאר ערי ישראל שדרתי בהן? אלה הם אחי שרגיל אני בהם, מועטם גברים לובשי ארוכים ומגדלי זקנים ונשים שראשיהן מכוסות פאות נכריות או מטפחות, ורובם אנשים מגולחים ולובשי קצרים וחובשי כובעים מודרניים ונשים מפוקסות, אבל הצד השווה שבכל הסוגים הוא הרישול המתבלט אצל ה„מודרניים" יותר מאשר אצל מחזיקי הישנות. שכן היו הכובעים המשומנים והקאפוטות הקרועות והנעלים המאובקות מתייחדים בדמיוני עם היהודי בן הדור הישן, ופסקתי מלתת דעתי על כך. כשראיתי פעם ברחוב יהודי שצווארון חלוקו צח, וזקנו מסורק ומטופח, היה בעיני כיוצא מן הכלל ועורר תשומת לבי. אבל היהודי המודרני נזדהה בדמיוני עם טעם טוב ואהבת נקיון. ולפיכך, כשראיתי את ה„מודרניים" שמכנסיהם מעוכים ומעיליהם מאובקים, וכובעיהם מקומטים, ושוליהם מעוקמים, ולחייהם וסנטריהם מכוסים ספיחי שער — ופניהם מבוהלים, רחמתי עליהם ועל דלותם. אף הצעירים שעברו לפני משונים היו בעיני בכתנותיהם הצבעוניות והפתוחות ובכובעיהם המושמים בדרך חרות ובכל מהלכם הקונדסי. הליכלוך — גדול היה בכרך זה מאשר בעיירות הגאליציאיות הדלות. אבק וניירות וקטעי עתונים וגללים ותבות עץ ונייר התגוללו ונישאו ברוח ונדפו ברגלי העוברים.

הגענו עד העלית ברחוב א ל ן. מכיון שהעלית עוברת ממעל היא מאפילה על הרחוב, — שכולו קודר ואוירו דחוס, והוא הומה בהמולה מהממת ובלתי פוסקת. הרכבות העוברות למעלה מזעזעות את הפסים

והאדנים ומזעזעות את עצבי ההולכים למטה. ומכיון שאין קוי השמש חודרים לייבש את המרצפת ואת קירות הבתים, ריח של רטיבות וטחב ועיפוש ממלא את האויר.

חנויות הרחוב, סחורותיהן המוצגות לראווה ושלטיהן — הזכירו לנו את המראות מעבר לים. בעצם היו פני הרחוב „גיטו"יים יותר מאשר במזרח אירופה, מכיון שהיה מקובץ ומרוכז יותר. החנויות היו בקומה התחתונה ועתים גם במרתפים, וצריך היה לרדת במדרגות כדי להגיע אליהן, אף כי החלונות נראו מן המדרכה. בחלונות הראווה נראו מיחמי נחושת רוסיים, פמוטים, מנורות חנוכה, מחתות וקדרות, מכתשים ועליים, כדים ואסוכים, דפקונים שמחברים אותם לדלתות, שעונים ועוד כלים וגרוטאות, על פי הרוב של נחושת, והם מאובקים. אחר כך נודע לי שפלים אלו, שהיינו רגילים בהם ולא נחשבו הרבה בעינינו, הם „עתיקים" כאן, ונשים עשירות וסתם אוהבי ישנות באים אל רחוב זה לקנותם כ„מעשי אמנות".

מתוך פתחי חנויות אחרות היו נוצות פורחות, ועל פתחיהן היו תלויים שמיכות וכרים וכסתות. האמריקנים אינם רגילים בהם ומשתמשים בשמיכות של צמר גם בימי החורף הקשים — הבתים מוסקים יפה והצמר מספיק. ואחינו באי אירופה רגילים בכסתות ממולאות פלומה. מתוך החנויות הציצו הנשים המוכרות — וביניהן הטיפוסים הידועים לנו מאז — מכירותינו מ ש ם.

בחנויות כלי הלבן והמלמלות ראינו את החנוונים שהם כהי עור. ספרו לנו כי אלה הם אחינו ה„ספרדים" הבאים מארצות המזרח הקרוב והם עוסקים ביבוא סחורות אלו. בדרך כלל עברו בני כל ארץ למסחר או למלאכה שהיו רגילים בהן, או שבמקרה אחזו בהם ראשוני המהגרים משם. יצא שרוב הגלבים בניו־יורק הם איטאלקים, רוב עובדי המחט היו יהודים, ורבים מבעלי המסעדות היו יוונים. ואחינו ה„ספרדים" עסקו ועוסקים עד היום ביבוא של כלי לבן.

כשעברנו כמה בלוקים ברחוב אפל זה הגענו לרחוב רחב יותר ומרכזי יותר. השלט ציין את „רחוב קאנאל" — רחוב התעלה. כאן היו שורות של חנויות לבגדי גברים, ולפני כל חנות עמד זבן שתפקידו היה למשוך קונים אל החנות. מושכנים אלו היו חריפי עין להכיר כל זר — והם הכירו גם בנו כי „ירוקים" אנו, ועל כן שמו עינם בנו.

בכל פעם נגש אלינו אחר והודיע לנו באידיש, ועתים ברוסית או בפולנית, שהבגדים בחנות זו הם בזיל הזול. „תצא מכאן לבוש כאמריקני. הבגדים נפלאים ומחירם נמוך. הכנס נא".

ופתאום אורו עיני. הידעתם מה ראיתי? — חנות של ספרים עברים. אמנם המראה החיצוני עלוב ומעליב: בחוץ על מוט מתנופפת טלית ברוח — טלית שנתלכלכה באבק חוצות ובכתמי גשמים. מעולם לא ראיתי טליתות בעלבונן כשהן תלויות בחוץ — מפגע לאבק ולגשמים. בחלונות הראווה הוצג ערב רב של ספרים ותשמישי קודש: רומנים באידיש, חוברות סוציאליסטיות ואנארכיסטיות, קונטרסים של ברכת המזון, סידורים וחומשים, ספרי למוד לעברית, חוברת על חוקי ההתאזרחות לירוקים, מנורות של חנוכה עשויות פח, גביעים של קידוש, דברי מזכרת מעץ זית מארץ ישראל. ובחלון בית ספרים שני היתה פתקה משחירה ועליה רשום באידיש:

דא פיקסט מען תפלין (כאן מתקנים ומגיהים תפלין)

בקצור: כל היהדות כולה מקופלת בחנות זו.

במרחק צעדים אחדים, בבית הסמוך, היתה עוד חנות של ספרים יהודים. ראיתי כי הגעתי אל המרכז, אל לב השכונה היהודית.

והנה חנות שלישית, ה ח נ ו ת שביקורי בה היא חובה ונועם. על שלט החנות הזהירו האותיות „ספרי השכלה". אולי לא הזהירו האותיות, כי השלט היה חבוט גשמים וכתום אבק, אבל התוכן חימם את לבי.

נכנסתי, אך עמדה כף רגלי על הסף והכרתי שזהו „בית הועד" למשכילים עברים. כן היה בברדיטשוב, כן היה במינסק, בבאברויסק, בווילנה ובוואַרשה ובכל עיר ואם בישראל. קבוצות קבוצות של משכילים עמדו צפופים בחנות הארוכה והדחוקה ושוחחו. מאחורי הדוכן עמד מוכר הספרים בכבודו ובעצמו לשרת את הקונים, הוא ש. דרוקמן, יהודי לא צעיר, גבה קומה ודק, פניו היו כחושים וחיוורים מאד.

משנכנסתי ונגשתי אל מקומו הכיר בי את האורח והושיט לי את ידו הצנומה ונגע באצבעותי נגיעה קלה, כמעט של אדמו"ר.

— שלום עליכם — לחש לי בקול חלוש, כאדם מועמד לבית חולים — מה שמך?

כמעט שלא שמעתי את דבריו, אבל שערתים.

— צבי שארפשטיין.

— ברוך בואך — לחש לי שוב והשתעל — יש בחנותי שני ספרי לימוד שנכתבו על ידי שארפשטיין, הלא הם „שפתנו" ו„לדור הצעיר". האיתה הוא המחבר?

— הן.

— ובכן באת בשעת הכושר. רוב ספרי הלמוד שמשתמשים בהם באמריקה הובאו מרוסיה ומפולין, ועתה, משפרצה מלחמת העולם, נסתם המקור הזה.

— ואין לכם ספרי למוד תוצרת אמריקה?

— יש — ענני — ואראה לך אחדים.

הוא התחיל מחפש והביא לפני ספרים אחדים „אמריקניים" והם ידועים לי היטב, „המכין" של י. ח. טביוב, ספר שעברה שעתו, „שפת ילדים" מאת מרכוז־ברגמן, „ספורי המקרא" של רבניצקי־ביאליק־בן ציון. כל אלה נדפסו ברוסיה — והוציאתם חברת הוצאה אמריקנית בלי נטילת רשות מן המחברים.

בינתים נפרד מבין המשוחחים אדם צעיר אחד, זריז תנועות, ששוחח עם בני לוויתו אבל אזנו היתה נטויה גם לדברי מוכר הספרים עמי, נגש אלי והושיט לי ידו במאור פנים ואמר:

— שמי דניאל פרסקי.

ברוכה לי פגישה זו! פרסקי! הלא הוא המצנט שבדמיוני, שממנו בקשתי להשתדל להמציא לי משרה, ובמכתבי אליו העידותי לי שני עדים נאמנים שימליצו עלי שהנני ראוי למשרת מורה עברי, הלא הם הפרופיסור דייטש מסינסינאטי וראובן ברייגין הסופר.

מדרך לבושו, מעיל ספורטיבי התלוי בדרך רישול, ומכפתוריו הנעדרים או התלויים ברפיון, וביחוד מעניבתו עזת הצבעים שלא נענדה כראוי וריחפה ימינה ושמאלה, ומשולי כובעו המתעקמים דרך חירות, וביחוד מדיבורו האינטימי, הקופץ והשוטף — הכרתי את הטיפוס.

— זוכר אני — חפז ואמר לי — את מאמריך מימי ילדותי, לא טעיתי: מימי ילדותי... פרסמת ספורים וחדשות „בגן שעשועים". בחור ישיבה אחד, בן עירנו, הראני את העתון. קראתי דבריך ב„המליץ".

— גם את „פרידריך ניטשה ודעותיו"?

— גם את „פרידריך ניטשה ודעותיו". אבל ביחוד התפעלתי ממודעת ברכה לראש השנה שפרסמת ב„המליץ".

— גם מודעות ברכה שומר אתה בזכרונך?

— לא כולן... זו היתה יוצאת מן הכלל, עידית שבעידית...

— מה עידית מצאת בה?

— חידוש גדול... ברכת את ידידך ב„ריאליזאציה של האידיאלים". כפתור ופרח! רושם גדול עשתה עלי...

— כן, כשאדם נער הוא מתגאה או מתפעל ממלים זרות. גדל — וחוזר אל הפשוטות.

— יפה אמרת, אל הפשוטות. ומשום מה מחבבים אנו כל כך את ברנר? מפני הפשטות שבו.

ומיד קפץ לענין אחר, והזכיר מאמרים שכתבו אחרים, ומנה לפני שמות סופרים מגליציה ומאמריהם וסיפוריהם ושאל לשלומם ולפרנסתם, והודיע לי שמות סופרים עברים באמריקה, וכן סיפר לי על ה„תורן" החדשי המופיע בניו־יורק ושהוא אחד מעורכיו, והכל מתוך בהלה, ללא ריווח לנשימה.

פגשתי צעירים כאלה באירופה. מעטים היו, אחד בעיר ושנים במחוז, צעירים שהספרות העברית היא מקור חיותם ואין בעולמם אלא היא ויוצריה והתפתחותה. עבדי הספרות הם, קוראים כל הנדפס, אם בעתון ואם בקונטרס ואם בספר, ללא ברירה, ומתעניינים בפרטי חייהם של הסופרים, וקולטים הכל ושומרים הכל בגנזי זכרונם. משפחת הסופרים היא משפחתם, בתוכה הם חיים ואת אווירה הם נושמים. מתוך התרכזות בעולם רוחני זה ומתוך שאיפה לראות את כל הנדפס, מבלי אבד עלה נידף, חס ושלום — הם מזלזלים בשאר ענינים, כגון בלבושם ובסדרי חייהם. מכל אלה שנזדמנו לפני במקומות שונים — עלה פרסקי עליהם, שכן נעש ההוא עצמו סופר. באותם הימים היה מטפל בהפצת הספרות — במכירת ספרים לכל משכיל עברי, והיה מסייע בידי כל מוציא לאור אידיאליסטון, כברנר בהוציאו את המעורר, וב„הפועל הצעיר", למצוא להם חותמים וקוראים. פרישמן שקלע את חציו ללב „חובבי שפת עבר" המסתפקים בחיבה מופשטת והשווה למלמד שחיבב את עזו חיבה יתירה יום ולילה, אך לא סיפק לה מאכלה

להחיות נפשה — לא היה יכול לכוון לפרסקי. חיבתו לעברית התבטאה במעשים טובים יום יום. והרבה עשה לקיומן של הוצאות עבריות.

לאחר שהוסיף לשאלני ערימה של שאלות, שבאו תכופות ורדופות, ולא הספקתי לענות עליהן כראוי, ולאחר ששוחח עם אשתי והציל מפיה פרטים על עצמה, והשמיע מחמאות באזניה, שאלתי ממנו להודיעני מקום כבודו של אברהם גולדברג, מי שהיה אז עורך השבועון הציוני „דאס אידישע פאלק". מיד המציא לי את כתבתו.

— אגדך — הוסיף — הרי אמרתי לך שיוצא כאן ירחון עברי „התורן", ירחון חשוב מאד. השתתף בו.

— במה? בכל אופן עלי למצוא את מחיתי תחילה, אחר כך אדאג לעניני רוחי.

— אל תדאג, תמצא לך משרה. לא ראשון אתה כאן — כולם מצאו. הידעת במה תשתתף? אולי תכתוב דברי בקורת על ספרו של ברנפלד „דעת אלהים"?

הדברים נאמרו מתוך חפזון ובמאור פנים ובקול שקשה היה לי להבחין בו אם אין בו נימה של קונדסיות.

— למה בחר בספר זה דווקא? הכי חדש הוא? — כך הרהרתי בלבי — ומפני מה לא שאלני אם הפילוסופיה היא מקצועי?

מיד נתעורר בי החשד כי מתלוצץ הוא. הוא ראה מורה עברי הכותב „מאמר" לעתים והציע לפניו הצעה זו.

כשנפרדתי מפרסקי ויצאתי מן החנות הלך אחרי אחד מ„בית הועד", הדביקני ואמר לי:

— שמעתי כי מבקש אתה משרת מורה והולך אתה להתראות עם אברהם גולדברג לשם זה. אל נא תדאג. היום ומחר יתפרסם דבר בואך בין מורים ומנהלים וזה יועיל לך.

— כיצד יתפרסם דבר בואי?

— כיצד? על ידי פרסקי...

*

לקוראים שאינם מכירים את ניו־יורק או את מורדה אעיר שהמתואר בפרק זה הוא על פי מה שראיתי בשבוע הראשון לבואי, לפני ארבעים שנה. זה היה החלק הטיפוסי של שכונות המהגרים, מדור הנסיונות

של המתיישבים החדשים. שם התחוללה דראמה אנושית אינטנסיבית. טרגי־קומית ורבת תוצאות. שני מילים מרובעים בנויים דירות וכלובים שימשו תחנה ראשונה. שם היו סדנות היזע. שם היה כור הניצול — בבתי החרושת של יזע איבדו רבבות בני אדם את כוחותיהם בעבודת פרך מבוקר ועד לילה; ושם קמו ארגוני פועלים להגן על המנוצלים בשביתות ובשאר אמצעים. ואף על פי כן יצאו מן השכונות ההן בני אדם ידועי שם ופעולה. הם הסתגלו לחיי הארץ, למדו, התייגעו, סבלו ועלו ונתפרסמו אחר כך כעורכי דין, סופרי עתונים, מנהיגי פועלים, מלחינים ואמנים, ואפילו כפוליטיקנים. שם נתחנכו גם מתאגרפים וספורטאים, אף בריונים. ואל יהיו בריונים קלים בעיניכם, שכן יש והם קונים להם שם גדול ורכוש גדול והשפעה גדולה ופקידים גבוהים באים אתם במשא ובמתן, ודאי לטובת הדימוקראטיה.

שכונה זו במורד העיר, כרוב השכונות, לובשת צורה ופושטת צורה, לפי טיפוס המתיישבים בה, המשתנים מפקידה לפקידה. תחילה היו דריה אירלאנדים, אחר כך באו גרמנים, מהם שהביאו עמם רוח סוציאליסטית והיו למנהיגי הפועלים. שם דרו יהודי גרמניה בראשית בואם ושם הקימו להם את בתי הכנסיות ובתי הספר המפורסמים גם כיום, אלא שעברו למעלה העיר, למקום העושר, כי במשך הימים התעשרו בעליהם ועלו במעלות החברה ואיוו להם משפנם בין אדירי ההון ובעלי זכות „אבות" יחסנים. יהודי גרמניה במורד העיר היו מחזיקי בתי חרושת לבגדים ולפרוות וסוחרים גדולים, ויהודי מזרח אירופה היו עובדים בבתי חרשתם. בשנת 1880 היו הם השליטים בקהילת ישראל בניו־יורק שמנתה אז שמונים אלף נפש.

בצאת ישראל מיוצאי גרמניה ממורד העיר מלאו מקומם יהודי מזרח אירופה, ואליהם נלוו מהגרים מאומות העולם: איטאלקים ורוסים ורומאנים ואונגארים וסלובאקים ומשאר גויים. עם השתנות התושבים משתנה פרצופה הכללי של השכונה ומנהגיה: הלשון המתהלכת בה, כתב השלטים, טיפוס המסעדות, שפת העתונים הנמכרים ופני העוברים והשבים. והיהודים שהתיישבו שם, אף הם לא היו מעור אחד ובמידת האפשר לא נתערבבו זה בזה, אלא נתפצלו ברחובות מיוחדים והיוו מדינות בתוך מדינות, כאיים קטנים מיוחדים. רוב היהודים היו כמובן מרוסיה, אבל אי שם הצטופפו יחד יהודי אונגארן וברחובות ההם נראה

האדוק האונגארי חבוש הכובע השטחי רחב התיתורה והמבהיק בזוהר קטיפתו — זאת היתה „אונגארן הקטנה" ושם במסעדות הגישו לך את הגולאש המקורי; היתה שם „רומניה הקטנה" ובהלונות המסעדות הונחו לראווה כבד מרוסק וקורקבנים וצנונות ובערב היה המזמר חובש כובע נקשה ושר שירים עממיים באידיש, שירים מפולפלים ומגרים, ומתהלך בין קהל האוכלים והשותים בשעת זמרה, והשמחה והצהלה עלו עד התקרה; היתה שם גליציה הקטנה — שם נשמע „שלום עלייכם" רחב ופני האנשים והנשים רכים ומאירים; בסרבאיים היו מגרגרים שם את הר׳ר׳יש וגומרים כל מאמר בנגון של משיכה, וליטאים הפכו שם שינים לסינים. בראשית בואם היו כל אלה רוכלים או עובדים בעבודת המחט. בביתם או בסדנות עבדו כולם משפחות משפחות, אבות ובנים יחד, ובקרבנות על־אנושיים הגיעו לידי אמידות ועתים לידי עושר. אז עקרו למעלה העיר והיו לשכבה מיוחדת.

עתה, נשתנתה השכונה כולה ונשארו רק עקבות הישן. הרכבות העיליות שהיו מכסות את עין השמש נהרסו ונעלמו. שורות בתים ישנים ומעופשים, קיני מחלות, נהרסו אף הם. כמה רחובות הורחבו, בתיהם חודשו, הוקמו מגרשי משחקים לילדים. רחוב אלן הקודר — עתה אור השמש יפקדהו. רחוב קאנאל שרבה בו תנועת המכוניות — הורחב. עגלות הסחורות והדוכנים שברחוב אורטשארד נעלמו — העיריה אסרה על מכירת סחורות ברחוב, ובנתה לשם כך שווקים חדשים ומקורים ופקידי העיר משגיחים על הנקיון. דילינסי היא עתה אחד מרחובות המסחר החשובים.

מספר היהודים במורד העיר הולך ופוחת והנשארים בו הם מן הזקנים והדלים והנמושות שעקירה קשה להם ואינם יכולים להפרד משכניהם ומבתי הכנסיות שהורגלו בהם ומשאר המוסדות. הזוגות הצעירים יוצאים משם למרחבים, אל שכונות חדשות ומודרניות. את מקום היהודים ממלאים איטאלקים וסלאבים ובימים האחרונים פורטו־ריקאנים.

ברם עדיין קיים שם במורד העיר מעין מרכז יהודי. שם מערכות העתונים האידיים; שם בתי המסחר לספרים עבריים, ושם קיימות כמה ישיבות; ושם משרדי הגבאים והמזכירים העוסקים כל הימים בקיבוץ כספים לטובת ישיבות ארץ ישראל — על ידי מכתבים

הנשלחים אל כל סוחר יהודי, ומי ששלח תרומה ל„מזכיר" אחד בטוח הוא שכתבתו תימסר ממשרד למשרד ויקבל קולות קוראים לעזרה מכל הישיבות שבארץ ישראל. לפני חג הסוכות מתבשמת כל השכונה מן האתרוגים ומן הלולבים הנמכרים בחנויות ויהודים באים מכל קצות העיר לבדוק ולמצוא „מהודרים". שם מוכרים סכך לסוכות וערבות ל„הושענא רבה". שם רואים עוד שלטים באידיש, אם של „רברנד" מסדר קידושין ומוהל ואם של בית דין לבוררות. שם מדברים אידיש באוזן כל ואין חוששים. שם מוכרים מאכלים החביבים על יהודי ארצות מזרח אירופה: לביבות ממולאות דייסה או רסק תפוחי אדמה ועוגות ממולאות פרג או רסק שזיפים או גבינה. שם נמצאים למכירה תפוחים ומלפפונים כבושים וברחוב נודף ריח חמיצות; שם תמצא כל מיני דגים מלוחים ומעושנים, שמנים ורזים, אף טבולים בשמנת — מכל אשר תאווה קיבתך. בקצור: הדואג לקיבתו היהודית ורוצה לפרנסה מתוך ריווח ועונג יבוא שמה וימצא מבוקשו.

והם באים.

הגעגועים לחיים הראשונים, לימים הטובים, לעיירה ולבית אבא ואמא, מתרכזים במידת מה במאכלים המיוחדים. למראה האוכל ולהתפשטות טעמם באיברים יקומו החיים הישנים לתחיה. הסעודה היא על כן טקס ומעוררת חלומות ישנים וזכרונות נעורים. בקצור: כל האברים תלויים בקיבה, והקיבה תלויה במזונות, ובהם תלויה גם היהדות באמריקה, וכבר נמצאו סוציולוגים שקבעו שם ליהדות זו המתקיימת בזכות התבשילים „יהדות המטבח".

וזכורני שבמורד העיר, ברחוב לודלאו, אחד הרחובות המזוהמים ביותר, דר סַדָר שהיה מסדר ספרים עברים מנוקדים ביד, והיה לא עלינו עני ואביון ובית דפוסו מלוכלך ביותר, וקשה היה לעמוד בו מחמת האבק הפורח בו. אחד מן הנכנסים שמה היה רב ריפורמי ממעלה העיר, שהיה זקוק לאיזה עמודים מנוקדים. הרב היה משמש בהיכל עשירים, ומשכורתו עצומה, ולבושו מהודר ודרכי חייו כדרכי בעליו הבנקאים והסוחרים האדירים, והוא שוכן בדירה מרווחת ומפוארת ואוכל במסעדות הצרפתיות המפורסמות לתהילה, ונהנה מכל המאכלים שמצווה לריפורמי ליהנות מהם, ולהוכיח לכל שאינו קנאי מסתגר ואינו פורש מן האזרחים, כגון: כתלי חזיר וסרטנים וחלזונות.

כשבא לחדר המסדר שהיה מוניק מחמת אבק ומגואל מכתמי דיו ומנשורת ניירות, היה הרב פושט מעילו ויושב בחלוקו על כסא רעוע ושולח את המסדר לקנות לו פת קיבר ודג מלוח ובקבוק יי״ש והיה אוכל בסביבה זו בתאוַת־נפש ושותה בצמאון ישר מפי הבקבוק, ועיניו מפיקות נוגה ואומר בשמחה:

— כמה משתוקק אני למאכלי בית אבא... אבל היכן אשיגם בשדרה החמישית? כאן אמצאם ופה אדע תענוגות חיים.

פרק חמישי

טיול ברחוב הבאוֹרי

זה יומים אנו בניו־יורק, העיר הגדולה לאלוהים, המטרופולין הכלכלית של ארצות הברית, ארצות הזהב. זוהי העיר ממנה תתקבלנה הענקות בכל ארצות תבל ועליה יחלמו רבבות בני אדם, והיא מצטיירת בדמיון בצבעי קסמים. עניים מדוכדכים שהיגרו מעיירתי למצוא מחיתם בניו־יורק — שלחו משם לנשותיהם דמי מחיה, וכעבור שתים שלש שנים זיכו את בני משפחתם בצילומים נאים. האשה ומכירותיה התבוננו בפוטוגראפיה והשתאו: הזהו מוטיל פרוע הזקן והשיער, שפניו היו חרושי קמטים ומעוותי דאגה, ושולי קפוטתו הבלויה מזוהמים ברבבים של בוץ, בוץ הרחובות שנתייבש ונתקשה, ושרווליו מסואבים, משום שקינח בהם את אפו, ועתה כמה נשתנה! פניו החלקים מבהיקים. לאן נעלמו קמטיו? ואיה סימני דאגותיו? חיוך של „שישו בני מעי" נסוך עליהם. ולבושו? מחלצות, כשל חתן ביום חופתו. צווארון חלוקו צח ומגוהץ ועניבתו, עניבת המשי, מבריקה ועל כרסו מתנוצצת שרשרת עבה, ודאי שרשרת זהב כשל עשיר מופלג. אחר כך שלח גם כרטיסי ספינה לאשתו ולצאצאיו, להביאם אל ארץ האושר.

ומה ראינו אנו מן האושר ההוא? בתי כלאים שבהם רחשו בני אדם צפופים בחדרים קודרים; רחובות מלוכלכים ההומים מבני אדם רדופי בהלה; מסעדות המוניות ששולחנותיהן חשופים, ללא מפה, ועל קרשיהן עומדות צלחות האוכל; מתוך מרתפים עולות נשים, שבגדיהן מעידים על דלותן, והן נושאות בידיהן דליי פחמים; משם עולים גם גברים נושאים על כתפיהם גושי קרח לשימם על עגלות הדחף — להביאם אל בתי הקונים. יהודים צעירים וזקנים נושאים על גבם ערימות בגדים כבדים. מתוך החלונות הפתוחים נשמע קול קישקושן

של מכונות התפירה. על העגלות ברחובות מוכרים גרוטאות ושברי מתכות וחלקי כלים — פסולת ופגומת. הזאת נעמי?

כשהפלגתי בספינה אל אמריקה ידעתי שאני הולך אל מקום תרבות גבוהה, ומוכן הייתי לעמול ולרכוש לי את לשונה ואת תרבותה. בעודני צעיר מאד הגיעו אלי כמה ספרים אנגלים בלבוש עברי — והשמץ הזה עורר בי רחשי כבוד. קראתי לפני מלמדי, שמאי ווייסמן, את דניאל דירונדה של ג׳ורג׳ אליוט בתרגומו העברי הנפלא של דוד פרישמן. לבי גאה למקרא דבריו הנעלים של מרדכי על גאולת ישראל; קראתי את דוד קופרפילד בתרגומו העברי הצח של דוד ילין, את רעיונותיו של ספנסר על החנוך. אחד העם במאמריו תמך יתדותיו בדברי חכמים אנגלים. קראתי את נגינותיו של הלורד ביירון, נגינות ישראל, בתרגומו של יהודה ליב גורדון ובנפשי המו וסערו השורות הנוגות:

אָן רַגְלְךָ בָּצְקָה, גּוֹי אֹבֵד, תָּנוּחַ?
מָתַי עַל צִיּוֹן יֵעָרֶה הָרוּחַ,
וּמִשִּׁירוֹת הֵיכָל כִּי יִתְּנוּ קוֹלָם
יָשׁוּב לֵב צַמָּה וְיָהִי כִּימֵי עוֹלָם?
מָתַי, הָהּ, גּוֹלָה אֵל כָּל אַפְסֵי אָרֶץ
תִּמְצָא מָנוֹס מִשֹּׁד וּמִפֶּרֶץ?
גַּם יוֹנָה מָצְאָה קֵן, מָעוֹן כָּל גָּבָר,
סֶלַע הַשָּׁפָן וְיהוּדָה רַק קָבָר!

ויל״ג הוסיף דברי שבח על אוהב העלובים ביירון:

„הוא נחלה על שבר יוסף (בני ישראל) ויעזור לבני ישראל בקסתו... על כן עלינו לתת כבוד לשם המשורר הזה ולהוקיר זכרו בקרב עמנו״.

גם סיפורי יוצרי הספרות האמריקנית הגיעו אלי. קראתי את אדגאר אלן פו ואת או. הנרי מתרגומים רוסים. בקיצור: הוקרתי את היצירה בלשון האנגלית. והנה הגעתי אל הארץ, ונכנסתי אל סביבה ישנה נושנה, בשינויים, או בסירוסים. היהודים מדברים אידיש המונית ביותר ומעורבת מלים זרות. כשאמרתי אל דודתי „איך געה אין קיך נעמען א בענקיל״ (הולך אני אל המטבח לקחת כסא) הביטה אלי בתרעומת והוכיחתני:

— זייט נישט קיין גרינר! רעדט א פליינעם אידיש: איך געה אין קיטשען נעמען א טשעיר! (אל תנהג מנהג ירוק. אמור: אני הולך אל הקיטשען ליטול טשעיר).

ולא רק זאת. במשך תשע השנים האחרונות, שעשיתי בגליציה, באתי תמיד בדברים עם המשכילים בעם, ולא היה לי כמעט משא ומתן עם הפשוטים. דבורי היה אם עברית ואם יידיש מגורמנת שהיתה נהוגה בגליציה. והנה שבתי ושמעתי עתה מפי זקנים וזקנות אידיש בניביה ובפתגמיה הנושנים. על עגלות ודוכנים ברחובות נמכרו ספרים וקונטרסים באידיש, רומנים וסיפורים מהוצאות אמריקה שהגיעו גם לאירופה ושימשו מזון קריאה לפשוטי העם — לבעלי מלאכה ולמשרתות ולראשי דוכן ב„חדרים". איש משכיל בוש לעיין בהם.

פוגש אני גם נכרים ברחוב, אלו הם האוקראינים והפולנים השומרים על לשונם ומדברים בה אל היהודים. יש גם בני עמים אחרים: איטאלקים וגרמנים. אבל גם לשונות אלו שמעתי באירופה. איה מקום האמריקניות?

כל מה שראיתי עד עתה הוא קיבוץ של יארמולינצים וסאטאנובים ופרימישלאנים וקאסריליבקות — מורכבות זו על גבי זו.

עלי לראות יותר.

*

ביום השלישי לבואנו, לאחר פת שחרית, יצאנו שוב לטיול. הרחבנו את השטח. עתה נלווה אלינו קרובנו משה, שנשתחרר באותו בוקר מעבודתו והיה לנו למורה דרך ולמסביר. ויען שבא במגע עם מהגרים ידע במידת מה את החיים בשכונות הללו.

— משה — אמרתי לו — מוניטין יצאו לניו־יורק, שהיא אופיר, מקור העושר. איה מקום כבודה?

הוא חייך.

— עוד תראה ותפקח עיניך לרווחה מתמהון. מדרך התגרים להראות את הזיבורית תחילה. עליך להתבונן עוד בסביבה זו הנקראת „מורד העיר התחתונה". אראה לכם את הבַאוּרי. — רחוב זה — הסביר לנו מיודענו, — שמו יצא למרחוק. תיירים כי יבואו — ילכו לראותו. האוטובוסים המיוחדים לסיורים מביאים שמה יום יום המוני

בני ערים אחרות והמדריך מספר להם את פלאי המקום, והם שומעים מתוך סקרנות ומתוך רחמים. עתונאים „יורדים" הנה מעת לעת לסייר את הרחוב ואת „מוסדותיו" ואחר כך הם מכינים מטעמים לקוראיהם על מה שראו עיניהם ומה שראו בעיני דמיונם, ומי יספור את המון המאמרים והתאורים שנתפרסמו עד היום על חיי הרחוב הזה.

עיני אשתי הבריקו.

— נלכה.

— לאמתו של דבר — הוסיף מלוונו — אין להכיר את טיבו המיוחד של רחוב זה ביום, לאור החמה. הרחוב חי חיים כפולים, יצירי אור וברואי חשך. ואין להכיר את הנעשה ברחוב בסיור סתם. מי שלא ביקר בבתי המרזח וב„מערות" ובמלונות ובמסעדות יודע אך את הנגלה ולא ידע את הנסתר. אך לשם זה דרוש לכם מורה דרך אחר.

— ומדוע לא אתה?

— מקומי לא יכירני שם. ולא משום הבושה — הפחדנות מעכבת.

*

באנו אל הרחוב שממעל לו עוברת רכבת עלית על פסי ברזל, והיא מקרה את הרחוב ומשרה עליו אפלולית תמיד.

לאחר טיול של שעתים לא ראינו — אודה ולא אבוש — את הנפלאות אשר קווינו להם, ואף על פי כן עוררו המראות ענין רב. מתוך סקירה מרפרפת לא היה רחוב זה שונה מכל רחוב דל של שכונה זו. בין החנויות הרבות היו אחדות שהיו „מפוארות" במדת מה, אלו הן החנויות שנמכרו בהן מנורות ונברשות וכלי תאורה חשמליים, עשויים פח מבריק בצבע הנחושת או הארד או הכסף ועטורים זגוגיות התלויות כנזמים ומגיהות בנוגה החשמל הדולק כל היום בחלון הראוה.

העוברים והשבים היו כבשאר הרחובות, ויש מהם שהתנכרו כנהגים של מכוניות משא, כפועלים וכתגרים. נראו גם מלחים בלבושם הכחול ובמצנפותיהם הלבנות ונערות מפורכסות ולבושות „תפארת" זולה וצרחנית, כמשוררות וכרקדניות בקלובי לילה לבני המעמד הנמוך. ההמון שעבר לפנינו היה ערב רב: יהודי בלבושו דו־הגוסחי, הרכב של איישישוק וניו־יורק, זקן במלואו או בגיזומו וכובע דרבי קשה, ובעיניו אותו המבט המודאג של הרודף אחר הפרנסה ואינו משיגה.

ויהודי אמריקני שזקנו גלוח וכותנתו — כתונת ספורט משובצת, וצוארונו בלתי מכופתר, ומעילו בלתי פרוף וכל מראהו — רישול של הפקר ושל „מה איכפת לי", ולועג לאינסטניסיות ולפינוק ולהתגנדרות. מן הרחובות הצדדיים באו איטאלקים כהי עור ושחורי עינים שעיניהם מפיקות טוב לב וערמומיות כאחת. עברו סינים מובלטי לסתות — מהם בעלי זקנים מדובללים הנראים כבני אוריין בעיירות ישראל, ומהם מגולחים, שפניהם כאילו נקפאו ואין להכיר בהם כל רגש או נטיית לב. התהלכו אירלאנדים אדומי פנים וכחולי אף ורחבי כרס, כמחזיקי בתי מרזח. נראו גם סלאווים מכל המינים: אוקראינים, רוסים ופולנים. מעת לעת הגיעו לאזנינו קטעי דברים בגרמנית. ובתוך כל אלה נתגלו גם פני כושים.

זאת היתה לנו הפעם הראשונה לראות כושים. עד אז ראינום בציורי ספרים ועתונים. עתה עברו על ידי ממש, מלבינים שניהם ומשרבבים שפתותיהם העבות, הנוגהות באדמומיתן העזה מתוך שחור הפנים. עם כל פגישה כזאת או ממגע מרפק — רעד לבי קצת. ואגלה לקורא — אוי לאותה בושה! — אף עתה, לאחר ארבעים שנות מגורים בארצות הברית, לאחר שנמצאו כושים וכושיות במחיצתי, כמשרתים וכמשרתות בבית, והם בכללם נוחים ונעימים ורחבי לב וידידותיים — לא עלתה עוד בידי למחות מלבי לגמרי את עקבות הפחד הטמיר.

על הכביש, סמוך למדרכות, עמדו עגלות רוכלים איטלקים, עגלות גדושות בננות, אפרסקים, שזיפים וענבים. הם הכריזו על סחורתם בקול — ומחלונות הקומות העליונות הציצו ראשי נשים שנהלו שיחות עם התגרים על סוג הפירות ועל מחיריהם, ויש מהן שירדו אל הרחוב לקנות.

*

לאחר התבוננות בחלונות החנויות ובפתחיהן נוכחנו במיוחד שברחוב זה. שם מקום הסחורות הזולות. ראינו בגדים משומשים. על הכתלים שלפני החנויות היו תלויים מעילים ומכנסים שנוקו וגוהצו למכירה, ובחלון הראווה נעלים מעוקמות שצוחצחו. עמדו על המדרכה שלפני בתי המסחר לרהיטים ישנים מטות של ברזל שצובעו מחדש —

GRATZ COLLEGE LIBRARY
PHILADELPHIA, PA.

וצוהב החלודה בצבץ מפרקי המטות. שולחנות קטנים ולכות של שיש ששימשו פעם במסעדות נאות נמכרו למקום זה, משום שנסדקו או שנשברו בקציהם או ששרצו בהם פשפשים. וכל מיני כסאות וארגזים ושידות שאבד עליהם כלח.

גם בתי המסחר לבגדים וללבנים חדשים שונים מן הרגילים. בחלונות הראווה נערמו ערמות ערמות של לבנים תחתונים ועליונים וחבילות חבילות של גרבים מחוברים בחוטים. אלה הן סחורות שנפגמו ונמכרו ברבע המחיר או שניתנו חנם כמעט. נראה שהבאים הנה לקנותם אינם מן הבררנים והבדקנים — הם באים לכסות את מערומיהם במעט הכסף שבידם.

שנים שלשה בתי מסחר עושים רושם מיוחד. בהם בגדים ולבנים ונעלים לגברים שמנים והם מכריזים על כך, ולא רק באותיות הגדולות שעל השלט: הוי כל בריא ומסורבל ורב כרס ושרוע רגל אתיו הנה, אלא מקיימים את המאמר: טוב מראה עינים מהלך נפש, והעמידו תבניות בני אדם של עץ, כל אחד היקף בטנו כרחבה של חבית, והוא נראה לבוש תחתונים רחבים היורדים ירידת פתאום מן העיגול המרוטפש אל השקע שבין רגליו — מראה מעורר בחילה וגועל נפש.

רבים ברחוב זה בתי הערבונות, אליהם באים הזקוקים למזומנים ונותנים בעבוט את חפצי הערך שלהם, הנמכרים אם אינם נגאלים במועדם. בחלונות בתי הערבונות נראים מצלמה וכנור וחצוצרה ושעון של כותל ושל יד ואולר ותער גלוח ומכונת גילוח ופסל של קדוש נוצרי ושל בודה, ופסל עץ — רקדנית מן האיים הפסיפיים ותכשיטי נשים ומגשים של מתכת, ועל כולם שרוי רוח של יושן. כל אלה ניתנו כאן בעבוט במחיר סעודה או לינה או כוס יין שרף, וכאן נשארו כולם למכירה.

*

האפייני שברחוב הן המסעדות. הן הן עדים נאמנים לאובדים ולנידחים המבקשים מחסה ומפלט וכף מרק חם ברחוב הזה. על פתחי המסעדות הללו תלויים לוחות מודיעין ועליהם רשומים בגיר מאכלות ומחיריהם — מחירים שאין כמוהם לזול בכל הארץ, מחירים שקשה לאדם להאמין בנכונותם. רסק בשר בנוסח האמבורג בצרוף פת

לחם — 8 סנטים; צלי עגל — 10 סנטים. מרק ירקות — חמשה סנטים. דלתות המסעדה שאנו עומדים על פתחה — פתוחות. מלאה היא בני אדם לבושי עוני, מעוותי פרצופים, פרועי שיער, גלויי חזה, כבויי עינים, קרועי שרוולים, האוכלים ומחזיקים את הכפות או המזלגות בידים רועדות בעמדם ליד הדוכנים או על יד השולחנות. מבעד הפתח והחלונות נודפים ריחות חריפים ומפולפלים מגרי אף. במסעדות הללו משתמשים בתבלינים העזים ביותר — להפיג ולהמם ריחות העובש והריקבון של שיירי הבשר הישן שנקנו לבישול. אל הרחוב עולה הבל חם ודחוס — הבל היורות הרותחות והבל בני אדם.

בתי המרזח מרובים ובהם נמכרים משקאות משכרים במחירים לא יאמנו. מעת לעת נראה אדם היוצא משם — בגדיו מטולאים או קרועים לגמרי, ותלויים על גופו קרעים קרעים. עיני היוצא לטושות, כאילו נעשו מזכוכית, ללא הבעה וללא מחשבה. אלה הם נידחי החברה, המובטלים במשך שנים, חסרי בית, עוזבי משפחה או עזובי משפחה, וכולם כבולי הרגלים רעים וגופם שבור. מן היוצאים יש מתנודדים ההולכים עקלקלות ופושטים ידיהם אל העוברים כאילו לחבקם ויש אחד מהם נופל ומשתרע על המדרכה, עד שיבוא שוטר ויפנהו משם.

אחד מאלה שראשו היה מגודל חורשת שיער ושפמו ירד על שפתיו בערבוביה גדולה ועיניו כאילו הביעו הכרת אשמה. הוא עיוות את פניו כדי לחייך והחל לפזם לי, מן השלשה, פזמון של בקשה:

— בבקשה, תן לעלוב נפש מטבע לשתות כוס קפה...

פחד נפל עלי. הוצאתי מטבע והתרחקנו מבר נש זה.

בתי המרזח הללו — אמר לנו מלוונו — משמשים גם בתי מועד לגנבים ולגזלנים, לבריונים ולבעלי סכינים, מבעירי בערות פרופיסיונאליים, יוזמי התנפלויות ואנסים. אלה הן „מערות הפריצים".

מעת לעת נראה לנו שלט של „מלון" המודיעים שהם אך לגברים ודמי הלינה בהם הם חמשה עשר או עשרים וחמשה סנטים ללילה. שמות המלונות מפוארים, אף רומנטיים. יש „ניאגרה" ויש „סאבוי" וכדומה כינויים אלגנטיים. בפתחי המלונות נגלות מדרגות צרות השרויות באפלולית מפחידה. בדמיוננו נוכל לצייר את הצפיפות ואת הזוהמה שבבתים אלה, בהם ימצאו הנדחים שאבד להם צלם האדם את מקלטם הארעי.

*

כאמור שונה הרחוב בלילה.

ואתה הקורא וודאי תתאווה להציץ אל המעמקים האלה באפלת הנשף. הבה ואנהגך שמה.

בתוך הרחוב ישנו בית חומה, בית „צבא ההצלה" למבקשים לינת לילה באין לאל ידם לשלם מחירו. בבית זה אולם גדול לעצרת ולתפלה. באולם טורים טורים של ספסלים גבוהי משענות. בערב מתמלא האולם מפה לפה, והעלובים שלא ימצאו מקום לשבת יעמדו על רגליהם. הבית נוסד בכסף נדיבים שומרי אמונה, כדי להחזיר את העבריינים לדרך הישרה ולקרב לבם לדת אמת. האותיות י ש ו מאירות באור החשמל.

נידחים רבים עומדים צפופים על יד הפתח בחוץ וממתינים עד שיצאו הנמצאים בפנים וייכנסו הם לתפוס מקומם. אין הם מחכים לדרשה ולתוכחה ואין הם רוצים למהר ו„להיגאל" — אדיר חפצם הוא להתפשט על מטה או מצע ולשכב בלי תשלום — והמקומות בבית אינם מספיקים לכל הנידחים. אבל אם אין מייסדי הבית דורשים דמים — חייב אתה לסלק להם חובך בתפילה ובריגה ובהטיית אזנים לנאום.

הנואם מתאר לפניהם את דלותם ואת השאול אליו נפלו, את רעבונם ואת מחסורם, ומצייר להם את אשרם ואת תענוגיהם של הישרים ההולכים בדרך הטובה. „אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים ובדרך חטאים לא עמד". אלה יושבים עתה, בליל סגריר זה, לפני האח המבוערת ואוכלים ושותים מכל טוב. „היה היה אדם אחד כמוכם, שסר מן הדרך הישרה ושם בכוס עינו ושתה לשכרה ועזב את העבודה ואת האמונה. פעם ישב באולם זה ושמע נאום והתחרט ועזב את דרכו הנלוזה, ושב אל ישו בכל לבבו, ומאז הוטב מצבו והוא חי בריווח".

„הללו את ה', הללויה!".

שתי נשים מיסיונריות ואחדים מן המשמשים פותחים בשירה ובתפילה, והנידחים יושבים וכובשים פניהם בקרקע. אדישים הם, והתפילה אינה נוגעת בלבם. אז תקום אחת האחיות, והיא מודה ומתוודה לפני קהל החוטאים.

— אף אני הייתי חוטאת, אבל ראיתי אורו של ישו ובזכותו ניצלתי. הלכתי ברחוב ארבעים ושנים, מקום הדוחק וצומת התחבורה, ובאה מכונית לקראתי וכמעט נהרגתי. ברגע הסכנה פקח ישו את עיני וקפצתי במועד הנכון וניצלתי ממות. הללויה! שירו כולכם: אנא ה' הושיעה נא!".

אז יצא כומר אחד ופונה אל אחד השיכורים ושואל:

— המצאת את ישו?

— לא! — הוא עונה וראשו מתנודד.

— צא מכאן! — הוא מצווה ושני שמשים נגשים אליו, ומחזיקים בידו להוציאו.

— המצאת את ישו? — הוא שואל את זה שישב על יד המוצא.

— כן! — הוא עונה.

— אם כן הללו את ישו. צא נא ועמוד על רגליך לפני הקהל וספר איך מצאת אותו.

ויש היוצאים ומתוודים. אין לדעת אם אלה בני אדם ששמעו ווידויי אחרים והם מחקים אותם, או הם שמשים המקבלים שכרם ומתוודים, כדי להשפיע על החוטאים.

כך נמשכת העצרת עד חצות הליל. אז יכבה אור החשמל, המיסיונרים ישובו לביתם והנשארים רשאים לשבת ולהרדם על ספסליהם עד אור הבוקר.

והמסכנים שנעלו דלת בפניהם, מחוסר מקום — מבקשים להם משכב אם במסדרונות הבתים או על המדרגות, או על המדרכות, ליד הכתלים. במקום אחר לא יתנו להם השוטרים לישון, אבל ברחוב זה הם מעלימים עיניהם מהם.

ומשורר עברי בניו־יורק, אברהם צבי הלוי, נתן ביטוי עז לחזיון זה:

וְחֶבֶר נְטוּלֵי מָעוֹן וּמַחֲסֶה יִצְבְּאוּ עַל דַּלְתוֹת בֵּית הָאֱלֹהִים,
סְגוּרוֹת לַיְלָה בִּפְנֵי מַאֲמִינָיו, קוֹפְאִים, רְעֵבִים וְנַעֲוֵי פַּרְצוּף,
וּבְבֵית הָאֱלֹהִים הֻשְׁלַךְ הָס. יַעֲמְדוּ סַפְסָלִים מְרֻוָחִים תּוֹךְ חֲמִימוּת שְׁעָמוּם,
מוּל חַלּוֹנוֹת קְרוּצִים בְּגָבְהֵי כְתָלִים, נֹכַח שָׁמַיִם אֲטוּמֵי עֲרָפֶל,
וּבֶן הָאֱלֹהִים הַמְעֻנֶּה, הַצָּלוּב, מֵעַל מִשְׁקוֹף הַבַּיִת יִשְׁקִיף עַל קְהַל־
מַאֲמִינָיו,

רוֹבֵץ נִדְבָּק־נִצְמָד אֶל הַמִּפְתָּן לְהָחֵם בְּשָׂרָם קַר־יָגֵעַ,
וּמַבָּטוֹ אֵלֶם, וּכְשָׁבוּי אֵין־אוֹנַיִם וְיֵשַׁע יַצְנִיחַ רֹאשׁ מְנֻצָּח וְיִדֹּם.
גֶּשֶׁם שׁוֹפֵעַ יַצְלִיף בְּקוֹל עַל גּוּף הַמּוֹשִׁיעַ הַמְעֻרְטָל, וְעָכוּר וְדָלוּחַ
יֵרֵד צַל הָעֵדָה הַפּוֹרַצַת, רוֹעֶדֶת כְּכָלָבִים פֶּתַח הַבַּיִת.

(מתוך הסוגר, הוצאת „אהל" ניו־יורק)

*

זה היה מראה הרחוב לפני ארבעים שנה. עתה נשתנו פניו לטובה. עמודי הרכבת העלית נעלמו והתושבים יצאו מאפלה לאורה. חזיתות הבתים נתחדשו ושופרו. נפתח שם מרכז גדול למסחר יהלומים ואבנים יקרות, ועל ידיו חנויות ומשרדים, בהם בודקים באבני היקר ושוקלים ומעריכים ערכן. רבות שם החנויות למנורות חשמל, וחלונות הראוה שלהן מרהיבים את העין. אך עקבות העוני לא נעלמו עוד. עדיין תתקל עינך במלונות הזולים, מערות הזוהמה, ובבתי האוכל לדלים — מחסני הפסולת. ועדיין תועות שם הנפשות האומללות, נדחי החברה שאבד להם צלם האדם.

פרק ששי

נתוקי הראשון מאירופה

מקרים פעוטים בחיים ישמשו לפעמים ראשית חליפות נפשיות וחברתיות; ניתוקו של חוט בתפר הוא תחילת קריעתו של הבגד; אגוז שנידרדר יביא לידי פיזורה של הערימה כולה ואבידתו של חפץ אחד הקשור במולדת רחוקה היא ראשית ניתוק ממנה.

מה היתה תחילת ניתוקי מאירופה?

*

דניאל פרסקי הזמינני להרצות לפני חברי „אחיעבר" — אגודה של דוברי עברית בניו־יורק, ובמוצאי שבת הלכתי אל האספה. יצאתי עם רעיתי כשעה לפני הזמן, כדי להתבונן בסביבה מתוך ישוב הדעת.

ההרצאה נקבעה בבנין בית הספר „מחזיקי תלמוד תורה" — תלמוד התורה המתוקן הראשון בכרך הזה. הבית היה ברחוב הראשי שבמורד העיר התחתונה — ברחוב איסט ברודביי, סמוך לבנין הגדול של „עדוקיישיונאל אלליענס".

מראה הרחוב איסט ברודביי שפע אינטימיות יהודית. בלב הרחוב היה מגרש פנוי ו„גן" מרגוע — מעין ה„פיאצא" שבערי איטאליה, מקום כינוס השכנים לשם סיפוק הנטיה החברתית. על הספסלים שב„גן" ישבו בני אדם שאין סימני החיפזון והמתיחות של ניו־יורק ניכרים בהם. היה הגן ריפליקה של „שדרות" ברדיטשוב ו„הפלאנטים" של קראקוב. על הקרקע המאובק נראו שיירי עשב כמוש שנדרס ברגלי העוברים. העצים התשושים עמדו כמתעלפים ובדיהם המדולדלים שירקותם הפכה אפרוריות תלויים היו ברפיון. בכל ניכרו סימני הרישול והזלזול — רישולם של תושבים המתייחסים אל הצמח ואל

הירק כאל דברים של מה בכך, וזלזולם של ראשי העיריה ופקידיה, שאינם מקפידים על הנקיון והיופי שבאזור הזה. היבואו גרי המקום לקבול על אי נקיון? לא, הפוליטיקאנים עושים רק במקום שהדרישה עזה.

במורד העיר הכריזה היהדות על עצמה. מעל כרכוב הגג של בית לבנים גדול בלטו אותיות מרובעות גדולות מאד: „גאלדבערג'ס כשר'ע ווייגען און ליקערס" (יינות ויין שרף כשרים של גולדברג); ממעל לפתחה של חנות גדולה היה תלוי שלט „היברו נאשיונאל וואורסט, כשר למהדרין מן המהדרין" (נקניקים של החברה היהודית הארצית, כשר למהדרין מן המהדרין); על גזוזטרה אחת התנוסס השם „פארווערטס" (קדימה, — שם עתון יומי לפועלים, באידיש); על גבי בית קרוב — „יודישעס טאגעבלאט" (יומן יהודי — עתון יומי לחרדים) ו„אירא'ס פרעפעראטארי סקול" (בית הספר המכין של איראן) — שהכין מהגרים לבחינות כניסה אל המכללה; „בית דין אפיס" — (משרד בית דין רבני) ושלט גדול אחד בישר על „ספרים". מעל לפתחה של אותה חנות היתה תלויה טלית מצויצת שדהתה ונכתמה מאבק פורח ומטיפות גשמים והתנועעה לרוח הערב. מצדי הרחובות המצטלבים נראו חנויות של מכולת, שמכרו בהן המאכלים הרצויים לקיבת אדם מישראל, ובחלונותיהן נתלו מחרוזות של פטריות והונחו כעכים ורקיקים זרועי בצלים, לחמניות זרועות כמון וצלוחיות של דגים מלוחים. באחת החנויות נמכרו כיסני בצק ממולאים דייסה או רסק תפוחי אדמה, והם חמים ומבהיקים בשומנם, והשלט העיד עליהם שאינם סתם מעשה אופה בן בלי שם, אלא „קנישעס" שיצאו להן מוניטין, מתנורו של נחתום אמן, יונה שימל שמו. על דוכנים עמדו חביות של קישואים ומלפפונים ותפוחים ואבטיחים כבושים, שריחם החריף החמיץ את הסביבה, והמוכרת שעמדה שם, אשה מקומטת, אף היא חמוצה, היא האשה שהועברה הנה מאיישישוק כמות שהיא, על סרבליה ודאגתה ומרי רוחה.

שלווים ישבו להם יהודים ב„גן", ויש שהתגודדו והיו לכנופיות קטנות שעסקו בשיחות ובוויכוחים. חזותם ותנועתם העידו עליהם שהם בטלים, אם מחמת זקנה ואם מחוסר עבודה. הגיעו אלינו קטעי דברים על פוליטיקה, על חדשות היום, על המחיה ועל הכלכלה ועל

הקלקלה, כרגיל. ישבו כמה נשים ופטפטו — נשים מן הטיפוס האמהי הישן, עמוסות שנים ולמודות סבל.

סקרתי את הסביבה ותמהתי. האלה הם האמריקנים המאושרים? אַים, אַים ברוכי הגורל השתולים על פלגי האושר?

*

אנו הולכים אל בית ההרצאה. בדרך אנו רואים שלט על בנין האדיוקיישיונאל אלליענס ועליו כתוב באותיות גדולות „מאסליאנסקי ידבר". ובכן זהו המקום בו ישא משאו המטיף הלאומי, המתאר תאורים מרוממים מחיי העבר ומעורר בלב השומעים את הגעגועים לארץ אבות? כעבור זמן התוודעתי אליו וידעתי כי פיו ולבו שווים.

עלינו אל חדר ההרצאה שבבית „מחזיקי תלמוד תורה". אף שם הלכנו לבטח — מסורת הגיטו ליוותנו. כתלים קלופי טיח ודהי צבע, וסימניהם האמריקניים הם דברי הבל רשומים בידי נערים שובבים בעפרונות. החדר שנתאספנו בו היה האולם לעצרת התלמידים.

הרציתי לפני חמישים ששים איש על התרבות והחינוך העברים בגאליציה והשומעים היו ברובם מימי העמידה, אף צעירים אחדים ביניהם. בשנת תשט"ו, כשאתה בא אל הרצאה עברית אתה פוגש זקנים, — אלה הם אותם השומעים מלפני שלשים שנה, שהזקינו. שומעים צעירים נדירים הם.

יושב ראש האספה היה אברהם שפייזהנדלר, בינוני בקומתו, זריז בתנועותיו ומחייך, מחייך מפני חדוות החיים שבו ומשום אהבת הבריות שבו. ארבעים שנה עברו מאז ומאום, נדמה לי, לא נשתנה בו. עומד הוא בחומו, אדמומיות לחייו לא החווירה, וצחוקו נעים — לא נגרע כלום מחיוניותו ומקסמיו, להטו לעברית לא צונן וגמישותו לא נפגמה. זרקה בו שיבה, אבל משום מה אין אדם משגיח בזה. רוחו מסמל את הנוער וגופו מציית לרוחו.

הציגני לפני הקהל דניאל פרסקי. כי מי זה יציג אורח מרחוק, אשר כל מטענו ה„ספרותי" מאמרים מפוזרים בעלי ערך חולף שנתפרסמו אי שם בעתונים עברים ברוסיה ובשבועון פרובינציאלי שאף בארץ הופעתו לא היה מכובד ביותר ומחוץ לגליציה לא ראהו איש? הוא, דניאל פרסקי, שהיה „עבד לעברית עד נצח", לבו היה תר ועיניו משוטטות בכל העולם כולו לראות כל עתון וכל קונטרס עברי ולדעת

שם כל המושך בשבט סופרים. ועד היום לא נשתחרר מעבדותו זו. בחיי לשוננו באו בינתים שינויים עצומים. ארץ ישראל סואנת בהמון עתוניה וקונטרסיה וכלי מבטאה וספריה. העברית יצאה מתחום בית המדרש ו„אגודות שוחרי שפת עבר". היא מקיפה עתה את החיים האנושיים לכל מרחביהם. העתונים והקונטרסים אינם נכתבים עוד על ידי „משכילים" העוסקים במצב האומה בתפוצות, וזה כל עולמם. בעלי העתונים שוכרים עתה עתונאים בעלי מקצוע. בין העתונים ישנם „צהובים" המשמשים את היצרים: יצר הסקרנות, יצר הלשון הרע ויצר היצרים — יצר המין. המלה העברית המודפסת פסקה מהיות קדושה ומוקדשת לאידיאלים רמים, לעלית הנשמה ולתיקון החברה, היא גם אמצעי מחיה לתגרים להוטי רווחים ולזרזירי עט הנוברים באשפה ובדגדוג איברים. מי יוכל עתה לעקוב אחר מבול העתונים? מי יוכל לשמור בגנזי זכרונו את שמות כל בעלי הקולמוס? אבל פרסקי עומד בין הנחשולים ונשאר נאמן לאות המרובעת שהיא סמל הקדושה. אין עוד בכוחו לקרוא הכל, אבל משתדל הוא ל ר א ו ת הכל. והוא טובע בערמות של עתונים וקונטרסים ועדיין שם כל תופס עט, אם גדול ואם קטן, זכור לפניו.

פרסקי הציגני בדרכו המיוחדת ובסגנונו האינטימי. מדרגה גבוהה בדבור ברבים היא החירות, כלומר כשהנואם — וכך גם דינו של הסופר — מתגבר על הפורמאליזם ומסיח דעתו מן הציבור ומתבטא לפי רגשות לבו, כדבר איש אל רעהו. פרסקי לא נשא מעולם עול הפורמאליזם. בגשתו אל אדם, ואפילו מפורסם, בפעם הראשונה ובדברו עמו רגעי מספר יפול מיד החיץ המבדיל ביניהם ויפנו אל ענינים אישיים, כאילו הכירו זה את זה שנים. דבורו בציבור הוא שוקט. אין עשן ואין אש מתלקחת ואין לחץ הדם עולה. זוהי שיחת בית רוגעת ומרגיעה. אלא שלעתים הוא מגזים באינטימיות ובהומור, ואינו מבחין בין הרצינות ובין הלגלוג והצחוק.

הרציתי. היו שאלות ותשובות ואחר כך קיימו בי מצוות „מסיבה" והביאונו, אותי ואת אשתי, אל המסעדה לבלות בה שעה בשיחה קלה.

„ירדנו" אל המסעדה — ירידה פשוטה כמשמעה. המסעדה היתה בבית שמספרו 183 ברחוב איסט ברודבי — מעין מרתף שיורדים אליו במדרגות. בעליה היו לווין וגודמן, שני שותפים שהביאו אתם

מאירופה את הרעיון של פועלי ציון, והיתה מסעדתם כבית ועד. נתכנסו שם חברי „אחיעבר" ו„בני עם חי" — אגודת עברים צעירים — ומשכילים וסופרים וסתם ווכחנים וגרורי אידיאולוגיות. באויר המסעדה הדחוס ובין ענני העשן של הסיגריות היו פורחים דברים על זרמים ספרותיים, משפטים על סופרים ואמרי ניצוח על נטיות חברתיות. בעלי המסעדה נמצאו ביחסי קרבה עם הבאים, וכשהתלקחו הוויכוחים היו אף הם מחווים דעתם. „המשפחתיות" השפיעה גם על המלצרים לנהוג באורחים מנהג חברות ולהתערב בשיחות.

שני שולחנות קטנים הוסמכו זה לזה והסבנו עליהם. ישבו פרסקי, שפייזהנדלר, אברהם גודלברג, ב. טירקל ועוד אחדים. כמה מן הסועדים ומן המתווכחים הסבו פניהם אלי בהכנסי. ה„סומבררה" שלי ומעילי העידו עלי שהנני „פנים חדשות", אדם שבא מעבר לים.

קטעי שיחות מבודחות ורציניות, אף ווכחניות הגיעו לאזני.

על יד שולחן קרוב ישבו אחדים משוקעים בשיחה ערה. ראש המדברים — כובעו שמוט לו על ערפו ובלוריתו הפרועה התנופפה עם תנועות ראשו. כמוכיח וכמטיף הטעים דבריו בידיו. למולו ישבה אשה לא צעירה, מרפקיה נשענים על השולחן, סנטרה שוכן בין כפות ידיה, פניה הקשים מרוכזים ועיניה הסכוכות משקפים עבי זכוכית לטושות אל הדובר. ועוד שלשה הסבו: האחד בלוט לסתות ושקוע חוטם, שחרחר, השני תמים פנים המביט כתמה והשלישי זעוף וירוד עינים. שומע אני דברי מרי:

— חסרה המלה המקורית... בחלה נפשנו בסגנון של פרוקלמציות... אין זו שירה... הטמיר שבנפש מבקש לו ארשת...

— אלה הם סופרים „צעירים" המורדים ב„זקנים" — העיר פרסקי.

ראש המדברים של מסבתנו היה אב. גולדברג, ולאחר שנתנסיתי בחיי חוגנו נוכחתי שהוא ראשון כל הימים. קטן קומה היה, רחב ראש, שערו פרוע מתוך רישול של אמן, והיה טוב שיחה וגדוש הומור קל ומשעשע. הכל נגררו אחריו. ומפני מה נעשה מרכז? דבריו היו שוטפים וקופצים. מרירות לא היתה בו, להפך, כולו נועם וסליחה ואופטימיזם. לעולם לא „החמיץ" את השעה בקובלנות ובלשון הרע. פיקח ויודע חיים היה. הכל שמחים היו לשמוע ממנו דברים „אינטימיים"

מחיי אנשי השם, שכולם היו מכריו ובא אתם במשא ובמתן. הוא היה מציג כל אחד מהם כשהוא נעול סנדלי בית, או עושה במשרדו. יושב אתה ומשוחח עמו — והעולם הגדול נפתח לפניך. על כן היה חביב כל כך. וכשנסע להרצות בערי השדה, היה מתאכסן בבית „ידיד", והמאכסן היה מאושר באורחו ומוכן לעשות הכל למענו.

היום תשלם אתה בעד סעודתי — אמר בחיבה לידידו שנפגש עמו במסעדה וטפח על שכמו, והידיד עשה רצונו ברחשי תודה.

למרות נסיונות חייו המרובים היו חולשות „המשכיל" שולטות בו. ושתים מהן: האהבה הגדולה לעברית ולציון. ינסה נא מישהו לומר שהעברית עניה לעומת שפות אחרות — וגולדברג יציפנו במבול של ראיות והוכחות שעברית עשירה היא, ואף לשונותיהן של אומות גדולות לא תוכלנה להידמות אליה. ואת גדולי הספרות הוא מעריץ באמת ובתום לבב. הזכירו לו את שם ביאליק — ועיניו תברקנה ויוציא מגנזי לשונו את מיטב הניבים לרוממו.

ואפילו כשנתגלגלו הדברים על ה„יאהודים" — יהודי גרמניה שהעשירו והיו מנהיגי הציבור בארצות הברית, ויהודי המזרח או סופריהם התייחסו בשלילה אל פעולתם — היה הוא הופך בזכותם. כשדיבר על יעקב שיף — מיד הזכיר לו יחוס אבותיו, שהוא מגזע המהר"ם שיף, בעל החידושים על התלמוד, ודיבר בשבח לבו הגדול ובשבח מעשיו הטובים, וכשנתגלגלה השיחה, על לואיס מארשאל היה מקלסו בכל מיני קילוסים, על הניצוץ היהודי הלוחש בו והעתיד להיות ללהב.

ראשית התוודעותנו חלה בימי נעורי, כשנפגשנו בעיירה יארמוליניץ עיר מולדתו, בדירת מורי. בלינו אז שעות נעימות. שתים שלש פעמים השתדלתי להטות את השיחה על פגישה זו ולא עלתה בידי. בכל פעם שהעליתי על שפתי את הימים ההם — הסיעני לנושא אחר. ואיני יודע מפני מה לא נעמו לו הזכרונות ההם.

במשך הזמן הכרתיו יותר ואהבתיו, אף כי ידעתי כמה מחולשותיו. הוא היה פזור מחשבות ומתרשל. הדיוק והליטוש לא היו ממידותיו. הוא היה כותב מתוך התרגשות ומתוך הרחבה ומוסר מאמריו לדפוס כמו שהם. כנראה לא קראם שוב לפני פרסומם. ביחוד גדל רישולו במאמריו שפרסם בעתונים היומיים באידיש. בכתבו עברית דקדק

יותר, אבל גם אז לא נתן דעתו ביותר על הליטוש. לאחר ששפך את רגשות לבו פקעה סבלנותו.

ישבנו ודברנו בקפיצות. עצביו לא הניחוהו לטפל בענין אחד יותר מרגעים מספר. הזכרנו בני אדם שונים. איש לא שאלני דבר על עסקי בארץ החדשה. רק דוד טירקל, ששימש סוכן לעתונים אידיים בפילאדלפיה ונמצא אז בניו־יורק לרגל עסקיו, דבר אלי „תכלית". הוא היה מטיפוס „המשכילים", פרסם חוברת פיוטים בשם „שירי דוד", ונפשו היתה מתחממת לאורה של ספרותנו. הוא הבטיחני לבוא ולבקרני למחרת היום לשם שתי מטרות: האחת להביאני אל מערכת ה„טאגע־בלאט" ולהציגני שם לפני אחד הסופרים, למען יפרסם רשימה עלי ויודיע על בואי, ואולי יועיל לי הדבר להשיג משרה. והשניה: מכיון שידע שעסקתי בחיבור ספרי לימוד לילדים, יעץ לי ללכת עמו אל בית הוצאת הספרים „היברו פובלישינג קומפני", אולי ימצאו בי חפץ וימסרו לי חיבורו של ספר לימוד.

השעה נתאחרה ובאה עלי עיפות. קמתי ללכת.

נגשתי אל קולב, עליו תליתי את מעילי, ולא מצאתיו. התבוננתי בשאר הקולבים — המעיל לא היה. חברי החלו אף הם לבדוק — ולשוא.

פניתי אל הקופאי וסיפרתי לו את הדבר. הלה לא התעורר ולא תמה. הוא נשא את עיניו מן העתון שעיין בו והראה לי באצבע על השלט שהיה תלוי ממעל למושבו. וזה היה נוסחו:

Not responsible for personal property (אין אנו אחראים על קנינים אישיים).

אף כי לא ידעתי עוד אנגלית — היה תוכן ההודעה ברור לי. לומדים אנו בחיים מתנאי השעה.

אדישותו של הקופאי הרגיזה את אשתי. ראיתי שהיא נכונה להטיף לו דברי מוסר ותוכחה. לבה היה מר עליה — ולא ייפלא. משלשים ותשעה הדולרים שהבאתי לארצות הברית כבר נגרעו אחדים. אך אני לא הנחתי לה להשחית דבריה — והבינה.

בני לוויתי נבוכו. רע היה עליהם המעשה. הזוהי אמריקה שהם מתגאים בה? הזוהי קבלת פנים נאה? הזוהי המסעדה שסופרים ואידיאליסטים נועדים בה? הבינותי לרוחם ונחמתים:

— אין דבר.

המקרה כשהוא לעצמו לא היה חשוב ביותר, אף כי באותה שעה היה זה הפסד מרובה — אבל היה בגנבה זו יותר מן המחושב בדולרים. זה היה המעיל המהודר שחברי יהושע אביזוהר ערב בעדו בארץ נכריה, בשווייץ, ועדיין לא שילמתי מחירו. זה היה מעיל תפור באירופה בידי אחד החייטים האמנים, ונקשרו בו חיים אחרים ורגשות ידידות נאמנה. והנה עם גנבתו ניתקה נימה בלבי. עתה נתלשתי מן העולם הישן ומן החיים שם, חיים נוחים ומרווחים, חיי רעות ומעמד טוב בחברה. ידעתי כי ממחרת היום אכנס אל אחת החנויות הפשוטות, במקום שנמכרים בגדים להמון, מאלה המעילים שהם נשואים ברחובות ערמות ערמות על כתפי הפועלים, חדש יהיה מעילי, אבל חידושו לא יכסה על זולותו, וכעבור זמן קצר יתמהה ויתמעך ותהא זאת ראשית כניסתי אל החברה הדימוקראטית.

וכך היה. ממחרת היום הביאני קרובי אל חנותו של אחד, יוסף קליין, ברחוב סטאנטון, ובפנותו אליו אמר לו:

— זהו קרובי שהגיע הנה לפני ימים מועטים.

— ובכן, ירוק?

— כן, ירוק, אבל אדם משכיל. תן לו מעיל הגון.

והסוחר הלבישני מעיל „הגון", מן הטובים שבחנותו. שלמתי מחירו בחצי הוני, כשמונה עשר דולרים וחמשים סנטים, ויצאתי משם מוכן לחיים בארץ הדימוקראטית, החיים המשווים הכל.

פרק שביעי

בשדרה החמישית

את מראות העוני חזיתי באירופה, והחדש שמצאתי ברחובות דלת העם בניו־יורק היה בכמות: שם היו הדלים מפוזרים קצת, כאן היו מכונסים יחד; שם היו משכנות העוני בודדים, כאן היו בתי החומה — בתי כלָאים שבהם התגוררו מאות משפחות בכל אחד; שם היה ריחה הרע של הדלות נודף אך בקרבת הבית, ובמרחק צעדים אחדים נשבו רוחות מטהרות מן השדות והגנים, וכאן נכלא הסרחון בין החומות הגבוהות ללא מפלט. שם ראיתי את עיירתי הקטנה דיניביץ בכיעורה, אך בה בשעה לא חשתי בכיעורן של יארמולינץ ושאטאבה ושאר עיירות, ובניו־יורק ראיתי ניוולן של מאות עיירות מתחום המושב שברוסיה ומאזורי גאליציה והונגאריה ורומניה מקובצות יחד.

אך הנה יצאתי מתחום העוני של ניו־יורק אל השדרה החמישית, הלא היא רחוב תפארתה של ניו־יורק, רחוב שיצאו לו מוניטין בכל העולם כולו. היא מרכז העושר, אצילות הממון, היופי, המותרות, הבזבוז וההתפנקות. ארץ החוילה, שהיא מקור הזהב הטוב, אופיר, אופז ושבא, המקומות אליהם שאפו אלפי בני אדם לחפון בהם עפרות המתכת היקרה — פניהם יחוורו בפני השדרה החמישית של ניו־יורק. חיל כל הארצות יובא הנה ויוצג לראווה, ואם בעל כיס אתה ונמנה עם עשירי הארץ — תוכל לסגל לך כל שכיות החמדה.

קודם לכן, עד סוף המאה העשרים, היה זה רחוב של בתים מפוארים, מעונות אצילים ואדירי הון, שרחפה בו רוח של בדידות מזהירה, הסתייגות גאה ושלווה של כבוד. בראשית שנת 1900 ניסו לפתוח שם בתי מסחר „לאחדים" ואז התעוררה התנגדות עיקשת. תושבי הרחוב ראו בזה עלבון גדול — התפרצות הסוחרים לתחומם, למבצרם החברתי ולתפארתם המעמדית. אך ההתנגדות לא הועילה. הפולש הראשון היה

ב. אלטמן, שהחנות הנקראת על שם מייסדה נפתחה בשדרה החמישית קרוב לרחוב שלשים וארבעה. ככל נסיכי המסחר היה מן המתעשרים וראשיתו היתה מצערה. חנותו נמצאה לפני זה בשדרה השלישית, קרוב לרחוב העשירי, אבל כשהחלה האוכלוסיה מתפשטת צפונה הגיע יחד עמה, בשנת 1906, לשדרה החמישית, למול המלון המפואר וואלדורף אסטוריה.

לצפונה של החנות היו עוד הבתים מוקצים למעונות העשירים, עמודי התווך של החברה. כדי לפייס את השכנים בנה אלטמן את חזית חנותו בצורת ארמון פלורינטיני, ולא תלה עליה שלט. אחריו נמשכו סוחרים גדולים אחרים, אופנהיים־קולינס, מק־גרירי, ביסט ושותפיו, צ׳ארלס טיפאני, סוחר העדיים המפורסם, שחנותו הוקמה בבנין מספר 405 בשדרה החמישית. הבית נבנה בסגנון ארמון בווניציה. אך לאחר שנים החלו להקים שם בניינים מודרניים, ישרי קירות, ללא עיטורים, שחלונותיהם המרובים ערוכים טורים טורים ישרים.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ולאחר כך היתה שדרה זו למרכז האופנה. נשים עשירות ומתעשרות הקפידו שבגדיהן יכריזו, בהֲוָ הנתפר להם, שמוצאם מחנות של השדרה החמישית. מחיר הקרקעות ושכר החנויות והדירות שם עלו במספרים אסטרונומיים. ורק אנשי עסקים עשירים ביותר יכלו לקבוע שם את בתי מסחרם. אך במשך השנים נפתחו שם חנויות גם לבני המעמד הבינוני.

העומד ברחוב ומתבונן בעוברים ובשבים יראה לפניו את בני כל האומות והגזעים ואת בני כל המעמדות, מנדיבי עם עד אביוני אדם, אף כי רובם לבושים הדר. בין ההמונים רבים האורחים, כי יום יום מגיעים לניו־יורק אלפים ורבבות אורחים ותיירים ואנשי עסקים מכל המדינות, ממיין עד טיכסאס, מקולוראדו ומקאליפורניה, ומכל הארצות והבירות, מלונדון ומפריז, מריו־די־ז׳אנירו ומבוגוטה, מכלכותה ומטי־היראן, מיוקוהאמה ומטוקיו, וכולם יוצאים לראות בהדר המטרופולין ובפלאי השדרה החמישית. זוהי בבל, מקום קוסמופוליטי יותר מקהיר ומהונג־קונג, מכל קצות העולם נקבצו ובאו הנה, ואל תבקש במקום הזה טיפוס כללי. ברומי תפגוש את הטיפוס האיטאלקי, בלונדון את האנגלי ובאתונה את היוני, ובניו־יורק אין הטיפוס האמריקני הקובע. הנה בחור ובחורה מהלכים, מחזיקים זה ביד זו ומסתכלים זו בעיני זה,

ואפשר שהבחור הוא שוודי והבחורה אירלאנדית, או הוא יהודי והיא איטאלקית; שלש נערות מטיילות — האחת היא ממוצא צרפתי, השניה מקור מחצבתה גרמניה והשלישית — הולאנד. האשה שחורת העינים מבנות עמנו היא והמלווה אותה — סקאנדינאבי, ואמריקה מקשרת את שניהם בלשון, בנוהג ובשאיפות. הערבוב גדול כל כך שפסקו לתת את הדעת על ההבדלים. הנערה היאפאנית הזעירה, העדינה שעיניה שקדים ושפתותיה שושנים, והארמנית עגולת הלחיים וגדולת העינים, והגבוהה, התמירה וצהובת השיער, ילידות המקום — כולן הן חלק מנוף אחד. ניו־יורק היא בלי ספק כור ההיתוך, אף כי רב עדיין החומר שלא הותך וסימני השוני קיימים עוד במידת מה — ברם הכל מסיחים דעתם מהם.

ההסתכלות בעוברים מעניינת לא רק מבחינת הבדלי הגוף, אלא גם מבחינת הרבגוניות החיצונית והמעמדית, והלבוש המעיד על כל אלה ועל רוח הזמן גם יחד. עוברות נשים אליגנטיות, מהן „צנועות", שתלבשתן אינה מכרזת עליהן, אף כי עשויה היא אריגים יקרים ותפורה בידי אומנים אמנים, אבל עשרן אינו מנקר את העינים; לעומתן נראה נשים מלובשות בסגנון מודרני־צעקני. משקפי הריבה המודרניסטית הוכנסו לתוך מסגרת כבדה משובצת זגוגיות מבריקות, כעין אבני יקר, ולאור החשמל תברקנה ברקים. יש אשר גם סנדלי האשה עשויים פלאסטיקה לבנה שקופה ו„רצועותיהם" משובצות מעין אבני חן — זגוגיות מלוטשות, ואף אלו מבריקות ומזהירות. הנה אשה המשתדלת להסב אליה תשומת לב יתירה בשינוי ובניגודים: שערותיה הוכספו והניחה אך קווצת שער אחת כחלחולת, שמלתה בהירה מאד, מצבע הצהוב, אבל מסגרות משקפיה שחורות וכבדות, ועיניה מציצות מתוך המסגרות בחוצפה, ולבך יפחד מפני היצור המשונה הזה. עוברות נשים ובחורות כושיות המשקיעות מיטב אונן בחיקוייהן ללבנות, ליישר את שערותיהן המסתלסלות ואינן נכנעות, להכניס קצת לובן בשחור ולשנות אפילו את צבע שערן; עוברים גברים המתגנדרים בכובעיהם ובעניבותיהם וחברי מועדונים הנושאים מקלות בידיהם — המקל הוא אות תפארה באמריקה, אות לשעות בטלה ולעושר או לנוהג סלסול בעצמו; נראים כמרים בבגדיהם השחורים ובצווארונות חולצותיהם הזקופים, ונזירות בתלבשתן המיוחדת ובמצנפותיהן

הלבנות — המגוהצות. זעיר שם זעיר שם נראה גם הפועל לבוש בגדי עבודה וחבוש כומתה מקומטת, והוא שלא במקומו. ובין ההמונים המשוטטים מתרוצצים שליחי חברת הטלגראף ההולכים ברגל או הרוכבים על אופניהם, להמציא את המברקים.

ולמרות כל העושר הגדול — אין כאן משלוותם של עשירים. איזה אי מנוחה, כוחות דחף טמירים, רודפים את המהלכים, אפילו את הנשים המהודרות. לא נראה כאן את המטייל להנאתו מתוך הרחבת דעת ומתבונן סביבותיו. אף אשה אחת אינה פוסעת פסיעות קטנות. כל אחד הולך כאלו הוא נדחף, ממהר להשיג מטרה, פני כולם מתוחים, ולעתים אף מודאגים. כל אחד חש למשא ומתן, להשיג דבר. מה? כולם רודפים אחר האליל האכזרי, מוצץ הלשד, גוזל השלווה, מנַדד השינה — אליל ה ה צ ל ח ה.

בחלק שמרחוב חמשים ושבעה ולמטה, בדרך למורד העיר, נמצאות החנויות. הסחורות מוצגות בחלונות הגדולים, הרחבים והמסודרים בטעם, בידי מומחים ששכרם רב מאד — אומנותם הוא סידור מוצגים שימשוך עינים ולבבות, לעורר יצר הקניה. כל עושר העולם מוצג לפני עיניך. התבונן בחלון בית העדיים: עשוי הוא זכוכית כפופה כקשת, זכוכית שקופה וזכה, עד כי ידמה לך כאלו כל התכשיטים ואבני החן מונחים בלי כל חיץ, אך תושיט ידך אליהם ותשיגם. וכדאי — מן הבחינה החומרית — להשיגם. בטורים טורים מסודרות טבעות זהב וכתם משובצות אבני חפץ, ומחירן רשום. האחת משובצת יהלום שמשקלו 14 קאראט וחצי — ומחירה תשעת אלפים וחמש מאות דולרים. על שלדי צוואר עטופים קטיפה תלויים ענקים, ענקי פז, ואחד מהם משובץ ספיר כחלחל גדול כתפוח ומחירו לא נוקב. אם אין חלקך עם עשירים — אל תדרוך כף רגלך על סף חנות זו. אבל אף מי שאין ידו משגת לקנות — רשאי ויכול להתענג על ה מ ר א ה, אף כי לא תמיד טוב מראה עינים להלך נפש. שתי נערות לבלריות המשתכרות אך למחייתן — יוצאות בשעת חופשן לטייל, ורשאיות הן להכנס אל החנות כקונות. שומר הסף לבוש המדים יפתח לפניהן את הדלת והן תרהבנה עוז בנפשן לפנות אל הזבן ולשאול למחיר טבעות ורבידים. הזבן יראה להן את תכשיטי הפאר בנימוס רב, את היהלום ואת האודם ואת האיזמרגד, והן מתבוננות, שואלות למחיר ואומרות

שעליהן להתיישב עוד בדבר, — והוא מחייך לעומתן ומברכן בכל טוב — אף כי ידע את מטרת בואן. והנערות יוצאות מאושרות. הן היו עשירות לשעה קלה ונגעו בידיהן ממש את האבנים היקרות. כשהן חוזרות אל המשרד לכתוב את המכתבים, מכתבי השיגרה, ואצבעותיהן מכישות על גבי מנענעי מכונת הכתיבה לצרף את המלים הפרוזאיות, הן נמצאות בהזייתן בחנות הפלאים של העדיים.

החנויות וחלונות הראווה! בית המסחר של סאקס שבשדרה החמישית — הוא בבניין עצום. בשלשה עשר החלונות הגבוהים והרחבים במידתם כמידת חדרים, עומדות נשים — דוגמאות לבושות שמלות. עונת האביב הגיעה והשמלות הן אוורריות, שקופות, חוריות, קלות כנוצות, אך תשיב רוחך בהן ותעופנה. מהן צרות הנותנות ללובשותיהן צורה של דקות ורזות, ומהן רחבות ומתפשטות. הנשים העוברות לפני החלונות, ואפילו כשהן ממהרות, עומדות רגע ומתבוננות. הנה שתי רעות מלטפות בעיניהן שמלות מרוקמות פרחי משי צבעוניים, פרי אודם לוהט וכחל שקט.

— זו נראית בעיני — אומרת האחת — מה יהא מראי כשאלבשנה?

— נחמד.

— עוד אשוב לראותה בחנות.

ושתיהן הולכות לדרכן.

רוב הלקוחות בחנויות נשים הן. הגברים עוסקים בשלהם, רודפים אחר ההצלחה, והנשים מקילות עליהם את משא הכסף. הן הן העוסקות ב„שופינג", כלומר: בקניות. הן יוצאות על פי הרוב בזוגות, לשם עצה, להתבונן ולראות מה נתחדש בבית מדרשה של האופנה, בשמלות ובנעלים ובתכשיטים. הנשים מן המעמד הבינוני הגבוה — מועטות חובותיהן הביתיות. הן גרות ב„מעון", את ארוחת הצהרים הן אוכלות מחוץ לביתן, ולפעמים לא תחזורנה אף לארוחת הערב — הן נפגשות עם בעליהן במסעדה ואוכלים שניהם מן המוכן. יום יום, בקומן, הן מעיפות עיניהן בעתון היומי, לא לשם קריאת החדשות האחרונות בפוליטיקה, כי אם לראות את המודעות והן משהות עיניהן במקום שתפגושנה את מלות הקסמים: מכירה. כמה יגל לבן לקראת מציאה! היש להן צורך בשמלה נוספת? האין ארונות בגדיהן מלאים עד אפס מקום? האין להן שמלות שלא נזדמן להן

ללבוש אף פעם — אחת היא, עצם השמחה היא במציאה, לקנות דבר בחצי מחירו! אם תתפרסם המודעה בעתונים ואם נדמה שמחיר הסחורה נקבע למטה מן הרגיל, אז תתכנסנה הקונות מכל הקצוות, אף מן הפרברים הרחוקים. המונים המונים הן נוהרות אל בתי המסחר ונדחקות, ומשתדלות לחטוף את המציאה, טרם תקדמוך אחרות. ואחר כך הן מספרות אחת לאחותה את גודל מזלן ביום ההוא. אמנם כעבור ימים מועטים תעבור התרגשותה זו, ותבוא אחרת במקומה. מה קרה? בעתון הוכרזה מכירה חדשה, ושוב סוכן היצר, יצר המציאות!

בחנויות יימצאו כל סוגי סחורות, ביחוד של מותרות: שטיחים יקרים, כלי קוניה וחרסינה, כלי זהב וכסף, ו„עתיקות": רהיטים עשויים לפני שנים על ידי אמנים בסגנון תקופתם, רהיטים משובצים, רהיטים מחוטבים חיטובי צעצועים, רהיטים מוזהבים, פנסים עשויים זכוכית במסגרות זהב, אספקלריות ישנות, גברשות מארמונות מלכים ונסיכים המשתלשלות מן הספון ומאות תליי הבדולח מבריקים לנגד האור, ופסלים — פסלי ברונזה וחרסינה, מנורות העומדות על בסיסים ונשים תומכות בהן, וכל כלי יקר. אין זה נדיר לראות בחלון תמונה שמחירה שלשים וחמשה אלפים דולרים, כלי חרסינה סיניים שערכם בכסף גדול ממשקלם, ושטיחים יקרים מהודו ומפרס ומסין.

הקונות את הסחורות הללו — טרחתן מעטה. חשבון להן בבתי המסחר הגדולים, הן בוחרות מן הטוב בעיניהן והחשבון נשלח הביתה כעבור החודש. בעל הבית אך יכתוב את ההמחאה וישלחנה אל בית המסחר בדואר. אם תחזור הקונה מדעתה — תשיב את הסחורה והסוחר יכתוב אליה מכתב תודה וברכה ותקווה, כי תשוב לכבדו ויזכה עוד לשרתה בימים הבאים.

בין בתי המסחר הללו יתרומם להפתעתך בית כנסיה שנבנה בסגנון גוטי. מה לבית היראה במקום הזה? האם יוכנעו היצרים לדת או הדת תשרת את אליל המסחר? הנתפשרו שניהם, חציו לאלוהים וחציו לעגל הזהב? או ההורכבו שניהם והאדם לא יניח ידו לא מזה ולא מזה, בין נזירות ומותרות, והוא עובד לשניהם בלי קרעי לב? מי יסביר לנו צפונות וניגודים בחיי אדם! מגדלי הבניין הגוטי צרים ומחודדים ועולים למעלה למעלה, עטורים צלבים מרובים, זה אצל זה, בטורים, ובין הטורים והעיטורים ינתרו צפרים ויצייצו,

ושערי הכנסיה פתוחים לרווחה, ומדי פעם אראה אנשים ונשים ובחורות עולים למעלה ונעלמים מאחורי השערים. ההולכים הם ברגש לתפלה או נכנסים הם כתיירים לראות את הפאר ואת ההדר?

הרחוב הוא רב תנועה, אוטומובילים ואוטובוסים ומוניות מכל הסוגים, סגורים ופתוחים, קלים וכבדים, ובעיקר כבדים ויקרים, עוברים זה אחר זה כמעט בלי ריווח ביניהם וללא הפסק.

מן הרחוב החמשים ושבעה ולמעלה מתחיל הגן המרכזי הגדול, והבתים שבשדרה הם אך בשורה אחת — הגן הוא למולם. בתים אלו הם מעונות, ששכר כל אחד, בן חדרים אחדים, עולה אלפי דולרים לשנה. רבים מן הבתים הם פרטיים, וגנים מגודרים להם. האדריכלים השתמשו בקשתות, בקמרונות, בגזוזטראות, בקישוטים ובעיטורים שונים, על פי רוב העתקות מסגנונות ישנים, מתקופת הארמונות. במקומות אלה מעטים ההולכים, ובלילה תמעט תנועת האוטומובילים אף היא, וישור שם שקט, ובין הבתים הפרטיים הללו יימצאו גם בתי האוסף המפורסמים לדברי אמנות, שבהם כונסו היצירות החשובות ביותר של הגאון האנושי בעולם.

פרק שמיני

במדור היהודי של הספריה העממית

אחד מביקורי המעניינים ביותר היה במחלקה היהודית של הספריה העממית בניו־יורק, בבנין המרכזי שבלב מאנהיטן, בשדרה האצילית, — הלא היא השדרה החמישית, בקרן רחוב ארבעים ושנים. הבנין הבהיק אז בחידושו, כי הוקם שלש שנים לפני בואי, בשנת 1911. בנוי הוא בסגנון קלאסי מחודש, מפואר ורב עיטורים, ועליו גאוות אזרחי העיר הנאורים. לבנין הביאו שיש המתדהה במשך הימים, ודהות זו כאלו תוסיף לו עצמה. האפרורית אוצלת לבנין טעם יושן ויציבות והדר מסורת.

בן שלש עשרה קומות הוא הבנין, אבל המביט עליו מן החזית רואה אך קומות מעטות, שתים או שלש — החזית הנמוכה מעלימה ממנו את הגובה. מדרגות רחבות מאד מוליכות תחילה אל רציף, שהוא כעין מגרש רחב ידים! העולה אל הספריה — רגשותיו מעורבים מיראת הכבוד ומאינסימיות גם יחד. שני האריות הגדולים השומרים על מבוא הרציף כאילו מצווים: שֵל קלות ראש מעליך, ודע לפני מה אתה עומד, לפני מקדש החכמה; ולהקת היונים המטיילות בנחת, ומלקטות זרעונים מידי אנשים ונשים נדיבי לב, כאלו לוחשות לו: אל תירא, בן אדם, כאן משכן הריעות, קרב אלינו ונבלה זמננו בנעימים.

מתוך היסוסים של הערצה ושל נועם באנו אל המבוא המשתרע לרוחב כל הבנין — אולם רב מידות שתקרתו רמה ונישאה מאד ונראה ריק, אף כי מספר הבאים אל הספריה עצום הוא. אז, בימי ביקורי הרחוקים, הגיע לששה שבעה אלפים ביום, ואף על פי כן לא נראתה ולא הורגשה בו כל צפיפות. מול המרומים — התקרה הנישאה מאד — נראים הנכנסים כחגבים והם מתפזרים במרחבים כשבלים

בודדות בשדה קציר. קבוצות קבוצות של צעירים וזקנים נוהרים כל היום — ונעלמים בתוך המסדרונות המוליכים אל לשכות שונות ואל מדורות הספריה, המסודרים לפי המקצועות.

*

עלינו, אני ואשתי, במדרגות אל המסדרון שבקומה השניה, מסדרון שרצפתו שיש וקירותיו שיש, ונכנסנו אל החדר 217, בו המדור היהודי. חלק גדול מאוצר ספרים זה נקנה בכספי הנדיב הידוע יעקב ה. שיף. יותר מחמישים אלף ספרים נמצאו אז במדור ההוא, וביניהם סדרי עתונים יהודיים בעברית ובאידיש ובכל הלעזים, מכל קצווי התבל שאחינו נחיתים שם. כיום, בשנת 1955, עלה מספר הספרים למאה וחמישים אלפים, וביניהם דפוסים ראשונים ויקרי ערך; כרכי העיתונים העברים מימי ה„מאספים" שמתקופת מנדלסון, עד לעיתונים העברים שבזמן הזה, אם מן הגולה ואם מארץ ישראל. מקצתם צולמו במיקרופילם.

כשנכנסנו אל החדר מצאנוהו מלא כמעט. ליד השולחנות הארוכים ישבו הקוראים לפני ספריהם הפתוחים, או לפני כרכי עתונים גדולים, מעיינים ורושמים במחברותיהם. על פי הרוב לא היו אלה קוראים סתם, אלא אנשי מקצוע, אם אנשי מדע ואם עיתונאים הבאים לבקש את הדרוש להם לעבודתם.

עודנו מתבוננים סביבותינו והנה ניגש אלינו אדם משונה קצת, בעל קומה בינונית, שמן פנים, עגול כרס וקרח. סנטרו היה כפול ומשולש ועניבתו נעלמה בין מפלי בשרו, שפמו היה עבה וקצוץ בקצותיו ואצל לו חומרה או גחכנות, — קשה היה להבחין. לבושו היה מרושל. מעילו הקל והקצר, המעיל המשרדי, היה נטול כפתור והבריק לאור החשמל מיושן והתמרטטות. רבבים של דיו ושל שומן פוזרו עליו. כשהתקרב אלינו ונשם בחזקה.

— שלום עליכם — לחש לאיטו ופשט לי את ידו. על פניו התפשטה העוויה רחבה, ספק של שמחה וספק של רוגז.

— עליכם שלום. עם מי אני מתכבד לדבר?

— אני הספרן — גמגם והתאדם.

— ומה שמך, אדוני?

— פריידוס — הבליע שמו כמתבייש, וכדי להיפטר מחקירה יתירה הטה את השיחה לעניני — האם לא באת מטארנוב?

— לא טעית.

הוא עמד ושתק. פתאום נתעורר ואמר:

— שבו נא בבקשה אל אחד השולחנות.

פריידוס הלך לו, מהדס כאווז מכובד משקלו ונעלם באחד התאים המצופפים ספרים. לאחר זמן קצר ראיתיו מגיח משם, נושא כרכי עתונים ומנשם בכבדות.

מבלי דבר דבר הניח את הכרכים לפני, כרכי „הלבנון" ו„המגיד". פתח את האחד במקום מסוים, וכן את השני, מחה את האבק מעל ידיו והלך לו.

נשארנו לבדנו עם הספרים.

עיינתי תחילה בכרך הישן והמאובק של ה„לבנון" שיצא בפאריש. היה זה סדר של שנת ה'תרל"ג, 1873. מיד נתקלה עיני במכתב מטארנוב — העיר ממנה באתי, כתוב בידו של מו"ח. ידעתי שזה כינויו של סופר, מרדכי ווייסמאן־חיות, בן טארנוב שיצא את עירו והתיישב בווינה, עיר בירתה של אוסטריה, והתפרנס שם ממסעדה כשרה. מו"ח זה היה בעל רוח בדחנות וחרזנות.

מכתב מטארנוב מלפני ל"ט שנים — מה טוב ומה נעים לקראו!

ואני קורא מעשה ישן נושן ותמיד חדש אצלנו: מעשה בתלמוד תורה לבני עניים שנסגר מחוסר כסף, או כמליצת הסופר „אזלת יד החברה", והוא מבכה את מצב התלמידים במיטב חרוזיו:

„כצאן אובדות בעדר, באין משטר וסדר, היו ילדי העניים מ„חדר"; כי נתבטלו ההכנסות מעצם ונוצה (מכספי שחיטת העופות) ולא היה לעדה לכסף מוצא"...

ולאחר דברי תוגה ענות שמחה:

„נעשה אסיפות גדולות בלשכת הקהל, לשית עצות נמרצות לחדש התלמוד תורה בתיקונים טובים" והשיבו את שני המלמדים ועוזריהם, שנשארו בשעת סגירת המוסד בלא מחיה, הם ונשיהם וצאצאיהם, על כנם כבתחילה, ויוסיפו ללמד תורה, ומבית הת"ת תצא תורה.

הסופר מבקש מאת הקוראים שלא יזלזלו ב„חדרים": אף כי אין בהם סדרים, כי מהם תצא תורה לבני עניים; רבים שתו מי הדעת

מבאר חפרוה מלמדים מגאליציען, וכמה גדולים וכן שלמים, חכמים וסופרים, כאן נמצאו וכאן היו"...

והסופר מטיף את לקחו המחורז:

„אל תדון את בני ארצנו עד שתגיע למקומות אחרים באשכנז ובשאר מדינות,
ועיניך תחזו,
כי שם התורה בקרן זוית מונחת,
ועל עלבונה, תתן קולה, במר צורחת;
שם תראה דרכי איזה מורים,
הסוררים,
ומורים ריקים ופוחזים,
קולירין* על עיניהם,
ובידם מטה גאוה אוחזים,
בפיהם חוטר ציגארע (סיגרה),
שערותיהם סדורים, ערוכים ומשוכים וסרוחים
אחורי אזנים,
ומכנסיהם ארוכים מתוחים,
על כפות רגלים,
לא קראו ולא שנו,
ואל רהבים פנו..."

ומה תהיה השפעתם על צעירי הדור?

„במה יזכה נער את אָרחו עודנו באבו,
ובאמונת ה' איך יעמוד לבו,
והיו עיניו רואות את מורהו מחלל שבתות
ומהרס יסודות הדת והשתות".

אני, שבאתי מאותם מחוזות, ידעתי שזוהי בקורת נאמנה של „מורי הדת" בבתי הספר של הממשלה, מורי דת ללא דת, שלימדו ספורי המקרא בלשון הפולנית וקאטיכיזם מופשט בעניני מוסר, והיו עלובים מאד בעיני התלמידים, קצתם מחמת עם הארצות שבהם, ורובם מחמת רפיון מזגם והתבטלותם מן המורים הפולנים, וכולם מחמת צביעותם.

* רמז למשקפים, כנראה קולרין, מוטות המשקפים.

עודני קורא ונהנה מן החרוזים ומר פריידוס חזר והפעם הוא עמוס ספרים. בלי אומר ודברים הוא מניחם לנגדי. הנה מונח לפני ספר רב מידות, שאלות ותשובות מאת הגאון המהרש"ם, הלא הוא שלום מרדכי הכהן שוואדרון, רבה של בריז'אן, העיירה בה שימשתי מנהל בית הספר העברי „שפה ברורה" במשך שנתים. הספר נפתח במקום שהונח בו פתק, ומיד ראיתי שוב את העיר טארנוב, ושמה כתוב באותיות רש"י הזעירות, כחוק לספרי רבנים.

הגאון משיב על שאלת „מורה הצדק" (מו"ץ) של טארנוב. מה הדאיג את דיין העיר?

מעשה בשני שותפים שעשו עסק גדול ונזדמן להם לקנות מלאי גדול של סחורה, וקנוהו בתנאי שיתחלקו ברווחים חלק כחלק. אחר כך ישבו בבית המשתה ונצטרף להם עוד חבר לשתיה, וכטוב ליבם ביין הסכימו לקבל גם את השלישי לשותף ונגמר שיהיה לכל אחד שליש בריווח, ואחר כך הלכו שני השותפים ושינו תנאי החלוקה, מבלי להימלך בשותף השלישי...

מילא, מעשה רגיל בשותפים, ביחוד כשהעסקים נעשים בבית המרזח על כוס יין. אבל מה שעניין אותי היה שם השותף, פאריזר.

פאריזר! בין תלמידותי היתה אחת שחרחורת ונאווה וביישנית ולומדת ומתמדת ומצטיינת, ושמה פאריזר, וזה המעשה היה באביה של הביישנית והחיננית.

מעיין אני בעוד תשובות למו"צים של טארנוב והן פתוח מענייבות אותי. רבה של טארנוב שואל את הגאון מבריז'אן בענייני מקוואות: מי המקווה החדשה נמשכים דרך צינורות של מתכת הקבועים באדמה ופקידי העיר קבעו שעון מדידה שדרכו עוברים המים, לשם קצבת המס, ואפשר שהמים שוהים קצת בתוך קופסת השעון, ויש לחוש למים שאובים הפוסלים את המקווה.

והגאון מבריז'אן מראה את בקיאותו וחריפותו ודבריו שאובים מכל המקורות, ראשונים ואחרונים, ופוסק שאין במי צנורות עם שעונים חשש של מים שאובים.

והשאלה השניה והשלישית — כולן בענייני מקוואות.

מרוב שעמום של שאלת מים שאובים אני נושא את עיני ורואה את פריידוס דואג שלא יהא השעמום תוקף את אשתי, והביא גם לה

חומר עיוני, מאסף פולני היסטורי, ופתח במקום מאמר של הד"ר שיפר, מכירה בן עירה, בשם „היהודים בטארנוב עד קצה המאה הי"ח".

הגיעה שעתי ללכת, כי רעבתי. בה בשעה ניגש אלינו פריידוס בעינים מורדות ואמר מתוך היסוס:

— רצוני לזכותכם בסעודה. אתם מקפידים על כשרות?

— הן.

— אשמח לכבדכם במסעדה כשרה.

ממנהגו של הספרן ומדרכי שתיקתו הכרתי כי אדם מופלא לפני, אדם שמן הראוי להסתכל בו. וקיבלתי הזמנתו ברצון. באנו אל מסעדה, מאותן שמוצאים בהן כבדים מרוסקים ולבבות מטוגנים ולשונות מעושנות וגרגרות ממולאות וטחולים ופולים ואומצות מאדמות — והוא ישב לפני אומצה הראויה להתכבד והתפשט מרוחניות וטיפל בה בכובד ראש ואכל בתאוות נפש, עד שנראו אגלי זיעה על מצחו. ובשעת לגימה עסקנו קצת גם ב„שיחה", ב„שיחה" במרכאות, כי הרבה לשתוק והסתפק בשאלות, שהיה ריווח גדול ביניהן. הוא התעניין ביחוד בידיעותיה של אשתי, וכשהגיע אל הפרפרת נתגלה הדבר, בשלמה הוא מגלגל עמנו בזמן:

— יודעני — אמר לאשתי — שאת שולטת בעברית ובאידיש, בגרמנית ובצרפתית ובפולנית, — חבל שאינך יודעת רוסית, — ומתאימה את לספרייתנו. מדוע לא תקבלי משרת ספרנית במחלקה היהודית שלנו?

— מדוע לא? — ענתה אשתי מתוך שמחה.

— אל נא בחפזה — עניתי חלקי — עומד אני לקבל משרה מחוץ לעיר. נחכה עד שיתברר הדבר.

נפרדנו מתוך רגשי ידידות והודיתי לו על הסעודה השמנה. לאחר זה נודע לי שהספרן המלומד הזה מקבל משכורת מצערה מאד, והוא חי בדוחק, ואנו אכלנו על חשבונו סעודה כיד המלך. קיפחנוהו!

*

פריידוס היה מן המשכילים, מן הסוג שהיה שכיח בערי ישראל, וסיגל לו את התכונות המצייגות טיפוס מופלא זה. הוא נולד בריגה

(בשנת 1867), העיר שעמדה תחת השפעתה של התרבות הגרמנית, ובה נוסד בית ספר מודרני לבני ישראל כ"ה שנים קודם שנולד. אברהם שלמה השיג עוד בילדותו את שאיפתו של הד"ר קלוזנר, „יהדות ואנושיות". הוא למד תנ"ך ותלמוד ולא הניח ידו גם מן הלשונות הרוסית והגרמנית, ואף צרפתית למד.

בימי נעוריו ראה עוני ונכונו לו שנות נדודים. בשנת 1886, עת מלאו לו י"ט שנים, יצא לפאריש. סערת החיים בקריה עליזה זו לא שטפתהו. תענוגות העיר החפשית, המשוררת, הרוקדת והמתנשקת זרים היו לו. הוא יצר לו בפאריז פינה של ווילנה. הוא לא טייל בבולווארים, כי אם ישב באהלם של ספרים, ב„ביבליותיקה הלאומית" ולמד הרבה ומילא כרסו ספרים ומצא פשר להרבה שאלות מופשטות, ואך שאלה פשוטה אחת לא יכול לפתור, והיא שאלת „מה נאכל".

ככל המשכילים בימים ההם ינק עם חינוכו את חיבת ארץ ישראל וחיבת הלשון העברית. הוא עלה לארץ ישראל כחלוץ ובא בשנת 1887 לזכרון יעקב והחל לעבוד בכרמים. לא עברו ימים רבים וחלה במאלאריה והוכרח לשוב אל המקום ממנו בא. בפאריז התנסה בכל הנסיונות הקשים לפרנס את עצמו, ולו גם בקב חרובים. הוא התהלך ברחובות למכור ממתקים — והממתקים מררו את חייו. אז הלך לונדונה ולא מצא גם שם נקודת אחיזה. לכן היגר לארצות הברית והגיע לניו־יורק בשנת 1889. בזמן קצר רכש לו את ידיעת הלשון האנגלית והתפרנס משעורים עברים. לשם מקצוע נכנס אל המוסד של פראט לקנות לו ידיעת הספרנות. בשנת 1894 גמר את חוק לימודו והיה לבעל מקצוע.

ספרית אסטור — שהיא בימינו הספריה המרכזית בניו־יורק — העסיקתו בעריכת קטלוג של הספרים העברים שנמצאו בה. אז מצא את מקומו בעולם, את המלאכה הקרובה לנפשו, נפש בן עם הספר. הכל ראו כי הוא ואומנותו הם זיווג של אהבה, ומאז נקבע בספריה וסידר את המחלקה היהודית, וכינס מספר עצום של ספרים הנוגעים ביהדות. הוא השתדל שיקנו ספריות עבריות ויהודיות של אספנים ואנשי מדע, ועלתה בידו. בהשתדלותו נקנתה הספריה של ליאון מאנדלשטאם מפטרבורג. עירית ניו־יורק לא הקציבה כספים מספיקים לכך, אבל יעקב ה. שיף, בעל הנפש האצילה, בא לעזרתו ומאז היתה

המחלקה היהודית לתלפיות, שכל הסופרים והחכמים וכל דורשי ידיעות ביהדות פונים אליה.

הספרנות כללה את כל שאיפות חייו, ולמענה היה מוכן לכל קרבן — אף כי לא חש בכך. הקאטאלוג הבודיליאני של ר׳ משה שטיינשניידר נכתב רומית, ופריידוס לא ידע לשון זו — על כן נגש ללמוד רומית, ולא בדרך הרגילה, על פי ספר לימוד מסודר ומודרג, כי אם ישר מן המקור הדרוש לו — מן הקטלוג. סייעה בידו בחורה אחת משכלת, שעסק עמה יחד בסידור ובמיון ספרייתו הגדולה והחשובה של פאול די לא גארד בשביל האוניברסיטה של ניו־יורק. העלמה שידעה את הלשון הרומית היתה לו לעזר עד שהבין פריידוס את אוצר מלותיו המצומצם של הקטלוג.

פריידוס ביקש למצוא את השיטה הטובה של מיון ספרי המדור היהודי בספריה המרכזית, ונסע לאירופה לראות ולהתבונן במדורות העבריים של הספריות המפורסמות וללמוד את שיטותיהם. כשהתכונן לנסוע רצו לקנות לו כרטיס נסיעה במחלקה השניה שבספינה, אבל פריידוס השתמט מזה ונסע במחלקה השלישית, שבימים ההם דמו תנאיה למסע על הספון. הוא נועץ עם מנהל הספריה של בודיליאני, עם וואן סטראאטן מן המוזיאון הבריטי, עם מונטיזינוס מאמשטרדם ועם שטיינשניידר הנערץ. כשחזר ושאלוהו על שטיינשניידר „ענה״ לפי דרכו — בשתיקה. אבל שטיינשניידר כתב עליו בדרך סאטירה: „בריה משונה הוא זה, כרחבו כך עומקו״ (איין זאנדערבארער כאראקטער! ער איז עבענזא טיעף ווי בריט). זוהי שנינה על עבי כרסו, שאינה מכסה על עומק רוחו.

כספרן מלידה, שהספר הוא חיי רוחו, והסופר והמדען — אנשי שלומו, ובנין הספרות — ראש דאגתו, שמח לסייע לנצרכים לכך. מחבר רציני שבא לפניו בבקשת עצה, בטוח היה שתינתן לו באמון רוח, ולא רק שיעץ לו הספרן לפי מיטב ידיעתו, אלא שנעשה לו במשך הזמן שותף למחקרו. שם המחבר ועניינו חרותים היו על לוח לבו. נזדמן לו ספר או מאמר או הערה בנדון — אז רשם לו את הידיעה ושמרה וזכרה והודיעה לבעל הדבר. מאות סופרים חכמים חייבים לו תודה על סיועו. ובמידה שהוסיפו לבקש ממנו — בה במידה גדלה הנאתו, כאימרת חכמינו הנפלאה: יותר ממה שהעגל רוצה

לינוק, פרה רוצה להיניק". ובתוך חיבוריהם של חוקרים וסופרים משלנו באמריקה גנוזות ידיעות ויגיעות של אחד נעלם שלא ביקש כבוד ולא שאף להנאה, חוץ מן ההנאה הגדולה שנהנה כל יציר מתפקידו הטבעי.

הוא היה נאמן ביתה של הספרות היהודית בכל לשון. „הבטוח אתה שאין למצוא עוד חומר במקצוע זה?" — נשאל לא אחת מאת המחבר הדאגתן. „אין" — ענה וחייך את חיוכו הביישני. הוא היה האינסטאנציה האחרונה. אם נתווסף משהו באחד הימים — יהיה הוא הראשון לדעתו. כשערכו את „האנציקלופדיה היהודית" הראשונה בלשון האנגלית, האנציקלופדיה הטובה ששימשה יסוד לשאר האנציקלופדיות — היה הוא עוזר העוזרים. בחדרו שבספריה ובעזרתו נערכו ערכים רבים. יוסף י׳עקובס, אחד מעורכי ה„אנציקלופדיה היהודית" אמר עליו: „זהו שטיינשניידר של פיס, בלעדיו אי אפשר היה לה לאנציקלופדיה להופיע".

הוא היה גוזר קטעים מן העתונים, קטעים שהיו דרושים ל„לקוחותיו", — למחברים, לשם עבודתם. כיסיו היו מלאים פיסות נייר מקופלות. מכנסיו, הוי מכנסיו, היו מנופחים ובולטים — כי שימשו אוצרות ו„גניזות". כמה פיסות נייר היו שם? איך אפשר היה לזכרן ולמצוא ברגע קל את הדרוש לו? אל תשאלו, זה היה אחד מסודותיו או מפלאיו. כשנפגש עם האדם, זה המבקש, הוריד מיד ידו לכיסו המתאים והוציא את הקטע הנדרש לו לנצרך מתוך רגש של ביישנות, כאילו ביקש ממנו סליחה ומחילה על הטרדה שהוא מטרידו.

כאמור היה פריידוס מסורבל וכבד בשר וסגור שפתים. חיוכו דיבר קטועות ונעימות ופיו שתק. רק נערה חומת עינים היתה מצליחה לדובבו. רווק היה ורווק נשאר כל ימי חייו, ואדיר תענוגו היה להימצא בקרבת נערה חומת עינים, „לשוחח" עמה וליהנות מזיווה. מה יופי מצא בעינים חומות דווקא? געגועי נעורים! בימי בחרותו התאהב בנערה חומת עינים ונכון היה להקריב את נפשו עליה, והיא לא השיבה אהבה אל חיקו. את אשר סבל ידעו אך הוא ולבבו, אבל בחורה שחוננה בעינים מפיקות חום הזכירה לו את אהבתו הראשונה ועוררה בו רגשות נועם. תענוגות פגישה כזו היו היחידים בחייו. את החומר שבגופו פרנס באכילת אומצות כבדות וגדולות. יבוא נא חוקר הנפש

ויסביר לנו סוד זה של איש הספר והרוח שהשקיע עצמו באכילה גסה זו, אולי היה זה מעין פיצוי לסבלו ולאכזבות אהבתו ולבדידותו.

הספריה היתה ביתו הקבוע. היא הקיפה את עולמו ובה בילה רוב שעות היום. את יתר הזמן נתן למסעדה ולבית הקפה, בו נפגשו סופרים. יעקב שיף השתדל שיגדילו משכורתו, והוא, נזיר החיים, קיבל את התוספת כאילו כפאוהו לכך.

רבקה קוהוט, הגבירה נדיבת הרוח וחובבת הספרות, ערכה לו מסיבה לרגל מלאות לו חמישים שנה. היא חששה שמא ישכח לבוא אל המסיבה, או שמא יבוא לבוש בגדיו המרובבים, על כן בישרה לו שימצא בביתה נערה חומת עינים. הבשורה פעלה פעולת קסמים. הוא הופיע אל ביתה רחוץ ומגולח למשעי ולבוש בגדי יום טוב, כולו מאושר וחוגג. ומה מצא? קהל מוקירים, סופרים וחכמים ואנשי שם. הוא לא תפס את הדבר, ואז ניגש אל ארון הספרים של בעלת הבית, והוציא ספר אחר ספר לעיין בהם.

באותה מסיבה קרא יושב הראש טלגרמות ואגרות של ברכה שנתקבלו מגדולי המדע, אחר כך הגישו לו דורון מיוחד במינו — כרך רב כמות, בן חמש מאות עמודים של נייר משובח, וכריכתו מהודרת מאד. כתובת הכריכה והשער היתה: „קובץ נאומיו של א. ש. פריידוס". ברם העמודים כולם היו חלקים, ללא תמונת אות — סמל לצניעותו ולשתיקתו הממושכת. ובלי הפלגה יכולים אנו לכנותו: גאון השתיקה.

בשנת 1923 נפטר והניח אחריו שם טוב — בלב מוקיריו ומכריו אנשי הספר.

והם זכרו לו חסדו והעמידו לו מצבה נאה — קובץ נהדר של מאמרי מדע ומחקר, כולו מוקדש לנפטר.

בן מקצועו, א. ש. אוקו, אמר עליו:

„האידיאל שלו היה שירות, ושירותו היה אידיאלי". — והפתגם הקצר הזה מציין יפה את תכונתו של איש הסגולה, א. ש. פריידוס, זכרונו לברכה.

פרק תשיעי

בסטַמפורד של קוֶנטיקוט

בדירת דודי הקטנה לא היה מקום לינה לאורחים. לילה ראשון לנו באכסניה שנקראה, אם לא אשגה, „מלון מילר" שנוסד על ידי נדיב, לאורחים שאין ידם משגת לשלם את המחיר הקבוע במלון פרטי. הוקצה לנו חדר לא מהודר, אבל מרווח ומואר ונקי להפליא — בשכר פעוט מאד, חצי דולר ליום. אך מכיוון שלא ידענו כמה ימים נצטרך לשהות בעיר עד שתימצא לנו משרה, הלך בן דודי ושכר לנו חדר בדירתה של אשה אלמנה ברחוב קולומביה, בלב השכונה הגאליציאית בדמי שבוע מועטים.

רוב תושבי השכונה היו פועלים ורוכלים ולא נמנו עם אמידים. הרחוב ובתי החומה שבו לא הצטיינו ביפיים או בנקיונם. הצפיפות גדולה היתה וההמולה גדולה הימנה. במסדרון אפלולי המואר באור גאז קלוש עלינו במדרגות חורקות אל הקומה השלישית. שם היה חדרנו הקטן, ד׳ על ד׳ אמות, שמַיטתו הכפולה תפסה את כולו כמעט. באחד הכתלים נקרע אשנב קטן, שזגוגיתו לא צוחצחה זמן רב, ואשנב יחידי זה פנה אל קיר אטום. בעד האשנב המאובק ההוא חדר אור כהה. שני לילות ישנו באותו חדר ונדמה היה לנו כאלו סגורים אנו בבית כלא, ללא אור וללא אוויר.

ויהי ביום השלישי בבוקר, לאחר שהתרחצנו והתלבשנו והיינו מוכנים לצאת, שמענו קול דפיקה. חשבתי שבן דודי בא, אבל כשפתחתי את הדלת ראיתי איש זר לפני.

— האתה מר שארפשטיין? — שאל עברית.

— כן אדוני.

— שמי יעקב ברגר. באתי לדבר עמך.

נבוכותי ופני הסמיקו. להיכן אכניסנו? כל זמן שאני ואשתי לבדנו

לא הצטערנו הרבה — הרי זה מקום ארעי. אבל הנה בא אורח. מה יאמר כשיראני בסביבה דלה זו?

גמגמתי דבר מה. מר ברגר הבין:

— חדש אתה בארץ ולא הסתדרתם עדיין. אין דבר. ניכנס ונדבר. עתה היה עלי לחבל תחבולות כיצד להושיב שלשה בני אדם בחדר שיש בו כיסא אחד והוא חורק ומתנודד. אני ואשתי ישבנו על קצה המיטה ואת הכיסא הצעתי לפני האורח. ישבנו כשבת „אחים" וברכינו נוגעות זו בזו.

במשך רגעים מספר עמדתי על טיבו של האורח — הוא היה הטיפוס המעולה של ה„משכיל", מעורר הציבור ושמש הציבור וקרבן הציבור, נמוך קומה, ממושקף משקפים עבי זכוכית ומתבונן בי בעיניו קצרות הרואי. הוא סיפר לי שבא מסטאמפורד של קונטיקוט כשליח הוועד של בית הספר הציוני והוא מציע לפני לקבל משרת מנהל בית הספר.

— מנהל?

— כן, מנהל. יש אצלנו מורה טוב, אבל הנבוא להציע לפני אדם מפורסם כמוך משרת מורה?

— ומנין לך שמפורסם אני? וכיצד נודע לך מקום משכני?

הוא חייך:

— פרסקי הוליך את הקול. ובכן, הנוטה אתה לקבל את הצעתי? היה בטוח שנכבדך מאד ונעזור לך בכל כוחנו.

— ואיך אדבר אל התלמידים? איני מבין אנגלית כלל.

— אל תדאג. יש לנו מחלקות גבוהות המבינות עברית. אגב: בבית ספרנו מקום למורה נוסף, שלישי. שומע אני שרעיתך מדברת עברית. היש לה ניסיון בהוראה?

— וודאי — ענתה אשתי מתוך התלהבות — לימדתי צרפתית וכשחלה מר שארפשטיין מלאתי מקומו והוריתי עברית.

הוא התרשם וענה:

— ובכן, התבוא? ואל תשאל על המשכורת. שלם נשלם לך במיטב כספנו ותוכל להתפרנס בריווח.

— למה זה תשאל? — עניתי מתוך שמחה ומתוך תמימות — מוכן ומזומן אני לנסוע, ואת, שושנה, — פניתי אל אשתי — ארזי נא

את חפצינו ושימי את כל הכרטיסים המצויירים בתיבה ונסע. אימתי אתה נוסע? עלינו רק להיפרד מעם דודנו.

— האין לכם צורך לסדר דבר מה בניו־יורק לפני צאתכם אלינו? — שאל קצת תמה. הוא לא קיווה להסכמה גלויה ובלי כל תנאים.

— לא, אדוני. קבע לנו זמן וניפגש בבית דודנו.

— עוד היום?

— עוד היום, כעבור שעה או יותר, כרצונך.

— יש לי כמה עסקים כאן. בשלש אחר הצהרים אבוא. ובא בזמן.

דודנו שבא לאכול ארוחת הצהרים שמח לבשורה. הוא קראני אל הקיטון, סגר את הדלת לבל תראנו אשתו, תחב לידי חמישים דולרים ואמר לי בלחש:

— קחה עמך את הסכום הזה. רואני שבר מזל אתה. יצליח השם דרכך ואל תשכח לבוא ולבקרני מעת לעת, הלא סמוכה סטאמפורד לניו־יורק.

ואשתו, בשמעה את הברכה, נחה עליה רוח נדיבות ואמרה:

— ואם תשובו לניו־יורק תמצאו ארוחה בביתנו. הלא בני משפחה אחת אנחנו.

שמחתי שמחה כפולה ומכופלת במשרתי. שחקה לי השעה ואעסוק במקצועי שהיא מטרת חיי. ושנית: לא נתגלגלתי למקום נידח. סמוכה העיירה לניו־יורק המטרופולין.

באנו אל העיירה. הרשמים הראשונים היו נעימים מאד. הראוני תחילה את היפה. טיילנו בשכונת העשירים. סטאמפורד שימשה ומשמשת גם כיום כפרברה של ניו־יורק. בנקאים וסוחרים גדולים וחרשתנים, שעסקיהם בכרך, גרו שם. בוקר בוקר הם יוצאים אם ברכבת המהירה ואם במכוניותיהם הפרטיות אל מקום טרדתם בקריה הסואנת, הומים ומהמים לנהל את מסחרם, ולעת ערב הם חוזרים למקום מרגועם, אל משכנותיהם השקטים, להתענג בחברת בני משפחתם.

הרחובות המסוככים צמרות עצים משני הצדדים שלווים היו, ולא נשמע בהם קול קורא ברמה. הבתים המרווחים והמהודרים היו

מצוחצחים ומבריקים בלובן צבעם. כולם מוקפים מרפסות רחבות, מרפסות פתוחות ומזוגגות. הבתים עמדו על תלים מדושאים דשא ירוק וגזוז כשטיח, והדשא והפרחים כיסו גם ירכתי התלים והגיעו עד המדרכה. מאחורי הבתים נראו הגנים או המדשאות עטורים פרחים מרהיבי עין, ובגנים מאורות לכלבים, בתי בובות לשעשועי הילדים, גדנדות, ערסלים וגדרות תינוקות. מן הצד — מוסכים למכוניות וממעל להם — דירות קטנות לנהגים.

עם שקיעת החמה היו נראים בעלי הבתים על המרפסות, כשהם מתנודדים על כסאות־נוח, מעיינים בעתונים ומעשנים את מקטרותיהם. כולם לבושים בגדים פשוטים ונוחים. בערבים החמים היו יושבים בחולצותיהם בלי מעילים. מפניהם ומתנועותיהם ערפו שלווה ובטחון בעולם הזה, בלי חששות של קיפוחים, תחרות ושאר תקלות.

המראות הרהיבוני ובישרו לי טובות. הירק והצחצוח מילאו את לבי אושר. כמה יפה העולם שברא הקדוש ברוך הוא! לעומת משכנות ישראל ברוסיה ובגאליציה היתה עיירה זו כגן עדן בעיני. ויותר מזה היחס האנושי. שנאתי את הפנים הנוקשים של איכרי אוקראינה, שהיו צמודים בציפור נפשם אל ה„קניגים", אל פרוטה ושווה פרוטה והיו רואים בכל בן עיר, ביחוד ביהודי, מתנקש וחורש רעה הבא לגזלו. בשעת משא ומתן היה החשד הגדול מציץ מאישוני עיניו בפחד והאיכר כולו מתברזל ומתכונן להגנה עצמית. שנאתי אחר כך עוד יותר את ברקי האיבה ליהודים שהיו נבזקים מעיניהם של הפולנים בגליציה למראה יהודי בכלל, ויהודי מודרני בפרט. הם רצו לראות את היהודי בשפלותו, ולא סבלו את היהודי החדש והגא. כאן, בעיירה זו, נתקלתי במבטים עתים אדישים עתים סקרניים ועתים אדיבים, בכל אופן — שלווים, ללא רוע לב.

ושיחקה לי השעה להגיע אל העיירה בראשית הסתיו — התקופה היפה ביותר במזרח ארצות הברית ובצפונן. השמש פוסקת אז לענות את בני האדם בעוז חמתה ושולחת להם את קרני חסדה — מתוך אהבת אם ועדינות מגעה. חמימות נעימה מלטפת ביום וקרירות קלה מרעננת בערב. כמישת העלים המצטרפת בדמיוננו לחזיון המיתה — נגלית בזוהר מיוחד, כהסתלקותם של צדיקי הדור. העלים שהיו ירוקים — מצטבעים בשפע גוונים עזים, ורובם נדלקים באש האודם,

כאלו התלבשו מחלצות לחג הפרידה. רבים מהם נופלים ארצה כחללים ונערמים על המדרכות ולפנות ערב יצאו בעלי הבתים לשרוף את השלכת באש, וריח חריף של חריכה מגרה את האף. ערגון צובט לב מתפשט בחלל האויר וחולשה של פינוק תוקפת אותך.

רוחי נפלה מעט כשהובילוני אל בית הספר הציוני. הגעתי אל רחוב של בתים דלים. עצים לא פארו את מדרכותיהם. היו שם בתי עץ דהים, חנויות מכולת וחנויות של גרוטאות. קרבנו אל בנין הלבנים של בית הכנסת „אגודת שלום", חדש כמעט, שנבנה שש שנים לפני בואי שמה. אבל לא עלינו על מדרגותיו — מלמעלה היה בית הכנסת. ירדנו בדלת תחתית אל הקומה התחתונה שהיתה כעין מרתף אפלולי שלימדו בו לאור החשמל. והמרתף אף הוא לא הוקצה כולו לבית הספר. בבית הכנסת למעלה היו מתפללים אך בחגים ובמועדים, ובימי החול התפללו מלמטה. המרתף חולק על כן במחיצות — חציו בית מדרש וחציו השני בית ספר. מחיצות של עץ ולמעלן חלונות — היו מבדילות בין בית המדרש ובית הספר. לא פעם נשאתי את עיני בשעת הלימוד וראיתי דמות אדם נראית מבעד זכוכית החלונות — מתפלל סקרן עלה על כסא לראות את הנעשה בבית הספר. על ידי כך הייתי תמיד עמוס הרגשה בלתי נעימה כאלו מישהו עוקב אחרי. המרתפיות, האפלולית, דהות הכתלים, הרישול בנקיון, ההפרעות בשעת תפלת מנחה ומעריב — כל אלה לא היו לפי רוחי.

אבל שאר התנאים היו לא רעים — לאמיתו של דבר טובים מאד. הגבאים ותושבי העיר בכלל התייחסו אלי בכבוד גדול. בבית הספר למדו רובם של ילדי ישראל בעיר — כמאה ועשרים. שנים שלשה ממשכילי העיר, ויעקב ברגר בראשם, היו מסורים למוסד והיו מבקרים בכל בית, לבל ידח ילד מבית הספר. הילדים למדו שעתים בכל יום וידיעותיהם היו מניחות את הדעת. לימדתי שתי כיתות עליונות, ואחת מהן היתה של נערים ונערות מתבגרים שהיו מסוגלים ללמוד חומש ורש"י ונביאים אחרונים ותולדות ישראל וקטעי ספרות. ביניהם היו בניהם של שנים שלשה הורים שהיו מוכנים להקריב הרבה לחינוכם העברי.

חבלי ההסתגלות שלי לא היו קשים ביותר. ואף על פי כן פטור

בלא כלום אי אפשר. צריך הייתי לשינוי נוהג. בכל מקום לכתי הכירו בי את הזר, את ה„ירוק". זאת לא היתה אמנם ה„ירקות" של המהגר שהגיע הנה מעיירה, אלא זרותו של אירופאי. כובעי, כובע בורסילינו, שקניתי לי באחת החנויות המהודרות באיטאליה — היה רחב שולים ביותר, מתאים למשורר או למנגן או ל„אמן" אחר. מעילי האירופאי, מעשי ידיו של חייט להתפאר, אף היה נראה טרזני ביותר — כנגד הפשטות האמריקנית. בלכתי אל בית הספר היה מראי נראה חגיגי ביותר. לבשתי את הכפפות הלבנות. נשאתי מקל תפארה. הואיל ורגיל הייתי ללמד בחורים ובחורות „משכילים" נהגתי בגינוני נימוס. שאלתי בשלום מכירי בהרמת הכובע והחוויתי קידות. פניתי אל תלמידי ותלמידותי בתואר „אדוני" ו„גברתי". אמנם תלמידי ששמעו „גדולות" עלי נהגו בי כבוד ולא לגלגו עלי בפני, אבל בביתם היו מספרים על מנהגי מורם. וכשם שהיו מנהגי אני זרים בעיניהם כן היו מנהגיהם זרים בעיני, ונעלבתי מעת לעת לחינם. התלמידים היו נכנסים על פי רוב ללא אמירת שלום, וכביאתם כן יציאתם. לבושם — כובעים של אספורט ומיקטרנים משונים — „שוברי רוח" בימות החורף, ובלי מעיל, בחולצתם בלבד, בימות החמה. יש ובחור נכנס וכפו האחת נתונה בתוך כפפה גדולה של מתאגרף. במקום כניסה מתונה — יש והתפרצו נלהבים וסמוקים מתוך מרוצה ומשחקי כדור שגמרו זה עתה. כל אלה נראו בעיני כזילזול בבית הספר ובמוריו.

במשך הימים הוקל לי מעט, כי התרגלתי לחיים הדימוקראטיים באמריקה. גנזתי את מקלי, החלפתי את בגדי האירופיים באמריקניים — קניתי לי בגדים מן המוכן ומן השכיחים. נכנסתי אל חנות שבה היו בגדים משני סוגים, חליפות פשוטות שנמכרו במחיר 14.50 ומעולות שמחירן הקבוע היה 17.50 דולר. בחרתי בחליפה „מעולה" — וכשלבשתיה נהייתי „אמריקאני". החילותי לקרוא לילדים בשמם הראשון. נעשיתי על כן פשוט יותר. אבל ממנהגי אירופה לא נגמלתי עד היום, לאחר ארבעים שנות מגורים. כשאני פוגש מכיר ברחוב — ידי נמשכת מאליה אל כובעי להרימו. כשתלמיד נכנס או יוצא בלא אמירת שלום — מעין רחש של עלבון מתעורר בלב. וכשאני רואה בני אדם באים אל חגיגה או אל בית הכנסת בשבתות ובמועדים והם לבושים בגדי חול או פניהם מיוזעים או טבועים במטבע של טרדה —

הריני תוהה. וחסר לי הטיול של ערבית — כשהתושבים היו יוצאים לראות ולהראות ולשוחח בקיצור: קשה להשריש וקשה יותר לשרש.

הלימודים התנהלו יפה. לא יכולתי אמנם לשוחח עם התלמידים בהרחבת הדעת כבאירופה. לא זו הצייתנות, לא זו הרגשת הכבוד ללימודים העבריים ולא זו המסירות. בחלל הורגשה לעיתים הציפיה לגמר הלימוד. צהלת ילדי הרחוב ונקישת מכושיהם בכדורים נשמעה והזכירה לתלמידים כי כלואים הם כאן בשעה שחבריהם מתלהטים ונהנים. החוץ פרץ על כן אל המרתף וקרא לתלמידים אל הדרור. אבל הם למדו ורכשו להם ידיעות מה. ואשתי הצליחה בהוראתה והתלמידים היו כרוכים אחריה.

רק כעבור חצי שנה חשתי שמשהו אינו ב„סדר". תלמיד או תלמידה באו והודיעו לי שייעדרו זמן מה או יפסיקו — עליהם להתכונן אל „בית הספר הגבוה". היו הורים שבאו וביקשו שלא להעמיס על בניהם עבודת בית. וחם השמש בימי הקיץ ונמסה הכיתה ופחת מספר התלמידים. רוב ההורים לא ייחסו כנראה חשיבות יתירה לחינוך העברי.

*

הזכרתי לעיל את הרושם שעשו עלי החיים החיצוניים בעיירה. כשבאתי בדברים עם כמה מן התושבים האמריקניים גדלה הוקרתי אותם יותר. נימוסיהם ישרו בעיני — ישרו מאד. ישרה בעיני פשטותם הדימוקראטית. למדתי אנגלית מפי מורה מבית הספר הגבוה — נערה כבת שלשים, יפת תואר ופיקחית. היא גרה עם אמה האלמנה בבית נאה — בית המצוי ברחובות המעמד הבינוני: בית עץ מרווח בן קומותים — אולם האורחים וחדר האוכל והמטבח למטה, וחדרי השינה בקומה השניה. היה זה בית מודרני וחדריו היו מרוהטים בטעם. אני ורעיתי היינו באים אל ביתה ללמוד. מאור פניהן ונימוסיהן היפים נעמו לנו. עתים הזמינו אותנו לעת ערב כאורחים. האם והבת לבשו את מחלצותיהן. ישבנו על יד האח המבוערת, לפני השולחן הנמוך שעמד עליו „כיבוד" — תה ועוגות. השיחות היו „מושכלות" — על זרמים בספרות ועל אמנות. הדיבור היה בלחש והמלים נבחרות. פעם הזמינתני המורה אל בית הספר והציגתני לפני המנהל, שליווה אותנו

מכיתה לכיתה ובאר לנו את התכנית ואת דרכי הלמוד. היחס היה אנושי, פשוט וחם.

כשנזדמן לי לדור בשכונות אחרות באמריקה נתברר לי עוד יותר יחס השכנים זה לזה. לא אכחד שהיחסים האלה בעיירותינו באירופה לא היו מצטיינים בחסד ובחיבה יתירה. היה היו שכנים טובים המסייעים זה לזה. אך לעיתים קרובות היו נשמעים דברי ריבות ברחובות: שכנים נצים וביחוד סוחרים או חנוונים מתחרים: בגלל הוצאת דיבה, בגלל קיפוחים וביחוד בגלל השגת גבול. גרמה לזה הצפיפות וגרמה הדלות המנוולת. אבל אין האדם חוקר את הסיבות — הוא נהנה מחיי שלווה. וכאן ראיתי שלווה זו.

פרק עשירי

דוד הכהן — בונה הקהלה

סטאמפורד היתה עיר בינונית של שלושים אלף תושבים, ביניהם כאלף ומאתים מאחינו בני ישראל. טובי העיר שימשו חברים בוועד בית הספר —רובם סוחרים אמידים, ושנים שלושה פרופיסיונאליים: עורכי דין ורופאים, וגם שנים „בטלנים", משכילים יודעי ספר עברי. אחד מהם היה דוד כהן.

כשפגשתיו בפעם הראשונה — חייכתי לעצמי. דמותו היתה מגוחכת מעט. אדם רזה ונפול לחיים וקמוט פנים, שכחישותו הבליטה קומתו. בגדיו היו מן הזולים ומהוהים והוסיפו לוויית דלות לפרצופו. זקנו הגזוז בצורת קמץ קטן וכובעו הכדורי הנקשה שיצא מן השימוש ולא נראה עוד כדוגמתו אלא לעיתים רחוקות — שיוו לו מעט מדמות הליצן היהודי שהיה מופיע על קרשי הבימה התיאטראלית העממית באמריקה לפני ארבעים חמישים שנה. דוד כהן היה מתרוצץ וכובעו מתנודד אנה ואנה. רק עיניו הטובות והמחייכות והשופעות נדיבות רוח חיבבוהו על מכיריו.

הוא היה אז מן הירודים. בבואו לישיבת הוועד לא חרדו לקראתו ולא קמו מלפניו ולא מיהרו לפנות לו כיסא. ומפני מה יהדרוהו? מבטאו האנגלי לקוי היה כבימי ירקותו. מכיריו שבאו יחד עמו ואחריו עלו לגדולה והוא לא סיגל לו הון ועושר — וחסר מאה הוא נטול דעה. מרפקיו לא היו חזקים — ומי שאינו בעל זרוע אינו מגיע למקום גבוה. ואם נשאו מעט את פניו — היה זה בגלל עברו, ראשית ימי מגוריו בעיר.

ראשית בואו לסטאמפורד חלה בשעת הסערה הגדולה, לאחר פרוץ הפרעות ביהודי רוסיה, בשנת 1887. בעיר נמצאו אז שלש עשרה משפחות מישראל — בין שלשה עשר אלף תושבים. עשר מן המשפחות

הישראליות — עטרת הוותיקים פארתן. מגרמניה באו והתבססו, מי בחנות של מלבושים ומי בחנות נעלים, מי בחנות סיגריות ומי בחנות של תכשיטים ומי בעסקים אחרים, ועסקי נכסי דלא ניידי במשמע. הם בנו להם בתים וחיו בריווח — אך בית תפילה לא היה להם. בימים הנוראים היו יוצאים אל העיר הסמוכה שיש בה „היכל", ובשאר ימות השנה לא התפללו בציבור. מסתבר שלא היה להם בית ספר יהודי והילדים גדלו כ„אמריקנים", מבלי דעת צורת אות עברית.

שלש מן המשפחות לא היו מן המיוחסות — הן היו מיוצאות רוסיה ופולין, ואליהן נלוו כמה מהגרים חדשים, „ירוקים", שבאו בגפם, ונשיהם ובניהם נשארו מעבר לים, עד בוא עת לחננם ולהביאם למקום אבא. הירוקים ההם מצאו את מחייתם מן הרוכלות והיו חוזרים על בתי העיר ועל חוות הסביבה כשהם נושאים את מרכולתם על גבם. רב היה עמלם ומעט מאד גמולם.

במשך הימים גדל מספר הרוכלים — כי היתה העיר נוחה במצבה הגיאוגראפי, סמוכה לניו־יורק והגיעו אליה מן הכרך בספינה קטנה, בשכר של עשרים וחמישה סנטים. מלון מצאו בסביבה לא מהודרת ביותר, בשכונת האירלאנדים, שהיו פועלים בבתי החרושת ומצאו את לחמם בזיעת אפיהם. שכר לינה שילמו 15 סנטים, וזה כלל דמי תה של שחרית. מי שהשתדל לקמץ בהוצאות — היה ישן במיטה אחת עם חברו ושילם אך מחצית הסכום. המלון לא הצטיין לא בטיבו ולא בזיוו. מבואות רחבים לא פארוהו ועצי נוי לא עטרוהו ושנת אורחיו לא ערבה להם. השכונה היתה מרופשת והעלתה צחנה והמיטות שרצו פשפשים ולא הניחו לישון.

חיי הרוכלים לא היו קלים. אפשר שבשעות נסעם בספינה ל„ארץ הזהב" היה דמיונם שופע הבטחות נועם ושוטח שושנים לפניהם, אבל עם בואם — נתקלו מיד בחוחים. בשבתם לאכול פת שחרית — לא היה מלאך ממטיר מלמעלה דולרים על שולחנם. הם למדו את הסוגיא הקשה: במה מרויחים דולר — בעמל ובזיעה ובעלבון. הגם בעלבון? — כן. כשדפק הרוכל על הדלת ואשה מרוגזת פותחתה ונועלתה בפניו מתוך כעס, או כשהתקלסו בו נערים.

הפועלים האירלאנדים, דרי השכונה, היו מתייחסים אליהם יפה, קצת מתוך רחמים, והאירו פניהם לגרים. לא כן בניהם, תלמידי בית

הספר, שהיה סמוך למלון. קונדסים אלה גרמו להם יסורים. יצא לו רוכל מן האכסניה, חבילה גדולה על כתפו ומזוודה כבדה בידו — והוא נושם בכבדות מכובד המשא. אך ראוהו הקטנים והתנפלו עליו בקריאות של בוז ולעתים ידו בו אבנים. ביחוד היו מקניטים את הרוכל שגידל זקנו. ההורים כיהו בבניהם, הכמרים והנזירות גערו בתלמידיהם, ועיתים גם ענשום — ולשוא. כל זמן שהיו הקטנים בבית אבא או בבית הספר ושמעו מוסר — היה לבם נוקפם, אך משיצאו החוצה וראו את הנודד — התלקח בהם יצר ההקנטה ועשו מה שעשו.

דוד הכהן היה רוכל בעל זקן; אמנם שיעור זקנו קטן היה — אך לסימן בעלמא, כי כבר נגע בו חידק ההשכלה. ברם אפילו תינוק לא היה יכול לטעות במוצאו, והיה מטרה לגידופים ולאבני חצץ. ואף על פי כן לא נתייאש. ככל הרוכלים היהודים לא היה מן האיסטניסים והמפונקים. יחד עמהם למד בבית מדרשה של רוסיה ושור החיים נגח אותו. הוא קיבל על כן את יסוריו מתוך רחשי גורליות, כמעט בשוויון נפש.

מאכלם של הרוכלים יבש היה — כי לא היה להם בית והסתפקו במה שהביאו מן המוכן מניו־יורק, לחם ומליחים וגבינה ולפעמים בשר מעושן וכרכשאות ושאר מזונות שאינם טעונים בישול, וגברו געגועיהם על משפחתם. לימים עבר דרך סטאמפורד שוחט שבא עם משפחתו ממערב קאנאדה ונסע אל קרוביו שבפרוביידנס שברוד איילאנד. הוא לא יכול נשוא את הקור של ערבות קאנאדה וביקש לשנות מקומו ומזלו. דיברו הרוכלים על לבו שיישאר בעירם. ואם תאמר „מה נאכל" — שאלוהו הסטמפורדיים וענו לו כדי דיבור בנוסח מעין זה של דוד המלך: נתפרנס זה מזה. הם שכרו לו בית בן דיוטות. השוחט השכיר חדרים לרוכלים ועלה פעמים בשבוע אל ניו־יורק והביא משם צרכי אוכל ואשתו התקינה תבשילים ערבים, ובימים הנוראים עמד לסדר מנין בביתו. שמעו השכנים האירלאנדים ובאו לסייע לבני אברהם יצחק ויעקב ונדבו קרשים לספסלים. מתיבות שהושלכו מן החנויות עשו עמוד לשליח ציבור וארון קודש, וממוכר ספרים בניו־יורק שאלו ספר תורה, ושופר נמצא אצל השוחט. הגיע יום הדין — והרוכלים שהתייגעו בפרנסתם והתגעגעו על משפחותיהם הרחוקות מהם ונשאו עול הבדידות — שפכו ליבם לפני אביהם שבשמים בבכי

ובדמעות. היהודים הגרמנים לא נצטרפו להם, חוץ מאחד שלא הפלה, והתפלל עם ה„רוסים", אף התנדב לפעמים לעבור לפני התיבה.

הרוכלים זכו לתפילה בציבור, אבל לא לחיי ציבור. היה חסר להם ארגון — ונחשבו בעיר כגרים דלים. ברם עקשנותם במלחמת החיים עמדה להם. תחילה היו מחזרים על הבתים ברגל ונושאים מרכולתם על כתפם. אחר כך רכשו להם עגלות ובאו אל לקוחותיהם הפזורים בחוות בסוס וברכב. אחר כך התעלו ושכרו להם חנויות קטנות בעיר, ובאו ימים והקטנות היו לגדולות. והמשפחות הובאו והמרחקים נתקרבו וחיו חיים מתוקנים.

רק כהן פיגר ולא הדביק את חביריו. בזמן בואי לסטמפורד — וזה היה עשרים ושבע שנים לאחר קבעו מושבו שם — היתה לו חנות של מכולת בשכונת הפועלים, בין בתי עץ קטנים, שצבעם דהה או נתקלף. דירתו היתה מאחורי חנותו — חדרים מועטים. חבריו שבאו עמו בזמן אחד דרו בבתים מרווחים מוקפי אילנות ונראו ברחובות כשהם נוסעים במכוניותיהם המהודרות וענבו עניבות יקרות ועמדו בחנויותיהם המסודרות בנוי, והשתדלו להשתוות אל האמריקנים, ודוד כהן התנהל עוד לאטו בעגלתו הקטנה הרתומה לסוס דל, כרוכל איטאלקי, וסבב על החוות לגבות את החובות מלקוחותיו הישנים, והיה הוא וכובעו וסוסו ועגלתו כשרידי עולם ישן. פעמים הייתי נלווה אליו במסעיו — להסתכל בסביבה הנאה וברחבות בתי החוואים וחצרותיהם. בשעות נסיעותי אלה הייתי חוזר לימי ילדותי באוקראינה. נעם לי צלצול פעמונו של הסוס, טלטולי העגלה ומגע ענפי האילנות שבצדי הדרכים שליטפו ראשי או לחיי, ונעמה לי שיחתו של „בעל העגלה".

ב

מפני מה לא הדביק דוד כהן את שאר הרוכלים, חבריו וידידיו מלפנים, בהצלחה? — מסובב הסיבות יודע אם חסר לו כשרון המסחר או תש בלבו הכוסף לכסף או אולי עיכבוהו ארון ספריו ועסקי הציבור. בארונו עמדו „מקראות גדולות" עם הפירושים המרובים שסודרו משבצות משבצות באותיות זעירות והקיפו את הפנים מכל עבריו, כגבורים מסביב למיטתו שלשלמה, וכמה מסכתות של תלמוד וספרי חקירה אחדים. היו לו גם ספרים בודדים מספרות ההשכלה. במסעיו

עמי היתה שיחתו סובבת על תכנם והיה מדקלם על פה משירי יל"ג, ואז נשתנה האדם. רוך חלומי עידן את פניו וקולו הלחשני התעגם.

אדם „בלתי מצליח" זה הניח את היסוד לחיי העדה בסטמפורד, והוא ואשתו הנלבבת ובתו שנולדה וגדלה על אדמת אמריקה ונתחנכה בבתי ספרה. בראשית בואו, עת היו הרוכלים בגפם וסובלים מחסרון כיס, יש ופגעה בהם מחלה או תקלה אירעה להם, ולא נמצא איש לעזרם ולסעדם. אספה אשתו את חברותיה ויסדה חברת סעד וערכו נשף לשם ריווח, ואל הנשף הוזמנה אגודה ציונית מעיר סמוכה, שנקראו בשם „שומרי ציון" (זייאן גוארדס) ובאו לבושים מדים ותזמורת הולכת לפניהם ומנגנת, ותושבי העיר באו וראו והשתאו — גם היהודים הנם ככל הגויים, ולא עדת עניים, ונחשב הדבר למאורע גדול, מעין „קידוש השם". כשגדלה העדה הגיעה פעולתו של כהן לשיאה: הוא יסד חברה „למען ציון", והיתה מקור חיותו. באספות החברה ביטא את אשר בלבבו, כל כיסופיו לציון ודאגתו לקיום עמו וגאוותו על גיבורי ישראל וגאוניו. ואת דבריו חיזק בפסוקים מן התנ"ך ובמאמרי חז"ל ובעובדות מתולדות ישראל. בעמדו בחנותו היה תגר הנלחם על פת לחמו ובשעת האספה היה „נשיא" ונושא נאומים ודופק על הלבבות ומחמם ומתחמם.

יהודי סטמפורד כבר זכו לבית תפילה ולחברת סעד ולאגודה ציונית — אך החנוך כמעט נעדר. זקנים תשושים אחדים גוררים רגליהם מבית אל בית וסידור תפלה תחת בית שחים ומלמדים לקונדסי אמריקה להוטי המשחק את תורת האלף בית. תורה זו לא היתה חשובה בעיני הקטנים וחיבלו תחבולות להיפטר מעונשו של למוד זה. בינתים שמעו מיסיונרים על ילדי ישראל שהם כהפקר ובאו לזכות מן ההפקר וקבעו דירתם בשכונת היהודים וחילקו מיני מתיקה לילדים והכניסום ל„בית שירה" שפתחו, ונמצאה להם בתולה זקנה, צלייניט וחסידה ורבת הון, שרצתה לזכות לעולם הבא ומסרה לידם מתנת ממון, לבנות בית תפלה ל„גאולים". וההורים מישראל רואים והם אדישים. קמה י'אניט, בתו של כהן, נערה רכה, תלמידה בבית הספר הגבוה, וצרפה לה את חברותיה היהודיות, ויסדה חברת „ילדי ישראל" (טשילדרען אף יזראעל) ושיחקה עמהם וסיפרה להם סיפורים מתולדות ישראל, והילדים ה„מצטיינים" קיבלו תוי זכרון ואותות כבוד לשימם על

הבגדים. אחר כך פתחו הבחורות „בית ספר לשבת" וערכו נשף פורים, ועלה מצב הרוח.

לאחת האספות של החברה „למען ציון" בא מהגר חדש, מבני מינסק, עם בני משפחתו ושפך את לבו המר לפני הנאספים. יש לו בנים — אמר במרירות — וזה חדשים מספר מיום בואו והם בטלים עדיין מתורה. ומה יהא בסופם? הבא לאמריקה למצוא לחמו ולאבד נשמות בניו? דבריו נגעו בלבבות והחליטו להקים בית ספר עברי.

מזכיר החברה, עמנואל יעבץ, פרסם אז מכתב מסטמפורד במדור העברי של העתון הניו־יורקי „אבענד פאסט", וזה לשונו:

„חברתנו „למען ציון" חגגה ברב פאר והדר את החג הלאומי, הוא חג השקל. ביום א' לנובמבר כל החברים והנאספים אשר היו כשתי מאות, באו לבושי מכלול, ועל כל פנים היו ששון ושמחה. שמונים שקלים נתנו החברים לשלח אותם אל ה„פעדעריישאן" (מרכז האגודות הציוניות בארצות הברית). לא יכול עט סופר לתאר את נדבת לב העם והחברים, כי נתנו את שקליהם באש אהבה והרגישו כי בשקליהם יתנו חומר ולבנים לבנין בית נאמן לעם ישראל, להמציא לו מקום מפלט בארץ אבותינו.

„הפרעזידענט דוד כהן הטיף לנו דברים טובים לעורר את השומעים ליתן ידם לציון, ודבריו מצאו מסילות בלבביהם. גם שירי ציון שרו והשומעים שמחו מאד על השירים הלאומיים ההם.

„זה כששה חדשים אשר נתייסדה החברה והנה זה רכשו כחמשים חברים ונמכרו 23 מניות (של הבאנק הקולוניאלי, אבי הבנק הלאומי בישראל. צ. ש.). עוד דבר טוב ונכבד נעשה בחג ציון הנ"ל, ונתקיים בנו „כי מציון תצא תורה". כי חברינו הנאספים טכסו עצה בדבר השאלה הנכבדת של חנוך הבנים, איך לגדל בנינו שלא יבושו בצור מחצבתם ויהיו בנים נאמנים למולדתם... לדעת את דברי ימינו... החלו ליסד תלמוד תורה והשמיעו על השקלים למוסד הנעלה הזה, וקבצו 35 דאלאר, ולא ירפינה (כן!) ידיהם עד אשר ישלימו את המוסד הזה"*

---

* העתון היומי „יודישע אבענד פאסט" יצא בניו־יורק על ידי יעקב סאפירשטיין בשנות 1899—1905. הכתבה מובאת על פי חוברתו של כהן „זכרון לדורות". הנקודות מעידות על השמטת דברים שאינם צריכים לגוף העובדות.

ורצה הקב"ה וזיכה את סטמפורד והמציא לה צעיר משכיל שבא מרוסיה, ושימש שם מורה ב„חדר מתוקן", וקיבלוהו למורה. הצעיר לימד ולמד בעצמו עד שקיבל תעודת רופא. בינתים נתבסס בית הספר והורו בו מלמדים טובים והילדים הצליחו.

בתו של כהן, י'אניט, — חשק הכתיבה נתעורר בה והריצה מעת לעת מכתבים אל מערכת העתון היומי אדבוקייט בסטמפורד בשבחה של הציונות, הקוראים שלא מבני ברית התרגשו ושמחו לשמוע כי חנן ה' את עמו לקיים להם הבטחתו להשיבם לארץ הבחירה.

ג

עם בואי אל סטמפורד היתה קהילתה מאורגנת ובית ספרה מן הטובים וחשובי העיר מטפלים בו. זכורני אשה אחת נכבדה מן המשפחות הגרמניות שפנתה אלי בבקשה ללמד את נכדה בביתה, ובקשתי רשיון מן הועד, ולא ניתן לי. טענתם היתה, שכל בני העיר בלי הבדל צריכים לבקר בתלמוד התורה של הקהלה ואין יחיד רשאי לפרוש מן הציבור.

כהן היה חבר בוועד בית הספר ובוועד המסדר „בני ציון". עם תמורת הזמנים פנה זיוו והועמד בצל. הזקנים זכרו לו את מעשיו הטובים ונהגו בו כבוד בגלל עברו, אבל בינתים נוספו תושבים חדשים אשר לא ידעו את חסדיו וזכויותיו. כשפתח פיו לחוות דעה בישיבת הועד, והזכיר מאמר חז"ל או רעיון מן ה„כוזרי" או מרנ"ק — קצרה רוחם של החברים, שבקיאותם באותיות הזעירות היתה מפוקפקת, ושיסעוהו. והוא הרגיש בחולשת מעמדו ונשתתק.

בערה בו תמיד אש ההתלהבות לציון ולכל קניני האומה. הזקין — ואמר עוד דברי זמר לאידיאלי נעוריו. כשנכנס לבית הספר והקשיב ללמודים ושמע שיחת הילדים בעברית וקריאתם בתורה ובנביאים — רחב לבו ועיניו חייכו. שעות ישב והקשיב, וכשהגיעה שעת פרידה לחץ ידי ברגש. וכשהלך לאסוף כספים לקרן הקיימת ולשאר צרכי האומה — היו רגליו מרקדות מתוך שמחה של מצוה.

מדי פעם היה משגר אגרת למערכת עיתון המופיע בניו־יורק —

ונתפרסמה ב„קול העם". התוכן היה תמיד תמים ונלהב ומלהיב: צריך להרחיב את הפעולות לטובת הקרן הקיימת, התנועה הציונית והחנוך העברי. הקורא התרגל לדברים אלה והיו בעיניו למליצה תמימה, ברם הכותב הצית מלותיו ברשפי לבו.

ד

הגיעו ימים שאין בהם חפץ. אשת נעוריו נפטרה על פניו; בתו החביבה, רוח נאצלה מנפשו, נישאה והלכה אחר בעלה הרוקח לברוקלין, והוא זקן ושבור בגופו, ובודד במועדיו, עבר גם הוא אל ברוקלין — מקום לא ידעוהו ולא הכירו פעלו. עדיין לא כבה הניצוץ שבלבו, עדיין הציע התנדבותו וכיתת רגליו הכואבות והמועדות לאסוף תרומות לקרן הקיימת; עדיין שיגר אגרות אל מערכות העתונים היהודים. ברם הרגיש שכוחותיו הולכים ותשים, שאין כח ברגליו להתרוצץ ולאל ידיו לפעול. ואף הסביבה היתה כל כך נכריה לו. כחוני המעגל לאחר שבעים שנות שינה הרגיש שהוא זר לדור והדור זר לו.

הגיעו השעות האחרונות. הוא שוכב על ערש דוי ועושה חשבון נפשו. מה עוד יכול הוא לעשות למען עדתו ולעדת ישורון בכלל ולא עשה? — עוד חובה אחרונה עליו למלא: לרשום את תולדות התפתחות הקהילה בסטמפורד — הקהילה שעמד על יד ערשה. „מעל המשכב אשר אני הכותב וחולה מסוכן שוכב ואין עוד תקוה לקום עוד ולעמוד על רגלי" — הוא רושם בידו הרועדת מזוקן ומחולשה ובסגנונו העברי המשובש והמגומגם קורות המשפחות הראשונות משנת 1887 והתפתחות העדה ויסוד מוסדותיה ותולדות אישיה הבונים. בינתים הוא חושב על גורל נכדו: הישמור על המשך הקיום? והוא עורך לו מכתבים ומתחנן לפניו שלא ישכח את עמו ואת גבוריו.

ובעשותו את מעשהו זה חלם חלום גדול: הוא לא היה הבנאי היחידי — בכל עיר ועיירה בארצות הברית היו בנאים כמותו, אשר בנו את יעקב והקימו את נווהו. ישמש הוא להם לדוגמה. יכתוב כל אחד את תולדות עדתו, יביא כל אחד לבנה לבנין הגדול של תולדות ישראל באמריקה. והוציא את פרוטותיו האחרונות להדפיס חוברת בת

תשעים עמודים „זכרון לדורות, תולדות קהלת ישראל בעיר סטעמ־פארד"*.

ולפני סגרו את עיניו לנצח זכה ליהנות עוד הנאה, אשר רק חוקרי הנפש יערכוה: המחלקה היהודית של הספריה הצבורית המרכזית שברחוב מ"ב בניו־יורק פנתה אליו בבקשה לשגר לה את מחברתו. הוא מילא בקשתה — וכעבור ימים קיבל אגרת הודיה — ודאי הנוסח המוכן, הנדפס, הנשלח בדרך שיגרה על ידי נערה לכל ממציא ספר. אבל השכיב מרע התרגש מאד וראה בזה „גמול" לפעלו, וטרם נפטר מן העולם האיר את פניו חיוך של אושר: הוא מילא את חובתו האחרונה ומוקירים פעלו.

עם מותו הובא אל סטמפורד לקבורה. חברו מ. פרלמן — להבדיל בין החיים והמתים — הודיע את הדבר בעתון המקומי וקרא ליהודי העיר לבוא ולגמול את החסד האחרון לאחד ממייסדי הקהלה. בקושי נאסף מנין בני אדם. כהן הורד אלי קבר ובני סטמפורד לא ידעו ולא התעניינו לדעת מי הוא המת ומה היה פעלו.

*

אלו הייתי צייר הייתי מציב ציון לנפש זו, תמונת שכיב מרע הדומה לגל של עצמות והוא מתרומם ממשכבו וכותב בשארית כחותיו על מגילת ספר תולדות עיר וקהילתה היהודית — ומרחוק נראית העיר בבתיה הנהדרים, במדשאותיה הגזוזות, במכוניותיה המצוחצחות וביהודיה השבעים והשמחים! ואינם מזכים את מיטיבם אף במעוף עין; אלו הייתי משורר הייתי כותב פואימה על אדם ביישן וצנוע שבא לארץ נכריה ושמר על גחלת נפשו, ותחת לכוון את מרצו לאסוף הון, בנה עדה ולא ידע כל ימי חייו תענוגות, חוץ מעונג של הצלת אחים משרפת נשמה; ואלו הייתי מספר הייתי מצייר על יריעה רחבה תולדות עדה ישראלית, שראשיתה מנין של רוכלים עד שהיא מתבססת ומשתרשת ותורמת אלפים ורבבות לצרכי האומה — ובונה לא ביקש לו לא כבוד ולא מעמד ולא הכרה ונפטר מן העולם ללא טינה וללא טענה. אך מכיון שאיני לא צייר ולא משורר ולא מספר אניח פרח דל

* בלי שנת הדפוס.

זה על קברו — דברים קצרים על החייל האלמוני של כלל ישראל, וישמשו זכרון גם לשאר ענווי ארץ, שהיו פזורים בארץ החדשה ותרמו תרומתם ללא תגמולים, והם ציוו לנו את החיים בארץ עשירה ומסוכנת זו לחיי ישראל.

פרק אחד עשר

חברות „בני עיר" ומִסדרים

ימים מספר לאחר שהשתקעתי בסטאמפורד בא יעקב ברגר, הציוני המסור, ודיבר על לבי להצטרף אל „מחנה סטאמפורד" של המסדר „בני ציון".

ידעתי שזוהי אגודה ציונית, כאשר תעיד שמה עליה, והסכמתי. כשבאתי אל האספות הראשונות השתאיתי.

אחד קם והודיע שחבר פלוני חלה והוא שוכב על ערש דוי — והוחלט לשלוח שני חברים לקיים בו מצוות „ביקור חולים"; מישהו אחר עמד על רגליו והגיד שהחבר אלמוני שכב על משכבו שבועים והוא דורש תשלום שבת וריפוי. על הפרק עמדה שאלת תשלומו של רופא שהחברים באים להיבדק אצלו, על חשבון החברה. ודנו גם בשאלות ציוניות: באיזה דרך יקבצו כספים לקרן הקיימת; מי יקבל על עצמו לחזור על בתי החברים להריק את הקופסאות הכחולות של הקק"ל ואיך יגבירו את מכירת השקלים, וכיוצא באלו, — שאלות פרטיות של עזרה הדדית ושאלות ציוניות כלליות מעורבות יחד.

במשך הימים הוברר לי התופעה המיוחדת של חברות „בני עיר" ו„מסדרים" בחיי יהודי אמריקה, ומחמת גודל ערכם והשפעתם אקדיש לזה פרק.

א

עקירתם של רבבות מבני ישראל מאירופה — וכן מארצות אחרות — לארצות הברית, היוותה טראגדיה אנושית גדולה. רדופים מפרעות וממצוקות עזבו את קניהם ואת קהילותיהם, שבהן מצאו צורת חיים קבועה ובטחון נפשי, ועברו אל עולם חדש וזר להם, עולם שונה בצביונו ובתרבותו. בעולם החדש הזה היה עליהם למצוא משלח יד ומחיה ולהסתגל אל לשונו ואל מנהגיו.

להקל על התהליך הקשה הזה בחיי המהגרים נוסדו חברות „בני עיר" הנקראות באידיש „לאנדסמאנשאפטען". כשבא מהגר חדש יצאו בני עירו לקבל את פניו, וסייעו לו למצוא לו מקום לינה, סעודות ראשונות, עבודה ואף מקום לבלות בו את שעתו הפנויה בחברת מכיריו. מבני עירו למד את נימוסי המקום ומנהגיו. הם היו יועציו ומורי דרכו ועוזריו בשעת הדחק. החברות הללו מילאו תפקיד הומני וחברותי כביר.

„קשרים" ראשונים שבין המהגר ויוצאי עירו באמריקה נעשו עוד לפני צאת המהגר ממולדתו. איש יהודי שגמר בדעתו לנסוע לארצות הברית פנה תחילה אל קרובו או אל ידידו באמריקה והודיע לו שחייו קשים, ואין לו תקווה להתפרנס במקומו אף בצער, על כן מוכן הוא לבקש אשרו בארצות הברית. האם לא יוכל להיות לו לעזר כדי לבוא אל מחוז חפצו? הגואל או הידיד קנה בכספו, על פי הרוב בתשלומים לשעורים, כרטיס ספינה ושלחו אל המבקש. וכשבא — היה קרובו יוצא אל הנמל לפגשו, ומאכסנו בביתו ימים מספר ומאכילו, או שכר לו חדר והלווה לו קצת כסף עד שמצא לו עבודה. וכשרבו הבאים מן העיירה, אם מפני פרעות או לרגל שרפה שפרצה, או סתם מחמת דוחק כלכלי — לא היה עוד בכחו של יחיד או יחידים לטפל בסעד החדשים, על כן נתלקטו בני העיר ויסדו להם חברה לשם עזרה. אם היו שומרי דת — הקימו להם מנין מיוחד או בית כנסת קטן, ושימש מקום פגישה. והיתה הפגישה נעימה מאד, שכן הכירו זה את זה והיו להם זכרונות משותפים, והיו מחליפים דעות וחדשות על הקורות בעירם, ומספרים זה לזה תוכן המכתבים שנתקבלו מ ש ם. תחילתו של „מנין" כזה היתה בדירתו הפרטית של חבר, שזכה לדירה מרווחת. נתרבה הקיבוץ — שכרו קרן זוית ב„אולם" והציגו בה ארון קודש והתפללו שם בשבתות ובמועדים. ויש שזכו לקנות בית, או אפילו לבנות בית תפלה כהלכתו. במנין או בבית תפלה כזה נשמרו מנהגי העיירה, ונוח היה לו למהגר להימצא בין מיודעיו או מיודעי הוריו וקרוביו. במקרה של פורענות או דוחק או מחלה היו ה„אחים" באים לעזרת הסובל.

העזרה החשובה ביותר למהגר היתה למצוא לו עבודה. עתים היה אחד החברים קבלן או בעל בית חרושת קטן — מכיון שכך היו בני עירו באים לעבוד אצלו.

חברה כזאת הוכרחה במשך הימים לרכוש לה „קרקע". מות אחד החברים גרם לכך. קנית אחוזת קבר מידי בעל בית קברות פרטי — ובאמריקה קבורת מתים היא מסחר — עולה בממון רב. לא כך אם החברה רוכשת לה מגרש משותף בבית קברות גדול. בית התפלה ובית הקברות מילאו את הצרכים החשובים ביותר.

עם גידול ההגירה, בשנות השמונים של המאה הקודמת, כשמספר הבאים היה עצום, וגדל הצורך במעשי עזרה ובגמילות חסדים, נתחלקו התפקידים, — העסק בבית הכנסת לבד והגשת העזרה לבד. בית התפלה הוציא מתחומו את התמיכה, ולשמה נוסדה חברה מיוחדת, העומדת ברשות עצמה, והכניסה חברים שלא נתקשרו בבית התפלה. החברה המיוחדת קבעה לה למטרה לסייע ביד כל חבר בשעת מחלה, במקרה מות אחד מבני המשפחה ובשעת דוחק. החברה תיקנה לעצמה תקנות מיוחדות, שעל פיהן התנהלה.

בתי הכנסיות הישנים של באי מזרח אירופה נוסדו על ידי „אנשי"... כלומר: בני עיר. רבים מהם מתקיימים עוד היום בשכונות היהודיות הישנות.

ב

אשתמש בזה בציורי „אחים" מנסיונותיהם. הקטעים יתנו לנו מושג ברור על יסוד האגודות ופעלן, ואף על רחשי לבם.

ליאון סלונימסקי, משכיל עברי, בן אבות ובר אוריין, מספר על אגודת „פרוגריסיב בריהרן אף נישביז" (האחים המתקדמים יוצאי ניסביז), לכבוד מלאות חמשים שנה לקיום החברה, כדברים האלה:

„בימים ההם היו אחינו (יוצאי עירו) מפוזרים ומפורדים בניו־יורק — עיפים ויגעים מעבודתם הקשה, כלואים בבית החרושת עד שעה מאוחרת בלילה...* בשנת 1888 נתאספו אחדים מאתנו, יוצאי ניסביז, ברחוב אלדריג, בדירת אחינו המכובד מאיר מסטר ע"ה, לסעודת פורים. מאליו מובן שגדלה השמחה במעוננו. וכי מילתא זוטרתא היא שבני עיר מפוזרים ונידחים, שבאו ממקום רחוק מעבר לים, הנמצאים עתה בעולם החדש, מסבים יחד לסעודה אל שולחן אחד! שוחחו ארוכות, כל אחד נזכר בביתו ובמשפחתו, ברעיו ובידידיו,

* הנקודות מראות על השמטות דברים.

וכך התחממו ברוחם, עד שהגיעו לידי הרעיון... לייסד מוסד, שבו ייפגשו בני העיר מעת לעת, ושם ימצאו מהגרים חדשים (מבני העיר) עזרת אחים ועידוד רוחני. וכשקם אחד ה„אחים" והציע הצעה מפורשת לייסד „אגודת אנשי ניסביז'" נתקבלה פה אחד ובשמחה רבה. כל המסבים נרשמו מיד לחברים, וכך הונח יסוד לאגודתנו לפני חמשים שנה.. „דמי הכניסה נקבעו לעשרה סנטים לחבר, וכל אחד הכניס חלקו מיד.. החליטו להתכנס שוב, ואז נבחר הד"ר מרגלית לנשיא. באספה ההיא הוחלט שכל חבר חדש יסלק 50 סנטים דמי כניסה, וכל אחד ישלם מס, דולר ועשרים וחמשה סנטים בכל רבע שנה, וישתמשו בהכנסה זו לתמוך בבני עיר חדשים, לכשיגיעו מאירופה, בתמיכה חומרית ורוחנית, לחזק את ידיהם ולעזור להם, בשעת הצורך, לקנות כובע, זוג נעלים, בגד אמריקני חדש ומודרני, ולסעדם בארוחות טובות אחדות ובדולרים אחדים במזומנים.

„באספה השניה נרשמו 24 חברים מגילים שונים, זקנים וצעירים, וכולם נלהבים על ההחלטה להיטיב לא רק לעצמם, אלא לכל יליד ניסביז', ולא רק לשעה, אלא לדורות... „למרות ההתחלה הצנועה והאמצעים החומריים הדלים מאד, יצאו המייסדים בזר הנצחון, כי עבודתם הוכתרה באהבה למולדתנו הישנה, ועתה חזקה היא אגודתנו כסלע איתן. „בשנה הראשונה להיווסד אגודתנו נתכנסו אחינו להתפלל במנין ברחוב באיארד מספר 63, בבית העבודה של יעקב מישקין ע"ה. באותו מנין עבר לפני התיבה החזן מניסביז', יקיר, והתפלל תפילת מוסף בימים הנוראים וקיבל שכרו שבעים דולרים. מהכנסות הימים הנוראים נשאר ריווח נקי של מאה דולרים והשתמשנו בסכום זה כמפרעה וקנינו חמש חלקות (פלאטס) וחצי בבית הקברות שעל שם וואשינגטון, שמחירן היה 367 דולרים. קשה מאד היה לסלק את החוב הזה. כעבור ימים קנו מקום נוסף לקברות, עשרים חלקות, בבית הקברות הר ציון* במחיר אלף דולרים, וביגיעה ובהתאמצות רבה

* בתי הקברות היהודים באמריקה נקראים בשמות רומאנטיים, כגון הר ציון, הר חרמון, הר הלבנון, הר תבור, בית דוד, מונטיפיורי, וכיוצא באלה. כל בית קברות פרטי הוא, של חברה מסחרית, או של חברה שלא לשם ריווח, והיא מספקת קרקע לחבריה ומוכרת גם לשאינם חברים חלקות חלקות. ובזכות המתים פורחות החברות ומתעשרים הסוחרים, ונתקיימו דברי ביאליק „המתים צוו לנו את החיים".

שלמו גם סכום זה. קנינו אחר כך, בפעם השלישית, שלשים חלקות, גם כן בהר ציון, במחיר ששים דולרים כל חלקה, 1800 דולרים, חוץ מרבית (התשלומים היו לשעורים). הפעם קל היה לנו לשלם, כי בתקופה ההיא נתחזקה חברתנו במספר חבריה ובקופתה. בשנת 1925 קנתה חברתנו בבית הקברות הר חברון מ"ח חלקות, 235 דולרים כל חלקה, והסכום הכולל עלה לאחד עשר אלף ומאתים ושמונים דולרים. גדרנו את בית הקברות הזה בגדר נאה, ונחלתנו זו שווה היום הרבה יותר.

„מן הרגע הראשון לקיומה היתה אגודתנו זו, ששמה הראשון היה „ניעשוויזער ברידערליכער אונטערשטיטצונג פעראיין" (חברת תמיכת אחים של בני ניסביז') תומכת בחברים חולים ועזרה ביד נדיבה לאחינו ולאנשי עירנו הנצרכים, ולא רק בסכומים קטנים, אלא גם בתרומות העולות למאות דולרים. לא השיבונו ריקם פני מוסדות וארגונים אחרים שפנו אלינו: ישיבות, בתי חולים, בתי מחסה לילדים, בתי יתומים, וכיוצא באלה בתים מועילים.. בשמחה מציינים אנו את העובדה שאחינו בברונזביל* שהקימו בית כנסת נאה ברחוב בריסטול, קבלו מאגודתנו תרומה של אלפים דולרים; אף עזרנו לישוב ארץ ישראל.

„דאגנו כל הימים לאחינו שבמולדתנו הישנה, בניסביז'. שלחנו שמה אלפי דולרים. במאמר אחד: לא היתה תנועה בישראל שלא נתמכה על ידי אגודתנו בעין יפה.

„ובכן עומדת אגודתנו על בסיס מוצק, גם בגשמיות גם ברוחניות. יש לנו חמשה בתי קברות ששווים מאה אלף דולרים, וקרן הענקות של 3,517,99 דולרים. ההענקות משתלמות מן הקופה ולא ממסים מיוחדים המוטלים על החברים**. 300 דולרים ניתנים לאשת חבר שמת ומאה וחמשים לחבר שנתאלמן. יש לנו קרן מיוחדת לגמילות חסדים (להלוואות) בסכום של 6,086,28 דולרים. מלווים אנו לכל חבר חמשים דולרים בתשלומים קטנים ובלי רבית — ומתוך כבוד.

---

* שכונה יהודית רבת אוכלוסים בברוקלין.

** הרבה חברות תיקנו לשלם הענקה לאלמנה, במות בעלה, ולשם זה מטילים מס מיוחד על כל חבר. כשירבו המתים יכבד המס על החברים.

בקרן לימי הזקנה יש לנו 5,014.16 דולרים, שממנה מקבלים החברים הזקנים לפי צרכיהם תמיכה חדשית. במקרה של חולי ח"ו אנו משלמים ארבעים דולרים דמי שבת וריפוי, ולשם זה משלם כל חבר שמונה דולרים לשנה.

„תפארת וכבוד ושמחה להצטרף לחברתנו" *.

ב„זכרונות" המובאים להלן נרשמת אחת מן הסבות הראשיות ליסודן של חברות בני עיר:

„לפני שלשים וכמה שנים נפטר בן העיר קאמניץ ליטובסק מיתה חטופה, וכשנתאספו מכיריו לגמול לו את החסד האחרון נודע להם לדאבונם שאין להם אחוזת קבר למתם, ואחר השתדלות רבה ומעליבה הוכרחו לקברו באחוזת החברה „חסד של אמת" **. בלבות דואבים חזרו בני קמניץ מהלווית בן עירם וידידם, שעזבוהו בבית עלמין זר, בין קברות נידחים ובני בלי שם, שקשה להגיע שמה, ועל קברו, ידענו, לא תפול לעולם דמעת ידיד. אז החליטו כמה אנשים נלבבים ועדיני נפש, שלא יניחו עוד שיישנה מקרה כזה. הם חשכו מכספם המעט ומצרכיהם החיוניים, שלהם ושל בני משפחתם, ובעמל וביגיעה הניחו את אבן הפינה של חברת התמיכה לבני קמניץ ליטובסק, שהיא בימינו חברה חזקה. לא תמיד היה לנו מספר כזה של חברים, כן ירבו, ולא היה לנו סכום גדול כזה של כסף מופקד בבנק; לא, היו זמנים שמספר חברינו היה קטן וקופתנו ריקה, ללא פרוטה. כל רכושנו היה בית קברות אחד, שהיינו חייבים עוד אלפים דולרים לשלם כל מחירו, וכמה כרטיסי תיאטרון שלא נמכרו עוד ***. מצבנו אז היה קשה מאד. לא חברים, לא ממון — וחובות למעלה ראש. ואחר כך,

---

* מתוך 50 יאהריגער יובילייי זשורנאל פראגרעסיוו ברעדהרן אוו ניעש־וויז, 1938, מובא בספר „די אידישע לאנדסמאנשאפטען, ניו־יורק, עמודים 172—175.

** בית קברות למתים חסרי גואלים שאין יד בני משפחתם משגת לשלם דמי קבר.

*** אחד מאמצעי ההכנסה של חברת „בני עיר" היה לקנות כרטיסי כניסה לתיאטרון היהודי להצגה אחת בערב אחד במחיר מוזל, ולמכרם לבני העיר ולמכיריהם במחיר הקבוע, או למעלה מזה. בני העיר נפגשו יחד באותו ערב והיה זה נשף אחים ושעשועים.

כשהצלחנו לחשוך, לאחר עמל רב, כמה דולרים, אבד הכסף באחד הבנקים ה„בטוחים" שלנו*. ואף על פי כן נשאנו הכל באורך רוח והוספנו לבנות את קננו.

„עכשיו קנתה לה חברתנו מקום כבוד בקהילה; כל חברות הצדקה נתמכות על ידינו בעין יפה וביד רחבה, ועיר האם שלנו, קמניץ, לא נשכחה. הענקותינו בשעת מחלה ותמיכותינו משתלמות בדיוק. פיתחנו את חברתנו הקטנה והדלה לארגון גדול ומצליח"**.

הקטע הבא יוכיח מהו הכח המחזיק את החברות הללו. הדבק המהדק את החברים הוא לא רק כלכלי, אלא גם אמוציונאלי.

קראו דברי בעל זכרונות המשתפך במליצתו — אכן זוהי מליצת אמת:

„הרגע הראשון, כשבן עיר הבא מחדש, נפגש במקום הקבוע עם ידידיו יוצאי עירו ומולדתו, חברים ורעים, לאחר עשרות שנות פירוד גמור ומרחק במקום ובזמן — הוא נעלה לאין ערוך, ולא יישכח. כל סוגי מקרים וזכרונות ומעשים, הקשורים בחבר פלוני ובידיד ומכיר אלמוני, בימי הילדות או בתקופת הבחרות, שהיו גנוזים אי שם בזכרון ושקועים בתהום הנשיה, תחת לחץ תלי תלים של נסיונות וחוויות, יתעוררו פתאום כולם ויעלו על פני שטח המציאות! נס של תחית המתים! כל העבר הרחוק מתקלף בדמיון, בחזון, בצרוף כל הטיפוסים והדיוקנות והמוסדות, לכל שרטוטיהם, אפיים ודרכי חייהם, והם חולפים כציורי צללים. חולמים בהקיץ; כח מיוחד, הנוסך שמחה ורעננות, תוקף את הכל, כאלו נתחדשו נעוריהם. ללבך שנתעוררו בו געגועים לבביים ומתוקים שאינם ניתנים לתאור, חודר יגון חרישי נעים. וכשמקסם חלום זה חולף ובא הפיכחון, וההווה מתייצב שוב לפנינו, ההווה על כל אפרוריותו וקרתו, תוקפות אותך אי מנוחה וחלחלת נשמה"***.

---

* עד שלטונו של הנשיא רוזבלט היה פיקוח הממשלה על הבנקים קל מאד, ואז פתחו להם כמה מאחינו בשכונות היהודים בנקים פרטיים בהון מועט, והקהל היה מפקיד בהם את חסכונותיו. בשעת משבר, או במקרה של הנהלה בלתי מחושבת, פשטו בנקים אלה את הרגל והמפקידים הפסידו את ממונם. דבר כזה קרה בראשית בואי לאמריקה. בנקים אחדים במורד העיר ניו־יורק נסגרו, ואלפי פועלים וסוחרים קטנים איבדו את פקדוניהם.

** 30 יאהריגער יובילי זשורנאל, קאמענץ־ליטאווסקער אונטערשטיצונגס פעריין, 1938. מובא בספר „לאנדסמאנשאפטען" הנ"ל עמודים 171—177.

*** נ. קישניר, סאווערניר זשורנאל, 20 יאהריגער יובילי, פראגרעסיוו סאסייעטי אוו יארוגא, 1937.

הקטעים דלעיל — זמנם מימי ההגירה הגדולה הראשונה, עת היו רוב המהגרים מעור אחד: יהודים בני עיירות, שחיו חיים עממיים מקובלים, ללא אידיאלוגיות המתחרות זו בזו. מראשית מאת העשרים, לאחר התסיסה הלאומית והחברתית ברוסיה, הגיעו משם לאמריקה טיפוסים חדשים והובלטו חילוקי דעות ושינויי נוהג. מאז נפרדו הבאים לזרמיהם. הקטע הבא, האחרון, מתאר פרק חיים חדש זה.

המדובר הוא על חברת בני נובה־אושיצה, עיר מחוז קרובה למולדתי דונוביץ שבקרתי בה בימי בחרותי לרגל תעמולה ציונית. וראו כמה שונה חברה זו מן הנזכרות לעיל.

„נדבר, למשל — כותב אחד מחבריה שהיה חזן ידוע־שם בניו־יורק — על החומר האנושי שממנו הצטרפה החברה. ישנם בה חברים מכל הגוונים והדעות, כגון: יהודים דתיים תמימי לב, המזדהים עם הסתדרות ה„מזרחי", שהציונים המודרניים אפיקורסים הם לגבי דידם; יש המחזיקים בהשקפתם של הציונים הכלליים, וכנגדם חברים המסכימים בכל עם „פועלי ציון", ושהיו מאושרים אלו היתה חברתנו מסתנפת ל„איגוד הפועלים הלאומי". אבל יש גם חסידים נלהבים של הרעיון הקומוניסטי ומדמים בנפשם, שמשיח יבוא כשינהיגו בכל הארצות את הסדר הסוביטי, ומדינת ישראל באמת תהא בירו־ביג'אן.

„אך למרות כל פילוגי הדעות חיים חברי האגודה מתוך הארמוניה ופועלים תמיד, ביחס לשאלות לאומיות ואף בין־לאומיות חשובות, כחזית מאוחדת, אף על פי שלעתים קרובות מתחוללת מלחמת שפתים באספות, ברם זוהי מלחמת דברים בלבד, ורק בשעת האספה. כי אם יבוא זר ויעליב חבר, יקומו כולם כאיש אחד להגן עליו, ולא יתנו לעשות לו עוול.

„ומשום שנוהגים החברים בסבלנות זה כלפי זה ולדעותיו, מתבטאת סבלנות זו גם בפעולותיה הפילנטרופיות של החברה. למשל: החברה תורמת מדי שנה ל„איקאר"*, ובה בשעה היא קוצבת תמיכה למגבית למען פועלי ארץ ישראל. החברה תורמת מדי שנה סכום כסף לבית ההבראה „דבורה" ועוד למוסדות שונים. החברה מסייעת לבויקוט על סחורות גרמניה הנאצית, ושולחת שליחיה ל„קונגרס היהודי".

---

* איגוד שנתקיים לשם תמיכה בבירו ביג'אן.

„וכן בנוגע לפעולות התרבותיות. החברה עורכת הרצאות בלווית ויכוחים על נושאים שונים. זה לא כבר הורצה על בירו ביג'אן כחבל ארץ אוטונומי יהודי, ואחר ההרצאה נתעוררו ויכוחים... אם לעת הוויכוחים תתפרץ מחלוקת, הרי זו מחלוקת לשם שמים... ולבסוף משלימים זה עם זה ונשארים ידידים כמאז. החברה סידרה ויכוח על „ארץ ישראל ובירו ביג'אן" והרצאות רבות אחרות על נושאים שונים.

„והואיל ויש בקרב האגודה כמה זמרים כשרוניים, ואחדים קריינים בעלי מקצוע, יסודרו לעתים קרובות, נשפים ספרותיים־מוסיקאליים, והחברים ימצאו בהם שעשועים, והרי זה גורם שתהיינה האספות מעניינות ומאלפות" *.

הקטעים שהובאו לעיל לקוחים מתוך ז'ורנאלים של חברות, ומן הראוי להקדיש כמה שורות לדברי דפוס אלו.

כל אגודה מן הסוג המתואר מוציאה בהזדמנויות שונות ז'ורנאל, לציין תאריך מסוים לקיומה. הז'ורנאל הוא קונטרס בצורה רגילה או אלבומית, המכיל דברי ברכה מאת החברים, עתים בצרוף תמונות המברכים, ומודעות שונות. הברכות והמודעות תופסות את רוב עמודי הקונטרס ומהן הכנסות החברה, על כן הן עיקר. אבל יש בקונטרסים גם ידיעות על הארגונים ותולדותיהם, ומאמרים ודברי זכרונות על ה„מולדת", לפעמים גם שירים — אם נחה על אחד החברים רוח השירה ועורכי עתונים לא יניחו לו להתפרסם בהם. כמו כן יתפרסמו בקונטרסים מאמרים פובליציסטיים ודינים וחשבונות על פעולות החברות. אם יימצא בין בני העיר סופר בעל מקצוע — מבקשים ממנו לפאר את הז'ורנאל בפרי עטו.

ומכיון שהז'ורנאל הוא מקום התכבדות לחברים, הריהו מעוטר ומקושט. הנייר הוא על פי הרוב של כרום, מבריק ומבהיק ויקר ביותר, התבנית אלבומית והעטיפה מהודרת. אם יצא הז'ורנאל ליובל העשרים וחמש לקיום החברה — העטיפה תהא של צבע הכסף, וליובל החמישים — זהב, ועל העטיפה כיסוי של צלולויד, להגן על הקונטרס שלא יזדהם. האותיות שעל גבי העטיפה הן בצבע מבהיק, של כסף או

* יהושע ווייסער, אידישע לאנדסמאנשפטען, עמוד 159.

של זהב, והכריכה — בחוטי משי עם גדילים. בקיצור: נוי של התגנדרות.

והתוכן הוא „עממי", תמים ביותר, או פרטנזיוני. ה„סופרים" שופכים את שיחם על הגליון. לפעמים יבואו בהם גם דברי טעם הכתובים בידי משכילים.

ב

החברות קבלו תקנות שעל פיהן תנהגנה, והתקנות נדפסו בקונטרסים קטנים, מכוונים לכיס. ספרי התקנות דומים זה לזה. נראה שחיקו זה את זה, או שסיפק להם המדפיס תקנון מן המוכן והכניסו בו השינויים הדרושים לחברה מיוחדת זו. בראש ספר התקנות נקבעה החלטה: החבר מבטיח באלה ובשבועה לשמור את כל התקנות. אחריה מתפרשות חובותיהם של הפקידים השונים. פקיד אחד משמש „מבקר חולים" וחובתו לבקר כל אח שהודיע על מחלתו, ולראות אם יטפל בו רופא החברה כדבעי. עליו גם לסדר משלחות של חברים, הדרים בקרבת מקום לחולה, לקיים בו המצווה. ויש פקיד המשגיח על הסדר הפנימי בשעת האספות, שלא תחולנה הפרעות.

באספות נערכו טקסים מיוחדים, שקבלו החברות מן המסדרים השונים, הנוהגים מנהגי מיסתורין. בספר התקנות של אנשי סאטאנוב נקבע דרך התקבלותו של חבר חדש:

„המועמד (לחבר) ושושביניו נכנסים ומציגים אותו לפני הנשיא, והלה משביעו:

„ידיד נכבד, קודם שאמסור לך סימנה של חברתנו וטרם אשביעך, עליך להבטיח בהן צדקך שמתחייב אתה לקיים כל החוקים והמשפטים וחובות האגודה ולא תעשה עוול לשום חבר, לא בדברים ולא במעשה.

„עלי להודיעך מהות הארגון שלנו. על הכפתור הזה תראה עוגן. בעוגן זה אנו קשורים ומעוגנים, מסורים זה לזה באהבת אחים, ברגע של צרה, חס ושלום; כשם שהעוגן מחזיק את הספינה בשעת סופה — כך יגן עלינו העוגן בארגוננו".

ואז יגלה לו את סיסמת הכניסה ואומר לו: „כשאתה בא לאספה והדלת סגורה, הגד את מלת המעבר לשומר הפנימי".

„כשאתה נכנס לאחר שנפתחה האספה עליך לברך את הנשיא.

שים ידך על לבך, מצד ימין, ברך כך גם את סגן הנשיא, ואחר כך תשב על מקומך. כשיקיש הנשיא בפטישו — דע לך שבהקשה אחת הוא מכוון לחבר, בשתים — לפקידים, ובשלש לחבורה כולה.

„חייב אתה לבוא אל האספות ולקרוא את החוקה ולדעתה, ואחר כך תהא כדאי וראוי להתקבל לחבר.

הנשיא מקיש אז שלש הקשות בפטישו ואומר:

„בשם חברת החסד של סאטאנאוור (סאטאנאוועד בענאוועלענט סאסייעטי) הריני מכריז ומודיע שהמועמד החדש נתקבל על פי החוק, וייהנה מכל הזכויות שבארגוננו. אחי, הריני מציג לפניכם את חברנו החדש"*.

תועליות החברות הללו הן מסוגים שונים, ובעיקר על ידי השתתפות בימי שמחה ובימי צער ואבל. החבר המתחתן מקבל מתנה, והנשיא בכבודו ובעצמו מגיש את הדורון בשעת המשתה. המתאבל מקבל דמי שבת „שבעה" והדחוק מקבל תמיכה.

לאחר נסיונות רבים החלו החברות להתנהג על פי אמרת חכמים „כבדהו וחשדהו". ותקנו תקנות וגדרים וסייגים, שלא יהא חבר מנצל את קופת החברה לטובתו. למשל: „אח" מודיע שהוא יושב שבעה ודורש דמי שבת, ולאמתו של דבר הלך לעבודתו, או בילה זמנו מחוץ לביתו. על כן קבעו על זה פיקוח. שליחים מבקרים את האבל בביתו, להיווכח אם הוא „יושב" וקורא ב„איוב", והדר בריחוק מקום יישבע בכתב ותהא תעודה זו מאושרת בגושפנקה של נוטריון. חומרות דומות הנהיגו גם בתמיכה.

על אחת כמה וכמה שהחמירו בסכומים גדולים. ההוצאות הגדולות ביותר נגרמות על ידי מלאך המוות. ספרי התקנות מקדישים סעיפים רבים לעסקי מיתה ופורטים חובות החברה בשעת הלוויה ודמי הביטוח שתשלם החברה למשפחת הנפטר. ואלה הן חובות החברה: לספק עגלת מתים, ושתי מרכבות למלווים, וקבעו להוצאות אלו סכומים מאכסימאליים, שעליהם אין להוסיף. סכום מסוים ניתן למשפחת המת, וחלק ממנו מחזיקים כפיקדון עד הקמת המצבה. ואם נפטרה אשת „אח" — האלמן מקבל מחצית הביטוח. אלמנה זכאית להישאר בחברה

* ע. פערשלייסער, די קאנסטיטוציע פון די לאנדסמאנשאפטען, די לאנד־סמאנשאפטען. עמודים 43—51.

בתשלומים פחותים, ולאחר מותה אף היא נקברת על חשבון החברה. אך אם פשטה את בגדי אלמנותה, כי מצאה לה גואל — תפסיד את כל זכויותיה בחברה, ביחוד זכויות הקבורה על חשבונה. אלמנה כזאת חייבת על כן לשקול בדעתה מה עדיף — קבורת חנם או בעל חדש. והנושא את האלמנה חייב לדעת שנוסף על הצרכים שעליו לספק לה לפי הדין הוא מקבל על עצמו, במקרה שתמות על פניו, לקברה על חשבונו, וזוהי הוצאה גדולה. אמנם ההכרעה אינה קשה לאשה, שהרי בטוחה היא שתבוא לקבר ישראל, ואחת היא לה מי ישלם.

ג

כל הסבור שאין החברה אלא מקום אהבה ואחווה וידידות נפש אינו אלא טועה. אמת שבראשית היווסד החברה, שנוצרה מתוך השתוקקות וכיסופים וגעגועים ובקשת סמך רוחני וחום משפחה, שררה אווירה של קרבת נפשות. כל פגישה שימשה מעין חזרה לימי הנעורים ולמולדת והעלאת דמויות ודיוקנות שהיו חביבים או שנתחבבו ממרחקים, והיתה הרוח ניזונת מפגישות אלו. ברם על ידי כל אלה לא נשתנה עוד טבע האדם ויצריו לא נכבשו, והיו רדיפות אחר כבוד והרגשת עלבון על ידי זלזול בשוגג או במזיד, וסכסוכים וחשדים בחבר פלוני שקיבל תמיכה לא בצדק, והדברים הביאו לידי מחלוקת וקמו צדדים, קטיגורים וסניגורים, והאידיליה הופרעה.

במשך הזמן גרמו סיבות חשובות יותר, פסיכולוגיות וכלכליות, לפילוגים. פסיכולוגיות כיצד? המייסדים הראשונים צעירים היו, או בחצי ימיהם, על כן היו כמעט „מעור אחד". בני אדם של מסורת, ארוכי זקן ולמודי תפלה ודוברי אידיש. עברו כעשרים שנה והמייסדים הזקינו, ושערותיהם הלבינו, אבל עדיין המשיכו את מסורת חייהם. בינתים נוספו חברים צעירים, מן המהגרים החדשים, או בני המייסדים, דור שני, וגבה הר של מרחק נפשי בין שני הסוגים. הצעירים דוברים אנגלית, בעירוב קצת מלים אידישאיות, כגון „קיין עין הרע" (בלי עין רעה) וכיוצא בזו. התעניינותם של הצעירים במקומות מולדת אבותיהם פחתה בהרבה — מכיון שידעום מפי השמיעה בלבד. את בני „המולדת" לא הכירו אישית, רק את שמותיהם שמעו מפי הוריהם. וחוג

ענייניהם אחר. ולא יכלו שני הדורות לשבת יחד בכפיפה אחת, ונתפרדה החבילה. הצעירים נצטרפו לאגודה מיוחדת שנקראה בשם „יונג מען" — כלומר: צעירים, וצרפו לה שם העיר או העיירה. והזקנים נשארו באגודה הראשונה. חלפו עוד עשרים שנה ו„הצעירים" הגיעו לגיל העמידה ופניהם הכחישו את שמם. בינתים קם דור שלישי, והלך נפשם הוא אמריקני יותר, ולגבי דידם, אף ה„צעירים" הם בני עולם זר, ונפרדו אף הם לאגודה מיוחדת וקראו לה בשם „פרוגריסיב", כלומר: מתקדמים.

וסבות כלכליות כיצד? בראשית היסוד היו המייסדים בגיל הבחרוּת או קצת למעלה מזה, והיו המחלות מועטות ומקרי המוות נדירים. הזקינו — ורבו המחלות ורבו הנפטרים. הכנסות החברה לא הספיקו למענקים ולתמיכות. המסים שהוטלו על החברים כדי לשלם כמאתים דולרים למשפחת כל נפטר — כבדו מנשוא. חברים השתמטו ממלא חובתם. במקרים כאלה לא היתה לחברה ברירה, אלא להצטרף ל„מסדר" גדול כסניף מיוחד ונפטרו מן הדאגות ומפשיטת הרגל.

ד

והמִסדר מהו?

חברה כוללת ומקיפה את כל הארץ — לעזרה הדדית. היא מסתנפת לסניפים סניפים, וכולם מהווים ארגון גדול ורב השפעה.

ראשון המסדרים היהודים הוא „בני ברית" שנוסד על ידי יהודי גרמניה בשנת 1843. הגורם ליסודו היה אותו גורם שהביא לידי יסוד חברות „בני עיר". בארצות הברית התקיימו אז מסדרים, כגון „הבונים־החפשיים", „חברים בודדים" * וכיוצא בהם. יהודי גרמניה לא נצטרפו להם, אם משום שלא קבלום החברים הנוצרים בסבר פנים יפות, או משום שלא מצאו בסביבה זו קרבת נפש.

יהודים גרמנים אלו לא היו קרתנים כיהודי המזרח, ומנהיגיהם היו בני כרכים יודעי החיים. נטיתם היתה הומנית, מושפעת מתקופת מנדלסון, ומרצון ההתאחדות עם בני הארץ. על כן קבעו להם למטרה בחוקת האורדן:

* Free Masons, Odd Fellows.

„לאַחד את היהודים, כדי להביא את ענייניהם ואת עניניה הנשגבים של האנושות כולה לידי התקדמות; להרים את דרגתם הרוחנית והמוסרית של בני אמונתנו ולטעת בהם את העיקרים הנעלים של נדיבות רוח, רגש הכבוד והפאטריוטיות; לתמוך במדע ובאמנות; לשפר את מצב העניים; לבקר חולים ולסעדם על ערש דויים; לעזור לנרדפים ולנענים; לדאוג לאלמנה וליתום על פי היסודות הטובים של האנושות".

הם נתנו צביון יהודי למסדרם ולנימוסיו. ראש המסדר נקרא בשם „נשיא בית אב", סגנו „אלוף רב", המזכיר „ספרא רבה" וחברי הועד „זקנים". הסניפים נקראו בשמות של אבות, נביאים, חכמי התלמוד או של גדולי ישראל בגולה.

„בני ברית" הצליחו בארגונם והגיעו לידי כח חברתי גדול. בהשפעתם נוסדו בתי כנסיות גדולים והונהגו בהם טקסים נאים וסדרים טובים. יחסי החברים התבססו על כבוד הדדי ועזרה בשעת הדחק. בזמננו הסתעפו פעולות המסדר לשטחים שונים והוא מוציא סכומים עצומים על שיפור היחסים שבין הנוצרים והיהודים ועל מלחמה עם האנטישמיות. המסדר יסד גם „קרן הלל" להרבצת היהדות ואהבתה בין הסטודנטים היהודים, ועל יד כל מכללה שיש בה מספר הגון של תלמידים מישראל פתחו „בית הלל" וקבעו בו מנהיג רוחני להשפיע על בני הנעורים מאהבת היהדות.

בשנת 1849 נוסד מסדר שני בשם „מסדר עצמאי של בני ישראל החפשיים" ובשנת 1859 עוד מסדר בשם „ברית אברהם", ומן האחרון נפרד חלק ובנה במה לעצמו בשם „מסדר עצמאי ברית אברהם". לאחר שנים, עם התגברות ההגירה היהודית ממזרח אירופה, עת התפשטו אידיאולוגיות חדשות בינינו, הביאו גלי ההגירה טיפוסים חדשים, צעירים שחונכו ברוח הסוציאליזם או הציונות או הציונות הסוציא־ליסטית, ואז קמו מסדרים שסניפיהם כללו חברים לא על פי מקומות מולדתם, אלא על פי רוחם ומהלך מחשבותיהם. ה„בונדיסטים" יסדו להם מסדר בשם „ארבעטער רינג" (חוג הפועלים), הציונים — את „בני ציון" (1907) ופועלי ציון „נאציאנאלער ארבייטער פארבאנד" הממזג ציונות וסוציאליות.

הרבה חברות בני עיר נצטרפו אל המסדרים הללו כיחידות.

זכויות החברים גדולות וחשובות היו במסדר מאשר בחברת בני עיר סתם. במקום מאתים דולרים למשפחת הנפטר היה מסדר אחד נותן חמש מאות, והתשלום בטוח יותר. המסדר היה ארגון רב חשיבות וניכר בחברה. בסדרי ההנהגה של המסדרים — והדברים אמורים במסדרים הישנים שיסודם לא היה באידיאולוגיה חברתית מודרנית — שררו טקסים של מיסתורין, ירושת המסדרים הנכרים. לאחר שהשיג המהגר פרנסה ויציבות גדלה אצלו התשוקה האנושית לקצת כבוד. בסניף המסדר היה הכבוד ניתן ביד רחבה. יושב ראש הסניף היה מתעטר בעטרת נ ש י א, והתהדר בכתפות אדומות וצנף לראשו מצנפת פאר בנוסח ימי הבינים, ופטיש ניתן בידו לפקוד ולמשול על בני מרעיתו, ובפיו לחשים ופסוקים ואמרי סתרים ופתגמי רזים, ובכוחו לחלוק כבוד לחברים. אמנם לא היתה בטקסים הללו מן התיאטראליות המופרזת של מסדרי הנכרים, ולא היו עורכים תהלוכות ברחובות כשהם חבושים מצנפותיהם המשונות, אבל בתוך כתלי בית הוועד נהגו במקצת כחבריהם הבלתי יהודים, והיו להם „משמר חיצוני" ו„משמר פנימי" וסיסמאות ואלופים וקברניטים וראשי גדודים, והיו משחקים את המשחק התיאטרוני לרצונם ולהנאתם. הואיל ורובם של המהגרים היה מן המעמדות הנחותים והפחותים שבאירופה, שהקהל לא התחשב בהם, ולא זכו לכיבודים בצבור — מצאו להם כאן בקעה להתגדר בה, ונטלו גדולה לעצמם לשעה קלה, ורעבונם לכבוד מצא לו את סיפוקו.

המסדרים שימשו גם אסכולה לאמריקאניזאציה, כי בין פקידיהם נמצאו עורכי דין ורופאים ושאר בני אומנויות חפשיות. אלה נצטרפו לארגונים הגדולים לשם מטרות חומריות, כסגולה לפרנסה. ה„חבר" הפרופיסיונאלי היה מתפרסם בין „אחיו" ובשעת הדחק היו פונים אליו, שכך דרשה הלויאליות לתמוך בחבר. והפרופיסיונאליים היו מלמדים לחבריהם הפשוטים פרק בהלכות פארלאמנטאריות; סדרי אספות וויכוחים ובחירות. אגב היו מתרגלים בדיבור האנגלי.

ה

המסדרים האידיאולוגיים נוסדו בראשית מאת העשרים תחילתם

באה מחברות „בני עיר" או „אנשי..." *. ראשי המסדרים החדשים הללו היו מאלה שנתפסו בעודם באירופה לתנועה אידיאולוגית, ומצאו גם כאן קרקע לתורתם. המהגרים שהיו בערי מושבם בעלי מלאכה העומדים ברשות עצמם, או חנוונים פעוטים, או בעלי בתים „יורדים" ומנחם מנדלים, הוכרחו להצטרף כאן לשדרות הפועלים. פה הכירו בפעם הראשונה את „בית החרושת", נפגשו פנים אל פנים עם שיטת ניצול קשה, עם „משגיח" העומד על גבם ומאיץ בהם לבל יעשו מלאכתם רמיה. הם עבדו והזיעו מבוקר ועד ערב בחדרים צרים, על כן הרגישו ביותר את ערכן הריאלי של הדרישות הסוציאליסטיות.

הסוציאליזם מילא גם תפקידים אחרים. ב. ריבקין בפרקו „תפקידן החברותי של אגודות „בני עיר" ** מעיר בצדק, כי המהגר שפגה דתיותו ולא נתקשר לבית הכנסת, היה חסר אחיזה בעולמו. נשמתו נתרוקנה מן האמונה ונתהווה בה חלל. מוכרח היה למצוא לו תחליף, רעיון להיתלות בו, שיתן טעם לחייו ויעורר בו שאיפות רוחניות ויוליכו לדרך הגאולה. הרעיון הסוציאליסטי נתן לו את כל אלה — ביחוד כשנעשה פרוליטארי ומצבו עשוי היה להשביח עם השגת המטרות הסוציאליסטיות. הסוציאליזם הבטיח לו גם חלק בתיקון העולם — בקיצור: עולם הזה וחלק לעולם הבא. אם שאף היהודי הישן או הלאומי לגאולת ציון, שאף הסוציאליסטון לגאולת האנושות.

מסדר כזה היה „חוג הפועלים" הנזכר. זה נמצא בספירת השפעתו של הבונד. חברי ה„בונד" שנמלטו מרוסיה ומפולין מפחד בית הסוהר, או הוותיקים שנכלאו או שנשלחו לארץ גזרה לסיביר וברחו משם, או ששלמו ימי ענשם, ובאו לאמריקה וטעמו טעם חופש, התמסרו לתעמולה הסוציאליסטית בכל לבם. הם נפגשו כאן עם חבריהם שמעבר לים, קשרם לא היתה העיירה, המולדת, אלא הסבל המשותף, הזכרונות על פעולות המחתרת והשאיפה אל העתיד הטוב והמתוקן. ה„רעיון" נתקדש בנפשם על ידי קרבנות ויסורים. תחילה נוסדו חוגים מעוטי חברים, ובשנת 1907 נתאחדו כארבעים חוגים

---

* „חברת פועלי צדק אנשי בוכניה" או „שומרי אמונה אנשי קולומיה" וכדומה, כל חברה על שם עירה.

** בספר הנ"ל „לאנדסמאנשאפטען".

ל„חוג הפועלים". מסדר זה ממלא כל תפקידי חברות בני עיר בתוספת רעיון חברותי מרכזי.

„פועלי ציון" שהגיעו לאמריקה לאחר 1905 היו מטיפוס אחר. אלה היו בני טובים, חניכי ישיבות ובתי מדרשות, חניכי הספרות העברית שהושפעו גם מן התורה הסוציאליסטית. אף אלה יסדו להם חוגים, ובשנת 1910 נוסד „מסדר הפועלים היהודי הלאומי" שבתחילה נמנו עליו בסך הכל כחמש מאות חברים, ובשנת 1936 הגיעו לשמונה עשר אלף חברים במאה ערים, ומספר הסניפים עלה למאתים (בכרכים יש לפעמים כמה סניפים לפי השכונות). המסדר הזה עשה הרבה לטובת החנוך ולטובת ארץ ישראל.

למען החנוך — שכן יסד בתי ספר של אחר הצהרים, ובשנים האחרונות עשה נסיון ויסד גם בתי ספר אינטגראליים בשם „כנרת"*. המסדר פתח גם מחנה קיץ לילדים ושוררת בו אווירה ציונית.

אין אנו יודעים מה מספרן של אגודות „אנשי..." ובני עיר. חבורת סופרים אידיים טיפלה בתאור החברות הללו ובהשפעתן — זה נעשה בימי המשבר הכלכלי, כשסיפקה הממשלה עבודות שונות לעזור למובטלים למצוא את מחיתם**. בשנת 1938 יצא הספר והוא רב כמות וגדוש עובדות ותאורים. אף גם בפנקס זה לא הספיקו למסור סקירה שלמה ומדויקת, שכן נמצאו חברות ששרבו לענות על גליונות השאלות, או למסור ידיעות לשליחים המיוחדים. לפי הידיעות שהשיגו מצאו אז בניויורק:

2468 חברות, מהן 290 חברות א נ ש י ... המחזיקות בעיקר בתי כנסיות, והן מן הראשונות. שתים מהן נוסדו בשנת 1862, חמש — בשנות 1868—1877, ורובן — עם ההגירה הגדולה שלאחר 1882. חברות אלו — מהן רכשו להן בנינים מיוחדים, ומהן שהתאספו באולמים שכורים או בחדרים שכורים. במורד העיר ניויורק שוכנות לפעמים חמש שש חברות שונות בבנין אחד.

כנזכר לעיל נוסדה על יד כל בית כנסת חברת עזרה לחברים,

---

* בבית ספר אינטגראלי מלמדים למודי חול בלשון המדינה ולמודי קודש בעברית או באידיש, ואין התלמיד חייב לבקר בשני בתי ספר.

** Work Progress Administration.

ועסקו בזה בעיקר נשי החברים, והתאספו אף הן במקום כינוס בעליהן, במועדים מיוחדים.

נוסף על אלה ישנן חברות „בני משפחה" או „חוגי משפחה" — אלה הם איגודי בני משפחה אחת הנאספים בבית אחד מהם, או באחד מחדרי מלון. גם האיגודים הללו מספקים לחבריהם קרקע (לקברות), תמיכה בשעת מחלה, ועזרה לבני עיר, אף אם אינם חברי המשפחה. איגודים אלו מסדרים „נשפי חברה" לצעיריהם, לשם פגישה והתקרבות וריקודים ושעשועים.

בשנת 1890 היו בכל סוגי החברות הללו — אנשי... בני עיר, חוגי משפחה וחברות תמיכה — 256,924 חברים. משערים שמספר האגודות האלה הגיע בשנת 1938 לשלשת אלפים בניויורק, ומספר חבריהן כחצי מיליון, כלומר: רבע מיהודי ניויורק. לפי הנתונים היו 75 אחוזים למאה מן החברים פועלים, 15 אחוזים סוחרים פעוטים, והשאר, עשרה אחוזים למאה, פרופיסיונאליים.

ז

פעולות האגודות התפתחו ועברו מדרגה לדרגה ונשתנו לפי דרישות הזמן.

מי יתנה במלים תוקף ערכן ועצמת חסדיהן ל„אחיהן" ומי ישקול בפלס רוב נועם ההרגשות ומתק הכיסופים של רבבות הבודדים והמדוכאים שנתלשו ממקום מטעם ומצאו במקום החדש סביבה חמה, עזר לעת חולי, עידוד בשעת יאוש ותנחומים ביום אבל. וקשה למסור רוב השפעתם של בתי הכנסיות והמנינים הקטנים בראשיתם על שמירת ארחות הדת ומנהגי העם בסביבה הנכריה.

ולא הצטמצמו החברות אך באלה. הן שימשו תאים ראשונים לתקומתן של הסתדרויות גדולות שדאגו לשפר חיי המהגרים או לפעול פעולות לאומיות.

שינוי זה לא בא מיד, כי אם בדרך ההתפתחות. נטייתה הראשונה של כל חברה היתה להתייחדות, לקיים בימה של אמריקה אי קטן של מולדת. אט אט יצאו מתוך עוגה צרה זו שעגו לעצמם. החברים נתערו באמריקה ונתחזק מעמדם הכלכלי, ורכשו להם ידידים חדשים, ופג

פחד הבדידות, ופחת ערך התמיכות. אז נתרחב אופקם והחלו לפרוץ גדרם ולפעול בדרך ההתקרבות והשותפות עם ארגונים כלליים, שמטרותיהם טובת ישראל בכלל. הביאו לכך גם המאורעות שזעזעו את העולם. החברה הרגישה בחוסר אוניה לגבי בעיה כלכלית עצומה והוכרחה לשתף פעולה עם איגוד מקיף.

כל אלה הביאו לידי יצירת איגודים כוללים הנקראים באידיש „פארבאנדים". בשנת 1908 נוסד איגודם של יהודי פולין, שאל כנסייתה הראשונה באו מאתים צירים, שליחי חמשים אגודות. עם התפרצות מלחמת העולם הראשונה תמכו את יהודי פולין בסכומים הגונים — וכן בשנות מלחמת העולם השניה. האיחוד עסק גם בפעולה פוליטית, להשפיע על ממשלת פולין להיטיב את מצבם הקאטסטרופאלי של יהודי ארצה. חברות בני ערי רומניה התאחדו בשנת 1909, בני ערי גאליציה — בשנת 1917 ויהודי ארץ ישראל הדרים בארצות הברית — בשנת 1929. וכן עשו יוצאי הונגאריה וליטה. כל איגוד עורר את הכרתם הלאומית של בני מכורתם והשתדל לעזור את אחיהם בארצם בכל האמצעים, החומריים והפוליטיים.

גם ההסתדרויות הארציות והמרכזיות, כגון ה„האיאס" העוזרת לו למהגר להגיע לארצות הברית ומסייעת לו באש"ל בימים הראשונים לבואו, והדז'וינט שמעשיו ידועים ומפורסמים וה„ארט" המרביצה ידיעת המלאכה בישראל, הקונגרס היהודי, ועד הפועלים היהודים ועוד — כולם נתעזרו ונתמכו על ידי החברות הנדונות. על האדנים הללו הוקמו הבנינים המפוארים.

מן המסדרים ידוע „בני ציון" בפעולתו הציונית הפוריה, „חוג הפועלים" ברשת בתי הספר האידיים, ו„מסדר הפועלים הלאומיים" בעזר הגדול שהגיש לתנועת הפועלים בארץ ישראל וברשת בתי הספר משלהם באמריקה, שבהם מלמדים גם עברית.

ח

מה יהא בסופן של חברות אלו? היש להן הכח הפנימי הדרוש לקיומן בעתיד?

הרבה גורמים פועלים לחורבנן — כמעט כל תנאי החיים. ה ז מ ן

הוא עיקר — עם כל שנה מוסיפים החברים להתערות באדמת אמריקה ומצבם החומרי מתעלה. חוג עניניו וקשריו של היחיד מתרחבים והולכים. קשרים אלו לו עם בני מקצועו ומסחרו, עם חברי בית הכנסת הגדול שהוא מתפלל בו, עם שכניו ומכיריו מבני מעמדו. במשך הימים זכרונותיו הישנים הולכים ודהים. שמות בני עירו משתכחים. העניינים המתחדשים דוחקים את הישנים. הצורך ב„חסדי" האגודה חולף. כל אחד מובטח באחריות וחסכונות לו והשקעות לו. רבים קנו להם אחוזות קברים להם ולבני משפחתם בבית קברות נהדר. אבד ערך הפרוטות של החברה.

וגדול הפיזור. רוב החברים יצאו את השכונה היהודית הצפופה והתפזרו בפרברים החדשים, וה„אחים" נתרחקו. לפנים נפגשו ברחוב, ואל מקום האספה הגיעו ברגעים מספר, עתה על כל אחד לנסוע כשעה. בינתים דור הולך ודור בא, והדור החדש אינו יודע עוד כלום על החיים ההם. כל אלה מבשרים מות האגודות האלה.

מבשרים את מותן — אבל לעת עתה הן קיימות. נתמעט מספרן ותשש כוחן. ומי יודע דרך החיים וגורלם? על מות האגודות דיברו עוד לפני שלשים ולפני עשרים שנה, ועדיין הן קיימות.

החברות הוכיחו שכוחן יפה להסתגל לתנאים המשתנים מפרק לפרק. תחילה היה עיקרן עזרה הדדית וקבלת פני מהגרים וסידורם. פרצו מלחמות העולם ונתעוררו לעזור לסובלים מעבר לים, ואלפי שליחים יצאו ונסעו אל רוסיה ופולין לראות את מצב אחיהם בעיניהם. בשובם ספרו את אשר ראו וחידשו את הקשר ביניהם ובין אחיהם שבעיירה. אפילו לאחר המהפכה הבולשביסטית ברוסיה, כשלא הוקמה עוד מחיצת הברזל ונשאר פשפש קטן פתוח לאורח ולתייר ולמכניס דולרים — היו שליחי בני עיר יוצאים אל ערי רוסיה ומביאים שמה את תמיכתם, ובחזרם לא תשבענה אזני האחים משמוע את הפרטים ופרטי הפרטים על החיים שם ועל מצבו של כל אחד ואחד מן התושבים, מה מראהו ומעשהו ולבושו. בכספי החברות הוקמו מצבות שנשברו, תוקנו גדרות בתי החיים, נשלחו סמי רפואה, תוקנו בתי התפילה שחרבו, נתמכו בתי תלמוד תורה ובתי ספר עבריים ואידי־שאיים ובתי יתומים ומושבי זקנים. לולא תמיכתן של האגודות הקטנות הללו — לא היו חברות הסיוע הגדולות יכולות לעשות את הנפלאות,

לאסוף את הסכומים העצומים שהיו דרושים לקיים בהם רבבות נפשות מאחינו בכל ארצות מושבם.

עתה, כשהובאה כלייה על אחינו באירופה, ואין עוד במי לתמוך שם — בא שוב שינוי בפעולות. חלק מבני העיר נמלטו לארץ ישראל. נשלחו להם חבילות מזונות ונשלח כסף לבנין בתים משותפים. יש שנבנתה בארץ ישראל קריה שלמה בכסף חברה כזאת — כגון קרית ביאליסטוק.

אחד העם דיבר על חפץ הקיום הנטוע בנפש עמנו, ושהוא גורם גדול בהמשך חיינו. בן עירי יחזקאל קויפמן ניתח את המושג מצידו המדעי ומצא שאינו עומד בפני הבקורת. ברם בחזיון החברותי רב המשמעות של חברות בני עיר — כחזיונות חיוביים אחרים — מתבלט הגורם הגדול של חפץ הקיום שבנו. במאבקנו הגדול באמריקה, שאנו נאבקים עם מלאך המוות הפועל את פעולתו המכלה בקרבנו — עשו החברות הקטנות גדולות. אם לא יכלו לנצח את המלאך הרע — הכבידו עליו פעולתו ואסרו את ידיו לזמן מה.

פרק שנים עשר

אל הועידה הציונית בבוסטון

בקיצי הראשון בארצות הברית, בחדש יוני שנת 1915, בחר בי מחנה „בני ציון" שבסטאמפורד לציר אל הוועידה הציונית שנועדה להתאסף בסוף החודש בבוסטון.

בארצות הברית היו אז, כבימים אלה, ארגונים ציונים שונים: הפדראציה הציונית — מרכז האגודות של הציונים הכלליים שהיו נפוצות בכל ערי המדינות; „הדסה" — מרכז החבורות של הנשים הלאומיות־הפילנטרופיות, שהראשונה שבהן נוסדה על ידי האם העבריה הגדולה הנרייטה סולד לפני שלש שנים ופעלה פעולה מועילה להבראת הישוב בארץ ישראל; הסתדרות „המזרחי" שביקשה לחדש לא רק את הארץ, כי אם גם רוחה, רוח התורה והמסורה; מרכז „פועלי ציון" שרצה להגשים בארץ ישראל שני אידיאלים, אידיאל הציונות ואידיאל הסוציאליזם; הסתדרות הנוער, ילידי אמריקה, בשם „יהודה הצעיר" והמסדר „בני ציון" שכרכו עזרת העם ועזרת עצמם — בארגון אחד. כל אלה, שהיו נפרדים כמעט קודם לכן, נועדו להתכנס בעיר אחת לדון בבעית הציונות. כמובן שחברי כל ארגון התאספו בישיבות מיוחדות להם לשמוע דין וחשבון על פעולותיהם.

לא היתה זו הועידה הציונית הראשונה — כי אם השבע עשרה, אבל ראשונה היתה לכח ולגודל. העולם תסס — ויהודי אמריקה תססו אף הם והמרץ הצבורי ביקש לו מוצא. מלחמת העולם שהתחוללה באירופה, השואה שעברה על היהודי בארצות המזרח: הגירושים והעינויים וחורבן מאות הקהילות — כל אלה עוררו את הלבבות. המלחמה פגעה ביהודי אמריקה לא רק מבחינה לאומית כללית, אלא גם מן הצד האישי, המשפחתי. רבבות מיהודי אמריקה — שארי בשר וקרובים היו להם בשדות הקרב ובערי הקרב. איש איש נשא בלבו

את כאב בני משפחתו אשר גורשו ונדדו בנכר, איש איש קונן על הקן החמים, הבית הידוע לו ברוסיה ובפולין, שעלה באש וזכר לא נשאר לו, ושוכניו־קרוביו נשארו ללא גג; איש איש ספד את החלל הקרוב לו שספה במלחמה ומקום קבורתו לא נודע. עברו ימי השיגרה של „עולם כמנהגו", פגה התרדמה של „ימים כתיקונם" והסערה עוררה נרדמים. בית ישראל הואר פתאום באורה המחריד של השרפה הגדולה והדם השפוך הרתיח את לב הגואלים. כל אחד הרגיש את הצורך לעשות ולפעול. והציונים היו מן הרגישים ביותר. על כן הלכו בלב חרד ומצפה לוועידה זו וקיוו לצרף אליהם את כל יהודי אמריקה בקונגרס יהודי כללי.

הציונים עלו לבוסטון. משום מה בחרו בבוסטון ולא בניויורק, המטרופולין של יהודי אמריקה, או בשיקאגו, המשמשת מרכז לצפון אמריקה ומערבה? כי מנהיג חדש קם ליהודי אמריקה והוא שכן בבוסטון. מנהיגי הציונים האמריקנים, המנהיגים הישנים, היו טובים ומסורים — אך כוח השפעתם היה קלוש. הם היו מנהיגים לארגון קטן ודל. במשך שנים הורגלו בקיבוץ פרוטות, הם עמדו בראש חבורות קטנות, ותקציבם היה דל עד לחומלה. נסיונם זה השפיע על רוחם. אופקם היה צר ותפיסתם ושאיפותיהם מצערות. השפעה פוליטית לא היתה להם, כי לא היה להם מגע ומשא עם גדולי הממשלה. רובם — עדיין בגדי ירקותם עליהם ולא נקלטו עדיין בארץ החדשה. והנה הזמן החדש היה ראשית תקופה גדולה והיה צורך במנהיג חדש, רב השפעה וגדל שאיפה. והמנהיג נ מ צ א.

זה היה שם חדש, הלא הוא לואיס דמביץ בראנדייס, עורך דין מפורסם בכל ארצות הברית, לוחם לצדק ולזכויות האדם, שקנה לו את השם המכובד „סניגור העם". הציפיה למנהיג החדש הזה גדולה היתה, בכל העינים נוצץ זיו התקווה, כל אחד הרגיש כי חדשות וגדולות תיעשינה. היה בהתעוררות זו לפחות אחד משישים מתקוות הגאולה שהאירה בימי גדלותו של הרצל. והמסדר „בני ציון" שכר ספינה מיוחדת לצירים, שהפליגה מניויורק לבוסטון.

ברגע שעליתי על הספינה הרגשתי כי בתוך עמי אני יושב, הלא אלה האידיאליסטים אשר עמהם חייתי ברוסיה ובגליציה, עמהם חלמתי את חלום שיקומנו וחידוש חיינו. במשך ששת החדשים שעשיתי

בסטאמפורד נתמעט רגש הנכר, אבל מורגש היה ההבדל בין דרכי החיים ונימוסי בני האדם ולשונם. פה, באניה, כמעט שנעלם גם הבדל זה. שכוח שכחתי כי בארץ חדשה הנני. רק הבדל אחד לא גדול נראה או נשמע: במקום הלשון הרוסית או הפולנית או הגרמנית שהיתה רווחת שם התהלכה כאן האנגלית כלשון ראשונה או שניה. כי רוב הנוסעים דיברו ביניהם אידיש והיה גם מספר הגון של דוברי עברית. אלה הם אחי אשר ידעתים כל הימים: בני קאמיניץ, עיר הפלך שלי, ובני דוניביץ עירי, ובני מז'בוז וברדיטשוב, וקישינוב וטארנוב, ערים אשר התגוררתי או התארחתי בהן. ואם נוספו לאלה גם בני וארשה ופיטריקוב ויאסי ובוקאריסט ושאר ערים — מה בכך? רעיון אחד מלכד את כולנו והרגשה אחת משותפת לנו. לשירת „ה ת ק ו ה" ירעדו מיתרי לב כולנו ולמראה דיוקנו האציל וזקנו, זקן אשורי, של הרצל, תתקפנו יראה, יראת הרוממות וההערצה. יכול אני לגשת אל כל אחד ממאות הנוסעים ולפתוח שפתי עמו בלשון אמי, ביידיש, ולאחדים אוכל לדבר בלשון תחייתנו, עברית.

לפני עלותי על האניה התראיתי עם בן עירי, סופר העתונים העברים ברוסיה, עקיבא פליישמן. הוא היה מטיפוסו של המשכיל, זה הנלהב והמתלהב והמלהיב עשרים וארבע שעות ביממה, ולא יישן אם לא יעסוק עם הציבור. הוא היה מנהל בית הספר „תומכי תורה" בברונקס, וקיבל משכורת מועטת שסיפקה לו לחיי צמצום. הדירקטורים בבית הספר היו יהודים פשוטים, בעלי מלאכה שמעבר לים, עמי הארץ, ובעלי שאיפות זעירות מאד. הוא לימד את הילדים ראשית דעת בקריאה, בהבנת מלים ובחומש. הוא, כמנהל, בא בדברים עם ההורים ועסק בעסקי היום הנלעגים, המייגעים והמשפילים לפעמים. המורה מביא לפניו את התלמיד המורד -- ועל המנהל להוכיחו ולענשו ולהחזירו למוטב; עליו להשפיע על הנער שהשתקע במשחקי הכדור עם חבריו ונעדר מלימודיו העברים — שיזכור חובתו; עליו לשמוע לתלונת האב הטוען שבנו לומד זה שנה בבית הספר ועדיין לא ירוץ בקריאת התפלות; עליו להתווכח עם האם, אשת התכלית, השואלת: מה מלמדים אתם את בני? וכי יש לו צורך בזה? האגדלנו לרב בישראל? למדוהו לנגן את ההפטרה לשם חגיגת בר המצווה — ואומר „דיינו".

כל זמן שהוא נמצא בבית הספר הוא עוסק בעניני המחיה הקטנים — אך יצא משם וישב אל שולחן הכתיבה או נפגש עם חברו, עלה והתרומם והתחיל מדבר מתוך התלהבות. הוא יסד הסתדרות מורים עברים לשפר את החינוך; הוא ערך ירחון קטן פדגוגי בשם „קול המורה" באמצעים קטנים — ואת החסר מילא מכיסו הדל; הוא החל להוציא שבועון מנוקד לילדים בשם „א ב י ב" — העורך היה י. ז. פרישברג — ואת שני הגליונות הראשונים שהופיעו מסר לידי, להראותם לציונים בשעת הוועידה ולעוררם לתמוך בו. ובכן היה לי גם תפקיד בוועידה זו.

*

בין הנוסעים היה גם דניאל פרסקי. פניו היו מחייכים לכל אחד חיוכי חיבה. עניבתו התנופפה באויר ועוררה תשומת לב. הוא התרוצץ מקבוצה לקבוצה, דוגר ויולד בדיחה, צוחק ובורח לקבוצה שניה. בקבוצה אחת עומד לו משכיל מן הישנים, מימי מאפו וסמולינסקין, והוא קובל על הסופרים החדשים המסרסים את הלשון העברית. איזה צרוף מלים משונה! איזו מלים מחודשות שאין להם טעם!

סופר ה„טאגעבלאט", י. ל. דאלידנסקי, עומד לפני בני שיחתו, משכילים כמותו, ושואל:

— איכה תאמרו בעברית „וויפיעל האלט דער זייגער?"

בני הקבוצה מנסים את כוחם:

— כמה השעה!

— מה הזמן?

— לא ולא! — מכריז דאלידנסקי — בשמחת נצחון — אין אתם יודעים את העברית המודרנית! אומרים: כמה מחזיק היונק*.

והחבורה פורצת בקול צהלה.

ראה המספר שהצליח ושאל:

— וכיצד תאמרו „פלעט"**, צמיג המכונית שנשתטח, משום שיצא אוירו?

* טעמה של בדיחה זו יבין אך היודע יידיש. יונק הוא זויגער — היונק משדי אמו — ושעון הוא זייגער; מחזיק פירושו ביידיש האלט ובאידיש משתמשים ב„האלט" גם על כיוון השעה.

** flat tire.

עתה נשתתקו כל השומעים. אין יודע.

— תצא רוחו ישוב לאדמתו! — ענה דאלידנסקי ושוב פרץ קול צחוק, גדול מן הראשון.

*

מאזין אני לשיחות הנוסעים העומדים בזוגות או בחבורות או היושבים על הספסלים ומתווכחים בעניני היום. נשמעים השמות: ליפסקי, גוטהייל, בראנדייס, וביחוד מרבים בשאלת השאלות: קונגרס או קונפרנציה. על הציר הזה סובבו ויכוחים רבים.

היום פנה ואדמו פאתי רקיע. הנוסעים לבשו סודרים ומעילים חמים. עתה, עם חשכה, החלו קבוצות שונות לשיר משירי ציון. רובם של הנוסעים היו מגיל העמידה, סוחרים, רופאים ועורכי דין ואף פועלים. לא ראיתי כל הבדל בין ועידה זו ודומה לה באירופה, רק בגיל הצירים. מספר הצעירים והצעירות כאן היה מועט מאד. באו אחדים מ„יהודה הצעיר" ואלה התגודדו לבדם ודברו ביניהם וצחקו בנועם ומתוך רגשי אושר. לא היתה בהם מהתרגשותם של הגדולים.

עד חצות הלילה ישבו הנוסעים על הסיפון משוחחים ושרים משירי ציון. עד שיצא יוסף בארונדס וקרא בקול הבאס שלו, החזק והמפקד:

— רבותי, איש לתאו, כבר הגיע זמן קריאת שמע שעל המטה!

רק אז נתפזרו הנוסעים והלכו לישון.

*

ההתלהבות הלכה ונמשכה גם בבוקר.

הרגשת אושר תקפתני. הרבה מיני צער ויסורי נפש יש בעולם, ואחד מן הקשים ביותר הוא צער ה ע ק י ר ה, לא רק העקירה מן המקום הפיזי, מן הקרקע שעליו דרכו רגליך כל הימים, מן הנוף אליו התרגלו עיניך, אלא מן האקלים החברותי בו אתה נושם. באניה זו חזרתי אל אקלים המולדת, אל האווירה הרוויה נאמנות לעם, אל אידיאלי הנוער. אבל באקלים זה היה חידוש גדול שלא ראיתי דוגמתו בארצות מגורי, רוסיה וגליציה. כי רב החובל באדיבותו הסכים לבקשת הנוסעים והרים את הדגל הציוני, את הדגל הכחול הלבן, בראש התורן. כשיכורים עמדנו וראינו את הדגל הנמשך ועולה. עם כל שלב

של התרוממות עלה וגדל גל הגאון הלאומי והאושר בלבנו, וכשהגיע הדגל לראש התורן וראינוהו מתנופף ברוח — שטף הרגש את הלב כולו והדמעה שנזלה הביאה רווחה, כי לא יכול הלב להכיל את סאת האושר, וכן הביאה רווחה שירת התקווה שפרצה. מדוע התרגשתי והתרגשו הנוסעים כל כך? עמי העולם רואים בהרמת דגלם נימוס רגיל, אות חגיגיות. ברם אנו הנרדפים — זוהי לנו חוויה חדשה. ובליבי התעורר אז רגש של חיבה לאמריקה, זו הארץ הדימוקראטית, רחבת הלב, שאין עינה צרה בבני אדם ואינה מבקשת לדכא את רגשותיהם. היא בטוחה בכוחה ומניחה לאחרים לחיות את חיי הרגש שלהם כרצונם. רגש זה התגבר בי בבואי לבוסטון אל בית המלון הגדול והמפואר שבו התאכסנתי יחד עם רבים מהצירים. במבוא היה תלוי שלט גדול „ברוכים הבאים, ציונים"* ואותה הברכה התנוססה, כשהיא מצוירת על יריעות בד ארוכות, גם על בתי המסחר הגדולים. הנה עוברים אנו לפני בנין העיריה, ואף עליה מתנוסס דגל ציון!

ברוכה אמריקה!

*

הגיע זמן הפתיחה. צירי כל הארגונים מלאו את האולם הגדול, „אולם פורד". מלא היה מפה אל פה. הנה ראשי הציונים עולים על הבימה. התפרצה מחיאת כפים — לא זאת השגורה, אלא מלוות רגש וציפיה ותקווה. יעקב די האאז פותח ואומר כי מעתה תיפתח תקופה חדשה בתנועה הציונית ובפעולותיה, כי יש לנו עתה מנהיג חדש. „לא יעבור זמן רב ויוכר כמנהיג עם ישראל בעולם". ואז פירש בשמו — לואיס דמביץ בראנדייס. הקהל עמד על רגליו, גל ברעדה כאלו עבר בו זרם חשמל ומחא כפים והוסיף ומחא, ללא רצון להפסיק.

וראשיתה של התקופה ה ח ד ש ה הורגשה באויר. אל הוועידה באו לא רק הפנים הידועות בתנועה, הציונים הוותיקים, מהם גם יהודים גרמנים כריטשארד גוטהייל, פורפיסור למדעי המזרח בקולומביה, והרי פרידנוואלד, רופא עינים מפורסם במדינה ומחוץ לה, שבאורח פלאים נגע רעיון התחיה בליבם והצטרפו אל יהודי המזרח בגעגועיהם

* Welcome, Zionists.

לציון, אלא גם פנים חדשות. מורגש היה כי רוח חדשה מנשבת והיא מביאה בכנפיה את הבנים הנידחים אל חיק הורתם.

הנה יושב על הבימה השופט י׳וליאן ווילאם מאק משיקאגו — יליד סאן פראנציסקו, חשוב בחוגי החברה והממשלה. אך לפני שנים מועטות חיווה דעתו לממשלה האמריקאנית שאין היהודים עם או גזע, על כן אין לרשמם בדיפתראות כעברים, כי אם לפי ארצות מוצאם. היהודי שברח מחמת המציק מרוסיה — יירשם כרוסי, ומפולניה — כפולני ופליט מצפרני השונאים מרומניה — כרומני. והדברים עוררו התרגשות גדולה בקרב ה„רוסים" ו„הפולנים" ו„הרומנים". ועתה? מפיו נשמעות מלים כל כך ידועות לנו מימי ילדותנו, וכל כך חדשות ורבות משמעות לו, לתינוק שבא אלינו ממרחקים, והוא אדם שנלחם אחר כך בוועידת השלום בוורסייל לזכויותיהם הלאומיות של יהודי אירופה! על ידו יושב אחד מאדירי ההון נתן שטראוס, שהיה ידוע אמנם בנדיבות רוחו בפילנטרופיה הכללית והיהודית, אבל לא בעניינים לאומיים, והוא הודיע בוועידה זו שהוא נותן את ספינתו, ספינת הלוקסוס, שערכה שלשים וחמשה אלפים דולרים, לארץ ישראל. אשה צנועה אחת, המיליונרית פילז, אלמנתו של יוסף פילז, שתוצרת חרשתו, הסבון המכיל נפט לכביסת בגדים, ידוע ומפורסם מקצה אמריקה ועד קצה, ואין בית שאין שם סבון זה, — אף היא תרמה את תרומתה, אמנם קטנה לפי ערכה, חמשת אלפים דולרים, אך לא הכמות עיקר, אלא רוח התורם. גדולי החברה ואילי הכסף וראשי התעשיה מיהודי אמריקה נסתפחו אל חולמי חלום ציון. ההגיעו ימות המשיח?

האסיפה האחרונה, אסיפת הנעילה, היתה לא בבוסטון העיר, כי אם בעיירה הסמוכה לה, בטשלסי, עיירה שתושביה היהודים תופסים את מרכזה, ויש בה אחד משלשים מאוירה של ברדיטשוב, שהיהודי מתהלך בה בין בני עמו. האסיפה היתה באולם בית הספר העירוני הכללי. יהודי טשלסי היו לבושים חגיגית ופניהם צוהלים — הם, בני העיירה, זכו לאכסן וועידה של ציוני ארצות הברית! תלמידות בית הספר העברי יצאו לקראת האורחים בדגלים, והקהל שר את התקווה בכבר השוק מתוך הרגשת חירות ובטחון, והשוטרים עמדו להגן על הסדר והאזינו לצלילי התקווה מתוך יראת הכבוד, כראוי להימנונה של אומה. באולם פתח בברכה ראש העיירה הנוצרי ודיבר בשבחו של ישראל

עם התנ"ך ואיחל לו הצלחה בחידוש חייו במדינתו, בארץ הקודש, בה ימצאו נידחי ישראל הנרדפים מרגוע לנפשם וחופש לפתח את כשרונותיהם הגדולים.

ובראנדייס המנהיג החדש דיבר, זו הפעם השניה בכינוס. וגדולה היתה ההתרגשות. שרו את התקווה, מחאו כפים, מחו דמעות מעל העינים, צירים חיבקו זה את זה מרוב אושר, והלבבות רקדו כאילים.

עמדתי על רגלי עם כל הקהל, מחאתי כפים עמהם, במידת מה התרגשתי — היתה זאת השפעת הסביבה — אך אודה ולא אבוש שלא יכולתי לראות את גדלותו של המנהיג החדש. בראנדייס לא יכול לרוממני.

הוא היה צנוע מאד בנוהגו. לא היה בעמידתו ובהליכתו מן המעורר. לא היתה בו אף שמינית שבשמינית מרצון ההשפעה, מחשיבות המכרזת על עצמה. הוא היה גבוה, רזה וצנום פנים ונפול לחיים — דיוקן דומה לטופס האמריקני „הדוד סם". תלבשתו לא היתה מהודרת — בגדיו פשוטים מאד וניכרו בהם סימנים של אי תשומת לב. מכנסיו לא היו מגוהצים כראוי. בחשאי נכנס ועלה על הבימה, כמשתדל שלא להיראות, וישב לו דומם על כיסא העומד מן הצד, וכשהוא מדבר אל הקהל — אינו מרים קולו, ואינו משתמש במשל ובמליצה. פיו מפיק מלים פשוטות, גלויות, מחושבות, מדויקות, חצובות ממוח הוגה ומלב שקוּל. אין הוא מתרומם למחשבה של מעלה, אין הוא משתדל לחמם את הלב ולהלהיבו — הוא דורש דרישות פשוטות, שיהודי טשלסי ישמשו מופת ליהודי אמריקה. מכיוון שנקראה הוועידה או האספה הזאת בקהילה זו והוא רואה את שמחת התושבים ואת התלהבותם ואת התרוממות נפשם — יהפכו נא את ההתרגשות למעשה ויצטרפו כולם, כן כולם בלי איש נעדר, אל ההסתדרות הציונית. מספר התושבים — אמר — הוא שנים עשר אלף, היכנסו כולכם, אנשים ונשים וטף, בניכם ובנותיכם — אמר — קיבלו את פנינו בדגלים — ובכן שננו להם את תורת הציונות. ועוד דבר אחד הוא מודיע להם — עקב יעקוב אחר התוצאות, לדעת אם קוימו דבריו.

למנהיג כזה לא הייתי רגיל. לא זכיתי לראות את הד"ר הרצל בעיני בשר — אבל תמונתו האצילה עמדה לנגד עיני תמיד והיא קסמה לי והשרתה עלי רוח והזיו היוצא ממנה האיר את דרכי בחיי. לא

זכיתי לראות את נורדוי בעיני ולשמוע באזני את דבריו הנישאים והבוערים באש קודש — אבל להט דבריו, שהועבר אלי באמצעות „הצפירה" הצית רשפי אש בלבבי ופניו המפיקים חכמת חיים וזקנו הלבן והמפולג עוררו בי הערצה. זכיתי לראות ולשמוע את נחום סוקולוב — הוא לא הצטיין ביפי פנים, ואך חתימת זקן השאיר בקצה סנטרו, אבל כשפתח את פיו וגולל לפנינו יריעות חיים וחכמת דורות ופסוקי נביאים ומאמרי חז"ל ומשלי עם — היתה נפשי מתבשמת. שמעתי את נאומיו של שמריהו לווין — דברים חריפים, חותכים כבאיזמל, משמידים את המתנגדים ומרוממים את המסכימים. נואם נואם וגדלו, מנהיג מנהיג ודרכיו — אבל מהי גדולתו של בראנדייס? לווין דיבר בה באספה על בראנדייס בקולו העמוק ובמליצה נפלאה והלבישו אדרת נפלאה, אדרתו של אברהם לינקולן, גבורו של העם האמריקני — במה זכה בראנדייס זה לשבחים אלו?

כעבור זמן קצר קראתי ב„התורן" מאמרו של ראובן ברייניז על בראנדייס, מאמר של תהילות ותשבחות.

„די להסתכל בעיניו — כתב ברייניז — למען הרגיש את איש הרוח שבו, את אדם המעלה. אלה הן עינים חולמות, עגומות, פיקחיות וחודרות עמוק עמוק אל הלב. על פי הרוב נוטות הן כלפי פנים, ואז איזה סוד, רז עולם צפון בהן, העינים הן הנפלאות בכל פניו. במבטיו יש קסם של יופי, וגם של כח מיוחד אשר למושל הרוחות. שפתיו דקות וסגורות, שפתים שתקניות, נדמה לך שמנעול בלתי נראה תלוי עליהן..."

קראתי את דבריו מתוך פקפוקים, ואולי מתוך אי אמונה. אלה הם להטיו של עתונאי עשיר מלים ודל רגש אחריות. איך אפשר להכיר בעיני אדם אם הרז המסתתר בהן הוא אישי או רז עולם?

רק לאחר שנים, כשנוסף לי נסיון חיים, הכרתי גדלה של צניעות, רחבו של צמצום, זיווה של פשטות והדרו של מעשה הנעשה בשתיקה. אף זאת למדתי: ריקנותה של מליצה, נביבותה של התהדרות וקרחה של אש זרה, אש הדבור הנמלץ. ואיני יודע בספרות העולם הימנון עמוק יותר ואמתי יותר ועמוס רחשים פנים יותר מן המובע בשירו של ביאליק לצנועי עולם: „יהי חלקי עמכם".

כעבור שנים למדתי לדעת דרך חייו ופעולתו של בראנדייס ואז הוקרתיו יותר. לא למדתי זאת מרזי עיניו, כי אם מגלויי מעשיו.

פרק שלשה עשר

לואיס דמביץ בראנדייס — שופט עליון וציוני עליון

וועידת ציוני אמריקה שימשה נקודת מפנה בתנועה העולמית, ולא אפריז אם אומר: זה היה מיפנה חדש בערכי הכוחות של עם ישראל בעולם.

עד אז היה מרכז הכובד של עמנו ברוסיה ובפולין. בהן נמצאה היהדות בחיותה, מעורה במסרתה, ומתחיה על ידי רעיונות חדשים. מרכז שני, בעל כוחות כלכליים גדולים ובעל השפעה פוליטית, היה קיים במערב אירופה: בצרפת, בגרמניה ובאנגליה. ההגמוניה על חיי ישראל היתה בידי יהודי אירופה. השפעתם של יהודי אמריקה היתה מוגבלת וקלושה. ביניהם ובין המוני ישראל במזרח חצצו האוקינוס הגדול והרחב ומשפטים מוקדמים. עם ישראל לא סמך על אמריקה. ממנה לא יצאה תורה ולא יצאה עצה.

המאורעות שהרעישו מוסדות תבל — מלחמת העולם — העבירו בתנופת פתאום את המרכז לארץ החדשה. מי זה היה מאמין קודם לכן שיהודי אמריקה יהיו המכריעים בהשגת חלומנו, ארץ ישראל?

לאמריקה נמלטו תחילה פשוטי העם בעיקר, וזלזלו בהם. ואף על פי כן הראתה סימני בגרות. פרעות 1881 והפרעות בקישינוב לא עברו בלי השפעה על יהודי אמריקה. בשנת 1906 נוסד „ועד יהודי אמריקה"*, דוגמת „אגודת אחים" באנגליה ו„כל ישראל חברים" בצרפת. באמריקה גמל הרעיון של „קונגרס יהודי". הראשון שפרסם דבר הרעיון הזה היה סופר עברי מאמריקה, אברהם גולדברג, ב„השלוח".

ה„פדראציה הציונית" שבארצות הברית חלשה היתה וכוחה בקונגרס הציוני היה תשוש ובלתי מורגש כמעט. היא נוסדה על ידי יהודי המערב שבאמריקה, על ידי גוסטאב גוטהייל ובנו ריטשארד והרב

* American Jewish Committee.

סטיפן ווייז. אלה היו המנהיגים, ברם חברי ההסתדרות היו מיהודי רוסיה ופולין, שהביאו עמהם חיבתם לציון.

בימי המלחמה היתה „הדסה" הסתדרות חדשה כמעט — היא נוסדה בשנת 1912 ופרצופה לא הובלט עדיין. על דלותה של ה„פדראציה" וקוצר יכלתה וצרות תפיסתה תעיד העובדה שבוועידתה ברוטשסטר של ניו־יורק בשנת 1914, בשנת בואי, קשה היה לה למצוא את האמצעים לתקציבה הזעום של שנים עשר אלף דולרים — פחות משמוציאה חברה זעירה מקומית ל„מעות חיטים" או להלביש „ערומים".

עם המלחמה התגברו כוחות העם באמריקה. תנאי החיים וההיסטוריה עוררו את כוחו והגמד היה לענק. ההסתדרות הציונית גדלה ומשכה המונים, ואת עמודי החברה עמהם. כאמור גרמו לכך תנאי הזמן, אבל אין להעלים עין מערך האדם הגדול שהועמד בראש, הלא הוא לואיס דמביץ בראנדייס — עורך דין ששמו היה נישא על שפתי רבבות, דימוקראט וותיק, אידיאליסטון מזוקק כזהב טהור, איש מוסר נעלה, לוחם אמיץ ומתורבת שמזג בתוכו אידיאליות צרופה ופראגמאטיזם מחושב.

הזיק היהודי היה בוער בלב אבות אבותיו, שהיו מגזע המהר"ל מפראג. אבות אמו נספחו לתנועת הפראנקיסטים. אבל בן בנם לואיס לא חש עוד באור הניצוץ ההוא, הוא כבה במימי האוקינוס, בעבור הוריו לארצות הברית. לואיס נולד בדרום, בלואיסוויל של קנטוקי, בשנת 1856. אביו היה סוחר תבואה שהצליח ועשה הון. בשנות השבעים נסעה המשפחה לבקר ב„מולדת" הישנה באירופה ולואיס נשאר בדרזדן ללמוד בגימנאסיה ריאלית, כי רצו הוריו לחנכו לפרופיסיה חפשית. המשמעת הגרמנית החמורה לא היתה לפי רוחו של הצעיר הרגיל בדמוקראטיה האמריקנית, על כן חזר לארצו והתחיל לומד תורת המשפטים במכללת הארבארד. שם נתגלו כשרונותיו העצומים. כשנתקבל למחיצת עורכי הדין והחל עוסק באומנותו יצא לו שם גדול ושערי החברה העליונה נפתחו לפניו.

בראשית עבודתו השלים עם מנהגי החברה ולא מרד בסדרים המקובלים. אף כי גם בימי שלוותו אלה התנכר בין שאר חבריו בסגולותיו המיוחדות. הוא קבע לאומנותו סולם ערכים נישא והתנהג

על פי שולחן ערוך מוסרי בכל חומר הדין. עורכי הדיינים אומרים שחובתם היא להגן על כל נתבע — אחת היא אם צדק ואם עיוות. על עורך הדין לעשות ככל האפשר לטובת לקוחותיו, מבלי שים לב לתוצאות המוסריות או החברתיות. משפטים גדולים שהחל בהם בראנדייס ושהביאם כמעט לידי גמר — משך ידו מהם כשנוכח בשעת הדיון שהוא מסנגר על הצד שאינו ראוי לכך — ועל ידי כך גרם הפסדים גדולים לעצמו. הוא הנהיג בביתו משטר של צנע. פשוט היה בלבושו, וספארטאני במאכלו. „חיים פשוטים ומחשבות רמות" — היה פתגמו. ובחר ללכת בדרך הקוצים.

וכשם שהיה מקפיד לבל יבזבז דמיו, כן שם לב שלא יבזבז ימיו. והגיע לכך מחמת סיבות אידיאליות. הוא ביקש להשתחרר מקנינים ומטרדת שמירת נכסים. כמאמר חז"ל „מרבה נכסים מרבה דאגה". הוא שאף להקדיש זמנו למעשים טובים וגדולים. הוא חינך את עצמו לחיים נעלים. תחילה, כשפעל לטובת החברה, היה זה מעשה נדיבות וחסד, אבל לאט לאט זיקק וחינך את עצמו, וכשהתקרב לגיל העמידה, היה החוש שהטהו לכך הרצון ללכת בדרך הצדק המוחלט. כן, חוש הצדק של נביאינו פעל בנפשו. הוא הגן על זכות הארגון של הפועלים כנגד החברות האדירות. הוא גינה את עורכי הדין המקבלים משכורת עצומה מן הטרוסטים — משא ההוצאות הללו, אמר, יחול על הצרכנים, לוקחי התוצרת. בשנת 1897 היה בא כוחם של הצרכנים בשאלת התעריף ודרש מן הממשלה הקלת המכס — והסב על עצמו את חמתם של אילי החרושת. במשך השנים נעשה בראנדייס „סניגור העם" ודורש טובתם ורב ריב החלשים מיד התקיפים.

בשנת 1896 הופיע כסניגורם של תושבי בוסטון במלחמתם עם ראשי מסילות הברזל. המלחמה ארכה שנים ונסתיימה בנצחון הציבור. מאז נתחם תחום עבודתן ומאז נחתך גורלו של בראנדייס: להגן על העם מלחצם של אדירי ההון ותקיפי הניצול. מעשהו הגדול ביותר היה שהכניס את ביטוח החיים לתחום הבאנקים העממיים, הבאנקים לחיסכון — ועל ידי כך אופשר להם לפועלים ולשכירים ולמעוטי הכנסה לבטח חייהם בהוצאות מועטות. חברות הביטוח העצומות ורבות ההשפעה בממשלה ובהרבה שכבות ציבור נלחמו בחוק זה בכל כוחן האדיר — ונוצחו על ידי בראנדייס. הוא לא עמד על יסוד החוק

בלבד, כי אם גם על היסוד המוסרי והאנושי והביאו לידי גילוי בולט כל כך, שקשה היה לסתרו.

כך המשיך פעלו. הוא נלחם עם כל קורפוראציה שביקשה מונופולין לעצמה בחרושת. הוא הגן על שכר עבודה מינימאלי וכינס את כל העובדות מתולדות התפתחות החברה על תוצאותיה הרעות של עבודה מפרכת, ושל עבודת שעות מרובות ביום. ובכל מקום שראה מקופחי זכויות התעורר להגן עליהם.

על כן גדלה אליו שנאת הסוחרים וכל המגינים על זכות הקניינים הפרטיים. כי בראנדייס עורר את השאלות הבלתי נעימות על הזכויות המיוחדות ועל הרווחים שהחברות הגדולות ניהנות מהם. העשירים ראו בו את הבוגד במעמדו. אבל בראנדייס העדיף את המוסר על החוק המקובל, את זכויות האדם על זכות הקניין הפרטי, את זכויות הציבור על זכותו של היחיד. אחד מלקוחותיו סיפר שבא לפני בראנדייס והראה לו כתב חוזה שבינו ובין פקידיו ושאל לחוות דעתו. בראנדייס הראה לו על סעיף אחד שהיה עלול לגרום הפסד לעובדיו. הלקוח שאל בתמיהה:

— טובת מי אתה מבקש, טובתי או טובת העובדים אצלי?

ובראנדייס ענה:

— הדורשת טובת עצמך לרמות את הפקידים המאמינים בך?

הלקוח עיין בדבר ונעשה מאז אחד המשפיעים לשפר את יחסי המעבידים והעובדים על בסיס של צדק ויושר.

בראנדייס התייחס אל הונו כאל פיקדון שנמסר לידו לטובת הציבור. כל הכנסותיו — חוץ מן המעט שהיה דרוש לו לחיי הצנע שלו — הוקדשו לטובת האנושות. „החיים ניתנו לי אך פעם אחת וימיהם קצרים — אמר — ולמה אבזבזם על דברים שאין לי חפץ בהם? אין לי חפץ בממון ובקניינים — רצוני להיות חפשי".

בשנת 1916 נתמנה בראנדייס למשרה הגבוהה ביותר בארצות הברית — לשופט בבית הדין העליון של הארץ. הנשיא האידיאליסטון וואודרו ווילסון מינהו. נקל לשער את הרעש שעורר המינוי בקרב גדולי הארץ ואדיריה. כל האיתנים יצאו במחאה וכל העתונים רגשו. המחאה הקיפה את כל הארץ והעתונים הביאו יום יום את החדשות

משדה „הקרב" באותיות של קידוש לבנה. לא היתה עוד כהתנגדות הזאת לשופט בארצות הברית מיום היווסדן.

כשהסביר הנשיא ווילסון את המינוי לחברי הסינאט כתב:

„רבים טפלו אשמות על מר בראנדייס. הדין והחשבון של וועדת המשנה שלכם הבהיר לכם ולמדינה בכלל, עד כמה האשמות הללו חסרות יסוד... עיינתי בהן לפני שלש שנים, כשעלה בדעתי לצרף את מר בראנדייס כחבר לקבינט שלי, ומצאתי שההאשמות באו על פי הרוב מבני אדם ששנאו את מר בראנדייס, משום שסרב לשמשם ולסייע להם בענייניהם האנוכיים, ומאלה שהותעו. התעמולה ההיא מופלגת היתה וגרמה צער רב לאוהבי צדק ולכל הנותנים כבוד לאומנויות הנישאות.

„אין לי די מלים לשבח את רוחו ההגיוני והקונסטרוקטיבי, ללא משוא פנים וללא פניות עצמיות, את כוח ניתוחו הבלתי שכיח, את אהבתו העמוקה לאנושות, את ידיעתו החודרת בשרשיהם ההיסטוריים של מוסדותינו ואת חדירתו לרוחם, וההוכחות השונות שהוכיח במעשיו עד כמה חדור לבו אידיאלינו האמריקניים של צדק ושוויון, ועד כמה גדולה ידיעתו בתנאי הכלכלה החדשים ודרך השפעתם על המוני עמנו, או על כשרונו לאחד בני אדם לשם פעולה הארמונית וללמדם להביט איש ללב רעהו בעינים גלויות וטובות. תחת אשר קודם לכן היו מוחם חמום ומתנגדים וצהובים זה לזה"...

בראנדייס ניצח וכשנכנס לשמש בבית המשפט העליון — נצטרף אל השופט הליבראלי הולמס, ומאז היו שומעים בפסקי בית דין העליון „הולמס ובראנדייס מערערים" — הם הביעו את דעת המיעוט כנגד הרוב. בדעה זו נשמע קול הצדק החברותי. הולמס כתב על בראנדייס, לרגל יובל השבעים וחמש לימי חייו: „הוא מצא תמיד את המלה המוצלחת הנושאת את הלב. המלה באה מתוך ידיעתו, נסיונותיו ועוז רוחו והשקפתו הנישאה על החיים".

בראנדייס אמר אל חברי הוועד ליחסים אינדוסטריאליים, וועד שטיפל בהפרעות שבבתי חרושת, בשביתות וכל הכרוך בהן: „עלינו לזכור כל הימים שעד כמה שאנו שואפים לשיפור התנאים החומריים לטובת הפרט, שארצות הברית הן דימוקראטיה, ולמעלה מכל הם בני האדם. כל שיטה של ייצור וחברה צריכה לכוון להתפתחות האדם.

אנו האמריקניים קיבלנו על עצמנו את הצדק החברותי לא רק מבחינת ההימנעות ממעשים המביעים סבל והפסד, כגון חלוקת הון בלתי צודקת; אנו קיבלנו על עצמנו בעיקר את חוק הדימוקראטיה. המוסר החברותי שאנו שואפים אליו הוא אך תוצאה של דימוקראטיה, ולא המטרה העיקרית... דימוקראטיה פירושה שלטון העם. על כן עלינו לשאוף להגיע לידי שלטון העם, וזה מחייב דימוקראטיה אינדוסטרי־אלית, כשם שזה מחייב דימוקראטיה מדינית".

*

בראנדייס לא הכחיש מעולם את יהדותו — אבל הכרה יהודית עמוקה לא היתה לו. הוא היה נותן את תמיכתו השנתית לחברת הצדקה היהודית בבוסטון. מסתבר שמתנגדיו היו מזכירים לו מעת לעת את „עוון" מוצאו — ביחוד בשעה של התגרות. בא כוחן של מסילות הברזל בבוסטון כינהו בשם „מזרחי" (אוריאנטל), רמז די ברור, אבל הקהל הרחב לא שם לב ל„מזרחיותו". רגש הצדק הער בלב האמריקנים התקומם לבקשת פסולים מסוג המוצא ודנהו לפי מעשיו הנהדרים. האנטישמיות לא דחפתהו על כן אל המחנה היהודי. בשנות התשעים היה בראנדייס במילבוקי וכתב משם אגרת לאשתו ויעץ לה לקרוא מאמר שנתפרסם בעתון אחד על ישוב ארץ ישראל והביע את דעתו שהוא מוצא צד טוב ברעיון זה. ההתחלה היתה על כן הומנית אינטלקטואלית.

פגישתו הראשונה עם המוני ישראל חלה בשנת 1910, כשפרצה שביתת חייטים, שביתה גדולה בניו־יורק, ופגעה בשבעים אלף פועלים, ברובם המכריע יהודים. בראנדייס נסתלק אז מחופשתו ובא לשמש בורר במאבק קשה זה. סלע המחלוקת היה דבר „בית החרושת הנעול" הדורש שכל פועליו ישתייכו לארגון ודורש מבית החרושת לנעול דלת בפני פועלים „חפשיים" שהם מחוץ להסתדרות הפועלים. המרירות שבין הפועלים הסובלים ובין החרשתנים העשירים הלכה וגדלה. בראנדייס קנה לב שני הצדדים בשכלו הבהיר, במסירותו הגדולה ובנימוסיו הטובים וביחסו האובייקטיבי, ורכש את בטחונם ואמונם בו. והצליח למצוא פשרה שנתקבלה על דעת שני הצדדים.

באחת הישיבות הסוערות של הדיונים בין תופרי הבגדים והייצרנים

קרה מקרה רגיל, כביכול, שעשה רושם גדול על בראנדייס. בשעת הדיון עמד פועל אחד, מן השליחים, והטיח בפני אחד מנותני העבודה דברים קשים בלשון בלתי מובנת לו, והחרשתן הסמיק וניכר היה שהדברים נגעו אל לבו ובושתו היתה מרובה. בראנדייס לא הבין את דברי התוכחה והרגיש בכל זאת בפעולתה, ופנה אחר כך לאחד שיסביר לו את התוכן, ואז נודע לו שדברי המוסר היו מישעיהו „מה לכם תדכאו עמי ופני העני תטחנו... גזלת העני בבתיכם!". העובדה שהפועל הרחוק מדת השתמש בדברי הנביא להכות את מתנגדו, ושנותן העבודה התרגש והתרגז כל כך לשמעם, הוכיחה לבראנדייס שרעיון הנביאים על הצדק ועל מוסר החברה מושרש עדיין בנפש היהודי לכל שכבותיו. דבר זה הגדיל את כבוד העם העברי בעיני בראנדייס. ואפשר שהיה גורם בזה לקרב את בראנדייס לעמו.

הד"ר שלמה גולדמן העיר שבראנדייס הבין מצב היהודים בעולם על ידי חוש הריאליות המפותח שנחן בו. „כל ימיו — כתב גולדמן — היה ריאליסטן בלתי פשרני. הוא ראה את העולם כמו שהוא ואת בחינת העובדות ובדיקתן הניח יסוד מוסד להסתכלותו בכל ענין שלפניו. כלל גדול זה היה בידו: העובדה מראש נסוכה — והמחשבה על ברכיה תיוולד! מה הן איפוא העובדות הנוגעות לעם ישראל שפגע בהן ריאליסטן זה ושוב לא היה ביכלתו להסיח דעתו מהן? ראשונה באלה, שהכיר בהן בראנדייס עצם מהותה של המציאות הישראלית, הרי אי אפשר שיימצא מעולם המציאות אדם שכולו, כביכול, תלוש ונפרד, בן בלי אב ואם בלי ראשית ותכלית. ההגיון הביא את בראנדייס לידי ההכרה, שאישים יהודיים מהווים קיבוץ או אומה"*.

האדם שקרבו לציונות היה יעקב די האז, יהודי ספרדי שהיה קודם לכן מזכירו של הרצל וערך עתון יהודי אנגלי בבוסטון בשם „מליץ ישראל"**. הוא סיפר לבראנדייס על הרצל ושאיפותיו ופתח לב השומע לרעיון הציוני. בראנדייס התעניין וכדרכו החל לחקור ולבדוק. הוא קרא ספרים על תולדות ישראל וגורלו, והתעמק בבעית קיומנו ואט אט נתבררה לו אמיתותו של הפתרון הציוני, ומאז נתמסר לרעיון בכל

* גליונות, חוברת המאה, תל אביב תש"ה.
** The Jewish Advocate

מאודו. בשנת 1913, כשעלה על דעתו של נשיא ארצות הברית למנות את בראנדייס לשר המשפט והשמועה עברה בארץ ועוררה תגובות שונות, בימים התוססים ההם יצא בראנדייס ומבלי שים לב לתוצאות, נשא את נאומו הראשון על הציונות. הוא לא שקל את השפעת הנאום על גורלו הפוליטי. גם בשנת 1916, בשעה שהתחוללה הסערה הגדולה על מינויו לבית הדין העליון, והעיתונים היו מפרסמים בכל מהדורותיהם את הידיעות האחרונות במאורע הגדול הזה, לדעת אם יאשר הסינאט את המינוי, באותם ימי הציפיה הגדולה שמילאה לבות מיליוני התושבים — היה בראנדייס יושב ומעיין מתוך מחשבה מתונה ושקולה בשאלת ישראל שבגולה ובעתידה של ארץ ישראל.

מלחמת המורים העברים והציונים בארץ ישראל בחברת ה„עזרה" הגרמנית על זכויותיה של הלשון העברית בחינוך עשתה רושם גדול על בראנדייס. תחייתה של לשוננו היתה בעיניו שאיפה רמה מאד. „הישגה הגדול של הלאומיות היהודית היא תחייתה של השפה" — אמר, ואת דעתו זו, כשאר דעותיו על היהדות והיהודים, הביע במלים הפשוטות ביותר. כשם שהיה צנוע בדרכי חייו, כן היה צנוע בלשונו. הוא לא חיבב את ההתרגשות ואת המלה הגבוהה ואת המליצה ועיטורי הלשון. המלים: קרבן, מסירות נפש, אלטרואיזם וכיוצא באלו — לא העלה על שפתיו. תחת זאת בחר במלה פשוטה ורבת ערך: חובה.

נחלי הדם שנשפכו באירופה וחורבנן של קהילות ישראל שם — פעלו עליו הרבה והעמיקו את הרגשתו הציונית. בשנת 1914 נתכנסה אסיפה במלון מארסיי בניו־יורק ודנה בשאלת העזרה וההצלה ליהודי ארץ ישראל ונוסד וועד הצלה והעמידו בראשו את בראנדייס. הוא איחד את הארגונים הציוניים השונים, את ה„פדראציה" עם ה„מזרחי" ועם „הדסה" ועם „פועלי ציון" ועם „יהודה הצעיר" כדי לעבוד שכם אחד בימי הרעה והאחריות הגדולה, כי מרכז הוועד הפועל הציוני שנמצא בברלין התמוטט לרגל המלחמה ולא יכול למלא את חובתו, וחברי הוועד נתפזרו. נוסד אז בניו־יורק הוועד הזמני וקבעו את תקציבו מאה אלף דולרים — התקציב הגדול ביותר בתולדות הציונות באמריקה שעד התקופה ההיא. אז היה נדמה שבתקציב „גדול" זה די יהיה לספק צרכי ארץ ישראל אז.

ההיסטוריה מנתה לציונות האמריקנית תפקיד, להיות השליטה

בגורל האומה הישראלית בגולה ובארץ ישראל, וההסתדרות הציונית באמריקה גדלה והתרחבה מחודש לחודש. בשנת 1913 היה בראנדייס דיוקן מטושטש בתנועה הציונית, ואחרי עבור שלש שנים, כשמלאו לו ששים שנות חיים, הגישו לו מגילת כבוד חתומה בידי עשרת אלפים איש, וכל אחד שילם דמי הזכיה לחתום דולר אחד.

*

מה הביא את בראנדייס לציונות? קול הדם? אי אפשר לדעת זאת אל נכון. אבל לא יהא זה רחוק מן האמת הפסיכולוגית אם נאמר ששאיפתו לצדק הביאתו לכך. הוא התנגד כל ימיו לקולוניאליזם, ל„עולו של האדם הלבן", ובשעת המלחמה, כשחשבו על חוזה השלום, הביע את דעתו:

„גם אם יתקנו סדרי כלכלה טובים וגם אם יקימו מנגנון שלם ומוכשר להשלטת תנאי חוזי השלום — כל זמן שלא יינתן לעמים שוויון גמור ואפשרות של התפתחות חפשית, יעמוד המקור לסכסוכים ושלום העולם יופרע מדי פעם. כל עוול מביא את ענשו, כאשר לימדונו תולדות העמים הקטנים בבאלקאנים".

הוא התנגד ניגוד גמור לשיטה של גזע שליט. הוא היה דימוקראט ודרש שוויון כל בני האדם, כל העמים וכל המעמדות.

מאמרי אחד העם שהגיעו אליו בתרגומם השפיעו עליו הרבה, ביחוד רעיונו שנצחיותו של היחיד משתמרת בקיומה של האומה. וכן גדולה היתה, כאמור לעיל, הערצתו את לשוננו המקורית. לוועד הציוני הזמני אמר:

„אולי ההישג הגדול ביותר של הלאומיות היהודית היא תחייתה של הלשון העברית. היא נעשתה שוב ללשון דיבור משותפת לבני אדם. עברית שהיתה לשון מתה במשך מאות בשנים, היתה שוב ללשון חיה בירושלים ובמושבות. מובן שגדולה השפעתה לאחדות ישראל. כי יהודי ארץ ישראל באו מכל קצווי ארץ וכל אחד מדבר בלשון ארצו שממנה בא, חוץ מן המדברים יידיש ולאדינו, וכל אחד נכרי וזר לרעהו".

„רושם תחייתה של הלשון העברית גדול מקיבוצם של היהודים. הוא גורם חשוב לתחייתו של רוח ישראל. היה זה חלום נהדר ליזום

יסוד אומה ישראלית מחודשת בארץ ישראל על ידי סיגול לשון אחת לנדחי ארצות שונות, ביחוד אם נעלה על לבנו שהלשון נחשבה למתה והיה צריך לסגלה לשימוש מודרני".

ימי משטרו הציוני של בראנדייס נמשכו מספטמבר 1914 עד יוני 1921. במשך שבע השנים הגורליות ההן שונו פני ההסתדרות הציונית תכלית שינוי. אמת שעליית התנועה נסתייעה בתנאי הזמן. ברם השינוי בארגון בא בהדרכתו של בראנדייס. הוא נהל את הפעולה הדיפלומאטית והארגונית והכספית. הוא הנהיג פיקוח חמור על הכספים ועל הוצאתם.

מיום כניסתו של בראנדייס אל ההנהלה הציונית עד עלותו על כסא השופט העליון — הקדיש חלק מזמנו יום־יום לתנועה ולמד לדעת כל פרטיה. דייקן היה, דייקן גדול, והדייקנות טבעה את חותמה על הכל. כל הפקידים היו אחראים על מילוא חובתם. הוא לא שם בטחונו בדברים שבעל־פה — כל המדובר נרשם, כל דין וחשבון נכתב. מכתבים יצאו מידו בדרך קבע וכולם הכילו ידיעות מדוייקות. הפקידים שלא היו רגילים קודם לכך לשיטה ולסדר ולדיוק, אלה שהיו אומרים הרבה ולא חששו לדבר שפתים — נאנחו תחת עולם החדש. אף מתנדבים שעשו מעשיהם שלא על מנת לקבל פרס לא שוחררו מתביעות מדויקות. אז בא הקץ לשיטת „מאניאנה" — אם לא היום מחר, של שיחות נאות על כוס קפה, של מאחרים לבוא וממהרים לצאת, ושל השוכחים חובתם בעטיו של דיבור. במשרדי ההסתדרות הציונית הותקנו שעונים, והפקידים היו נאלצים לטבוע את שעות בואם וצאתם. לא ייפלא על כן שנמצאו מתלוננים, בני אדם שזכרו את הימים הראשונים הטובים והנוחים. הם לא יכלו לעמוד בגזרות המשמעת.

בראנדייס היה מן המחמירים. אדם שהבטיח דבר — דרש ממנו שיקיים מוצא שפתיו. הוא שנא את השמא. הברי — זה היה חפצו. הוא עצמו מילא כל הבטחה בשעתה. הוא מצא שירה בדייקנות ויופי במספרים ורוממות בדברים פשוטים וברורים. הוא נתן לתנועה סכומים הגונים — חלק הגון משכרו, ודרש מחבריו שיעשו כמוהו.

הוא היה דימוקראט שעורר יראת כבוד. מעולם לא נעשתה עבודה מרובה כל כך בהסתדרות הציונית כבימיו. מספר האגודות המשתייכות לפדרציה עלה ממאה תשעים ושמונה למאתים ושבעים. וכל סניף,

כל אגודה כשהיא לעצמה, גדל בהרבה במספר חבריו. כשנועדו הציונים כעבור שנה לפילאדלפיה השתאו על התוצאות. אז נתקבל תקציב של רבע מיליון דולרים לשם יסוד חברה לפיתוח הארץ, ואז החליטו ש„הדסה" תשלח קבוצה רפואית לארץ ישראל.

בראנדייס קיבל דינים וחשבונות חדשיים מפורטים והשגיח בעין פקוחה על העבודה ועל הוצאתה לפועל. בפקודתו נערכה כרטיסיה של רבע מיליון מנדבים לתנועה בכל ארצות הברית. מספר החברים הגיע בשנת 1919 ל־149,031 ומספר השוקלים 172,887. בה בשנה הגישו פטיציה ציונית לנשיא ווילסון וחתמו עליה 523,048 אנשים. בראנדייס קרב את ה„דז׳וינט" לפעולה בארץ ישראל ויסד את הוועד להעברת כספים בימי המלחמה — וועד שעשה נפלאות והמציא סכומים גדולים לארץ ישראל ולשאר מקומות שהיו ברשות האויבים, בדרכי מחתרת והסוואה, והממשלות סייעו לו והצילו את הישוב מכליון. במשך עשרים החדשים הראשונים למינויו של בראנדייס נאספו מיליון וחצי דולרים, נוסף להלוואה בת מאה אלף דולרים, לחזק ידי החקלאים בארצנו. הוא השפיע ששגרירות ארצות הברית במצרים תשמש בית אוצר להעברת כספים מאמריקה לתמיכת בני עמנו בארצות שונות, גם תמיכת קרובים והסתדרויות שונות. הוא קיבל עזרתן של אנגליה וצרפת להגן על אנית מזונות שנשלחה, וקיבל הבטחתו של שר הים יוסף דניאלס להקציב מקום באניה וואולקן לתשע מאות טונים של צרכי אוכל ורפואה לשם עזרה לסובלים.

*

בשנת 1915 עלתה שאלת הקונגרס היהודי על הפרק — יסודו של ארגון דימוקראטי המייצג את היהודים בארצות הברית, ושיהא מיופה כח לדבר בשמם. שום ארגון לא רצה לקבל על עצמו את האחריות לקרוא לקונגרס. אצילי ישראל חששו, כדרכם, מפני אורגן כללי, והציעו במקומו קונפרנציה שיצרפו לה חברות ידועות ומבוססות. יהודה ליב מאגנס, שהיה קרוב לאצילים, וציוני, ביקש מן הציונים עזרה להצעת הקונפרנציה. אז התחוללה מלחמה גדולה בין המחייבים והשוללים. מחייבי הקונגרס דרשו את זכויות ההמונים, התנגדו לפוליטיקה של שתדלנות, אלא שיכירו העמים בתביעותיהם הלאומיות של

יהודי אירופה, עם תום המלחמה. מצדדי הקונפרנציה דברו בשם המתינות והזהירות. הם לא האמינו בהמונים, להפך, הם פחדו מפניהם, שמא לא ייזהרו בלשונם וידרשו דרישות מוגזמות ויעוררו ספקות בפאטריוטיותם של בני עמנו. הניגודים הובאו לפני בראנדייס ולאחר עיון עמד לימין הדימוקראטיה. כאמריקני מצא צורך בארגון צבורי העומד ברשות עצמו.

לבראנדייס היו קשרים עם גדולי הממשלה וגדול היה האמון בו. הוא שוחח עם ווילסון ועם שגרירי בריטאניה וצרפת מתוך בטחון בצדקתו. בשנת 1917 בחר ווילסון בבראנדייס לאסוף את החומר היהודי הדרוש לבירור תנאי השלום, ולסדרו.

ההבדל בין בראנדייס והרצל — הביע יעקב די האז דעתו, והוא הכיר יפה את שניהם, כי שימש מזכיר להם — היה בזה: הרצל תפס את הציונות כמשחק גדול, משחק פלאים בינו ובין העולם, וההסתדרות הציונית שימשה לו סמוכות. בראנדייס לא חשב במושגים דיפלומאטיים והשתמש בכוחות ריאליים להשגת המטרה.

שיא ההישג הציוני היה הכרזתו של באלפור בשנת 1917. בראנדייס קיבל הבטחה בעל פה מן הנשיא ווילסון — וזה היה בשנת 1914 — ומשגרירה של בריטניה על יחסן של המעצמות המאוחדות לארץ ישראל. כשהיה באלפור בוואשינגטון הביע רצונו לווילסון לשוחח פרטית עם בראנדייס. לאחר ההכרזה סודר הלגיון היהודי שהלך למלחמה, ואז נשלחה יחידה רפואית לארץ ישראל. בראנדייס עמד כל העת במגע עם וויצמן. בשנת 1919, לאחר כיבוש ירושלים, ביקר בראנדייס בארץ ישראל והביקור עשה עליו רושם גדול. משם הלך לונדונה, שבה נאסף הוועד הפועל לדון בענינים שעמדו על הפרק. בשנת 1920 נתמנה הרברט סמואל לנציב בארץ ישראל.

*

באוגוסט של שנת 1914, כשקיבל בראנדייס על עצמו להיות יושב ראש וועדת ההצלה, אמר, בין השאר, את הדברים הללו:

„מרגיש אני, יחד עמכם, בחשיבותה של השעה. יודעני, אולי יותר מכל הנמצאים פה, את המכשולים שבדרכנו, יען שאני מכיר את קוצר יכלתי לתרום ולעשות, כדי להסיר את המכשולים האלה. אבל זוהי

חובתי וזוהי זכותי לעזור עד כמה שידי מגעת... יודעני שאיני מוכשר לעבודה זו. במשך שנים רבות בחיי מרוחק הייתי מהיהודים. עם הארץ אני בענייני ישראל. אבל נסיונותי בשנים האחרונות, נסיונות צבוריים ופרופיסיונאליים, לימדוני שהיהודים סיגלו להם את התכונות שאנו, בני מאת העשרים, מבקשים לפתח במלחמתנו על צדק ודימוקראטיה; שיש בהם חוש עמוק המכשירם למעשי אצילות — חוש חזק של אחווה, אחוות בני האדם, ותבונה עליונה, פרי תרבות של שלושת אלפים שנה.

„הנסיונות הללו יצרו בי את ההרגשה שיש דבר מה בעם ישראל שמן הראוי לשמרו ולקיימו, ושחובתנו היא לנקוט בשיטת הצלה העתידה להצליח. אמנם מרגיש אני שאין בידי להביא לפעולה זו את הידיעה ואת הנסיון ואת הכשרון שהיא דורשת, אבל שמח אני לעבוד עמכם יחד לשם מטרה זו"...

על הששותיו אלה ענתה ההיסטוריה. ענק צנוע זה, שהכיר בחסרון חינוכו היהודי ובמיעוט ידיעותיו בתולדותינו ובתרבותנו, היה לאחד הגורמים הגדולים, שעוררו את המוני ישראל באמריקה לפעולה והביאום לידי דינאמיקה. כל אלה סייעו להביא לידי הגשמה את חלום הפלאים של תחיית עם ישראל בארצו — נס שאין לו דוגמה בתולדות האנושות.

*

אחד העם שאף כל ימיו ליצירת טפוס היהודי המופתי: האדם המגשים בחייו את מוסר הנביאים, מוסר של פשטות וטהרה, צדק מוחלט ושעבוד היצרים האישיים לטובת האומה והכלל. אם היו יהודים בעולם שהגשימו בחייהם את האידיאלים התרומיים הללו במלואם — יימנה לואיס ד. בראנדייס עמהם, עם ל"ו הצדיקים ובני העליה, שהם יסוד עולם.

פרק ארבעה עשר

ש. ב. מקסימון — איש מדות

בימי שחרותי הייתי מנהל בית ספר עברי בגאליציה. בשנת 1908 בערך קיבלתי גלויה מלונדון מאת אדם בלתי ידוע לי, מקסימובסקי שמו, כתובה עברית מסוגננת באותיות רחבות ומעוגלות, שההשתדלות בנוי צורתן העידה על אופיו של כותבן. נשאלתי אם תימצא לו משרת מורה באחד מבתי הספר בגאליציה.

היתה זו תקופה של גאות בחינוך העברי במדינה. בתי ספר בשם „שפה ברורה" נוסדו אז כמעט בכל עיר ועיירה וגדל הביקוש למורים. ידעתי שהכותב אינו קוטל קנים: סגנונו ענה בו שבן תורה הוא; דקדוקו בכתיבת האותיות — שהוא אסטניס והערתו על הוראתו בבית הספר „בנות ציון" בלונדון — שקנה לו ניסיון. אדם ברוך מעלות כאלה הוא אחד ממאה, ועל נקלה הייתי יכול להעמידו בבית ספר שהיה מספק לו פרנסתו שלא בצער. ומה מעכב? פסקה קצרה אחת שבאגרתו עוררה בי חששות. נאמר בה: עיקר שאיפתי אינו ללמד אלא לחנך — ופיזר את האותיות ל ח נ ך, להבליט חשיבותה. התהא לי הזדמנות ל ח נ ך? — שאל, והשאלה הקצרה זקקה הסברה ארוכה.

פרטתי לו בתשובתי דרכי החינוך העברי במדינה, שהלמודים הם של מילואים, ועל כן יעמוד בית ספרנו במעלה שניה. גדולה החיבה העברית — ברם במאבקי חיבה וחובה — החובה גוברת. הילד היהודי מתלבט בין שני צנורות השפעה, האחד של תרבות הרוב והשניה של המיעוט, וגדול כוחו של הראשון. יתר על כן: קנה המידה לדון על פיו מורה הן הידיעות הממשיות שהוא מקנה לתלמידיו, ומי הם ההורים שיראו ללבב ויעריכו את ההשפעה החינוכית החבויה?

על המכתב הזה לא נתקבלה תשובה. נראה שלא הניח דעתו. בין דקדוקו לדקדוקי נשלל כח טוב במערכת החנוך הלאומי בגליציה.

עברו שש שנים וזרמי הזמן הביאוני לארצות הברית ונמניתי מנהל בסטאמפורד. המקום היה נאה והתלמידים נשמעים ובעלי הבתים טובים והפרנסה כהלכתה, ואף על פי כן ראיתי את משרתי כארעית. נוכחתי שהארץ זקוקה לספרי לימוד חדשים ההולמים את הנוף ואת ארחות החיים ואין איש לעשותם, ואמרתי בלבי: אשתדל להיות האיש. לשם כך מן הצורך היה לדור במטרופולין, בניו־יורק, שבה צומת חיי ישראל באמריקה.

בימים ההם החל להופיע בניו־יורק ירחון קטן מידות מוקדש לעניני החנוך ושמו „הד המורה" ונערך על ידי עקיבא פליישמן, בן עירי. קראתי בו ובעתונים האידיים דברי התנצחות על פעולות לשכת החנוך, שבראשה עמד הד"ר ש. בנדרלי. האחת מהן היתה הוצאת ספרי למוד. ראיתים: הם היו חדשים בסידורם ומהודרים מאד בחיצוניותם, אך לקויים היו בהדרגתם והנוף האמריקני חסר גם בהם. אילו שימשתי בלשכה זו — אמרתי בלבי — הייתי מוצא לי פעולה בשדה זה.

שמעתי שמקסימובסקי שבא מלונדון וקיצר שמו למקסימון, פועל בלשכה זו. פניתי אליו במכתב ובקשתי ממנו להמליץ עלי לפני הד"ר בנדרלי. ההוא קרא מאמר ממני על ספרי למוד בעלי גוון אמריקני ומודרני שמן הצורך להוציא — ונתן לי משרה. בשנת תרע"ו עזבתי את משכני השקט בעיירה ובאתי אל לשכת החנוך. מאז עבדתי יחד עם מקסימון והתיידדנו.

מקסימון עורר בי רחשי הערצה בגלל שאיפתו להגיע אל החיים הטובים והשלמים. הוא נשא עיניו אל תרבות הגוף ואל תרבות הרוח — ולא הוריד את הראשונה למדרגה שניה. מקפיד היה שלא לנסוע ברכבת התחתית והפסיד זמן בחשמלית או ברכבת העילית — שלא להימצא באויר שאינו צח; לא השגיח באפנה ולבש על פי הרוב חולצה של אספורט, שצווארונה רך ופתוח — לשם נוחיות התנועה; היה מטייל בגנים ובשדות בדרך קבע, כדי ליהנות מניר נאה ומרוח מרחבים; היה מתעמל, משחק בכדור, שוחה באגמים ובים — ועושה כל אלה מתוך כוונה ודבקות ושמחה של מצווה.

עם זה שמר על שווי המשקל וטיפוח הגוף לא בלעו, ועשה תורתו קבע. זכורני יום או שנים שהתארחנו, אני ורעיתי, בביתו שבווהייט פליינס, במחוז וויסטשסטר. מעונו היה חוילה נאה שבקצה השכונה,

סמוכה לחורשה. מכל צד הוריקו עצים ומדשאות גזוזות ונדף ריח פרחים ונשמעה רננת צפרים. השכונה השקטה והשלווה השרתה על תושביה את הרוח הטובה של שוכני רווחים ואת השלווה של ביטחון כלכלי. הבית היה נקי להפליא, שטוף שמש ומרוהט בפשטות טובת טעם.

השכמנו לקום ומיד נכנסנו לסדר יום קבוע. תחילתו טיול של שחרית בנחת ונגמר בריצה. אחר כך משחק בכדור במגרש מוקצה לכך. כל אלה פעלו שנהיה ארבעתנו, אני ורעיתי ומקסימון ואשתו שושנה אסתר — הולכים לפת שחרית ברגש. אחרי הסעודה נפרדנו איש לפעלו. אני ואשתי לקריאה, אשתו לעבודה בבית ומקסימון לבדיקת חומר חינוכי. אחיו עבד אף הוא בלשכת החינוך תחת פיקוחו והביא איזה חומר. האח קרא ומקסימון הקשיב בריכוז המחשבה והחריש. לאחר רגעי הרהורים הוציא מפיו הערות קצרות. האח הלך לו ושלום בר ישב אל מכתבתו לעיין ולכתוב. סדר מופתי וחלוקה ראציונאלית.

בבתים רבים התארחתי בימי חיי, אבל הביקור ב„בית אמנה" — זה השם היה חרות על שלט הבית ועל פי כתובת זו נתקבלו המכתבים — היה לי לחוויה ומדי אזכרנו יתעוררו געגועים בלבבי. שררה בבית אוירה מיוחדת, כאלו מלאכי שלום מרחפים בו, ומבורך הוא באהבה וריעות ובעין טובה וכאלו יושבי הבית נושאים עיניהם תמיד למעלה, אל השמים. אלו היה „החפץ חיים" שוהה יום אחד בבית זה היה אומר: זה הבית קויתי לו, חותמו אמת ושלום ולפתחו אין כל חטאת רובץ.

לא אדע מה הניע את מקסימון להעריץ את תרבות הגוף — ודאי שטיפוח הנשמה היה חשוב בעיניו מזו. שני גורמים נראים לי קרובים לאמת: האחד, שאיפתו אל הרמוניה, שלא להפלות ביותר בין חומר ורוח. השני היה לתקן את פגם הדורות שהיו מזלזלים בגוף וביטלו בלבם הדרו של עולם. פגם זה ביקש לתקן — ותיקן.

את פגם הדורות ותוצאותיו ראה בבית אבא ואמא. פגשתיו פעם בחנות של ספרים והוא מכעכע ומשתעל כמצונן. השיאני יצרי לומר לו: מרבה אתה בטיולים ובהתעמלות ונהנה מאויר צח, ואף על פי כן... הוא לא שם לב לעוקץ שבדברי וענה ברצינות גדולה: אלו הכרת את אבי החלוש ואת אמי הגיבנת היית יודע את מורשתי, מורשת קהילת יעקב, ולא היית תמה. אדרבה, היית משתאה על הישגי בבריאות.

הזריזות באספורט ובקיאותו באספורט עמדו לו במלחמת חייו — אף בהוראה העברית. מהי סמיכות הפרשיות שבין אספורט והוראה עברית? פעם — סח לי — הוזמן ללמד בתלמוד תורה שבלונדון. נכנס אל חדר לימודים ומצא בו נערים בני שתים עשרה ושלש עשרה מפותחים בגופם וחזקי שרירים ומפוטמים עד שבגדיהם מתפרמים. התחיל ללמדם וראה שאין לבם הולך אחר תורה. אמר להם: אולי נצא מעט אל החצר להתאגרף? — וגדלה שמחתם והלכו לראות מורה עברי בחולשתו. לאחר רבע שעה של התאגרפות באה תמורה בהם. החלש — אמרו — גבור הוא, דגול הוא תקיף הוא — ומאז היו נכנעים ומצייתים לו ורואים בו מדריך.

והדברים אמורים לא רק בקטנים. כשהיה דפתרן בבית המדרש לרבנים הריפורמיים בסינסינאטי והוא קצת יוצא דופן — עברי ולאומי מסור ומעדיף את האמת על אמירת הן — היה לו האספורט לעזר. מדרש הטניס שהצטיין בו הגדיל כבוד „המדרש רבה" שלימד.

האספורט הועיל לו במגעו עם תלמידים, ברם לא היה בכוחו להגן עליו במשאו ובמתנו עם השליטים במוסדות. הוא לא ידע את תורת הרכנת הראש לתקיפים ולא רכש לו את הרכרוכיות הדרושה לקיום. הוא קבע לו את העיקר המסוכן שלא להתפשר עם מצפונו — ושילם מחיר יקר. ממשרה למשרה נדד ולא מצא מנוח. מפקח היה על המורים מטעם לשכת החנוך. ראה שלשכה זו נוהגת משוא פנים, מעמידה מורים שלא שימשו כל צרכם ושידיעותיהם לקויות ומעלתם היא לידתם באמריקה, ומרחקת מורים בני תורה והוגנים על חטא היוולדם מעבר לים. השתדל לתקן את המעוות ולא ניתן לו מבוקשו. על כן הגיש אגרת של יציאה בדימוס וכך כתב:

„ומעתה, אם אעמוד על משמרתי בלשכה אמצא בזה מחייתי ואאבד עצמותי, ואם אעזוב משמרתי אקפח לזמן מה את פרנסתי, אך אשוב לעצמותי. „ריחים על צוארי" ולפיכך שקלתי את הדבר בכובד ראש מרובה; אולם אחר כל הבדיקות שבדקתי את נפשי מצאתי כי יפה לה שאתפטר מעבודתי" — והתפטר.

בלשכת החנוך עבדו כמה אנשים שפעולתו של בנדרלי לא היתה לפי רוחם — אבל מקסימון היה היחיד שוויתר משום כך על משרתו,

על כן עורר רחשי כבוד בלבו של הד"ר בנדרלי, ולא פעם אמר לי: מקסימון הוא ג'נטלמן.

הוא קבל אחר כך משרה ב„מוסד היהודי העממי" בשיקאגו — מוסד שהוקם על ידי יהודים לאומיים ונמסר אחר כך, מחוסר אמצעים, לידי היאהודים העשירים. אלה קבעו לו דמות חדשה, לעשותו מרכז לסיגול המהגרים לחיי אמריקה. בית הספר העברי שבו מוזנח היה — ערכו לא היה חשוב ביותר בעיני הפרנסים. כשקבל מקסימון את משרת המנהל דרש תיקונים בבית הספר והרשו לו — בתנאי שלא יעלו התיקונים בממון ושלא תפגום הפעולה העברית בשאר הפעולות. תשעה חדשים התלבט שם וכשראה שאין לאל ידו לשפר את בית הספר ולעשותו מקור של השפעה סילק ידו ממנו ויצא.

*

במשרתו ב„מכון לחכמת ישראל" — בית מדרש לרבנים ליבראליים שהתנהל על ידי הד"ר סטיפאן ווייז, רב ציוני מפורסם, היה נדמה לו שבא אל המנוחה. עבריותו ולאומיותו לא שימשו לו תקלה שם. הוא לימד מדרש ומצא בו בקעה גדולה להתגדר בו. תחילה ראה במדרש יפיה של שירה ותקפה של מסורת עממית. משנשתקע בעיונו נתגלה לו מאור חדש, מאור של שיטה מוסרית נעלה. מאושר היה ושיחק לו עתיד של מגלה מאורות. אגב: הוא ראה בזה כעין נדבך לבנין שעלה בדעת רבו להקים — אחד העם שאף לכתוב ספר על מוסר היהדות. עודנו חולם את חלומו הגדול ובאה סערה עליו. הד"ר ווייז דרש ברבים בשבחו של ישו שלא מתוך הסתייגות ונתרעשו רבנים לדרוש מאת הדורש לבוא לפניהם ולהסביר כוונותיו. בשעת רתיחה זו נגע מקסימון באחת מהרצאותיו בהשוואה בין ישו ור' עקיבא, והוכיח כי גדול כבוד האחרון מכבוד הראשון בין בחייו ובין במיתתו, והרצאה זו גררה אחריה וויכוחים נלהבים בין התלמידים והגיעה השמועה לאוזן ראש המוסד וסבור היה שבכוונה דיבר מקסימון מה שדיבר והקפיד, ונתקפחה משרתו. וגם את משרתו האחרונה בבית המדרש לריפורמיים בסינסי־נאטי קיפח בעון נאמנות לעצמו. בו בזמן, בשנת תרצ"ג, הצטנן ולקה בשפעת ונפטר בדמי ימיו, כשהוא בן חמישים ואחת.

*

מקסימון, — מאקסימובסקי היה שמו ברוסיה — היה חוטר מגזע הבעש"ט. תאריך יום הולדתו, י"ט כסלו (תרמ"ב) היה יום פטירתו של ר' בר, המגיד ממזריטש. גם שמו קשור בתאריך ההוא — בו ביום שוחרר בעל ה„תניא" ממאסרו בשעה שהגיע, לפי המסופר, לפסוק שבתהלים „פדה בשלום נפשי". בענין מוצאו כתב מקסימון:

„הרבי מסקווירה! ואני הן קשור אני בהרבה נימים, גופניים ורוחניים, לאותה שלשלת; ולמרות מה שכמה מן הנימים ניתקו בתוקף מאורעות החיים, עדיין אני מחובר בחבל אל האדמה אשר ממנה לוקחתי, כאדני השדה שבאגדת העם"*.

בירושה קיבל כף של כסף שהשתמש בה מייסד החסידות, ובה התעטר. שרשו האצילי הדריכו בחיים, ביודעים ובלא יודעים. הוא יצא מן האווירה של החסידות אל ההשכלה, אבל גם בהשכלה נשאר חסיד וביקש לו מחסה תחת כנפי „רבי", שיהא לו למופת בדרכיו, ומצאו. בימי מגוריו בלונדון נתקרב אל „אחד העם" והיה לנאמן ביתו וחי מפיו ומעטו ונהנה מקוי זהרו, ואחד העם הוקירו מאד והיה מוסר לו את מאמריו לקריאה, לעבור עליהם לפני פרסומם.

וכשגלה מקסימון ונתרחק ממשכן רבו — היה יונק רוחניות מרבו מרחוק. כל היוצא מעטו היה קורא בדחילו ורחימו וסופג וקולט לתוכו, עד שנעשה לחלק מעצמותו וקנה לו דרך כתיבתו, לא בסגנון אלא בדרך ההרצאה. המאמר הראשון שבקובץ כתביו של מקסימון, „גוילים", המוקדש לתאור דיוקנו של אחד העם, מזכיר בבנינו את מאמרו של אחד העם „משה". באותו מאמר שואל אחד העם: ההיה משה איש מלחמה? או איש מדיני הוא? ואולי הוא מחוקק? — ועונה על אלה בשלילה, כדי לבוא לידי הגדרה ההולמת אותו יותר: נביא. מקסימון שואל על „הצנוע": מה אופיו, המגדולי הרוח הוא? העומד הוא במדרגתו של פילוסוף? האם בכלל אמן הוא? — ומשיב בשלילה ומסיק: אם פירושה של א מ נ ו ת הוא שלא כמקובל, אלא הכושר לחיות את החיים בדרך מיוחדת ולצור בם צורה, אין כמוהו לאמנות. ואמן כזה היה אחד העם. ובזה כיוון גם לעצמו.

* הדואר, ניו־יורק, י"ד בתשרי תרפ"ז.

בהרבה מסות הלך מקסימון בדרך אחד העם ב„פירוריו": מתחיל בכלל מופשט ומביא עובדות להסבירו ולהמחישו, ומוסיף דברי חכמים לחזקו ומסיים אם בלקח טוב ואם בסעיף של חריפות הגיונית. כרבו היה אף הוא כותב ומשהה אצלו ולוטש ומשפר עד שהוציא מאמר משוכלל מתחת ידו. מנקודת ההשקפה של אמנות הכתיבה, כל מסה משלו היא כלילת השלימות. וסגנונו עברי טהור, מושפע ממקורות ראשונים, בלי השפעת לשונות לועזיות. ואין הרחבת דברים וכפל מלים — כל מלה מביעה מושג וכל משפט חטוב ומהוקצע, ללא זיזים.

וכשם שמצא רב לעצמו, כך נהג כרב לגבי תלמידיו. היה מסביר פנים וממעט בדבור, ומפסיק לשם עיון והרהור, ודבריו עמוסי תוכן ועומדים לעתים על רמזים. על כן לא היה יחס התלמידים אליו שווה. בעלי הגות המבקשים תשובה לבעיות הנפש ומעיינים בחשבונו של עולם מעריצים אותו ובעלי תכלית המחזיקים פנקסים לפניהם לרשום בהם תאריכים ועובדות כדי לזכרם ולהיבחן בהם, — אינם גורסים שתיקתו ואינם יודעים ההרהורים למה הם באים.

*

כל ימי חייו ידע נדודים, ומבחינת הפרנסה היה תמיד תלוי באוויר. טרם התבסס במקום אחד — הוכרח לגלות ולבקש לו מרעה חדש. ולא מפאת חסרונותיו, אלא מחמת יתרונותיו, בקשת האמת והמסירות לאידיאלים.

הוא נסתלק כאיש צדיק, שלא התאים את עצמו אל העולם, אלא רצה להתאים את העולם אל סולם ערכיו המוסריים. ואמר עליו רב צעיר, שדומה היה ל„המשולח" הנודד בעולם ומופיע בכל סביבה לתקן בני אדם בתורת רבו, ומניח אחריו עקבות סתרים וחזיון רוממות.

חייו היו מתוקנים למופת. מעונו היה משכן האהבה. אשתו שושנה אסתר חיתה את חייו והיו שניהם לנפש אחת. ובניו — בן ובת — חיו מפיו, וכשהלכו לארץ ישראל לשם למוד היו המכתבים שהחליפו עמו לא מכתבי חובה, אלא מכתבי חיבה, ולא עסקו בקטנות, אלא בדברים שהנפש ניזונת מהם.

אחר היקטפו בדמי ימיו המר הגורל למשפחתו. אשתו מתה זמן קצר אחר פטירתו. בתו שהיתה כרע של אביה נישאה ובעלה מת עליה,

ואחרי כן נספתה אף היא. איש וביתו נמחו כמעט מעל פני האדמה. ובחמלת ה' נשארו סעדיה בנו ומשפחתו וצאצאה של בתו ציונה.

מקסימון היה איש עקרונות בעולם של רפיפות מוסרית, איש אמת בין בני אדם מסתגלים לחיים נוחים על ידי וותרנות, מקריב את ההווה והעתיד הכלכליים לשם טהרת נפשו — השומר הנאמן לצלם אלוהים בתבל. ואמן יפה רוח היה לפי הגדרתו, לחיות את חייו בדרך המיוחדת לו. רעיו ומיודעיו זוכרים את דמותו מתוך געגועים — כי מיום שמת נתמעטה אצילות בעולם.

פרק חמשה עשר

שמשון בנדרלי — ארדיכל החינוך היהודי

כשבע או שמונה שנים עבדתי בלשכת החינוך היהודי בניו־יורק. כשנכנסתי בפעם הראשונה למשרדו של בנדרלי, שהיה אז בבנין המשרדים של „צדקה גדולה"* בשדרה השניה, ראיתי לפני אדם נמוך קומה, שמנמן, בעל זקנקן מחודד על ידי גזיזה וממושקף משקפים עבי זכוכיות. בעיניו קצרות הרואי היה משחק ניצוץ קונדסי, ספק ליגלוג לצעיר חסר ניסיון, ספק רגש עליונות של אדם הבטוח בחכמתו והמלמד דעת לשומע.

הוא הגיד לי שקרא את שורת מאמרי „מפני מה דרושה לנו מיתודה מיוחדת"** והדברים נראו בעיניו. רואה הוא בי אדם פרוגרסיבי המבין את חיי אמריקה. ביחוד היה שבע רצון מדעתי שהבעתי בו במאמר שבמשך הימים ייווצרו שני מרכזים, האחד בארץ ישראל שישפיע השפעה רוחנית ולאומית על היהדות הכללית שבכל הארצות, והשני מרכז חומרי באמריקה, וכן דרישתי להנהיג בבתי הספר היהודים הוראת תולדות היהודים באמריקה, למען ידעו בנינו שאין אנו „מהגרים העוסקים ברוכלות, אלא חלק מן הישוב הכללי שסייע לגילוי אמריקה והציג את כף רגלו ביבשת זו יחד עם קולומבוס והשתתף בכל המלחמות ויצר תעשיה ועזר בכלל להתפתחותה וגידולה של הארץ". הדברים נכתבו בשנת 1914 והיו חדשים בספרות החינוך שלנו.

הד"ר בנדרלי דיבר עברית רהוטה. הוא הציע לפני לעבור לניו־יורק ולקבל משרה בלשכתו. מביקור ראשון זה ומשיחה ראשונה זו נשארו לי רשמים מטושטשים. מה אעשה שם? „שעה זו — אמר לי — אינה מוכשרת לשיחה מפורטת. בואה נא אל ביתי הפרטי בעוד שבוע, לאחר

* United Jewish Charities.

** הד המורה, ירחון חינוכי נערך על ידי עקיבא פליישמאן ניו־יורק חוברות ג׳ ד׳ וה׳. ניו־יורק תרע"ה.

עקירתך מסטאמפורד, ונדבר בפרטות. אל תדאג. עתיד גדול נשקף לך". הדברים עודדוני, וכן המקום. באולם הכללי ישבו נערות על יד מכתבות ותקתקו באצבעותיהן על מנענעי מכונות הכתיבה, או הכניסו ניירות אל תיקים, ובני אדם צעירים, מצוחצחים ומהודרים בלבושם עוברים מזמן לזמן איש איש אל משרדו או אל מכתבתו או נגשים אל אחת המזכירות ומוסרים להן ניירות או פקודות. בארונות הפלדה שנפתחו מדי פעם ראיתי ערימות ערימות של ניירות — סימן לפעולה רחבה. הרושם הכללי היה של עבודה חרוצה, מסודרת ומכוונת לתכליתה. לעבודה כזאת התפללתי זה שנים — אך החינוך העברי היה בכל מקום בלתי מאורגן ולא היו לו האמצעים למשרדים מרכזיים. עתה יקום חלומי. בעוד ימים מספר אהיה אף אני גלגל במכונה גדולה זו. לא תוגבל עוד עבודתי בתוך כתלי כיתה, אלא שתהא מתפשטת והולכת בכל מוסדות החינוך בארץ.

נעימים היו חיי בסטאמפורד, נעימים ומרווחים, ברם אי אפשר היה לי שלא להרגיש שאני הולך ונארג במסכת חייה של קהילה קטנה בעיירה. בתור מנהל בית ספר הנני יושב בחלון ראווה והכל מתבוננים בי ובמעשי. תלוי אני בדעתם של גבאים שיציאו מעוני לעושר ומעבדות לשלטון והם מרוכזים ב„אני" שלהם ההולך ומתנפח עם כל נכס חדש ועם כל קורטוב של כבוד הניתן להם בזכות ממונם. לעת עתה מרחק ביני וביניהם ואינם מעזים להתערב ולדרוש ממני דרישותיהם, אך דיו לכשלון כלשהו במלה או בתנועה, שאחד הגבאים ירגיש בהן זלזול כלשהו בכבודו, והיחס ישתנה. כי אין לך דבר העומד בפני הכבוד. ברם עם קבלת משרה זו אני עובר למטרופולין, במקום שחיי הפרטיים רשות היחיד הם, והצלחתי תהא תלויה בכשרוני בלבד. זוהי אמנם השקפה תמימה שאכזבתני — אבל זה היה מהלך דעותי אז. אף כי הייתי כבן שלשים אז תמים הייתי בעניני מלחמת החיים המסובכת.

ואף על פי כן קשתה עלינו, עלי ועל רעיתי, הפרידה מן העיירה. היא היתה נקיה, שקטה ונעימה. מחלונות חַדרנו נראו מדשאות ירוקות שהמטפל בהן עשאן כשטיחי קטיפה, ואת המדרכה הצלו עצי נוי. כשיצאנו לטייל ברחובות, אם בבוקר ואם בערב, באה עלינו המנוחה הערבה, שלא ידענוה אף באירופה מחמת הצפיפות. והווילות היו

מצוחצחות, והיושבים על המרפסות שלווים ובטוחים כל כך. שמי עיירה זו לא כוסו בעננים שהקדירו את תושבי הערים שדרנו בהן מעבר לים. חרב הדלות לא היתה תלויה ממעל לראשי התושבים כאן. ידעתי אמנם את חיי העיירה מן הבחינה החיצונית בלבד — אבל השמים ערפו שלווה והחיים נטפו אושר.

בניו־יורק שכרנו לנו חדר מרווח במוריס פארק, בהארלם, בחלק שלא פלשו אליו עוד הכושים ונראו בו סימני העושר. היה זה אחד מבתי הלבנים שנבנו למשפחות האצילים — בית בן חמש קומות, ובו כארבעה עשר חדרים, כולו מוקצה לבני משפחה אחת, ורק הקומה העליונה נועדה לשפחות. משפחה זו — נשארו בה אך שתי נפשות, אלמנה ובנה, ולנו נמסר „חדר המטות של האדון" — זה החדר הגדול והרם, התופס חצי הקומה, ותקרתו גבוהה, ושני חלונותיו הנישאים, מן התקרה עד הרצפה, נשקפים אל הגן. הסתדרנו בחדר זה וחכינו בכליון עינים ליום הגדול, בו אתראה עם הד"ר בנדרלי בביתו, ובו יוודע לי על גורלי ועתידי.

ביום הקבוע הלכתי עם אשתי אל ההודסון, אל המעברה שהיתה מעבירה נוסעים מרחוב מאה עשרים וחמשה של מאנהיטן, אל מעבר לנהר, אל צד ניו־ג'רסי. כשעליתי על המעברה אמרה לי אשתי:

— פה, בתחנה זו אשב ואחכה לך עד בואך.

— למה? אולי תארך השיחה שעות.

— אם גם תארך עד הערב. היום ייחתך גורלנו.

— שובי הביתה ואביא לך את הבשורה אל חדרנו.

— בשום אופן לא.

מעבר לנהר חיכה לי הד"ר בנדרלי. עלינו בחשמלית אל מעלה ההר, אל אנגלבוד שכונתו. היה לו בית נהדר בתוך גן רחב ידים. ישבנו על המרפסת הרחבה ו„שוחחנו", כלומר: שמעתי את דבריו ושתקתי. וזה ארך כשלש שעות. וכשחזרתי ועברתי את ההודסון וירדתי אל עבר ניו־יורק רצה רעיתי לקראתי. פני היו צוהלים והליכתי טופפת. בקוצר רוח שאלתני רעיתי:

— מה בפיך?

מרוב אושר והתרגשות לא יכולתי ענות לה במלים, אך חיבקתיה ונשקתיה ארוכות.

לאחר שנרגעתי ורעיתי הקיפתני בשאלותיה המעשיות, כדרך שאלות אשה, נוכחתי ששכחתי את העיקר, לא דברתי עמו על משכורתי — מי זה יכול לחשוב ברגעי אשרו על ענינים טפלים אלו?

הד"ר בנדרלי היה בר שיחה שלא היכרתי דוגמתו. פיו היה כמעין הנובע — אבל לא פיטפוטי הבל וגיבוב דברים, אלא דברי חלום ודברי מציאות מרוממים. הוא דיבר על פעולה ענפה, חודרת לכל בית, מחדשת כל רוח ומביאה את היהדות הגוועת לידי פריח ה.עיקר חלומו היה להציל את הנוער מן השריפה הגדולה.

הוא היה משתמש במשלים ובסיפורי מעשה:

— לחנוך הישן אין כל עתיד כאן. האורתודוכסיה יכלה להתקיים רק בגיטו — כשהיתה מתבדלת, וברגע שהיא באה במגע עם העולם החפשי היא מתמוטטת. דומה היא יהדות זו לסולתניות המשומרות בתוך פח סגור שאין האויר חודר שמה. מכיון שפתחת את קופסת הפח או אם תינקב ויגיע שמה האויר — תתעפשנה הסולתניות. יש לנו צורך בחינוך חפשי שיביא לידי שמירת היהדות בסביבה חפשית. האידיאלים שלנו והלשון העברית וחיבת ארץ ישראל תחדשנה את רוח הצעירים.

הוא צייר לפני את נפשות הצעירים בימי התבגרותם, עת יתגלו לפניהם יסודות מדעי הטבע, עת אשר יתמוטט עליהם עולמם הישן, וכל אשר נמסר להם מפי אבא ואמא, נעשה להם אמונה תפלה. זוהי תקופת הסכנה הגדולה. בה בתקופה עלינו להשפיע עליהם מרוחנו.

המלמד הישן, ואפילו המורה החדש, לא יבינו לרוח הצעירים הללו. אם רחוק המורה בתרבותו מן הצעירים, אם אינו בן בית במדעים ובחיי הארץ וניומוסיה — תהא השפעתו ניטלת ממנו. המורה הצעיר צריך לצאת מקרב הנוער המתלמד, האמריקני, ואם אידיאליסטן הוא יחזיר לנו את הדור המתרחק מאתנו.

הוא סיפר לי על כמה פעולות שהחל בהן. כל פעולה שהיתה טובה ומועילה, אך רגילה והשפעתה מצטמצמת בפינה המוקצית לה — נהפכה בקסמי פיו לעצומה, לכל יכולה, שבתוצאותיה תלויים חיי יהודי אמריקה — אם לא חיי ישראל בעולם כולו.

יש לו בלשכתו — הוא מספר — מחלקת אמנות, עבודה בעור ובאריגים וכיוצא באלה. עושים בה שקים למצות לחג הפסח, שקי נוי

לשולחן, ומכסים לחלות, אף טבלה של עור לשולחן הכתיבה. האותיות העבריות והסמלים היהודיים מתנוססים ואלה יכניסו אל הבית היהודי את היופי המיוחד לנו, את ההכרה הלאומית, את טעמנו הטוב. ומזה תתפשט חיבה לכל היהדות. כל מבט בחפצים אלו יחנך. בכל בית תבוא מהפכה רוחנית. הידעת להוקיר עבודה זו? האינך רואה מה היא עתידה לגרום בחיינו?

הוא אִרגן את ילדי העיר לחוג הנקרא „חוג ילדי ישראל", וסניפים לו בכל חלקי העיר. הם מתכנסים לעיתים קבועות, שומעים סיפורים מתולדות ישראל, מציגים מחזות מחיינו, ומחזות על חגי ישראל ועל גיבוריו. עתיד החוג הזה להתפשט ולהקיף את כל הנוער היהודי באמריקה — ואז...

וכשיגדלו הילדים ויגיעו לימי הבחרות ייכנסו לארגון חדש, שאף הוא קיים כבר: אל „האיגוד לבחורי ישראל", שם ילמדו את תרבותנו מתוך יתר עומק, ביתר חיבה, ויקום לנו דור אשר יתגאה בעמו, ואז...

הוא ארג את חוטי הזהב למסכת קסמים, ובתוך המסכת הזאת כל מחנך הוא „בצלאל" שיש בו רוח ה'...

ובמשך דבריו ציטט את אחד העם ואת הכשרת הלבבות. נכשיר את הלבבות תחילה, והשאר יבוא מאליו.

הוקסמתי מן החלומות. אף כי שלא הייתי צריך לדברי התעוררות, כי נתנסיתי בפעולה ציונית ולאומית כמעט מימי ילדותי, ולא עבר עלי יום מבלי עשות דבר מה לשם הרעיון הלאומי, אך עתה באתי במגע עם ארץ חדשה, האוכלת את צעירינו. כיצד לבנות חיי יהדות בסביבה זו? הנה יושב לפני אדם שהתערה פה ויודע את רוח הארץ ואת כל המכשולים העצומים, ותכניתו כל כך ברורה. השדה רחב, ואני אהיה אחד הפועלים בשדה זה. היש מאושר כמוני?

עתה עלי לבוא יום יום אל הלשכה ולהתחיל בפעולה.

ב

להתחיל בפעולה. באיזו?

עברו עלי כמה ימים בבטלה. התבוננתי באשר מסביב לי והתוודעתי אל העובדים שם, אל חברי החדשים. התוודעתי אל המשורר שמעון

גינצבורג ז"ל — שהיה מלמד במחלקות בית הספר התיכוני שנוסדו על ידי הלשכה ועסק גם בחיבור ספרי לימוד; התוודעתי אל אחיו הצעיר — שאף הוא איננו עוד בין החיים, פסח, שנראה צעיר מאד, כמוהו כנער, ולחייו סמוקות, והוא שמח ומשמח, כאילו כל העולם כולו ברשותו הוא ודומה הוא לבי הלולא. אף הוא עסק בעבודה ספרותית — היה מכנס חומר ספרותי לספרי לימוד שהיו עתידים לצאת — ולא יצאו. התוודעתי אל שמואל מארגושס, שקיבל זה לא כבר את תואר הדוקטור שלו על חיבור מתולדות החינוך היהודי בימי הבינים, והוא בעל עינים פקוחות, הרואה את החיים כמו שהם, בלי דוק של הזיה, ודורש הסתגלות לחיי אמריקה, וכוח דיבורו רב וחריף; הכרתי את הרי סקלר, הלא הוא הסופר רב הכשרונות שהיה חותם שמו בימים ההם צבי ן' שלום, והוא סוקר חודר ושנון לשון וזורע אור על כל תופעה במעט אמרים; התוודעתי אל מוריס סמואל, שערך אז שבועון אנגלי לילדים בשם „די דז'ואיש טשילד" (הילד היהודי). אז לא נודע עוד שמו בקהל ומנהגו מיוחד, אבל כל המדבר עמו נוכח עד מהרה כי רוח בו, רוח שירה, כי סגנון דיבורו היה שלא כרגיל, ומבין המשפטים בצבצה מקוריות חריפה. התוודעתי אל יוסף בראגין ע"ה, שהיה מנהל בית הספר התיכוני העברי, איש תבונות ונימוסים, זהיר בכבודו וחביב עליו כבוד חברו, משמח לבות שומעיו בבדיחות נאות, שאינן פוסקות מפיו, ואף על פי כן יודעים הכל שהוא אדם רציני מאד ומכובד הוא על הכל, והתלמידים מתייחסים אליו כאל אב ויועץ. הכרתי את ישראל קאנוביץ — יפה המראה ויפה הזקן, שהיה בא אל הלשכה מהודר, חגיגי, ופרח תקוע בדש בגדו, וכולו סדר ודיוק ועוסק בספירת בתי הספר והתלמידים בכל קצות אמריקה. והתוודעתי קצת אל „בחורי בנדרלי", אלה הם הצעירים ילידי הארץ וחניכי הקולג'ים האמריקנים, שהשפיע עליהם בנדרלי לאחוז בענף זה, עבודת החינוך היהודי, וה„בחורים" הללו הם בזמננו קברניטי החינוך ומנהיגיו.

לאחר כמה ימי בטלה ואוריינטאציה החלו פעולות שונות נופלות אל חיקי כפתקים מן הרקיע: הוראה עברית במחלקות של בנות בבית הספר התיכוני — עבודה שהחייתה את רוחי. כי יותר משאהבתי קטנים ובוגרים אהבתי את המתבגרים וביחוד את המתבגרות, אלה שרגשות לבן תוססים מבלי שתדענה טיבן ולאן הם מוליכים. עיני אלה מבהיקות

תמיד והן חולמות על האושר הפתאומי שיבוא להן מידי הנסיך הנעלם. חייהן בימי ההתבגרות הם ציפיה לפלאים ולהרפתקאות, והן בודקות את בני האדם הנפגשים עמהן לדעת אם אין הוא הגואל הנושא את השלהבת המוכנה להן במעמקי נפשו. כל חיוך שאתה מחייך להן הוא רב משמעות וכל מלה שאתה מוציא מפיך הן מכניסות בה רמז וסוד. וכשאתה מלמדן שירה — ליבן נפתח לרווחה וגלי דמיהן יחמרו. ולנגן על המיתרים הרגישים הללו היו שעשועי.

הצעתי לפני בנדרלי להוציא ירחון עברי לבני הנעורים בשם „שחרות", מנוקד וקל לשון, וקיבל. אמנם ניסו מורי ניו־יורק להוציא שבועון מנוקד לילדים בשם „אביב", אך לאחר שבועות מספר נפסק, לא ממחסור קוראים, אלא משום שנגשו להוציאו בלי הון ובלי עובדים. הירחון „שחרות" הופיע יותר מחמש שנים ובדיוק.

נמסרה לי גם כתיבת ספרי לימוד חדשים. לשכת החינוך החלה בעבודה זו עוד לפני זה, והספיקה להוציא חלקים אחדים בשם „ספר התלמיד" בהידור רב ובציורים נאים, ולא היו עוד כדוגמתם בספרות החינוך שלנו. היה בהם גם חידוש גדול, חידושו של הד"ר בנדרלי. בבתי הספר היו משתמשים בספרים שונים על פי המקצועות, ספר מיוחד ללימוד הלשון העברית, שני ללימוד התפילה, שלישי ללימוד התורה וכו'. יצא שכל ילד הוכרח להביא לבית הספר ספרים אחדים, וזה הכביד עליו, ויצאו גם בלבולים, שכן שכח התלמיד להביא אחד מהם, מפני טעותו בתכנית. על כן יזם והוציא ספר לימוד כולל, מעין כל בו: עברית ותפילה ותורה ונביאים, מחולקים בדיוק נמרץ, לפי הימים והשבועות והחדשים. ההמצאה היתה נפלאה, חבל שלא התחשב עם הפסיכולוגיה והמציאות שאינן ניתנות לחלוקה הגיונית חמורה. אף ההדרגה היתה פגומה, שכן היו העוסקים סופרים יותר ממורים. בנדרלי הכיר את הפגמים — המורים מסרו לו דינים וחשבונות על הקלקלה — ועלי היה להתחיל את העבודה מחדש. אף עבודה זו נעמה לי מאד. לבי היה מלא רעיונות כיצד לחדש בספרי לימוד ושמחתי שניתנה לי הזדמנות טובה להגשים את רעיונותי.

אל פעולות הקבע הללו נוספו עבודות ארעיות שהלשכה הצטרכה להן, כגון כתיבת מאמרים בשביל העתון האנגלי למורים שהוציא, ובשביל פינקס הקהילה, וכיוצא באלה.

הזכרתי את פנקס הקהילה — זה היה ספר סטאטיסטי ותיאורי שהיה צריך להקיף את חיי היהודים בניו־יורק ומוסדותיהם — ספר ידיעות מדויקות. פתאום בא והציע לפני לכתוב מאמר על תולדות האגודות העבריות והתפתחותן ומעמדן בשנה ההיא, וזמן נתן לי יום וחצי — ממחרת היום, לפני סגירת הלשכה, עלי למסור לו את המאמר מושלם. קיבלתי והמצאתי לזמן — אבל בשני הימים האלה לא אכלתי לחם ולא עצמתי עין. זה היה דרכו של הד״ר בנדרלי. לא רק אנו, אלא גם המזכירות העובדות בלשכה היו מאחרות שבת, בשעת הצורך, לפעמים עד חצות הלילה, ולא התאוננו.

קצורו של דבר: טרוד הייתי מבוקר עד ערב. ושמחתי בטרדותי. היו אלה ימי פעולה וחיים. ונעימה היתה ההרגשה, כי תוצאות הפעולה הן לטובת החינוך וקיום עמנו.

והפרנסה? — קצת סבלנות, עוד ידובר בזה.

ג

עצומה היתה השפעתו של הד״ר בנדרלי על חינוכם של ילדי ישראל באמריקה — השפעה לא רק לשעתה, אלא גם לאחר מותו, והיא קיימת עד היום, בכוח המוסדות שהעמיד והמוסדות הרבים שהוקמו בתבניתם ובתכנם. על כן ראוי הוא לתיאור רחב.

הוא נולד בצפת בשנת 1876 בבית אב שהיה ראש הקהל מן הטיפוס שהיה רגיל, התקיף העומד על דעתו ועושה כרצונו ובני העיר נשמעים לו. מאביו קיבל בנדרלי את עוז הרוח וכוח ההחלטה והעקשנות וביטול דעת אחרים, והערצת התקיפים. הוא נתחנך בחינוך המסרתי החמור, כפי שהיה נהוג בצפת, בסביבה של אדוקים. אבל הנער לא היה מן הנגררים אחר מסורת ומנהגי אבות. הוא התבונן בעולם בעינים פקוחות והחליט בלבו לצאת מכלא ימי הבינים למרחב ולחיי העולם הזה. בצפת שימש רופא אנגלי, ד״ר הנדרסון, שפתח מרפאה ליהודים ולערבים. בסביבה זו של דלות — היה הרופא כמושל וכנסיך. הכל צריכים לו, הכל משתחווים לפניו. הנה אדם שהתרומם והוא שליט. שמשון החליט בלבו ללכת בדרכיו — ללמוד רפואה.

היכן ילמד רפואה? בבירות היה הקולג׳ האמריקני למקצוע זה.

הוא הודיע להוריו שילך שמה. מה פירושה של הודעה כזאת להורים אדוקים בצפת — יוכל כל אחד לתאר לו. האב התנגד, כעס, איים — אבל שני רצונות חזקים נתקלו זה בזה. סלע בסלע פגע. הנער לא וויתר.

לאחר בר מצווה הלך הנער לביירות — הקרובה כל כך והרחוקה כל כך. האב ניער חצנו מבנו — לא נתן לו כל תמיכה, לא הכירו אף כבן ואיים שיעבירנו מנחלתו. עני וחסר כל הגיע לעיר הנכריה. הוא ביקש מחיה ולימד שיעורים פרטיים ושרת כמה שרותים לבני אדם והתכלכל בעוני ובצער. ראש הקולג', הד"ר בלס, ראה את חשקו הגדול של הנער וחס עליו ותמך בו והכניסו אל הקולג'.

שם היו כמה סטודנטים מארץ ישראל, מן הצעירים החולמים חלום התחיה — ורצו לשרת את עמם. מהם הושפע והחל לקרוא את הספרות העברית החדשה, וטעם טעם מאמריו של אחד העם. פעם בא לביירות אורח מאמריקה, הד"ר אהרון פרידנוואלד, רופא מפורסם מבאלטימור, יהודי שלבו היה חם. הנער שמשון בא לפניו וגילה לו את לבו. הוא היה רוצה לבוא לאמריקה וללמוד בה. הד"ר פרידנוואלד, שהיתה בו רוח המשכילים הראשונים מַצדיקי הרבים, עודדו.

— בואה ישר אל ביתי — הציע לפניו. באמריקה תמשיך את למודיך ותשיג את מטרתך להיות לרופא.

בשנת 1896 קיבל בנדרלי את תוארו הראשון, ב.א. ונכנס למדור הרפואה. כעבור שנתים יצא לאמריקה ובא ישר לביתו של הד"ר פרידנוואלד בלי פרוטה בכיסו. הוא הביא עמו אך את עוז רצונו ואת התמדתו. פרידנוואלד קיבלו בזרועות פשוטות והיה לו לאב ולפטרון.

שם, בבית הד"ר, התוודע אל בנו צבי (הארי) פרידנוואלד, צעיר בר לבב ובעל כשרונות גדולים, שיצאו לו אחר כך מוניטין כרופא עינים גדול, ובה בשעה שרת גם את עמו ושימש ראש הפדראציה הציונית בארצות הברית. מאליו מובן מי היו אורחי הבית. בבית ההוא נזדמן לו לבנדרלי להפגש בקבוצה של יהודים גדולים, עם הרב בנימין סולד ובנותיו, והנרייטה בראשן, ועם שאר אנשים חשובים, הוא נכנס גם אל החבורה הציונית בבאלטימור, שהיתה הראשונה באמריקה. הוא נתקבל אל הקולג' לרופאים ולמנתחים שבראשו עמד אהרון פרידנוואלד.

לשם מחייתו היה בנדרלי מלמד עברית. הוא לימד את הארי

פרידנוואלד, את הנרייטה סולד ואת שתי אחיותיה, ואחר כך בבית הספר ליום ראשון, שעל יד בית הכנסת „חיזוק אמונה". בשנת 1899 גמר את חוק למודיו כרופא והחל לשמש בבית החולים „סיני". באותה שנה באו לפניו וביקשו ממנו לעזור בהנהלת בית ספר קטן של „חברת החינוך היהודי" ששיכונו היה במרתפו של בית כנסת קטן. בית הספר נקרא „חפשי" (ללא תשלומים) ונועד לבני עניים וליתומים. שם הסתכל בחינוך, ראה את פגמיו הגדולים ובלבו נוצרו תכניות גדולות לתקנו. יש לשער שהתיקונים הללו שעלו במחשבתו לא נערכו כדי לתקן את בית אולפנו זה ולהרימו, אלא מיד הקיף ברעיונו את בעית החינוך היהודי באמריקה, לשנותו כולו. וזה היה צריך לשמש נסיון ראשון. כי זה היה דרכו — כל רעיון שעלה בלבו נעשה מיד כולל לתיקון כל חיי ישראל ובכל המקומות.

ובכן החליט לטפל בחינוך. בשעה זו נעלמו כל עניני החיים מלפניו ועמדה רק שאלה אחת: תיקון החינוך. החליט ובא לפני פרידנוואלד והודיע לו שהוא מתפטר ממשמרתו בבית החולים, מכיון שגמר בדעתו להקדיש את חייו לחינוך ילדי ישראל. פרידנוואלד התבונן בו מתוך תמיהה. היעזוב קריירה שאליה התכונן במשך שנים רבות ושפרנסה טובה ושם טוב בימינה, לשם... מלמדות העומדת בשפל המדרגה? היש ברוחו נכונה? פרידנוואלד השתדל להניאו מזה, אבל הבחור עז הרצון החליט, ומי ישיבנו?

הוא נכנס לבית הספר הקטן והחל לשנות צורתו החיצונית והפנימית. תחילה העלה את בית הספר מן המרתף אל מקום אחר, ואף זה לא סיפק רצונו והעבירו אחר כך לבנין חדש. הבעיה שעמדה לפניו היתה: מאין ישיג מורים? בבית הספר ליום ראשון היו מורים ומורות, על פי רוב מורות, מתנדבות. היו מזמינים בנות טובים, בשם הרחמנות, להורות יהדות לילדים המסכנים. ומה היתה ידיעתן של בנות הטובים ביהדות? אפס! הן היו קוראות סיפורים מתולדות המקרא בתוך ספר לימוד ומוסרות אותם לילדים. השינויים שהכניסו בסיפורים מתוך בערות נשארו סוד הילדים. אף „דת" למדו. היה מין ספר של קאטאכיזם לשם זה. כנגד הנערות המודרניות הללו היו בעיר „מלמדים" מן הטיפוס הידוע באירופה, שהיו מחזיקים „חדרים" ומורים בהם קריאה בסידור התפלות ולפעמים גם פרשה בחומש. המלמדים לא ידעו יפה את לשון

הילדים, הלשון האנגלית, והיו מתרגמים לאידיש, ואם נועזו לתרגם לאנגלית — היתה אנגלית זו משונה ובלתי מובנת. זעיר שם זעיר שם נמצא גם מורה מטיפוס המשכילים — אבל גם זה היה רחוק מעולם הילדים ולא הבין לנפשו ולמשחקיו ולעניניו. לא היתה לבנדרלי כל עצה אלא ל ג ד ל מורים, כלומר: לברוא יש מאין.

הוא בחר את הטובים שבתלמידי בית ספרו ועוד צעירים וצעירות והחל לחנכם. מיד שפך עליהם מרוחו והלהיבם בעבודתו. בין אלה היתה בחורה ושמה דז׳ני מילר — שבשנת 1909 נישאה לו וכונתה בשם חדש „חמדה". בין הצעירים היה בארנט בריקנר, שיצאו לו מוניטין בין הרבנים המתקנים כנואם גדל כשרון ורב השפעה, ובן רוזן, שהיה אחר כך לעזר לבנדרלי בלשכת החינוך בניו־יורק, ונתמנה אחרי זה למנהל החינוך בפילאדלפיה.

מעריציו של בנדרלי מבארים את חפצו לטפל ב ג י ד ו ל מורים מקור־מיים רק משום שנוכח שבכוחם יוכל להציל את החינוך, כי הם קרובים לרוח הילדים ולרוח הסביבה וה מיוכלו לטוות את החוט הזה. דבר זה נכון הוא בעיקרו, אבל פעל בזה עוד גורם. בנדרלי ביקש לו חומר אנושי המשתמע לו. כל עזי הרצון המבקשים להקים מוסדות ולהרחיבם מתכוונים להעמיד בהם את חניכיהם וגידוליהם. הד״ר בנדרלי קיבל אחר כך גם טיפוסים אחרים, משכילים עברים שהגיעו מאירופה, ושהיו עתידים להביא תועלת לעבודתו, אבל מעולם לא היתה קירבה יתירה בינו וביניהם. הם היו בעלי דעה מוגמרת ועומדים ברשות עצמם ולא תמיד ענו א מ ן אחריו. אותם החזיק זמן קצר ואחר כך שילחם בכבוד גדול, אבל שילחם.

בית ספרו של בנדרלי שימש דוגמה למה שאפשר להשיג בארץ החדשה בחינוך. עברית לימדו בו על פי השיטה הטבעית. משער אני שהנהיג שיטה זו כחיקוי ליצחק אפשטיין שלימד בבית הספר לבנות בצפת בשיטה מיוחדת של עברית בעברית, לפי צרכי המקום ולפי הלך רוחו. אפשטיין התנגד להפשטה ולמילוליות וביקש להרחיב את מושגי הילדים ואת ידיעת הטבע מתוך נסיון. על כן הרבה לטייל עם תלמידותיו והרגילן להסתכל, לבחון ולדעת את הסביבה מקרוב. הוא לימדן עברית לשם תחית הלשון, ברם לא הסתפק בכך ודרש שכל מלה תסמל מושג מדויק ומוגדר ומוכר. הוא היה גם מדקדק במנהגי הטהרה והבריאות

וכל התלמידות היו נוטלות ידיהן לפני ארוחה ולאחריה ולאחר המגע עם חומר העשוי ללכלך.

הגברת רבקה אהרונסון, מראשונות תלמידותיו של בנדרלי, מספרת בזכרונותיה עליו שהנהיג נטילת ידים לכל התלמידים, לפני כניסתם אל המחלקה ללמוד. על המורה הוטל לבדוק את ידי התלמידים אם נקיות הן. אפשר שהיה מחקה גם בזה את אפשטיין.

הד"ר בנדרלי לא התכשר בפדגוגיה, אבל הרבה לקרוא וללמוד על חינוך מתוך ספרים. הגברת אהרונסון מספרת: בבוקר קרא ספר חדש בחינוך, ואחר הצהרים ניסה להגשים את הרעיון החדש. כך נהג בכל מעשיו. כשהחל לסדר גן ירקות במחנה הילדים „אחווה" אסף ספריה חקלאית, ובשיחותי עמו בימים ההם היה עיקר השיחה י ר ק ו ת. הוא דיבר אז כחקלאי מומחה והשתמש בטרמינולוגיה המיוחדת לחקלאות וסיפר על טעויותיהם של איכרים המגדלים ירקות לפי מסורת אבות, ואינם מנהיגים שיטות מודרניות ומדעיות. בזמן הקצר שעסק ביצוא נעלים לאירופה אחר המלחמה — קרא עתונים מקצועיים וידע את הספירות של היצוא והיבוא בעל פה, כאיש מסחר מנעוריו. וכן גם בחינוך. הוא קרא את תורנדייק ואת דיואי ועיכלם ומיד ביקש להשתמש ברעיונותיהם לתועלת החינוך היהודי. קשה לברר מה מרעיונותיו היה מקורי ומה קנה ממחנכי הארץ, אבל בטוח הדבר שהיה כמעין המתגבר, תפיסתו מהירה וכח המצאתו פורה.

בית ספרו היה מודרני. הוא הקצה מקום בכל קומה למשחקים והילדים שיחקו בהשגחת המורים הצעירים ילידי הארץ, שהיו להם למדריכים. בשעת המשחק היו המורים משתמשים בטרמינולוגיה עברית שהמציא רבם, בנדרלי. היו „פדורים" ו„הכאות" וכדומה לזה. בכיתות היו חוגגים את החגים. בחג השבועות היו מעטרים את מקומות המשחק בירק ובפרחים. הילדים עצמם סידרו את התפילה. היתה מקהלת ילדים ששוררו את התפילות והיה הדבר לשיחה בכל העיר. נוסדו קלובים של ילדים והיתה מועצת תלמידים בעניני בית הספר. לפעמים היו מזמינים את חברי הוועד של אגודת החינוך לבקר את הקלובים ולראות את פעולתם החינוכית. בימי השבתות היה הד"ר בנדרלי בא אל התפילה ומספר סיפורים לילדים. הד"ר בנדרלי היה גם מבאר את התפילות ומקשרן אל עניני החיים. „זוכרת אני יום אחד — כותבת

הגברת אהרונסון־בריקנר — שבנדרלי באר תפילת ואהבת, על „ונתתי מטר ארצך בעתו, יורה ומלקוש" — סיפר על ימות הגשמים בארץ. „זאת היתה הפעם הראשונה שהרגשתי שהתפילות אינן סתם הד עמום של עבר רחוק, שעלינו לכבד את זכרו, אלא הרגשות חיות הנובעות מלב בני אדם החיים על אדמתם, ושהביאו אותן גם אל ארצות פיזורם. חוליה חיה חושלה אז ביני ובין עמי, על ידי אדם שנולד שם ושעשה את ציון לארץ ריאלית לי, ומאז הייתי לציונית". ומשום שהכיר שהצלחת בית ספרו תשמש דוגמה לחינוך בכל ארצות הברית הרחיק ממחלקותיו כל תלמיד חסר כשרון והחזיר להורים את שכר הלימוד. הוא ביקש לו אך תלמידים נבחרים.

את סיפורי התורה לימד בעזרת פנס קסם. הוא אסף תמונותיו של טיסו ודוריי לתנ"ך ומסרם לאומן לצלמן על גבי זגוגיות לשם הפנס. במכונה זו לימד גם עברית למתחילים. קיצורו של דבר: הוא השתמש בכל האמצעים המודרניים שהיו מצויים אז והקדים בזה גם כמה בתי ספר כלליים. היו אמנם אז בתי ספר פרטיים שהנהיגו את השיטה הטבעית בלימודים דוגמת ה„חדר המתוקן" ברוסיה. אף הם השתמשו בשיחות ובתמונות ובמועדון ובשירים ובטיולים. אבל בנדרלי הרחיק ללכת ומה שעשה היה מסודר וקבוע. לא ייפלא על כן אם יצאו מוניטין למוסדו.

בשנת 1903 נדפס בירחון העברי החשוב ביותר, ב„השלוח" שנערך על ידי אחד העם, מכתב מאמריקה מאת הד"ר א. ש. וואלדשטיין, שבא מארץ ישראל להשתלם באמריקה, והוא כתב מאמר נלהב על עבודתו של הד"ר בנדרלי. ואלה הם מקצת דבריו:

„בתור יליד פלשתינה ובתור איש שרכש לו השכלה מערבית, ידע לאחד את סכום המסקנות האחרונות של שיטת החינוך העברי בארץ ישראל עם מסקנותיה של שיטת החינוך המערבי... הד"ר בנדרלי הכיר שצריך להתאים את שיטת החינוך העברי עם תנאי המקום, לתת לו צורה אמריקנית, כדי שלא ירגיש התלמיד שום שינוי וזרות בבית ספר זה. על כן, עוד בטרם פתח את בית ספרו בא בדברים עם עלמות אחדות, שהכינו את עצמן להיות מורות בבתי הספר הכוללים, עורר אותן ללמוד את הלשון העברית והרגילן בהוראת „עברית בעברית" ואז כשהיו לו החלוצות הראשונות... פתח את בית ספרו. בראשונה פתח

רק מחלקה אחת, את התחתונה, לתוכה קבל רק ילדים שעוד לא הושחת חינוכם על ידי המלמדים. וכשעברה שנה פתח את המחלקה השניה, וכן הלאה.

„עתה עברו שנים אחדות לקיום בית ספרו... עתה יש לו כארבעה או חמשה בתי ספר בכל חלקי העיר באלטימור, והוא אומר לפתוח גם גן ילדים עברי, ולא עוד אלא שיסד גם בית ספר ערב — ששם מורה הוא בעצמו — ובית ספר זה הוא כעין אקדמיה עברית לגדולים, שבה ילמדו את הלשון, הספרות וההיסטוריה העברית. התלמידים לא ימצאו שום זרות לא בחיצוניותו ולא בשיטת הלמוד, וכבר נשמע פה ושם צלצול הדיבור העברי מפי הילדים במשחקים, ברחוב, וכל זה נעשה בחשאי, בלי בחינות של פומבי, בלי רקלמה ובלי צעקנות".

הכותב העיר שאך שיטה זו עשויה להציל את החינוך היהודי באמריקה.

ומאמר זה היה אחד הגורמים שהוציא את בנדרלי מבלטימור והביאו לניו־יורק להיות לאבי החינוך המודרני בארצות הברית.

ד

בשנת הופעת המאמר היה הד"ר י. ל. מאגנס באירופה. הוא היה רב ריפורמי בהיכל אדירי ההון בניו־יורק, בהיכל „עמנואל". ודאי שחברי ההיכל לא היו לאומיים ומרימים על נס את מאמרם של חז"ל „צדקה עשה הקדוש ברוך הוא עם ישראל שפיזרם בין האומות", שעל ידי כך יוכלו — פירשו המתקנים — למלא את תפקידם להפיץ דעת ה' ומוסר הנביאים בעולם. מאגנס היה ציוני, ואף על פי כן היתה לו השפעה גדולה על בני קהילתו. צעיר היה, יפה תואר, קשור בקשרי החיתון עם אחד מן האצילים, וקסמים בפיו — קול מילודי ומתוק שהוא שירת נועם לאוזן, מבטא נפלא, נוהג נסיכי ונימוס אצילי.

כשהיה מאגנס באירופה הגיעה לידו חוברת „השילוח" וקרא את מאמרו של וואלדשטיין מתוך תמיהה ורצון. האומנם קם הגואל לחינוך המתנוון והולך? זה כבר שביקש דרך לשפור מוסדות הלימוד. שתי תקלות היו צפויות אז לישראל באמריקה: התערטלות מכל ערכי היהדות והתמוטטות מוסרית. אבדה לו לדור החדש תרבות אבות ולא

רכש לו עדיין תרבות אמריקה והריהו קרח מכאן ומכאן.

כששב לארצות הברית פגש את חברו לדעה, את הד"ר האררי פרידנוואלד, בוועידה הציונית שנועדה לפיטסבורג. הוא שאלו אם נכון הוא תאורו של הד"ר בנדרלי, והרופא ענהו מתוך התלהבות:

— חובה עליך להתוודע לאדם זה.

מאגנס בא לבלטימור, אל חברו פרידנוואלד. שניהם היו תמימי דעה. פרידנוואלד שימש נשיא לפדרציה הציונית ומאגנס היה מזכירה. מאגנס ביקר בבית הספר, ראה את כל החידושים ושמע תלמידות מדקלמות בעל פה משירי יהודה הלוי ובהטעמה המעידה על כוונה, ואחר כך הקשיב למונולוגים הנפלאים של בנדרלי ולחלומותיו הנישאים ולתכניותיו הנפלאות והושפע והוקסם — כי אף הוא היה בעל נפש רגישה. כך נלכד בחבלי החזון. מיד החל לדבר על לבו של בנדרלי שישתדל לפרוש מצודתו על כל ארצות הברית ויכניס סדר בתוהו ובוהו של החינוך. בעת הדיבור היתה זו אך הזיה, כי כיצד יוציא את הדבר אל הפועל?

לא ארכו הימים ובאה הזדמנות של הגשמה, או של ראשית הגשמה. ניו־יורק נוגעה אז בבריונות. ראש המשטרה ביגהאם חיווה דעתו שרוב הבריונים מבני ישראל הם, משום שקהילת ישראל הזניחה את הדור הצעיר והם גדלים ללא מוסר. התחוללה סערה גדולה. פרנסי ישראל בניו־יורק נבהלו — כי הם הרגישו את עצמם אחראים לשמם הטוב של היהודים. יעקב ה. שיף, לואיס מארשאל ופליכס ווארבורג נועצו מה לעשות והגיעו לידי מסקנה שהכחשה אינה מספיקה ומן הראוי לאחוז באמצעים לחזק את מוסריותם של ילדי ישראל על ידי חינוך טוב. אך כיצד נגשים לפתרון הבעיה הגדולה בכרך זה? זקוקים למחנך בעל חזון ובעל כח של ארגון בלתי רגיל. יעקב שיף, שהיה כאב לעדת ישראל, התרגש ומיד תרם חמשים אלף דולרים להתחיל במעשה השיפור והד"ר מאגנס פנה אל בנדרלי לקבל את העבודה. בעשירי לנובמבר שנת 1910 הגיע הד"ר בנדרלי לניו־יורק והביא עמו את מזכירתו. אז נוסדה „לשכת החינוך היהודי" — אם הלשכות הדומות לה הנמצאות עתה בכל עיר גדולה ובינונית שיש בה אוכלוסיה יהודית.

הד"ר בנדרלי התבונן במצב. הוא הבין שאין בכוחו להקים בתי ספר

חדשים לפי רוחו. לזה צריכים למיליונים. בניו־יורק היו קיימים אז תלמודי תורה גדולים — מן הראוי על כן להתחיל בתיקונם. הוא פשפש ומצא בין המנהלים את המשכילים, שבעזרתם יוכל לאגד את מנהלי המוסדות ולהנהיג בהם סדרים טובים ותכנית למוד נאותה. שלשה מהם היו מסייעים בידו, ושלשתם אנשי הגיון והשפעה, הלא הם יוסף בראגין ז"ל, וישראל קאנוביץ וצבי הנדלר, ייבדלו לחיים. הם היו המליצים בינו ובין „העם". הד"ר בנדרלי, אף כי היה מוצאו מצפת, התרחק כבר מן ההמונים בנוהגו ובלשונו, ולא היתה לו גישה ישרה אליהם. שלשת אלו היו יושבים בתוך עמם. כל אחד מהם — מעלות מיוחדות לו. הם איגדו את מנהלי בתי תלמוד התורה — אגודה המתקיימת עד היום — ובהשפעתם הונהגו תיקונים גדולים, ואחדים מן המוסדות הללו עלו למדרגה רמה והוציאו תלמידים נאים, מהם שהגיעו לידי הוראה ולידי רבנות — בעברם אחר כך למוסדות מיוחדים גבוהים. מר קאנוביץ היה מנהל לשכת המודיעין והיה אוסף ידיעות ומספרים על מצב החינוך בכל הערים ובא בדברים עם עסקני החינוך בערי השדה, ונעשתה הלשכה כעין מרכז ואליה פנו כל מבקשי תיקונים. בראגין היה למנהל בית הספר הגבוה ואת תפקידו זה מילא בכשרון גדול ור' צבי הנדלר היה מנהל של תלמוד תורה גדול בשכונת ברונזביל, ועזר בעצותיו הטובות ובהשפעתו על חבריו מנהלי מוסדות. ולשכת החינוך היתה זקוקה מאד לעזרת המשכילים בעם. כי נתעוררה התנגדות ללשכה והתפשטו חשדים שונים כנגד מנהלה וכוונותיו. אדוקים ראו בו אפיקורס שבא להדריך את הצעירים בדרך הכפירה, והלאומיים אף הם לא האמינו בו. קשרו עם העשירים לא נראה בעיניהם ופחדו שמא יקפחו את הרוח הלאומי בבתי הספר.

גם בניו־יורק החל בנדרלי מבקש צעירים מתלמידי המכללות לקרבם לחינוך ולהשתמש בהם אחר כך. המשכילים שמצא היו בעיניו עוזרים לשעה, אבל שייכים הם ל„דור עובר". דרושים לו ילידי המקום שהם ישבו על יד ההגה בעתיד. מלבד זאת: בנדרלי ידע כי לתיקון החינוך יצטרך לממון רב, והממון הוא בידי העשירים. רק גומרי מכללות יוכלו להתקרב לעשירי המקום. למשכילים הישנים אין כל ערך בעיני האצילים האמריקניים — שני עולמות רחוקים הם.

לעזרתו בא הפרופיסור ישראל פרידלנדר, שבא במגע עם צעירים.

צריך היה לפתות את הבחורים האלה, שעיניהם היו נשואות אל קריירות מכובדות ושהחנוך היהודי הוא שפל בעיניהם. הד״ר עזריאל טשיפקין מספר שבא בדברים עם ישראל פרידלנדר — ששימש פרופיסור בבית המדרש לרבנים דאמריקה — על התכשרותו לרבנות. טשיפקין היה אז חבר קלוב ציוני לנוער — ד״ר הרצל ציון קלוב — וב„יהודה הצעיר״ ורצה לשרת את העם. שנים מחבריו, אבא הלל סילבר ושמואל אברהמס, נכנסו לבית המדרש לרבנים המתקנים בסינסינאטי, אבל טשיפקין היה שמרני. פרידלנדר קיבלו בסבר פנים יפות והבטיח לו לסייע בידו שייכנס, אבל יעץ לו להתראות תחילה עם הד״ר בנדרלי. המחנך פתח לפני הצעיר שערי גן עדן חדש — מקום פעולה פוריה לעם ותאר לפניו את טיב הפעולה וגודל ערכה כיד כשרונו הטוב, והצעיר החליט ללכת במסילה זו, שבה הוא הולך עד היום. כך משך בנדרלי את אלכסנדר מ. דושקין, את יצחק ברקסון, את אליעזר א. הונור, את עמנואל גמראן, את א. א. סקולמן וחבריהם, שכל אחד מהם כבש לו אחר כך עמדה מכובדת בחינוך היהודי ובהתפתחותו. שנים מהם זכו גם לעמוד בראש החינוך בארץ ישראל.

ה

כשבאתי בשנת 1915 אל לשכת החינוך לעבוד בה היתה הלשכה פועלת במלוא כוחה והד״ר בנדרלי היה רב תקוות. הוא ראה אז את החזיון הגדול על תיקון החנוך בארץ כולה. הלשכה יסדה איגוד לילדים ואיגוד לנוער המתבגר; הוציאה שבועון אנגלי לילדים וסיפקה להם חומר קריאה מושך לבבות; הוציאה ירחון עברי לילדים ולנערים, מנוקד ומצויר יפה; הוציאה כלי מבטא למורים באנגלית; פתחה מחלקה לאמנות — לדראמאטיקה, לשירה, לריקודים ולאמנויות הגראפיות והשתדלה להכניס את המקצועות החדשים והמחיים לבתי הספר; יסדה את אגודת המנהלים שעל ידיה הוכנסו תיקונים בהוראה ובמינהל בתי הספר; קיימה את בית הספר הגבוה — המוסד שחינך את מסיימי תלמודי התורה בשעה המכריעה בנפש הגדל; קיימה מחלקה למכשירי עזר, כגון פנסי קסם וזגוגיות, שהושאלו לבתי הספר. היתה עירנות, תסיסה וציפיה לעתיד טוב. והשפיעה על הפדראציה של צדקה לתמוך בתלמודי התורה בסכומים הגונים.

עבר זמן קצר לאחר קבלי את משרתי וגמרתי כתיבתו של ספר לימוד חדש למתחילים, שנקבע לו השם הישן „ספר התלמיד". שונה היה הספר מכל אשר לפניו, אם באמריקה ואם בארץ אחרת, בשתי תכונות עיקריות. האחת: שהספר כולו היה מאוחד בתכנו — לא המקראה הכוללת סיפורים בודדים ושונים ללא קשר. מעולם לא האמנתי בשיטת הפירורים. הספר תאר חיי משפחה אחת ומאורעותיה, והגיבורים מלווים את הילד במשך חדשים אחדים ומתייחדת להם פינה בלב. והתכונה השניה: כולו נוסד על חיי הבית באמריקה והסביבה המקומית. הערים, הטיולים, הנסיעות, המתנות, השעשועים — הכל היה טבוע בחותם אמריקני.

הספר נמסר לקריאה לכמה עובדים בלשכה לשם ביקורת ונתכנסו אחר כך לאספה לדון בטיב הספר. נשמעו דברי בקורת על פרטים שונים. והד"ר מארגושס הגדיל. האמריקניות שבספר לא הספיקה — קבל. עדיין חסר בו תבלין זה. הגינותי על יציר רוחי בכל כוחי, אבל בעמקי נפשי ניקר הספק: אולי צדק? אולי הייתי צריך להכניס גם את החגים האזרחיים וגם את גיבורי ההיסטוריה האמריקנית, למען יהא ספר זה דומה לספר באסכולה הכללית ולא ירגיש הילד הבדל בין אלה, ועל ידי כך יהיו שני סוגי החינוך, הכללי והיהודי, לאחדים בנפשו?

הצדקתי את חיבורי בנימוקים המתקבלים על הדעת. ואלו היו לי עוד מ"ט נימוקים לא הייתי יכול להתגבר על החולק, שכן שנון לשון ובעל הגיון ומשתמש יפה בטרמינולוגיה חברתית היה — ומי אני בלשוני הדלה שאתגבר עליו?

הד"ר בנדרלי שמע ולא אמר כלום — אף כי בכל ישיבה היה הוא ראש המדברים ולעתים קרובות המדבר היחיד — הוא ואין בלתו. אבל לאחר שנתפזרו המשתתפים אמר לי בקיצור ובפשטות, שלא כדרכו:

— הכן את הספר לדפוס.

זכורני עוד פרט אחד. כל הספרים שיצאו על ידי הלשכה היו אנונימיים. טיפלו בהם שמעון גינצבורג, ש. ב. מקסימון, ואחרים — כל ספר נמסר מיד ליד לשם ביקורת וחוות דעת — ולא נזכר עליהם אף שם אחד. היהא גם ספרי אנונימי — הדבר היה מכאיב. מי שלא עסק בספר לימוד ברצינות גדולה — לא יבין לרוחי. הטורח שבספר

לימוד טוב — גדול לאין שיעור. כבול אתה לחומרות מחומרות שונות, שלפעמים הגשמתה של האחת סותרת את חברתה. חיבור כזה קשה יותר משהיתה השירה למשוררי ימי הבינים שכבלו ושיעבדו את עצמם ליתדות ולתנועות ולשילובי שמותיהם בראשי תיבות. בשעת כתיבה היה ספר הלימוד תוכן חיי ביום ובלילה. הוא היה יציר מכאובים. על כן רציתי שייקרא שמי עליו.

— הד״ר בנדרלי — אמרתי לו מתוך היסוס — יש ברצוני להכניס שמי בסוף הספר שנתחבר על ידי.

— לא כך נוהגים — ענני — שם הסופר מופיע על השער ולא בסופו.

הספר יצא ומיד נכנס לבתי הספר מקרוב ומרחוק. במשך שנים נמכר הרבה מאוד, ומהדורה אחר מהדורה הופיעו זו אחר זו.

ו

זמן קצר לאחר היכנסי ללשכת החינוך החל הד״ר בנדרלי להרגיש כי הגשמת חלומותיו רחוקה וכי שדה פעולתו אינו מתרחב — מחוסר כספים. בנדרלי היה בעל חלומות ובעל המצאות. מעופו היה גדול ומקיף את הארץ כולה. יום יום נתחדשו אצלו רעיונות חדשים ומיד רצה לנסות להוציאם לפועל. לשם אלה היו דרושים לו סכומים עצומים. מי ימציאם לו? — העם. נדמה היה לו כי טובי העם ירגישו מה שהוא מרגיש ויגישו לו את המיליונים.

אחד מרעיונותיו הקבועים היה שהחינוך הוא אחריות ציבורית — דבר שהוא רחוק במציאות החיים היהודיים מעבר לים. דאגת החינוך היתה אצלנו עניינו של היחיד. וה„חדר״, המוסד העיקרי לחינוך קטנים, פרטי היה. רק חינוכם של בני העניים הוטל על הקהל. מסורת זו נמשכה גם באמריקה.

באמריקה אין כידוע קהילה, מכיון שהמדינה והדת נפרדות הן. הנסיון שנעשה להקים קהילה בניו־יורק נוסד על איגוד חפשי של אלפי החברות שהיו קיימות, חברות פרטיות של בני עיר, בני משפחה, של מוסדות שונים, של מסדרים — כל ארגון קיים. הד״ר מאגנס טיפל בזה. היו ישיבות, עצרות, וועדים, נאומים מלהיבים לשעה — והעבודה התנהלה בעצלתים. בנין של חול. קהילה זו — האמין בנדרלי וכן

חברו מאגנס — תדאג לחינוך בניו־יורק. ממנה יבואו הסכומים הגדולים. יהודי אמריקה עשירים הם — אמר הד״ר בנדרלי והוא ידע ממגעו שהיה מוגבל לעשירים — ותקציב של כמה מיליונים כאין הוא בעיניהם. ברם הוא טעה בכך טעות מרה. הכרת החובה של הקהל לא הדביקה את חלומותיו הנועזים. החברות היו קטנות ברובן, טרודות במעשיהן הפעוטים, מצומצמות ומסוגרות בתוך עצמן, והעומדים בראשן קרתניים צרי אופק שהם עולם קטן ולא עולם גדול. בנין הקהילה היה עומד על שתות של חול, ובשנת 1918 הורגשו סימני ההתמוטטות. הד״ר בנדרלי האמין הרבה בכח עצמו, בכח ארגונו והמצאותיו והוא קיבל על עצמו לחדש את הקהילה ולחזקה. הוא היה האדם הבלתי מוכשר ביותר לפעולה רבת אחריות זו. הוא היה בוטח בעצמו, עקשן, ואומר בלבו כי בני האדם בידו כחומר ביד היוצר ויטם לחפצו. מעולם לא נתן חופש גמור למשתתף עמו בעבודה — הוא החזיק את החוטים בידו ומשכם והאחר היה צריך לפעול על פי משיכתו. הוא נהג בעבודת הקהילה לפי כל התכסיסים הללו, ברם הקהל האמריקני הרגיל בדמוקראטיה לא היה נוח לזה ועמד מרחוק. איני יודע אם היה אחר, דימוקראט מטבעו, מצליח, אבל כשלונו של בנדרלי היה קבוע מראש. בינתים במשך השנים התקררו גם תומכיו העשירים, ראש תומכיו היה יעקב ה. שיף, והנה אף הוא צונן.

הפרופיסור קאפלאן רשם ביומנו את הדברים האלה ביום השלשים לחודש מאי שנת 1915:

„זה לא כבר חזרתי מישיבה של נאמני לשכת החינוך שהיתה בביתו של מארשאל* היו שם: מארשל, בנדרלי, מאגנס, פרידלנדר ואני. הדין והחשבון של בנדרלי גילה את מצוקת הכסף של הלשכה. הוא ברר שאם לא תועמד הלשכה על יסוד חומרי מוצק, אין מועיל בהמשך עבודתו. הוויכוח גילה את העובדה שמר שיף אינו מתייחס עוד בידידות כמקודם. בשיחה ארוכה שהיתה לו עם בנדרלי רצה להיווכח ולהיות בטוח שאין הלשכה ציונית או יהודית לאומית. בנדרלי הגיד לו שהוא מעונין בעיקר בקיומו של ישראל בתפוצות. שמעתי מפי פרידלנדר ששיף הודיע לבנדרלי שימנע את תמיכתו גם

* הוא עורך הדין והמנהיג המפורסם לואיס מארשאל.

מן הלשכה וגם מן הקהילה, מכיון שהגיעה אליו השמועה שכיוונה של התנועה הזאת היא לייסד מפלגה יהודית פוליטית. מאגנס אף הוא קיבל מנתו בגינוי זה".

גם התמיכה הגדולה שהבטיחה הצדקה הגדולה (הפדראציה של חברות הצדקה היהודיות) לתמוך בלשכה ובתי תלמוד התורה לא יכלה להלהיב את בנדרלי ולחזק את רוחו. לא היו תקוות שתמיכה זו תגדל משנה לשנה בסכומים הגונים, כדי לספק את צרכי הלשכה ולהגשים את עיקר אחריותה של הקהילה לחינוך.

ז

הזכרתי מקודם שבשעת קבלי את המשרה לא דובר בינינו על המשכורת. השיחות עם בנדרלי היו מלבבות ובבואי לפניו היו דבריו נעלים ומגיעים לרומו של עולם, והמקום שאתפוס בעבודה זו היה מכובד כל כך — לפי תאורו — וחשוב כל כך שאי אפשר היה לי להכניס במעוף הקודש את החולין של תשלומים. בנדרלי עצמו לא ביטא סך מסוים, אלא ציין תמונות מרהיבות, עד שנדמה לי שבלשכתו אמצא את האושר והעושר גם יחד. דנתי על פי הסביבה. בנדרלי דר בווילה נהדרת. אמנם הריהוט היה פשוט, בטעם כפרי. השטיחים שעל גבי הרצפה היו ארוגי יד או חיבורי טלאים, בנוסח אמריקני ישן, והם לא יקרים. אבל פשטות זו הוסיפה נוי. בקרתי בביתם של שנים שלשה מן העובדים וראיתי שהם חיים בריווח. בטוח הייתי שלא יקפח שכרי.

עברו שבועות ולא קיבלתי המחאה. בושתי לשאול את הד"ר בנדרלי על הסיבה. אחת המזכירות העירה לי דרך אגב שעדיין לא הוכנס שמי מטעם מה בפנקסו של הגזבר. סוף כל סוף אי אפשר לדרוש ממנהלי לשכה גדולה כל כך את מהירותו של הגזבר בבית ספר קטן, המשלם למורה החדש בסוף השבוע הראשון לעבודתו. מסטאמפורד הבאתי שמונה מאות דולארים שחשכתי לי משנת עבודתי הראשונה. יכולתי על כן לחכות באורך רוח להמחאה.

באחד הימים קיבלתי המחאה. שכרי של שבועות אחדים, וחשכו עיני: נשלחו לי 25 דולרים לשבוע. פחות בהרבה ממה שקיבלתי בסטאמפורד.

הימים היו בראשית המלחמה. עם בואי לאמריקה בשנת 1914 היו צרכי החיים בזול גדול. ענבים מן המין הנבחר נמכרו בשלשה סנטים לליטרה, או שתי ליטראות בחמשה סנטים. במסעדה היהודית האונגרית הכשרה למהדרין שאכלתי בה שילמתי 25 סנטים דמי סעודת בשר טובה. בסטאמפורד עבדתי אך שלש או ארבע שעות וקיבלתי 35 דולרים לשבוע ואשתי קיבלה עשרים וחמשה דולרים. כאן אני עובד מבוקר ועד ערב: מלמד בבית הספר הגבוה, עורך ירחון, כותב ספר לימוד שזכות הוצאתו נתונה ללשכת החינוך לעולם, ועושה כל עבודה נוספת המוטלת עלי פתאום, ללא הודעה מראש, והכל בשכר מועט כל כך.

עתה לא יכולתי עוד עצור במלים וכשנפגשתי עם בנדרלי — היינו נפגשים לעתים קבועות בביתו — העליתי את השאלה על הפרק. בנדרלי לא תמה ונחמני:

— אשתך תקבל משרה בבית הספר לנערות.

— וכמה תקבל? — העזתי לשאול.

— אל תדאג. שכרה לא יקופח.

ולא הוספתי עוד לשאול. אשתי החלה ללמד ונשאה חן מלפני התלמידות, שהיו כרוכות אחריה. וכשקיבלה את ההמחאה עמדה נפעמה:

— שלשה עשר דולארים לשבוע.

באתי בקובלנה והד"ר בנדרלי הטיל את האשמה בצעיר אחד, שהיה מנהל את המחלקות. הוא יעירנו על כך והכל יבוא על מקומו בשלום.

בשלום ולא בשילום.

הגיעו ימים קשים לכל העובדים. הם פסקו לקבל את משכורתם במשך חדשים. צעיר כשרוני אחד הוכרח לתת את שעונו בעבוט. כשעברתי לדירה חדשה הוכרחתי לקנות לי רהיטים וקניתים בתשלומים לשעורים. כשלא יכולתי לשלם את השעורים בזמנם — את שמונה מאות הדולארים השקעתי בהדפסת ספר לימוד — בא אלי החנווני ותבע ממני את התשלום ואף דפק על השולחן. התחננתי לפניו שיטול את הרהיטים בחזרה. אז רך לבבו ונתן לי ארכה.

המצב הורע מחודש לחודש. כל הבקשות והתחנונים אל בנדרלי

לא הועילו. לא היתה דרך אחרת כי אם לפנות אל הנאמנים. נקבעה ישיבה עם הד״ר מאגנס. כמעט כל הפקידים באו וקבלו.

סיבת אי התשלומים היתה שהד״ר בנדרלי לא נכנע לגזרתו של תקציב ולא יכול לכבוש את יצרו להתחיל בפעולות חדשות — בלי כל מקור חדש של הכנסה. מדי פעם עלו מחשבות חדשות על לבו ונגש להגשימם. ויש ששכח את הפעולה הישנה לרגל החדשה. הוא היה להוט אחר החדש ואחר שיטות חדשות. הוא היה עוקב אחר דרכי העבודה של הסוחרים הגדולים. היה מתבונן בכל מכונה והמצאה חדשה להקלת העבודה. אבל רוב המצאות אלו נוצרו לשם משרדים גדולים שבהם עובדים פקידים למאות. למשרד קטן היו המצאות אלו יקרות ביותר. אבל עצם ההמצאה עניינו. הרי זה הנוסח האמריקני של זריזות ושל התקדמות. בגלל כל אלה לא הספיק התקציב לתשלומי ההוצאות השוטפות.

הפקידים דרשו שיסדרו את פעולות הלשכה לפי התקציב, כדי שיקבל כל אחד את שכרו בזמנו.

אף אני השתתפתי בישיבה זו וכרגיל דברתי עברית. התאוננתי על בנדרלי שהוא מתחיל עבודה ומזניחה ומתחיל בחדשה. באיוולתי נמשכתי אחר מאמר חז״ל ואמרתי:

— הוא בונה עולמות ומחריבם.

מאגנס היה רב ודרשן. מליצה זו התיקתו מן הענין וענני:

— אף הקב״ה עושה כך. זה דרכו של כל יוצר.

לאחר הישיבה נשלחו לפקידים המחאות בזמנן, פעם או פעמים, ושוב החלו האיחורים. המצוקה גדלה לבלי נשוא. שוב פנו אל הנאמנים והפעם היתה ישיבה שבה השתתפו אחדים. פרידלנדר דיבר קשות — עד כמה שאפשר היה לו לאדם אציל זה לדבר קשות. הוא דרש מבנדרלי לאזן את ההוצאות וההכנסות. על זה ענה בנדרלי:

— אתה הנך אחד הנאמנים של הלשכה. הידעת מה תפקידך? לשמוע בקולי. אני הנני אדון הלשכה ואעשה כרצוני.

ופרידלנדר רך המזג נשתתק ולא ענה דבר. שאר הנאמנים אף הם לא פתחו פיהם.

המצב הלך ורע. בני אדם מן החוץ שלא נשתלם שכרם פנו אל עורכי דין. היתה ירידה גדולה.

וגם בימים ההם לא שינה בנדרלי את דרכיו. עדיין נקבעו הפגישות ועדיין נשמעו המונולוגים הנפלאים והחלומות המקסימים. הוא נכפף ולא נשבר עוד.

ח

הגיעו מים עד נפש.

אלה היו הימים הראשונים לאחר המלחמה. אמריקה היתה טובלת רגליה בשמן. כל הרוצה אסף ממון במקנה בתים, במסחר. בכל אשר נגעה היד — נמצא הזהב הטוב. רק הכנסות הלשכה לא נתרבו.

— אין תקווה מנדיבים — אמר לי הד״ר בנדרלי — מהם לא יקום החינוך. אפנה אל המסחר. ראה נא סוחר זה — קרא בשמו — הוא עוסק בשיירי בד, באריגים. הונו עולה מיום ליום. אף אני אתן חלק מזמני למסחר. אף אני אשיג הכנסה גדולה, אז אהיה אני התומך והנדיב, התומך בחינוך.

הוא התחיל במסחר יחד עם אחיו יעקב בנדרלי שהיה בניו־יורק ושימש סוכן לביטוח החיים והצליה. הם עסקו ביצוא. והתחיל מיד במחקר. הוא נועץ עם יעקב שיף, קרא עתונים מקצועיים, ידע את המספרים על היצוא והיבוא על פה. בנדרלי חשבני לאיש מעשה, על כן דיבר עמי בענין פרטי זה. לא עבר זמן רב ונוכח כי לא כחינוך המסחר. הוא סילק ידו מן המסחר ופנה אל פעולה חדשה:

לעזור לישוב ארץ ישראל בדרך מסחרית.

הצורך הגדול ביותר בארץ ישראל באותה שעה היה הדיור. גברה ההגירה לארץ וחסרו דירות. בנדרלי התחיל בדבר ונועץ עם אנשי מקצוע וביקר תערוכות והגיע לידי מסקנה שאפשר לפתור בעיה קשה זו על ידי הקמת אוהלים, לא אוהלים פשוטים, אלא חזקים ויציבים ונוחים עם מטבח וחדרי שרות ומרוהטים ברהיטי אמריקה ובכל הדרוש לנוחיות החיים. ואת האוהלים הללו יוכל למכור במחיר השווה לכל נפש ובתשלומים לשיעורים. היש לך רעיון טוב מזה?

לזה היה דרוש הון גדול. ובנדרלי השתדל לייסד חברה מסחרית על יסוד מניות. בנדרלי נשתנה אז בנימוסיו. משער אני בכמה יסורי נפש עלה לו הדבר, לו הגא, העומד ברשות עצמו, הרגיל לשלוט על

פקידיו, להתרפס לפני בעלי ההון שיקנו את המניות. בנדרלי אהב את הפשטות בחיים, בלבוש ובאוכל, ושנא את המותרות ואת הגנדרנות. עתה ראיתיו לובש מעיל קצוץ כנפים — כי היה עליו להיפגש עם העשירים באחד הטרקלינים ולהציע לפניהם להשקיע כספים בהגשמת תכניותיו. הוא, הגוץ והשמנמן, נראה עלוב כל כך בצווארונו הקשה, בעניבת הפרפר שלו ובמעילו קצוץ הכנפים, שהבליט את כרסו העגולה. ידעתי שהוא סובל.

באחד מאולמי התערוכה במרכז מאנהיטין הציג בנדרלי את האוהל לדוגמה והלכתי לראותו. אין לפקפק שהיה נוח ונאה וטוב — באולם התערוכה. ובנדרלי נסע לארץ ישראל למצוא את אלפי המזמינים החדשים. כי עוד טרם לכתו שמה כבר תאר את תכניתו כיצד יושע הישוב כולו על ידי אוהלים אלה. לא יימצא איש אשר לא ישב ולא ישלוו איש תחת בדו, ולא ימצא פרנסתו בריווח בגינת הירקות ומן הדיר שבחצר. שכחתי את פרטי התכנית — אבל בשעת דברו היה נדמה לי שזוהי ה ת ש ו ע ה הגדולה.

בנדרלי חזר מן הארץ שבור ורצוץ.

יהודי ארץ ישראל, אנשי המציאות, רחוקים היו מחלומות. הם ביקשו להתערות בארץ. מאות הדולרים שאוהל כזה עולה להם נחשב להם כבזבוז חסר מטרה. אלה שבנו להם בתים — עשו זאת אם בכסף מועט נוטלים מזה ונותנים לזה וזכו לבנין קיים. מי שהיה בידו „הון" כלשהו או אפילו בלי כסף, על יסוד הלוואות בבנקים ואצל בני אדם פרטיים,— היה מאושר וחשב על עתיד. ומה היה בעיניהם אוהל בארץ של סערות וגשמי זעף? חלק הגון מכספי המניות הוצא על נסיעות ובדיקות ונסיונות — וקופת ה„חברה" ריקה היתה. בעניני חינוך היו תומכיו הסוחרים אומרים: הוא בעל מקצוע ומה נבין אנו בזה? ודברי חלומותיו רוממו גם אותם, אך בעניני מסחר ידעו והבינו את החשבונות. כשראו שההוצאות אכלו את ה„השקעות" והזמנות אין, ואין לחברה זו לא נכס ולא נחלה ולא שם טוב ולא לקוחות — לא בושו לומר לבנדרלי:

— כל סנדלר לגלדו. כלך לך ועסוק בחינוך.

הד"ר בנדרלי שהיה עקשן הוסיף עוד לתפן תכניות לבנין ארץ ישראל, ומדי פעם דמיוניות יותר ורחוקות יותר מן המציאות ונכנסות

לתחומו של מנחם מנדל. באחד הימים ישבתי לפניו כשלש שעות רצופות וגולל לפני את תכניתו החדשה לארגן חברה עממית גדולה, חברה שתקיף את רוב יהודי אמריקה, ושמה ייקרא „צמי ציון". פעם בשבוע יצומו ולא יבוא אוכל אל פיהם ואת כסף אכלם יתנו לבנין ארץ ישראל. והוא יהיה המארגן.

שמעתי את הדברים הנלהבים. תכנית זו היתה קנה הקש האחרון לטובע. הלהרוס את תקוותו האחרונה? נענעתי בראשי כמסכים.

ממחרת היום ישב לפני רעי בראגין ואחר כך לפני עובדי לשכה אחרים והוא מגולל לפניהם את יריעת הפלאים ומוכיח להם את הנסים שיתחוללו. כבודו של בנדרלי הלך וירד.

ט

עוד בימים הראשונים ליסוד הלשכה עלה בדעתו של בנדרלי רעיון נפלא, להשתמש בימי החופש מבתי הספר לצרכי החינוך העברי. הואיל ובחדשי הלימוד נמצא התלמיד ברשות בית הספר הכללי ולבו וזמנו נתונים לו, אינו יכול להקצות לחינוכו העברי אלא את שיירי רגעיו ואת שיירי הרגשותיו, וחינוכו זה נמצא תמיד בין המצרים, מעין ענין של בין השמשות שאין לו פרי ואין לו פרחים. בתנאים כאלה אין לו לתלמיד כל אפשרות לקלוט לימודים עברים ולחיות בתוך אווירה יהודית. לא כן בשני חדשי החופשה בקיץ. ואז הריהו משתחרר לגמרי מעולו של בית הספר הכללי.

על כן סידר בנדרלי בארווירן, עיירת החוף שהתיישב בה, מחנה קיץ בשם „אחווה". לתוך בית מרווח הכניס את הצעירים והצעירות מתלמידי בית הספר העברי התיכון, והזמין שמה מורים ומדריכים, שם עסקו חצי היום בלימודים וחצי היום השני הקדישו למשחקים ולחיי ריעות. שם חגגו את השבת בשירה וברננה ובפאר ושם נשמו אוויר עברי במלוא הריאה.

רעיון זה שנתפשט עתה והכל יודעים רום ערכו היה כמעט חדש אז, ורשמו היה גדול. זו היתה הפעם הראשונה שנוער יהודי ספג יהדות במשך שבועות ומתוך תענוגות. בעזרת מוקיריו קנה בנדרלי

אחר כך אחוזה גדולה ורבת נוי בגודפריי, במדינת ניו־יורק, מידי עשיר והקצה אותה למחנה של קבע. ומיד החל דמיונו הפורה משחק לפניו. הוא יקים שם חווה גדולה של ירקות ושל לולים. הצעירים יבואו שמה ויעבדו בגינה ובלול חצי היום לריענון גופם וחצי היום ילמדו לריענון רוחם. שם יגדל דור של מדריכים נאמנים לישראל ואלה יביאו מהפכה בחיי ישראל באמריקה. וככל אשר גדלו חלומותיו כך גדל גרעונו, ביחוד משהגיעו ימי המשבר הגדול. אז הוכרח להפוך את המחנה לכללי, מחנה יהודי רגיל לילדים מכל הגילים, בעלי ידיעות ומחוסרי ידיעות יהודיות. אז פנה הודו ופנה זיוו של המחנה. כבכל המוסדות שהקים לא ידע לאזן את תקציבו והמחנה היה לריחים על צווארו.

עדיין היו אז כמה פעולות מפעולות הלשכה שהתקיימו ואחת מהן בית הספר הגבוה. אבל עניני כספיו נסתבכו והמורים לא קיבלו שכרם בעיתו והתערבו התומכים בדבר וכבודו של בנדרלי ירד עוד יותר. וכשנוסד וועד החינוך של ניו־יורק בכסף עזבונו של פרידזם, נמסרה הנהלתו לידיו של הד״ר אלכסנדר דושקין, חניכו, וכמעט כל תפקידי לשכת החינוך יצאו מרשותו לרשות הוועד. בנדרלי נשאר בודד וחסר פעולה והשפעה.

רק פעם התראיתי עמו בימי ירידתו. הוא דיבר במרירות על העם שהכזיבו ועל מאשרי העם שאין החינוך נוגע אל לבם.

במשך שיחתו הטראגית נתלהב פתאום להברקתו של רעיון וחלום חדש ותכנית רחבה — כעבור רגע נזכר כנראה במציאות המעציבה — הניצוץ שבעיניו כבה וקולו הונמך, ועטהו יגון. ברור היה שזו היתה השתלהבות של רגע והוא ידע מעוט ערכה.

ובימים ההם הזקין לא רק בשנים, כי אם גם ברוח. האדם הגא, השליט, החולם, הבוטח בעצמו, הבונה מגדלים — התהלך שבוי בחוותו, בין העצים הענקיים. בניו־יורק קיים וועד חינוך רב תקציב ורב פעולה ומגגנון גדול של פקידים — וזה אינו בידו. ואם העלה על לבו את יום הולדתו החמישים, עת נאספו בלילה בביתו עשרות חניכיו וחניכותיו והעובדים במשרדו ושרו לו שירים, שירים „לאלוף״ (Chief) שלהם, ושיבחוהו בפזמונים והערו מלבותיהם אהבה ויקר ואמונה וביטחון בו — וודאי שבדידותו החריפה יותר וקפא בשממונו.

בודד, עומד בצד החיים, לא בראשם ולא בתוכם, מאוכזב מחלומות

שלא נתגשמו, מתמרמר על ששומרים חלק מתורתו ואותו שכחו, מת ברוח נכאה בשנת 1944.

ו

בנדרלי היה אישיות רבת ניגודים. הוא היה שופע רעיונות ותכניות. כמעט כל רעיון משלו היה מיוסד על חקר הנפש וחודר למעמקי המציאות. דעותיו על חשיבותו של החינוך היהודי דווקא בימי טרום ההתבגרות וההתבגרות, יותר מאשר בימי הילדות; מעשהו הרב בהכנסת לימודי הלשון העברית בבתי הספר הגבוהים הציבוריים; נסיונותיו המקוריים ביסוד מחנה קיץ בלווית לימודים עבריים; השתדלותו להכניס את האמנויות היפות לתכנית בית הספר היהודי; הכרתו את ערך המשחק, ופעולתו הגדולה להרביץ את ההכרה באחריותה של הקהילה לחינוך הדור — כל אלה הם רעיונות קיימים, שהשפעתם מתפשטת על כל ישראל שבאמריקה, ובכוחם נעצר במידת מה תהליך ההתערטלות.

הוא נגרר תמיד אל החדש והחדיש, אבל הבנתו בפסיכולוגיה האנושית לא הניחתו לסור מן הדרך.

זכורני ישיבה אחת שבה השתתפו מחנכים מעטים, אבל מן החשובים ביותר. היתה זו תקופה שנשבו בה רוחות של שכלתנות וראדיקאליות. ישבו ודנו בדברים העומדים ברומו של עולם — כיצד לחנך. ביקשו דרכים להתאים את התוכן לרוח הזמן. מישהו הציע שלא יתחילו בהוראת סיפורי התורה לקטנים — שהרי יש בהם קוסמולוגיה בלתי מדעית ומעשי נסים, — האם לא טוב להתחיל מתולדות תנאים ואמוראים, בסיפורים ארציים המתקבלים על הדעת, בלי שידוד מערכות הטבע. והיה שם בעל דעה ודת ראציונאליות שהציע שנוסיף לספר את סיפורי התורה אלא שלא נזכיר בשם ה' אלא בשם א ל ה י ם. הילדים ילמדו לדעת אם מיד ואם אחר כך שכל המסופר בשם אלהים הוא מיתוס, אגדת עם קדומים ובינת קדומים, ונלמדם את מוסר הנביאים בשם ה', וידעו שהמוסר בא מאלוהי הרוחות והוא אלוהינו.

בנדרלי שמע בקוצר רוח ואמר:

— אם זו דרככם אין לנו מה ללמד לבנינו ולא נוכל תת לנשמתם ולא כלום.

רק כשנגע הדבר לטכניקה בכלל, ובעיקר לטכניקה של ההוראה היה נמשך אחר החדש. דיה היתה לו קריאה בספר חדש ולשמוע הצעה חדשה ומיד החל דמיונו משחק ומיד שמע את פעמי הגאולה. כך קרה לו כשעיין בתכנית דאלטון, שהתלמידים לומדים בעצמם, לפי כוחם, ועוברים מדרגה לדרגה לא לפי מועדים קבועים, אלא לפי כח תפיסתם והתמדתם — נתפס לרעיון ומבלי חקור הרבה במקום היווצרו של הרעיון ומבלי עשות נסיונות מספיקים בכיתה אחת או שתים, הנהיג את השיטה בכל מחלקות בית הספר הגבוה, או יותר נכון: הוא כפה את השיטה על המורים ועל התלמידים. הוא לא שם לב שהשיטה הטובה ביותר לא תצליח אם אין לב המורים הולך אחריה ואם אין להם בטחון בה. במשך שנים לימדו המורים על פי שיטה רחוקה מהם, גרושת לבם, ותלמידים אספו „ציונים" על פי דרך לימוד פורמאלי ושטחי, מבלי לעכל תורתם. רצון אחרים לא נחשב בעיניו. הוא יצווה והם יעשו. הוא יודע מה טוב להם.

הערכתו והוקרתו את הטכניקה הביאתו לידי טעות נוספת. הוא רצה לעשות כל דבר על פי המלה האחרונה, על פי עצת המומחים לזריזות, לחסכון כוח האדם ולאפישנסי. הוא יצר על כן מכונות רבות כוח להניע דברים קלי משקל. ולא השיג שיש ויגיע כפים הוא קל יותר מפעולת מכונה. שהיא מועילה אך במקום של עבודה מרובה.

רוב דעותיו לא היה בהן חידוש. וודאי שקדמו לו מורים עברים ומשכילים עברים בהוראת „עברית בעברית". בחדרים המתוקנים ברוסיה לימדו על פי תמונות ומשחקים והיתה שירה וזמרה, ואף ריקודים; לא חסרו האמנויות היפות. אף הרעיון של אחריות ציבורית לחינוך אינו חדש כלל, ונכתבו על זה מאמרים בעתונים העברים ברוסיה והיו אף התחלות של נסיונות. ברם כל הרעיונות ההם היו בעיקר כמליצה נאה, בלי נסיון רב ממדים להגשמה. ובוודאי שבאמריקה היו הנסיונות מעטים. והוא נגש למעשה. ובהרבה גם הצליח. אבל חסרה לו ההתמדה. רעיון חדש דחה ישן והוא נשכח.

ולמרות חסרונותיו אלה הריהו אבי החינוך היהודי בארצות הברית. ויש מוסדות החיים בזכות התחלתו. נתקיים במעט חלום האחריות הציבורית, במידת האפשר בארץ שאין בה חובת השתייכות לקהילה, על זה יעידו סכומי הכסף הגדולים שמוציאות הקופות הכוללות על

מוסדות החינוך; מתקיים עתה מגנון מרכזי לחינוך בכל עיר שיש בה אוכלוסיה הגונה במנין; מתקיים במידת מה חינוך גבוה ועליון. וכיוצא באלו. והעיקר שזכה להעמיד תלמידים שהם מראשי החינוך והם הולכים בעקבותיו.

והם ממשיכים פעלו. וזו זכות גדולה.

פרק ששה עשר

הועידה הראשונה של ההסתדרות העברית

בבואי להשתקע בניו־יורק בשנת 1915 התקיימו בה כמה אגודות לשם פגישה של יודעי עברית ולשם שיחה והרצאה בלשון חייהם הרוחניים. חבורות כאלה נוסדו גם בכרכים אחרים שבארצות־הברית. קלמן וויטמאן ע"ה, שעסקנות ציבורית היתה לו צורך חיוני, רחש רעיון טוב לאחד את כל האגודות לשם פעולה מקפת. הוא קרא את באי־כוחן של האגודות הניו־יורקיות לאספה וכעשרים חברים נועדו יחד ויסדו וועד עירוני. אחרי זמן־מה נקראה וועידה לפילאדלפיה ונענו לקריאה יותר ממאה צירים, באי־כוחן של אגודות עבריות ומורשי חבורות ציוניות, מוסדות לאומיים ובתי־ספר. בה בוועידה נוסדה ההסתדרות העברית.

הימים היו גדולים ונוראים גם יחד — ימי מלחמת העולם. אז הגיעו לאמריקה המנהיגים הציוניים מאירופה ומארץ־ישראל. הועד הפועל הציוני, שמושבו היה אז בגרמניה, לא יכול בימי המלחמה למלא את תפקידו. מנהליו היו ברובם זרים, אזרחי ארצות אחרות, ולא הורשו להשאר בגרמניה. בארץ־ישראל נרדפו היהודים על־ידי השלטון הטורקי ולראשי הציונים נשקפה סכנת מאסר או טירודים — על כן פנו לארצות־הברית. באו שמריהו לווין, בן־ציון מוסינזון, מ. מ. שיינקין, יצחק בן־צבי, נשיא ישראל כיום, ודוד בן־גוריון. כל אחד מן הנזכרים היו לכוח מניע בחיים הלאומיים באמריקה. שמריהו לווין השפיע על גדולי ישראל כאן להשתתף בעזרה לישוב בארץ־ישראל ולהקים הסתדרות ציונית חזקה והועיל הרבה למשוך את לואיס ד. בראנדייס אל התנועה הציונית. שיינקין היה עובר מעיר לעיר ומעורר את הלבבות ומפיץ מניות ממניות שונות, לשם קניית הרים וגבעות, ובן־ציון מוסינזון הדליק את הלבבות בכוח דיבורו המפוצץ וביפי זקנו

ההרצלי. יצחק בן־צבי ודוד בן־גוריון פעלו בהסתדרות „פועלי־ציון". כולם, חוץ מבן־גוריון, היו בוועד ההנהלה של ההסתדרות העברית.

בשנת 1917 נקראה ועידת ההסתדרות לניו־יורק. אז נתפרסם קול־קורא בעתונים בשם „אל העברים באמריקה". תוכנו של הכרוז לא יובן כל־צרכו בלי תשומת־לב אל התסיסה הלאומית הגדולה שהתחוללה עקב המלחמה בין כל מפלגות עמנו. ברוסיה נעשו אז גדולות בחינוך העברי. הדי התסיסה הגיעו גם לאמריקה, ועל כן נאמר בקול הקורא:

„אחד הגילויים הנהדרים של התסיסה הלאומית, המתרגשת כעת ביהדות האמריקאית, הוא רעיון השלטת הלשון העברית בחיינו הרוחניים והלאומיים", והחתומים פונים „אל כל העברים להתאחד". „כל האגודות והמוסדות (העברים) עם כל גודל ערכם להרעיון העברי, לא יביאו לידי התכלית הנכספה, כל זמן שיהיו בודדים ונפרדים בלי הסתדרות מרכזית, אשר תתווה לפניהם את הדרך, תארגנם ותאחדם לפעולות משותפות". על הכרוז חתמו אנשי שם כראובן ברייניז, שמריהו לווין, נחמן סירקין, מ. מ. שיינקין ועוד.

הוועידה הראשונה נקראה בחודש טבת תרע"ז (1917) באולם „גן הילדים" ברחוב מונטגומרי במורד העיר ניו־יורק. זו היתה הפעם הראשונה שניתנה לפעולה העברית דמות של תנועה, ולא איגוד חלומי של רעים לאהבת הלשון והספרות. באו צירים רבים, מאה ועשרים במספר, לא רק של החבורות העבריות המעטות ושל מוסדות חינוך, אלא גם באי־כוח של הפדראציה הציונית, של „פועלי־ציון", ה„מזרחי", „הדסה", „יהודה הצעיר" ומסדר הפועלים הלאומי.

בוועידה הורגשה התרוממות. הרוחות הסוערות במזרח אירופה — משב־מה מהן עבר את הים ונגע בלבות יהודי אמריקה. שמריהו לווין פיזר את ענני היאוש והעלה לפני השומעים את מאורות הפעולה הלאומית העברית ברוסיה. הוא סיפר על בתי־הספר הרבים שנפתחו ברוסיה בימי המצוקה והקרבות. אַף בגרמניה, סיפר, נתעוררו געגועים לתורה מסיני ונתייסדו אסכולות ושיעורי ערב ללשון העברית ולספרותה, ויהודים גרמנים, קטנים וגדולים, מחיים נפשם במלים עבריות עתיקות. הוא דרש מיהודי אמריקה להרים את דגל המחשבה העברית. לשמע כל הדברים המרוממים הללו שכחו השומעים את סביבתם ואת תנאיה ואת בדידותם הרוחנית האיומה בקרב הארץ,

הכופה על תושביה שפה אחת ודברים אחדים ודעות שאינן חורגות מן המסגרת, ודמיונם שיחק לפניהם והתרגשו ומחאו כפים והאמינו בנס שיתרחש.

בישיבה אחרת, שמר א. שפייזהנדלר ישב בראשה, הרצה י. ז. פרישברג על החינוך. בעל נסיון היה, שכן שימש מנהל בכמה בתי־ספר ובערים שונות, וידע את אבני־הנגף בדרך החינוך. ראשי המכשילים היו — לפי דבריו — העומדים בראש, הפרנסים והגבאים בבתי־הספר, ששאיפותיהם בחינוך מצומצמות ו„מעשיות". הם לא האמינו שיצליחו לגדל בנים לתורה, וגם לא התגעגעו לכך. די להם שידעו את קריאת התפילות בדרך מיכאנית, לא לשם תפילה, אלא לשם ה ש ת פ ו ת בתפילת הציבור ואמירת „קדיש" לכשתגיע שעתם. לעומת ה„שאיפות" העלובות הללו היה המחנך העברי מבקש „גדולות" — ידיעת התנ"ך והלשון העברית ותולדות ישראל. פרישברג דרש על כן שיפקיעו את הנהלת מוסדות החינוך מידי קטני הנפש ולמסר לידים אמונות, לידי ההסתדרות העברית, שתעמיד לה למטרה קיום בתי־ספר עבריים טובים.

שלא במתכוון הביאה ההרצאה לידי וויכוחים סוערים שנפנו לצד אחר. בין הצירים היו, כאמור, באי־כוח המפלגות „פועלי־ציון", ו„המזרחי". „פועלי־ציון" פתחו אז בפעולות חינוכיות והקימו בתי־ספר משלהם, על יסוד אידיש בתוספת עברית, ועל יסוד לאומי חילוני. בימים ההם, ימי התסיסה והתוחלת, האמינו כי קרוב היום ויפרשו מצודתם על ערי אמריקה ויחנכו אלפי ילדים ברוחם. ה„מזרחי" לא טיפל עוד הרבה בחינוך, אבל אף הוא קיווה לימים טובים בשטח זה. צירי שתי המפלגות הללו התנגדו על כן בכל עוז להצעתו של פרישברג. החינוך — אמרו — הוא ענין של מפלגה, והעבודה העברית היא לכלל ישראל. תצטמצם ההסתדרות העברית בתחום הלשון והספרות ואל תשלח ידה אל הנער המתחנך בבית־הספר. כידוע, היה בן־גוריון הכוח הפועל בביטול החינוך המפלגתי בארץ־ישראל, אבל אין מקשין מתקופה על תקופה. הזמנים משתנים והנסיונות מוסיפים דעת ומכאוב.

בעצם ההתנצחות ההומיה הכניס הד"ר יהודה קויפמאן, הנקרא היום אבן־שמואל, הצעה חדשה, שההסתדרות לא תסיג גבול אחרים

בחינוך, אבל תשתדל שיכניסו את הלשון העברית כלימוד־חובה לתלמידים יהודים בבתי־הספר העממיים והגבוהים הציבוריים בכרכי ארצות־הברית, שיהודים רבים נחיתים בהם. לעזרתו באו שני מנהיגים רבי־השפעה, הלא הם יצחק בן־צבי ודוד בן־גוריון. ביחוד הרבה בן־גוריון להוכיח בהגיון ובמשלים ובאמרי עוז, שכל בתי־הספר העברים הקיימים והעתידים לקום לא יצליחו לפתור את בעית החינוך העברי, מכיוון שאינו של חובה, ובחינוך של רשות מזלזל הרוב. כל זמן שלא יהא לימוד הלשון העברית חובה על בנינו, יהיו רובם נשארים בורים.

קשה לתאר את הסערה הגדולה שעוררה הצעה זו. הצירים קפצו ממקומותיהם נרגשים ונגרשים, כל אחד דורש את רשות הדיבור מיד, ללא דחיית רגע, כאילו עלול העיכוב להחזיר את עולמנו לתוהו ובוהו. ראיתי לפני פנים משולהבים, ידים מתרוממות, פיות פעורים, ושמעתי קולות וצווחות שהצטרפו להמולה מחרשת אזנים.

למה רגשו עברים?

ההצעה לא היתה, אמנם, מבוססת על ידיעת אמריקה ורוחה, והמתנגדים לה לא הספיקו לברר לעצמם את סיבות התקוממותם, אבל הרגישו בחוש שעתידה ההצעה לקעקע איזו בירה. המציעים העבירו לאמריקה מושגים זרים לה בימים ההם. באירופה שררה אז תסיסת המיעוטים והם תבעו את זכויותיהם הלאומיות, את בתי ספריהם המיוחדים ואת זכות לשונם בכל מוסדות הממשלה. דרישות אלו התאימו לארצות בנות לאומים שונים, ארצות־הברית רחוקות מרוח המדינות הללו כרחוק מזרח ממערב. בהן מהותכים כל הבאים בכור אחד ומרצון. הלאומים הבאים צועדים אל העקידה התרבותית בשירי שבח והודיה, ומתאחדים כולם ללאום אחד חדש ואמיץ. אף נפרדה כאן המדינה מן הדת, וכל לימוד הטבוע ברוח הדת, כגון לימוד התנ"ך, הוא בבל יימצא. המתנגדים להצעת פועלי־ציון הרגישו בריחוקה מן המציאות, אף נדמה להם, שעם התגשמותה ייסגרו כל בתי־הספר העברים, וההורים יאמרו: בבתי־הספר הציבוריים ילמדו בנינו עברית. בקיצור: הצורך היה „להציל" את החינוך.

מגודל המהומה נמסרה הנהלת הישיבה לי, אולי אוכל לשכך את הרוחות. בן־גוריון עמד על הבימה להגן על ההצעה, ואמריו צללו ואבדו

בהמולה. פניו התקשו מרוגז, סנטרו הבולט הזדקר כלפי שומעיו, שערות בלוריתו התעופפו, ועיניו ירו זיקי זעם למול המפריעים. דפקתי בפטישי על השולחן, התחננתי לפני הצירים להרגע, אך גם קולי הצרוד אבד במדבר הזועקים. לאחר שעשה בן־גוריון עוד נסיונות אחדים לדבר ולא עלתה לו, זרק כלפי הקהל וכלפי היושב ראש, את מלת הבוז: מ ל מ ד י ם!

כל דמי חשו אל פניו. הגם הוא, בן־גוריון, במבזים את המורה? אף הוא נבוך רגע, כתוהה על דבריו, ואמר: פליטת הפה!

*

בערב נתכנסה אספה „עממית" גדולה. הנואמים היו אנשי־שם: ל. מוצקין, אליעזר בן־יהודה, הנרייטה סולד, שמריהו לווין והמטיף הלאומי צבי הירש מאסליאנסקי. הנזכר לאחרונה סיפר זכרונות על עת בואו לאודיסה בשנת 1891 והשתתפותו באספת „שפה ברורה", שחבריה השתדלו לדבר עברית, ולמרות השם הנאה שבחרו להם לא היתה שפתם ברורה. הם ה ש ת ד ל ו ולא עלתה להם. „ועתה צאו וראו — הוסיף בפתוס שנבע מלבו, כי העברית היתה משאת נפשו, — אך כעשרים וחמש שנים עברו מאז ולשוננו קמה לתחייה. פקחו אזניכם ושמעו לדברי בני הנעורים, ששיחתם העברית מפכה כפכות מים חיים, כאילו היו בימים הקדמונים, עת ישבנו על אדמתנו. אילו היה ישעיה הנביא קם מקברו, היה שואל שוב את שאלתו המשמחת: מי ילד לי את אלה? ואלה מי גדל? והיה שוב קורא לנו את הקריאה הגדולה ומשיבת הנפש: נחמו, נחמו, עמי!"

שמריה לווין היה ה„מפטיר". הוא נשא אז את אחד מנאומיו הגדולים, המעוררים את המחשבה והמרוממים את הנפש. הוא נשא דברו על שיתוק רוח היצירה של עם ישראל. המתבוללים — ואת השם הזה ביטא בשאט־נפש — באים תמיד אל העמים בהצעת „נבנה עמכם" ואינם חשים שאין עבודת יצירה נעשית בשותפות. מנצנצת היא ביחידות, מתוך התבודדות, ועולה כשלהבת ומאירה את העולם. בתזמורת כל העמים צריך להשמע גם קול הסולו של הכינור הבודד המביע את רחשי היחיד. והכינור שלנו ישמיע את צלילי ישעיהו, נביאנו ונביא הגויים...

שמריהו הגבוה והדק, שעצמות לסתותיו בלטו ועיניו בערו באש הזעם הקדוש, דיבר כמוכיח קדמון ושנינות לשונו ומרירות לבו ועצמת רגשותיו הגבירו את כוח דבריו. השומעים המוקסמים הרגישו בחטאות מתעיו, ונדמה להם שבגללם אנו מפסידים את חלקנו בעולם. וגם בלבם נדלק ניצוץ הזעם...

*

ישיבה אחת של עיון היתה חדשה ומזככת. תוכן הועידות הרגילות — תעמולה ותכסיסי תעמולה: המליצה מדברת וצווחת והמתווכחים מתנצחים ומשתדלים להכריע את מתנגדיהם, ומתחוללים קרבות, והשומעים נכנסים בנפשם לניצוח ומשתתפים בו, ונהנים מבעיטות הגומלין.

והנה ישיבה של תורה ונחת רוח. קראתי לאליעזר בן יהודה להרצות על „המבטא העברי". בן יהודה שהה אז בניו־יורק, הוא ובני משפחתו, בעסקי מלונו. חמדה רעיתו עסקה בציד עשירים שיתרמו להוצאת המלון, והוא, אליעזר, עסק בציד מלים ודוגמאות. בספריה המרכזית הכללית הקצו לו חדר מיוחד, ושם ישב מוקף ספרים וגווילים, ושם רשם על אלפי פתקיו את הדוגמאות וההבאות הדרושות לו.

הקהל הביט אליו ביראת הכבוד. בו הכירו את הגבור, הלוחם האמיץ. אמנם הוא היה כחוש גוף, קטן קומה ונפול לחיים. הסרט השחור שירד ממשקפיו צובטי האף הבליט ביותר את חיוורון פניו. ודווקא דלדולו וכחישותו וקולו הדק והחלש הטביעו עליו את חותמו של גיבור רוחני, של מלומד נזיר המקריב את החומר לרוח. באולם שררה דומיה וציפיה, והקשיבו לו מתוך צמצום החושים.

ובן יהודה דבר אמנם כאיש מדע ולא כקנאי. הוא לא הוכיח שהמבטא הספרדי שדרש שינהיגוהו הוא האמתי. „קשה להחליט — אמר — איזה מן המבטאים השונים, האשכנזי, הספרדי, התימני או הפרסי או כל מבטא אחר, הוא אמתי. הבדלי מבטאים קיימים בכל לשון, ומהשקפה סוציולוגית אין מבטא נכון ולא נכון. המבטא תלוי באקלים הארץ, בהסתגלות כלי המבטא לתנאי המקום ובשאר תנאים. העיקר שבו אנו מעוניינים לדעתו הוא איזה מן המבטאים דומה יותר למבטא, שהיה נהוג בין אבותינו בארץ ישראל. קולות בני האדם מן

הימים ההם לא נשארו לנו, ברם יש לנו עדויות בכתב, ולפיהן נראה לנו שהמבטא הספרדי קרוב יותר למבטא העברים הקדמונים".

ואז החל להביא ראיות מן התרגומים: מתרגום השבעים, ומתרגומו היווני של עקילס הגר, התרגום שנמצא בגניזה במצרים, ונוספות מראשוני אבות הכנסיה הנוצרית. לפי העתקי השמות העברים רואים אנו שהקמץ בוטא כא' בפתח.

דעותיו של בן יהודה — לא היה בהן מן החידוש לאנשי מקצוע, אבל הקהל הרחב לא היה רגיל לדברי עיון בוועידות, והורגשה ביניהם התרוממות רוח, ובסיימו רעש האולם לקול מחיאות הכפים.

*

שנים עברו מעת הוויכוח הגדול בועידה ההיא — כשלושים ושבע. בינתים באו שינויים בגורל העם ובגורל הנואמים גם יחד. שני בעלי ההצעה של אז, שהיו בימים ההם מנהיגי מפלגה קטנה, מעוטת חברים, היו לאחר זמן קצר, כחצי שנות חיי אנוש, לבאי־כוחו הרשמיים של עמנו. האחד מהם היה לנשיא, והשני לשר־השרים בארצנו המחודשת.

ומהי הצעתם מאז בעינינו היום?

בערים הגדולות שבארצות־הברית נלמדת העברית בבתי־הספר הגבוהים הציבוריים. לעת־עתה לומדים כארבעת אלפים מבנינו את לשוננו במסגרת השכלתם הכללית. ואם אין רבבות מהם נהנים מזכות זו על חשבון משלמי המסים, כיהודים כבלתי־יהודים, — אין זאת אשמת אמריקה. אשמים ההורים האדישים.

ואף בבתי־הספר העממיים, אשר מיום היווסדם על חשבון הערים, לא נלמדה בהם שפה זרה, אף בהם נפתח פתח קטן — לעת־עתה כחודה של מחט — ומלמדים בכמה מהם צרפתית או ספרדית. במאה וחמשים ערים, בשלושים וארבע ארצות מארצות־הברית, מלמדים עתה שפה זרה לתלמידים רכים בשנים. ביחוד מצטיינות הערים לוס־אַנג'ילס וסאן־דייגו בקליפורניה, וואשינגטון עיר הבירה, אל־פאסו בטכסאס, ריטשמונד בווירדזשיניה, סט. לואיס במיזורי, ומן הערים הקרובות לניו־יורק — דזשיימסטאון במדינתנו וסומרוויל בניו־דזשוירזי. באלו ובעוד ערים הלימוד עולה יפה.

מאיזו טעמים מלמדים לשון זרה לתלמידים רכים בשנים בבתי־ספר יסודיים? — מכמה טעמים.

במקומות שדרים בהם מתיישבים חדשים, קובאנים, פורטו־ריקאנים ומכסיקאנים ונראים הקרעים שבין אבות לבנים — הצעירים מאבדים רגשי הכבוד להוריהם ה„ירוקים" על מיעוט ידיעותיהם בלשון הארץ — ישמש לימוד לשון האב והאם לריפוא הפצע הזה, גם לשיפור היחס של הילד האמריקני אל יוצאי המדינות הספרדיות. ועל הכל, סבורים המחנכים, עשויה ידיעת לשון ותרבות נוספת להוציא את האמריקני מקרתניותו ומבדילותו, ולהקנות לו מושג רחב יותר על תרבות העמים.

שני המנהיגים שלנו לא היו חוזי־שוא. הצעתם מתחלת יוצאת אל הפועל — אף אם לא מטעמם. ואין זאת אשמתם אם גדול כוח הגלות מכוח רצון החיים והקיום התרבותי. ועל זה יפה היא אזהרתם גם כיום.

פרק שבעה עשר

המשכילים באמריקה

א

עם זרמי ההגירה שהביאו לחופי ארצות הברית רבבות יהודים פשוטים — בעלי מלאכה, סרסורים, חנוונים פעוטים וסתם מחוסרי מקצוע ופרנסה — נסחפו גם משכילים לא מעטים. בחוברת „היהודים והיהדות בניו־יארק" שיצאה בשנת תרמ"ז, 1887, כתב המחבר „יש לנו רבים הקוראים שפת עברית, וכתבי עתים היוצאים לאור באייראפא, וכל הספרים החדשים והישנים מעשי ידי חכמי לב בעמנו, נקראים פה באהבה ובחשק ובחפץ נמרץ בהרבה בתי ישראל"*.

והמשכילים היו מכל הסוגים — שונים היו לפי תכונות רוחם ועל פי תקופות בואם. בין ראשוני הבאים, בשנות השמונים והתשעים למאה הי"ט, נמצא המשכיל הישן, חניך ספריהם של מאפו וסמולנסקין ואד"ם הכהן, אדם רומנטי, מעריץ הלשון העברית ה„צחה", שמליצה תנ"כית נאה היתה מרוממתו ומושיבתו בישיבה של מעלה, עם נביאים וחוזים ואצילים. אלה היו הקנאים הגדולים לטהרת הלשון והיתה אזנם נכווית מכל צליל לא מקראי. בסוף המאה הי"ט בא המשכיל מתקופת חיבת ציון (אף בין הראשונים היו חובבי ציון, אלא שהבאים אחריהם היו בעלי הכרה מפותחת יותר). בנפשם נתנגנה תוגת המלים:

עֲלֵי עֵץ רַעֲנָן
יָשַׁבְתִּי שָׁאֲנָן
וּפֶתַע נִדַּפְתִּי,
בְּלֹא עֵת נִקְטַפְתִּי.

* מאת משה ווינבערגער, עמוד 32.

אִם מִמְּקוֹם הוֹלַדְתִּי,
אֲהָהּ, נָדַדְתִּי
לָמָּה לִי חַיִּים *

ובראותם את השמש השוקעת עלו על לבם המלים:

אַיֵּךְ, אַיֵּךְ אַדְמַת קֹדֶשׁ
רוּחִי לָךְ הוֹמְיָה...**

אחר כך, בראשית מאת העשרים, בא המשכיל החדש חניכו של אחד העם, שהגיונו גבר על הסנטימנטליות שלו, והתייחס אל הגשמת הציונות מתוך השקפה ריאלית יותר. כעבור שנים לא רבות הגיעו גם משכילים ציונים שהאידיאולוגיה שלהם היתה מורכבת מלאומיות ומשאיפות סוציאליסטיות.

טיפוסים אלה צריכים גם לחלוקת משנה: לאנשי מעשה המסוגלים להתערב בעם ולהשפיע עליו, ולאנשי אוהל, בני אדם יפי רוח הפורשים מן הצבור הגדול ומתייחדים עם ספריהם ומתחברים אל הדומים להם, עם אצילי העם, המהווים את ה„עלית"*** שבחברה.

כשבאו המשכילים הראשונים לאמריקה נבוכו מאד ונפלה עליהם אימת הירידה „מאיגרא רמא לבירא עמיקתא"****. כי המשכיל התרומם בעיירתו מפשוטי העם. אמנם קנאים גינוהו, ולפעמים גם פגעו בו, אבל העם כיבדהו. המשכיל קרא עתונים וידע הליכות עולם ודאג לכלל ישראל ודרש תיקונים במוסדות הציבור והגן על המקופחים. כשבא המשכיל לאמריקה ראה „עולם הפוך". בעלי מלאכה ועמי הארץ והעניים המדולדלים שמעבר לים, שבעיירות מולדתם לא היתה דעתם נשמעת, וכשהעז אחד העם להשמיע קולו געה בו הפרנס או בעל הבית התקיף. „שתוק, חייטן!" או: „סגור פיך, עם הארץ!" — כאן, בארץ השוויון, נטלו גדולה לעצמם ונעשו מנהיגים. הם יסדו חברות ועמדו בראשן, ואף אם היו החברות פעוטות ודלות אמצעים; הם נעשו

---

* משירו של מיכה יוסף לבנזון שהמשיל את ישראל הגולה ממולדתו ל„דליה נדחת" מעצה.
** משירו של מאנה „משאת נפשי".
*** élite.
**** מגג גבוה לבור עמוק.

גבאים בבתי כנסיות ובתלמודי תורה — ואף אם היו קטנים ועניים. ה„מנהיגים" החדשים, שהיו שבעי בוז ועלבון קודם לכן, ביקשו פיצוי על ימי עניים ובושתם, ושאפו לנקום את נקמתם מן „היהודים היפים" שהתגאו עליהם. כל אומר אינטליגנטי וכל תנועה אצילית הרגיזום, כאילו לא באו אלא להזכיר להם נחיתותם. התבלטה בהם הפסיכולוגיה של „עבד כי ימלוך". הם נעשו אדונים ומפרנסים ובחרו ברב ובחזן ובמורים וחתכו גורלם. הם לגלגו לכל יפה נפש. כל מי שהתרומם עליהם במחשבה ובדעה ובנוהג נחשב ל„בטלן" ו„חולם חלומות" ונקרא בשמות של גנאי. שיכורים היו בני ההמון מהכרת כוחם, וביטחונם בעצמם שגא מאד, וחכמת המשכיל היתה בזויה בעיניהם.

משה וויינברגר, בעל החוברת „היהודים והיהדות בניו־יארק" מתאר את עליית בני ההמון: „צריך אני להקדים לך איזה דברים שנשתנו בהם קהלות ישראל מן הקהלות אשר בארצות מולדתנו, והן המה: שבכל הארצות אין חברי הקהל שווין זה לזה, ולא נערכין כאחד, אבל כל איש כפי מעלתו וכפי ערכו כן כבודו — ובאמעריקא הכל שווין זה לזה, וערך אחד לכל החברים בשוה, ופתגם יקר ונפלא בקרב כל הקהלות פה: „כובעים שווים, אחים שווים";

„התולדות היוצאות מן השנויים הנמרצים האלה רבים ועצומים, אבל לא נחשוב פה כי אם הדרושים לענינינו, והן המה: א) רבים מן ההמון אשר לא זכו בהיותם בארץ מולדתם לבוא בחברת בני אדם מצאו להם פה רעים להתרועע והיו לאנשים מן הישוב;

ב) הפחותים שבעמנו לא היה להם מעולם דעה בפני עצמם, והוכרחו תמיד טרם עזבו את מקומם לענות א מ ן על כל שהעלו אחרים בשכלם, זכו פה לא רק להשמיע דעתם ברחבה, ולא נזקקין עוד למועצות וחות דעת זולתם, אבל אם השעה משחקת להם, בעוד שנה או שנתיים והיו המה מראשי המניעים ומאות אנשים ייחלו למו עצותיהם ויתענגו על כל מוצא שפתותיהם;

ג) הני בני בריוני ועזי פנים שבדור שלא נתנו להם בהיותם בביתם מקום במושב העדה ונאלצו תמיד לעמוד על יד דרך ולשאול כל עובר ושב מה שנעשה לפנים מן הקלעים בבית המועצה — הרימו פה את ראשם, והנם כסילונים וכקוצים ממאירים אל השרידים אנשי

דעת ומזמה אשר לא יחסרון מהם תה"ל (תהלה לאל) בכל קהלה, ולא יניחו אותם בעזותם לרומם כבוד עדתם" (עמודים 5—8).

המשכיל התמרמר על סדרי העולם החדש. אם קשים היו חבלי ההסתגלות ליהודי הפשוט והיה קובל על ארצו של קולומבוס — קשים היו יסוריו של המשכיל שבעתים. מעמדו החברותי ירד פלאים, ועמי הארץ עלו לגדולה. הוא לא היה רגיל לעבודה גופנית. שם, בעיירתו, היה לו פנאי לקרוא בספר, לשוחח בענינים העומדים ברומו של עולם. כאן נפתחו לפניו אך שני דרכים, דרך הרוכלות ודרך העבודה, על פי הרוב בעבודת המחט, ושניהם לא היו סוגים בשושנים. הרוכלות כרוכה היתה בסבל רוחני — התבזות של דופק על הדלתות ורשעתם של הנמנעים משלם חובותיהם. העבודה — שעותיה היו ארוכות ביותר והמשגיח, המכונה פורמן* הוא הנוגש והדופק, וגופם היה שבור ורצוץ ולא היה הלב פנוי עוד לענייני רוח. על כן חשך עולמם של המשכילים עליהם בשנות הראשית שלהם.

ב

כאמור היו המשכילים נבדלים לאנשי עיון ולאנשי מעשה. הראשונים פורשים מן ההמון ומתחברים, בערים הגדולות והבינוניות, ל„שוחרי שפת עבר" ול„חובבי שפת עבר" ול„אחיעבר" ולשאר חברות מסוג זה, ומתאספים מפקידה לפקידה לשמוע להרצאה בעניני ספרות, להשתעשע בשיחה נאה ולתמוך בהוצאה ספרותית. אבל אם נידה המשכיל לעיירה אמריקנית, רחוק מבני תורה, סופו שנטרד במשך הימים מעולמו הרוחני ונבלע בעסקי אנשי המקום ובדרך חייהם. אנשי המעשה נכנסו אל החברה היהודית והשפיעו בכל אשר יכלו. אלה היו מייסדי האגודות הציוניות ומתקני תלמודי התורה. על הרבה ממה שנשאר לנו לפליטה בחיי ישראל כאן עלינו להודות למשכילים.

מספרם הכולל — אם לא היחסי — של המשכילים לא היה מועט כלל. רבבות בלי ספק. כי אליהם נלוו גם חניכי הישיבות הגדולות מליטה ומפולין, שבצאתם אל העולם הציצו „ונפגעו". אם ניסה מישהו

---

* Foreman.

להוציא כאן עתון עברי — היו הם במסייעיו, ובכל אופן היו העתונים האידיים נותנים, בתוך המאמרים ההמוניים, קצת חומר המתאים ל„משכיל". בשעת וויכוח או התנצחות בביאורו של מקרא או בענין מתולדות ישראל או בבעיה תלמודית היה מטר מכתבים ניתך על המערכת. ועד היום נתפלא לקרוא בעתונים היהודים „קולות מן העם" — מכתבים ערוכים בהגיון, בידיעת העולם ולעתים בידיעה בתלמוד ובספרות ההשכלה.

פגשתי באמריקה את המשכילים לכל סוגיהם וגוניהם, למן התמימים והנלעגים עד מרי הנפש הטראגיים, מן הנחבאים אל חדריהם עד העסקנים הברוכים.

ואזכיר פגישות אחדות.

*

כשדרתי על שפת הים, קרוב לחוף ברייטון, היה לי שכן קרוב „רב" אחד, משכיל עברי דתי שהיה חוזר על הערים להפיץ כמה ספרים שחיבר. אחד מהם היה תרגום עברי לפרקים הארמיים שבדניאל ועזרא. התרגום היה מקראי טהור. כנראה שהיה מקבל, במסעיו, חתימות על עתון יומי אורתודוכסי שיצא בניו־יורק, כי מעת לעת היה מפרסם מכתבים מערי השדה, והיה משבח את ראשי הקהילה. הוא היה מאוהבי ה„צחות". לימים נפגשנו על רחבת תחנה אחת ושנינו חכינו לרכבת התחתית ההולכת לניו־יורק. שאלתיו:

— הקראת את הגליון האחרון של „הדואר"?

— איני קורא את „הדואר"! — ענה ברגזה.

— משום מה?

— משום מה אתה שואל? — הרים קולו ועיניו זרו קצף, — משום שסופרי „הדואר" משחיתים ומחבלים את לשוננו הקדושה.

— משחיתים?

— וכי אינך קורא? מערבבים מלים ארמיות ואשדודיות בתוך העברית. הם זורעים את העתון כלאים... אלו קם מאפו מקברו... למקרא סגנון כזה יסערו דמי בקרבי... לא אובה ראות בעיני את חילול הקודש...

— התדע את אשר אני עושה? — הוסיף בלחישה והקריב פיו אל אזני — ציוויתי לאשתי שבברכה על הנרות בערב שבת לא תוסיף

עוד לומר „להדליק נר של שבת" אלא „להעלות את נר השבת". „בהעלותך את הנרות" כתיב. זוהי עברית צחה.

*

בליל חורף באתי אל שכונת בורו־פארק להרצות בעברית על הספרות או על החינוך. בחדר נאספו כחמישים איש. בשורה הראשונה ישב על כיסא אדם שהקשיב לדברי מתוך ריכוז. פניו ועיניו העידו על כך. זה היה אדם רחב מידות, בעל כתפים ובעל מתנים. כשנכנס אל החדר התבלט תיכף: לבוש היה פרווה שבצווארונה המסורבל ורב השיער היתה לפלא באמריקה — כאלו הובאה מערבות סיביר. אף כובעו, כובע הקראקול, היה ממין בלתי מצוי כאן. כולו שפע רחבות ויציבות וכובד וכח ואון.

משגמרתי נגש אלי ולחץ את ידי לחיצה שיש בה ממש והודה לי וברכני בקול רם וגילה לי שמו.

שתקתי.

— אינך זוכר את שמי? — שאל בתמיהה.

— לא! — גמגמתי מבויש קצת.

— תמיהני. קורא אני תדיר את ה„שחרות" — עתון מנוקד לילדים שערכתי אז והופיע חמש שנים — ופתרתי את כל החידות. כמעט בכל גליון נדפס שמי כפותר חידה.

פתרון חידות עבריות — זה היה משעשועיהם של המשכילים התמימים וה„טאגעבלאט" היה מפרסם לעתים מזומנות חידות עבריות, שפתרונן היה פסוק מן המקרא או שם גיבור בתולדות ישראל ומאות הריצו את הפתרונים, ושמותיהם נדפסו בטור מיוחד.

*

ב„מחנה תבור" — שם קייטנה — שטתי בסירה לבדי. ראיתי אדם עומד על סף הבריכה ועוקב אחרי בעיניו. הוא היה אציל פנים, עטור זקנקן גזוז שנזרקה בו שיבה וכרסו בולטת. הזמנתיו לשבת בסירה, וקיבל.

הדבר היה עם חשיכה. צללי עצי הבכאים השתקפו במים השקטים. רוח מרגוע היה חופף על הנוף.

אורחי ישב שותק ושקוע בהרהוריו ואנכי לא שסעתיו. הסירה החליקה על המים ונשמעו רק חתירות המשוטים. לאחר רבע שעה,

GRATZ COLLEGE LIBRARY
PHILADELPHIA, PA.

כשהחלה אדמומית אחרונה נמוגה ונעלמת, שמעתי מפי אורחי מנגינת לחש:

שֶׁמֶשׁ אָבִיב נָטָה יָמָה
עַד לִקְצוֹת שָׁמַיִם,
וְיוֹ חֲכִלִילִי הוּצַק שָׁמָּה
תַּאֲוָה לָעֵינַיִם, —

והמשיך שירו של מאנה „משאת נפשי" עד תומו.

— הרבה הרבה שנים עברו מאז יצאתי את רוסיה. כאן הכנסתי את צווארי בעול הפרנסה ולא פניתי עוד אל ספר. שאיפות נעורי ושירי נעורי נשכחו. עתה, בתוך שלוות פלאים זו נתעוררו בי רחשי עברי ודברים שבהם שפכתי שיחי והגיגי אז עלו על לבי. בתחילה קשה היה לי לאחוז בחוט שנתחמק ממני, אך אט אט תפסתיו. שרתי את השיר עד סופו.

במשך שני הימים ששהה במחנה היה דוק הזיה על עיניו ולא הרבה להתחבר אל אורחים ושתק כאדם העושה את חשבון נפשו.

*

לא אחת נתגלה לפני מי שהיה משכיל ונתרחק בתוקף החיים. טיילתי עם חברי בשדרה החמישית בניו־יורק ודברנו שנינו עברית, ואולי לא בלחש. ראיתי זקן חבוש כובע פאנאמה ולבוש אלגנטית הולך מאחורינו. לאחר כמה רגעים הדביק אותנו ושאל:

— באיזה לשון מדברים אתם?

— עברית.

— כן, שמעתי והכרתיה — ענה באנגלית מצוחצחת — בימי נעורי שקעתי בה. אך זה ארבעים שנה נמצא אני בסביבה אחרת לגמרי. זאת היא הפעם הראשונה מיום בואי ששמעתיה מדוברת ותפסתי את התוכן...

ומהר להתרחק, כמתיירא להמשיך את השיחה.

ג

„סופרים עברים מליצים — כותב מר ויינבערגער בקונטרסו — אין לנו פה כי אם מעט מזעיר, וגורלם כגורל רוב סופרי ישראל מאז

ומעולם. מהם מורים ומלמדים, מהם עוזרים בבתי מסחר, מהם בעלי מלאכה ואומנים, מהם רוכלים, מהם סוחרים, ומרביתם סתם עניים — ויש להם לפעמים ארבע משמרות (ארבע משרות) בבת אחת, מבלי לדעת בעצמם מה הם ומה מעשיהם ותעודתם.

„הסופרים העברים פה לא ישתמשו הרבה בידיעותיהם וכשרונותיהם, ואך לעתים רחוקות נראה מהם דבר כתוב בספר או במכתבי עתים. ולמה נקרא שמם סופרים? על שום שמררו את חייהם בעבודת הספרות, בימים הראשונים בהיותם בביתם בארצות מולדתם — אבל משבאו לאמעריקא ונפקחו עיניהם לראות, כי שוא עבוד החכמה, שוא לשמור פתחי התבונה, כי לא יצוד בה האדם טרף לנפשו — ולא תחיה את בניה לעולם, ועל כן פנו לה עורף, ויבחרו להם ענינים אחרים לענות בהם... עוסקים בשאלות הקיבה, בשאלת הפרנסה והכלכלה, וכיוצא בהם מן הענינים שיש בהם חיים, חיי ממש כמשמעו, וישקעו עד הצואר בשטף מי הבלי הזמן וקניניו הגשמיים, כיתר אחיהם בבית ישראל בעיר ובארץ הזאת"*

המשכילים שהשתתפו בספרות העברית ברוסיה ופולין או שהרגישו דחיפה לכתוב ובקשו להתבטא — היו מדוכדכים מאד וגורלם המר להם. העתונים העברים שהיו פורחים ונובלים לא יכלו לשלם שכר סופרים. על כן הוכרחו לפנות אל העתונות באידיש, והאונס להתאים את כתיבתם לרוח ההמון העמיק את פצעי לבם. הם הרגישו שמכרו את עצמם לעֶקֶר, לעשות מטעמים לנשים ולעמי הארצות, כדי למשוך את לבם. ואחר מה נמשך לבם? — אחר העלילות המגרות את האמוציות הגסות, אחר הסיבוכים ומעשי הנסים, אחר הגזלות והרציחות ומעשי האונס, וכל המַתסיס את הדם ומפעים את הלב. בעתונים היומיים נתפרסמו רומני שעשועים בהמשכים רבים, והסופר עמד על משמרתו לסיים את פרק יומו במקרה מגרה, כשהגיבור עומד לעשות את המעשה הגדול או הנורא וצפויה למישהו סכנה, ולב הקורא יוצא מתוך השתוקקות לדעת אם התגבר והשיג תאוותו או יצא באזנים מקוטפות, או אם הצפוי לפורעניות ניצל מאונס וממוות — באותו מקום נגמר הפרק בהערה „המשך יבוא". יודעי דבר או בודי דבר

---

* ווינברגר, עמודים 32—33.

מספרים מעשים בקוראים שהמרו זה את זה, מה יהא בסופו של גיבור רומן, שירו בו כדור מתוך אקדוח, והמחבר הפסיק ולא נודע אם נפצע פצע מוות או אם קם על רגליו וחי. וניצח האומר: נפל חלל. הלך חברו אל הסופר ושיחדו אם בשוחד דברים ואם בשוחד שערכו גדול מדברים — כדי שיחייהו בפרק הבא, וכן עשה הסופר. הלך הראשון... הספור על שני המתנצחים ארוך, פעם זה מפסיד וזה נשכר ואחר כך להפך. והקורא ישער תוצאותיו.

מנחם מנדל דוליצקי, פייטן שהביע את געגועי הדור לציון בשיריו, הגיע לידי עמדה חשובה ברוסיה, ואדיר המשוררים בתקופתו, יהודה ליב גורדון, כתב אליו:

הֵא לְךָ עֵטִי, עֲלֵה רֵשׁ מְקוֹמִי!

כשבא לאמריקה הוכרח לכתוב רומנים בעתון יהודי, רומני שעשועים, שהיו למורת רוחו. ובאחד משיריו, „הגיוני לבי" ביטא את מרירות לבו. „בתולת ישראל" תלתה את כנורה על ערבים.

הִנֵּה כִּנּוֹר אַחַר בְּיָדֵךְ, אֻמְלָלָה,
כִּנּוֹר הַלֵּוִי לִבְכּוֹת מַכְאוֹבַיִךְ,
בִּלְשׁוֹן דָּוִד מַלְכֵּךְ, בִּשְׂפַת נְבִיאַיִךְ,
בָּהּ מִלָּה הַר גַּעַשׁ, מִבְטָא — יָם דְּמָעוֹת
וְלִקּוֹלוֹ יֶחֱרְדוּ הָרִים וּגְבָעוֹת...
אַךְ הוֹי כִּי הֻחֲלַפְתְּ, בְּתוּלַת בַּת יְהוּדָה,
לְשׁוֹן נְבִיאַיִךְ בִּשְׂפַת בָּבֶל הַשְּׁדוּדָה!*

כמה סופרים עברים בעלי כשרונות הוכרחו להיות לעובדים קבועים בעתונים אידיים. יש שהשלימו עם גורלם ויש שנתייסרו ביסורים ועבודתם היתה „עבודה זרה" עד אחרון ימיהם.

ד

אף את אנשי המעשה שבין המשכילים פגשתי ושמעתי על פעולותיהם בערים שונות.

* שירי מנחם מנדל דוליצקי, ניו־יורק תר"ס, עמוד 96.

כשבאתי לסטאמפורד של קונטיקוט מצאתי שנים שבנו את הקהילה: דוד כהן, ויעקב ברגר, מי שהתפרנס בקושי, כי עסקיו ועסקי הצבור, עסקי הצבור קדמו אצלו. הוא פעל יום יום לשם חיזוק האגודה הציונית, לשם השבחת בית הספר הציוני — „ציוני" היה תארו הרשמי — ולשם בניין מרכז. בישיבות הוועדים לא היתה עצתו מכריעה, שכן לא היה בעל הון ובוועד נמצאו אמידים ועשירים שאמירתם אמירה ועצתם החלטה. ברגר היה משכים ומעריב לבית הספר, מבקר בבתי ההורים ועומד על משמרתו שלא ימנע איש מהם חינוך עברי מבניו. וזכתה העיירה להכניס כמעט את כל ילדי העיר לבית הספר.

היה היו משכילים בערים שונות שהטביעו את חותמם על העיר. הד"ר יעקב גורדון, מי שהיה מחניכי ישיבת טילז ולמד רפואה בארצות הברית, ארגן את החינוך העברי במיניאפוליס ויסד תלמוד תורה מרכזי שהצטיין בסדריו ובלימודיו וחינך דור יודע עברית, ובימינו בנו בנין נהדר לתלמוד תורה וקראוהו על שמו. משכילים עברים נתמנו לעתים מנהלים למוסדות חינוך והכניסו בהם אידיאלים ותקנו שיטתם והיו לתפארת. היהודים ילידי הארץ המסורים לרעיון התחיה ולעברית הם חניכי המשכילים ההם. ובשם הזה אני קורא גם לאלה שהגיעו לארצות הברית בשנות מלחמת העולם שעסקו בארגון העם על יסוד ציוני וציוני סוציאליסטי באירופה, ופעלם נראה גם פה.

אם יקום חוקר לעקוב אחר התפתחות חיי הרוח בישראל באמריקה יסלף את ההיסטוריה אם לא יבקש ולא יתאר את פעולת העסקנים הלאומיים שהקדישו זמנם ומאודם להמשך החינוך והחיים הלאומיים בארץ החדשה. מאות ואלפים עסקנים פעלו איש בעירו ובעדתו ולא זכו לשם ולכבוד מחוץ לתחומם המוגבל, ויש שלא זכו גם במקומם, משום שכל פעולה טובה נקראת על שם העשיר. בני האינטליגנציה העממית שלנו, המשכילים, פעלו מתוך מסירות נפש ללא ציפיה לתגמול נוסף על סיפוק הנפש שהיה להם. אלה הם אנשי הרוח שלנו, שכל בעל נפש יוכל להתפאר בהם ולומר:

— מי יתן ויהי חלקי עמהם.

פרק שמונה עשר

ד"ר משה הלוי

בשנת 1916 נתקבלתי כמורה לחינוך ולספרות בבית המדרש למורים, מיסודו של בית המדרש לרבנים דאמריקה*. בראש בית המדרש למורים עמד הפרופיסור מרדכי מנחם קפלן, וזקן המורים היה ד"ר משה הלוי, בעל השכלה עברית יסודית, תלמודית ומודרנית, ובעל השכלה כללית. הוא היה נאמן מאד לתפקידו ומכובד מאד, ולדעתו היה משקל.

משה הלוי היה, אם מטבעו ואם ממסיבות חייו, ממשפחת מרירי, כלומר: נוח לקבול ולהתאונן, ומר נפש. אך בדונו בתנ"ך או בשירת ימי הבינים או ביוצריה ויצירותיה של הספרות העברית חדשה, היו פניו מתעדנים וקמטי מצחו מתפשטים ועיניו אורות. אז נעמה שיחתו ושיעשעה. אבל כשהסתכל בחיי המציאות, בחיי ישראל שמסביב לו, במוסדות שנבנו בכספי ישראל ולא בנו את בית ישראל, ברועים הרועים את נפשם ולא ירפאו את הכבשה החולה, בפרנסים אדירי ההון אשר ראש דאגתם היא לרעבים ללחם ולא לצמאים לדבר ה' — היו עצביו מזדעזעים. רוגז, רוגז, רוגז — זה היה לחם יומו. ואף ברגעים שלא אכל לחם העצבים היה רציני מאד ונושא על שכמו מעמסת הדאגות, דאגות הכלל.

ואני הייתי הפכו. אף כי לא כל הופעות החיים ישרות בעיני, ויש ואני מכריז על נזקן ועל סכנתן, ומתוך לבב דוי, ואף כי אדע יפה שאין בני האדם מלאכים והגלגל המניע את מעשיהם היא האהבה העצמית, האנכית — הנני מתייחס אל אלה מתוך הבנה וקצת הומור. לא אדרוש

*מורה אני בבית מדרש זה כמעט כל ימי מגורי באמריקה, זה ארבעים שנה. מקווה אני להקדיש מגילת זכרונות מיוחדת למוסד זה, לרוחו ולהשפעתו.

מן המכירים קרבנות ולא אחשוב חולשות קטנות לחטאים כבדים. יחס כזה נראה היה בעיני משה הלוי כקלות ראש. אם הביע לפני את רוגזו על מה שהיה בעיניו עוול גדול ושפך חמתו על העושים, בארתי לו בנחת שאין זה חזיון מסוכן וסופו לחלוף — ופרש ממני כמאדם שלא יבין לו.

על כן לא היינו רעים קרובים.

*

משה הלוי היה ליטאי — הוא נולד בעיירה אחת שבפלך ווילנה. אביו היה תלמיד חכם ואמו משכלת, ולקו בחסרון כיס. בשנת תרנ"ו היגר אביו לאמריקה.

כל זמן שהיה אביו באירופה — היה משה לומד מפיו, כי לא השיגה יד האב לשכור מלמד לבנו. לאחר שנסע אביו עבר הנער לישיבה ולמד בהתמדה, אף כי עונה ברעב. הוא הגיע גם לישיבת וואלוזין ו„אכל ימים", והיה גם באיישישוק — וקיים בה „פת במלח תאכל" ועסק בתורה.

בשנת תרנ"ח בא אף הוא לאמריקה, אל בית אביו. כעבור שנתיים נכנס לבית המדרש לרבנים בניו־יורק, ובו בזמן למד גם במכללה. הוא קיבל את התואר ר ב בבית המדרש ומוסמך למדעי הרוח (מ. א.) בקולומביה, וקבל משרת רב באחת העדות בשיקאגו.

הוא היה לרב — ושנא את הרבנות. משרה זו באמריקה דורשת מגושאה מידה גדולה של הבנת החיים, של סלחנות, ושל ויתורים. הרב יודע שבני עדתו הם תינוקות שנשבו, שהם ברשות יצרם, להוטים אחר הממון ואחר הכבוד ומטפחים ומפנקים את ה„אני" שלהם ומוצאים חן בעיני עצמם. רגשותיהם הדתיים נרדמים או אינם, והתעסקותם בבית הכנסת הוא מעשה חברותי.

אם רוצה הרב להשתמש במקל — יהא זה מקל נועם, שאין מרגישים בחבטתו. וכל רב בוחר לו את דרכו. יש הבוחר לו בדרך סוגה בשושנים. מדבר מעל בימתו בגנות החטא ובשבח המצווה והצדקה, בדרך הפשטה, ללא זיקה למציאות וללא חובות קשות. ספר העיקרים שלו מונה חובות אלו: ביקור בבית הכנסת ותרומות לקיומו. ההטפה והחיים נעשים שתי מלכויות שאינן נוגעות זו בזו. הרב דואה על כנפי מליצת

המוסר ומדבר על זיכוך הלב הבא בעקבה של תפילה, על האושר הבא עם הבטחון באלוהי השמים, על תיקון הנשמה הבא על ידי אורח חיים מעולה, ועל תיקון העולם שיבוא על ידי מלכות השמים. המתפללים נהנים, שבעים רצון מן הטוב שבעולם האצילות — וחיים את חייהם הרגילים. והם משבחים את רבם הדורש נאה. הרב יודע זאת ואומר: את העולם לא אשנה — ולא אתענה, חיה אחיה וחי אחי עמי כרצונו.

ויש רבנים המשתדלים לתקן במידת האפשר את בית הכנסת ואת חיי הציבור ואת בית הספר, וכל שיפור משמח את לבם. הם בונים ויחסיהם עם בני עדתם טובים, ומצליחים ברב או במעט.

ויש רב הסתגלנות האומר: אבנה את ביתי. הוא מפאר את ההיכל ומבקש פרסומת ומשבח את הגבאים ומטפח על שכמם ומשתדל לקבל משכורת טובה, ויוצא עם בני עדתו אל מקומות המרגוע ומשמח לבם בבדיחות ובשיחות — והרב שמח בעדתו והעדה מתגאה ברבה.

משה הלוי קיבל עליו את הרבנות מתוך הרגשת חובה ואחריות. הוא שאף לנהל את צאנו אל מעינות התורה, תורה ולא שיחות נאות, ולהקנות לחברי בית הכנסת רגש של כבוד לדת ויראת הרוממות לתרבותנו. הוא רצה להרים את התפילה למדרגה רמה.

כשהחל בעבודתו ראה את המרחק הגדול שבין הרצוי והמצוי. „הם מתפללים — כתב — לאלוהים והוא התרחק מהם לנצח". הוא שמע נאומים על אידיאליזם וידע שאין להם כל השפעה על חייהם האישיים, אפילו על הנואמים עצמם. „בכל פינה שאני פונה — כתב לחברו — אני נתקל בחגבי אדם, ביצורים עלובים". ובלבו גדלה ההתנגדות לסביבתו ולא היתה לו דרך אלא לעזוב את הרבנות.

ועזב ופנה אל ההוראה ונדד וביקש ותעה, עד שמצא את מקומו כמורה לתנ"ך וללשון העברית בבית המדרש לרבנים דאמריקה ובבית המדרש למורים שעל ידו — ומאז רווח לו. נשמתו מצאה את תיקונה.

אם יש מורה שעשה מלאכתו באמונה ומילא את חובתו בשלימות — היה זה משה הלוי. קודש היתה עבודתו בעיניו והתכונן לכל שעור מתוך מסירות נפש — ללא גוזמה. בלילה לא כבה נרו. אף כי ידע את התנ"ך בעל פה ובקי היה בספרות הפרשנית — לא היה נכנס לבית המדרש מבלי להכין פרקו מראש, למען דלות ומצות את כל מלוא תכנו ומשמעותו של הפרק, מבלי התעלם מכל מה שנאמר בזה בספרות

הדורות. והתלמידים הרגישו בשפע הידיעות שהוא מעניק להם — וכיבדוהו כבוד גדול.

עם כל התמדתו לא נמנה על „יושבי אהלים". הוא היה „המשכיל" המעולה, מצדיק הרבים. שני רעיונות תפסו את לבו: הגאולה הלאומית ותחיית הלשון העברית. במשך שנים שימש נשיא „מפיצי שפת עבר" — אגודת השבלים הבודדות, האידיאליסטים, יתומי הציבור, היושבים בארץ המעשים ונושאים עיניהם אל השמים, המעטים הרוצים לעמוד בתוך הגלים האוספים אותם ולשמור על מהותם. זמן מה היה גם מזכיר ההסתדרות הציונית, בעודנה רפת כח באמריקה.

שני אידיאליו הביאו לו אכזבות מרות. הוא לא ראה את עולמנו הולך ונבנה בצלם אומתנו. הציונות האמריקנית לא סיפקה את רוחו — משום שהצטמצמה בעניני ארגון ובסיוע פוליטי וממוני לארץ ישראל ולתרבותנו לא שמה את לבה. מעשיהם של ה„עברים" הפזורים המאורגנים בחוגים קטנים דלים היו. „האגודות" קמו ונכשלו, נוסדו ובטלו. ועם הארצות צעדה בצעדי ענק לכבוש את ישראל. הוא כתב: „בכל גילוייה הדתיים, הלאומיים והציבוריים הולכת היהדות כאן (באמריקה) ומתפשרת בעם הארצות; מסתגלת היא אל המצב השורר, מבלי להתאמץ כלל לחזק את הגורמים והמניעים, שפעלו בעבר על כל אדם מישראל לעורר בקרבו את התשוקה לדעת את תורת עמו, שפתו וספרותו. גם הטובים והמעולים שבנו מתייחסים בחיבה וגם ביראת הכבוד לבורים וגסי הרוח, העמלים עם הציבור, וממנים אותם פרנסים ומורי דרך במוסדות חינוכיים ובבתי כנסיות. הריקנים שבנו אינם מכירים כלל כי חסר להם דבר מה, ועמי הארץ אינם מרגישים כי יש להתבושש בעם הארצות"*. הוא ראה כי אפלה גדולה אופפת את יהודי אמריקה, וכמה ירא מפני הריקנים!

משה הלוי השתתף בשבועונים ובירחונים העברים שהופיעו באמריקה. הוא כתב עברית מדוקדקת, טהורה, רחוקה מיותרת המליצה ונקיה ממודרניזם שאינו מתמזג. הוא כתב כבן תרבות — מתוך רגשנות כבושה, מאופקת, ובהגיון ישר. המאמרים היו נקראים יפה. רבים מן המאמרים הראו על הנגעים ביהדות אמריקה, והכילו תוכחות על

---

* כתבי משה הלוי, עמוד קנ"ו, ניו־יורק תרצ"ז.

הבערות ועם הארצות. הוא ביקש להטות את היהדות אל המסילה ההיסטורית. אבל דבר מה היה חסר בהם להרימם למדרגה גבוהה של השפעה. עם כל תיקון הצורה והבנין המחושב לא התרוממו המאמרים ממעל לבינוניות. חסרו הברקות, המצאה והפתעה. תמיד היה הקורא — והוא הלא היה איש עברי — מסכים לו. „זה מאמר טוב. צדק הכותב" אמר הקורא, מבלי שנהנה ההנאה העליונה. נראה שהלוי, עצמו נוכח שאין כתיבה זו עתידה להנחיל לו כיסא כבוד בספרות עברית ולא התמיד בכתיבתו.

הוא היה חולם על חיבור גדול על „תולדות הלמדנות בישראל" — נושא שהיה עצם חיותו. על פי רוחב ידיעותיו בספרותנו העתיקה והחדשה ובמקורותינו ההיסטוריים — היה מזוין בכל לגשת לבניין זה. על פי אהבתו את הספר והלמדנות — היה המחבר אידיאלי. ולא הגשים את שאיפתו. משום מה? אולי חסרה לו האמונה בכחות עצמו, ואולי עיכבו תנאי חייו. הימים והלילות שהקדיש להכנת שעוריו שללו ממנו את כל כחותיו.

והגורל המר לו מאד. הוא שאף לבית עברי ובחר לו לבת זוגו עלמה עבריה מ„מפיצי שפת עבר", היא ילדה לו שתי בנות שחינכן חינוך עברי. אשתו חלתה והיתה כבולה במשך שנים לערש דוי, ועליו נפל העול הכבד לסעוד את החולה ולגדל את הבנות. והוא עצמו חלה, מחמת דאגות, באולקוס הקיבה — מחלה שבעטיה נפל חלל, בעודו באבו. חייו האישיים היו שרשרת של סבל וכאבים וצער.

*

בשנים האחרונות לחייו נגלו לו קווי זוהר שהחיו את רוחו. כשיסד ישראל מץ את ה„קרן" — „קרן ישראל מץ" לתמוך בידיהם של סופרים עברים הזקוקים לכך, בחרו במשה הלוי למזכיר. את חובתו זו מילא מתוך מסירות גדולה. ברטט של קדושה היה קורא את מכתבי הסופרים ועונה להם מתוך כבוד והערצה.

ומה גדלה שמחתו כשעלתה בידו להשפיע על מץ, שיקדיש סכום הגון, עשרת אלפים דולרים, להוציא את יצירותיהם של טובי הסופרים העברים בהוצאה יפה ונוחה לשימוש, וזולה, לשם תלמידי בתי המדרש העברים העליונים. ובעיני רוחו ראה אצל מאות חניכי המדרשות ההן

ספריות עבריות נאות, ובעליהן מעיינים בספרים ונהנים. שנינו עבדנו יחד. בקשנו רשיונות מאת הסופרים, ועם כל רשיון שנתקבל — רחב לבו. כשעשיתי את המעשים הראשונים להגשמת הרעיון — תקפו אושר. הוא היה לאיש אחר.

שירת חייו באמצע נפסקה. הוא לא זכה לראות את הספרים הראשונים שחיכה להם בכליון עינים. בשנת תרצ"ו (1936) גברה עליו מחלת הקיבה והרופאים ניתחוהו, ונפטר. אשתו מתה עוד קודם לכן. הוא עזב שתי בנות שהתיישבו בארץ ישראל.

הוא היה איש הספר — מבחינה יהודית היסטורית, ומורה אידיאליס־טון, מרביץ תורה במלוא מובן המלה. הוא לא חיבב את התלמיד קל הדעת, השטחי, הלומד אך כדי לקבל ציון מעביר — ויחסו זה ברור היה לכל בני המחלקה. אבל הידר את פני התלמיד הטוב, המוכשר, אוהב התורה. את הטובים לימד בעוז ועזר להם בכל. שנים רבות עברו מיום מותו, אבל דמותו מרחפת לפני מי שהיו תלמידיו, וכאשר יזכרו את שמו ייראה על פניהם אות של יראת כבוד. כולם הרגישו באהבתו לתרבות ישראל, בידיעתו העמוקה, ובהתמסרותו. חברו המשורר א. ש. שוואַרץ קונן עליו בשיר חדור רגשות שמתוכו משתקף פרצוף הנפטר כחצוב מסלע:

כְּנָזִיר אֶחָד קַדְמוֹן, עוֹד מִימֵי הַנָּצֵר.
בֵּינֵינוּ הִתְהַלַּכְתָּ, צַל פָּנֶיךָ רָזוֹן,
בְּיָדְךָ סֵפֶר, וּבְעֵינֶיךָ — נִיצוֹץ בּוֹעֵר.
בְּגָוְךָ אָרַב הֶרֶס, וּבְלִבְּךָ אוֹר וְחָזוֹן.

בֵּינְךָ וּבֵין חַיֶּיךָ סִיַּע לְךָ בָּנִיתָ,
נָתַתָּ עַל לֶחֶם אוֹר מְגוֹילֵי אֵשׁ עַתִּיקִים,
נָתַתָּ עַל אוֹר גְּאֻלָּה... נַפְשְׁךָ רִוִּיתָ
וְתִסְלַק אֶת הָאוֹר בִּלְבָבוֹת זְיָקִים, זְיָקִים...

פרק תשעה עשר

העולים בסולם ההצלחה

א

כשהייתי נער קראתי ב„הצפירה" אחד מנאומיו המפעימים של מאכס נורדוי בקונגרס הציוני. הוא הזכיר את אמריקה „כארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות" („לאנד דער אונבעשרענקטען מעגליכקייטען"), ואולי „ארץ הגשמת אי האפשרויות הבלתי מוגבלות" — לא אזכור כמו. המליצה נחרתה בלבי ועוררה דמיוני. שוויתי לנגד עיני רוחי ארץ פלאים, שבה ישיג התושב את כל תאוותו: הדל יעלה בסולם העושר בזמן קצר, והעשיר יהיה לגביר אדיר הדר בארמונות תפארה ומושל על אלפי בני אדם וחולש על גורלם. ואימרה זו, שקראתיה בדרך ההזדמן ובהרף עין, ליוותני ימים ושנים בחיי וצפתה ועלתה על לבי פעם בפעם. היכן היא אופיר זו? וכיצד מגיעים שמה?

ואשר עיכבה התרשלותי עשה המקרה. הגורל הסיעני לארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות. אבל מעת קראי את הנאום עד בואי שמה, נגעלו בפני שערים אלו, אף לא בקשתי לפתחם. מקצועי, המלמדות, מותחם מאוד והצלחותיו מוגבלות. ומה הן? שעור שמח, נאום שלא נכשלתי בו, מאמר שמורגשים בו רחשי לב — כל אלו הם „נצחונותי". לא הלכתי בגדולות ולא בקשתי הרפתקאות. אבל הסקרנות לדעת סוד ההצלחה לא הרפתה ממני עד היום. הסתכלתי בסביבתי ונהניתי מהצלחת הזולת, לא מפני אלטרואיזם שבי, אלא משום שהזדהיתי עם המצליח, כתענוגותיו של „נוסע" היושב בכורסתו והוגה בספר מסעות מעניין, או כקורא ספר הרפתקאות והוא חי חיי הגבור המתנסה.

התבוננתי סביבותי וראיתי יהודים בעלי בתי חרושת גדולים, וקראתי על בנקאים משלנו ועל עשירים ונדיבים מקרבנו. ידעתי שכולם

היו אחי לכיס: הם הביאו אתם „רכוש" במידתי, — ארבעים דולרים חסר אחד, ואולי פחות מזה, ועתה הם בעלי נכסים וקניינים רבים וחיים בעושר ובכבוד, והשפעה רבה להם בחברה. במידת מה אני רואה את פעולתו של שר של עושר בסביבתי הקרובה. דודי, שאל ביתו באתי, היה זה עתה חייט, ולא חייט שלם, שזוהי מדרגה של אומן, אלא פלג־חייט, תופר במכונה או מגהץ, שמצא את מחייתו הדלה בזיעת אפים, והנה הוא קבלן, ובית המעונות, אשר בו גם דירתו, מקנת כספו הוא. אמנם עשיר איננו, ואולי לא ייחשב באמריקה אף על האמידים, אבל לפי מידה אירופאית הוא עתיר נכסים. חייט או סנדלר או בעל מלאכה אחרת באירופה — מובטח לו שהוא דל לדורו ולדורותיו, הוא וצאצאיו אחריו, וכאן הגלגל חוזר וגדולה התנועתיות במעמדות. לקרובי בן בכור, ולו חנות של בגדי נשים, ומצבו היה טוב. עברו פחות משבע שנים טובות ונתעשר — כסף לו והשקעות לו בבתים ובמניות וההכנסות כיונים עפות. חתן קרובי, לוקח בתו, אף הוא חנווני של בגדי נשים, ואף הוא עלה ועולה. שמו מוטיל, והיה שוליה אצל בעל מלאכה באירופה, וכאן זכה לכבוד בין בני עירו, וכשקראוהו לתורה כינוהו ר׳ מרדכי, והחזן סלסל את ה„יעלה", ובביתו ובמסחרו היה שמו מאכס.

אל האדם הזה התקרבתי, כי היה איש רעים ואוהב שיחה ונהניתי ממדברותיו. ראיתי בעליותיו, ואחר כך, כשנהפך עליו הגלגל בשנות המשבר, בירידתו, ושוב, עם חליפות העתים, בעליתו הבינונית. אף הוא תחילתו באמריקה בבית חרושת של זיעה. הוא היה חסר כל השכלה פורמאלית, וחוץ מקריאה בסידור לא ידע דבר. מסופקני אם ידע את האלף בית הרומי לפני בואו הנה. שנים לא מעטות עברו מעת בואו לנמל ניו־יורק וכבר זכה לעבור מבית החרושת לבית מסחר ובא בדברים עם קונים — ועדיין היה דיבורו האנגלי פגום מאד. אוצר מלותיו מועט ומבטאן נסתרס בפיו, עד שקשה היה לעמוד על טיבן ועל פירושן. היו לו פראזות של שיגרה שהיו הולכות וחוזרות ומילא את החסר לו במלים בתנועות ידיו ובהעוויות פניו, והשומעים שיערו כוונתו והכל עלה יפה.

למרות חסרון השכלתו הפורמאלית היה מחונן מטבעו בסגולות שכליות טובות. מהיר תפיסה היה, פותר חשבונות מסובכים בעל פה, מבלי השתמש בעפרון ובנייר, חשבונות הוצאות והכנסות ורווחים

ואחוזים הובהרו במוחו תוך כדי דיבור. כששמע שמחיר בית המעונות של ארבעים דירות נקבע כך וכך — מיד היו טורי חשבונות עולים ומסתדרים במחשבתו, ומתכפלים ומתחסרים ומשתברים ומסתכמים, והוא מצרף חשבון ההוצאות השנתיות ומנכן מן ההכנסות ומסיק: מן הראוי לקנותו, כך וכך ריווח נקי יישאר לשנה, או: לא כדאי, אין בו אלא הפסד.

כשהיה מתהלך ברחוב לצרכו, לא היה מסתפק בהליכה בלבד. עיניו היו מטייפות לצדדים, אולי יזדמן לו דבר מה הגון. המנגנון שבמוחו לא היה בטל, — תכניות שונות היו מתרקמות אצלו. הנה חנות קטנה של גרבי נשים או תמרוקים ובשמים סמוכה לבית מסחר שקנה לו שם גדול ומחזורו עולה משנה לשנה. מחשבה מנצנצת בו: עתיד בית המסחר להתפשט ולבלוע את הקטן, ובכן... והוא ממהר אל בעל הבנין לשכור ממנו את החנות הקטנה לפרק זמן ארוך... מה? החנוני חוזה בידו ועדיין לא פקע כוחו? אין דבר, הוא יחתום על חוזה שיתחיל מיד עם חליפת מועדו של הישן, ויוסיף על דמי החכירה כהנה וכהנה. ומה תקוותו הוא? כשיבוא בעל בית המסחר הגדול לקנות את הבנין הסמוך יאמר הוא: איני מוותר על זכותי. כל זמן שהחוזה בתקפו החנות ברשותי, רוצים אתם בבנין? שלמו לי דמי פיצוי. עורך הדין שלי יקבע את הסכום. ואמנם בסופו של דבר קיבל ששים וחמשה אלפים דולרים דמי וויתור.

גדוש תכניות היה — ולא כתכניותיו של מנחם מנדל, שהיו בנות תעתועי דמיון ומרחפות באויר, אלא מחושבות מתוך הכרת המציאות וראיית הגולד. הוא נתעבר במחשבות וילד שש ביום אחד. כשנפגשתי עמו היו הצעותיו גולשות מפיו זו אחר זו בקלות מפליאה. עשרות בני אדם חסרי דמיון היו יכולים להציל מפיו את המפתח לארץ החוילה, אשר שם הזהב, הבדולח ואבן השוהם. אבל שומעיו היו צרי דמיון וכבולים לקרקעם ולא יכלו להתרומם עמו.

כח דמיונו הובלט גם בדיבורו באידיש. זו היתה הלשון היחידה שהתבטא בה בריווח ולא בצער. כצייר היה מדבר ומכניס לחלוחית של חיים למלותיו, כדרושו של אחד האדמו"רים: „בוא אל התבה" — הכנס כוונה במלה. כשסיפר על זמן קשה שעבר עליו במסחרו, עד שנתיירא שמא יוכרח לפשוט את הרגל, אמר:

— היה נדמה לי שאני עומד על שפת הים בשעת גאות המים... מדי פעם בא נחשול ומושך את החול אשר מתחת לרגלי... אני שוקע ויורד ופושט ידי ימינה ושמאלה ומבקש עזרה, ואין מושיע.. הגיעו מים עד נפש... עוד מעט ואני אובד...

— הלכתי ושכרתי את החנות הזעירה שעל יד החנות הענקית ומלאתיה סחורה. תאמר: הרי זה שגעון. וכי יבוא ננס בן ננס להתחרות עם גלית? מי זה ייוואל להכנס אל חנות פעוטה זו שאין בה כדי בחירה בשעה שבאותו מקום פתוח פתח אל בית מסחר מלא כל טוב? אם כך אתה סבור אינך אלא טועה.. לא נסית במסחר... ראית כוס בירה כשממלאים אותה? הקצף עולה ועולה ועובר על גדות הכוס ומשתפך על השולחן... ראית נהר לאחר גשמי זעף? המים זורמים ושוטפים ועוברים וסוחבים כל אשר בדרכם... בין אלפי הנשים הנכנסות יום יום אל החנות הגדולה יוצאות מאות בידים ריקות, אם משום שנתייגעו מן ההמולה והדחיפות שם, או משום שהנערה המוכרת לא הסבירה להן פנים ולא הלבינה להן שיניה, או משום שהוכרחו לחכות זמן רב לתורן, או מסיבות אחרות. הלא בקי אתה בטיבן של נשים... כשהן יוצאות משם הן נופלות כפרי בשל אל חנותי... ואני הכינותי להן מראש חיוך נאה ואמרי שפר ומכרכר סביבן ומפליא בשבח זיוון ומראה להן תארן באספקלריה ואומר: מה נאה בגד זה לפניך... ענבי הגפן בענבי הגפן.. מטיפה לטיפה מתמלא ההין ומעודף הקונות בחנות הגדולה אני מאסף ממון...

ב

דרכי העבודה והמסחר באמריקה מקילים על התושבים לקפוץ מאומנות לאומנות ומעסק לעסק בלי ריסוק אברים. אין כאן המסורת הכבדה של אירופה, הכובלת דורות למשלוח יד אחד. כאן אין שרשרות ואין המשך ואין מזדמנים עם חייט בן חייט ועם סנדלר בן סנדלר, בן בנו של סנדלר. כאן לומדים מלאכה ועסק מהר, וכשמזדמן עסק טוב מן הקודם, מניחים את הראשון ונוקטים בשני. בבתי המלאכה שוררת חלוקת העבודה. אחד גוזר ואינו מטפל אלא בגזירה, והוא האלוף במשפחת החייטים ומקבל שכר גבוה. וחלקי הלבוש עוברים מיד ליד,

וכל אחד עושה בהם מעשה רגע אחד או שנים ומוסרם לחברו. זה מתפר במכונה, וזה מצרף חלקים, וזה נוקב אבקות וזה מגהץ וזה מוציא את חוטי הכליבה וזה סוקר את הבגד בבדיקה אחרונה וזה מגהצו גהוץ אחרון וזה מצרף לו תו על מידתו ועל מחירו, וזה תולה אותו על קולב. איש איש עוסק בחלק ובסופו של דבר אינו יודע אלא שבר מלאכה וקשה למצוא חייט היודע לתפור בגד שלם בעצם ידיו. ההרגל של קטע מלאכה אינו מחבב את המלאכה על בעליה והוא מניחה בלי נקיפת לב ובלי געגועים.

וכך נהוג גם במסחר. כאן גדולה הקלות הטכנית לעבור ממסחר למסחר. הקטלוג, הקטלוג הוא אבי הידיעה. ממנו לומדים את העובדות ואת הטרמינולוגיה ואת ה„עלינו לשבח". הכל תלוי בכשרון עבודתך ובחלקת לשונך ובסיגול פניך לחייך בשעת הצורך, אף בשעה שלבך מר עליך, ולהתרעות עם בני אדם, לטפח על שכמם ולהתיידד. אם סוכן אתה לביטוח החיים ושואלים ממך שאלות — אתה מעיין בספר שעובד על ידי מומחים ומוצא את הפתרון או הפתרונות. — בן כמה אתה? — שואל הסוכן, ואחר תשובתך: אם כן צפוי אתה לחיות עוד כך וכך שנים, אם לא תארע לך תקלה ולא תמות לפני זמנך... כמה יעלו התשלומים לשנה? כתר זעיר, אעיין בספר ואומר... ראיתי סוחרי נייר שעסקו בזה שנים והם זקוקים כל הזמן ל„אורים ותומים" שבכיסם, הלא הוא הקטלוג. שואל אני: נייר זה מה טיבו? מה כוחו? הטוב הוא רק לדפוס או גם לצילום? והמוכר מעיין ועונה. וכששכח להביא את הקטלוג עמו הוא מטלפן אל המשרד ושם מישהו קורא לו מן הקטלוג והוא עונה.

בכל בית מסחר גדול עורכים „שעורים", שטירונים לומדים בהם כיצד לנהוג עם הקונה. העיקר: להבין את הפסיכולוגיה שלו, במה לקנות את לבבו.

ג

ראיתי את מאכס הנזכר לעיל בעלייתו, היתה זו שעה כשרה לכך. ימים ראשונים למלחמת העולם הראשונה הביאו עמהם צריכה גדולה ושפע רב. אירופה שחרבה ביקשה כל סוג של יבול, של סחורה, להשקיט

את רעבונה ולקומם את הריסותיה. ואמריקה — ארץ היבולים הגדולים והחרושת העצומה הספיקה. שער הסחורות עלה מיום ליום, ולעיתים משעה לשעה. השמים ערפו זהב. עסקו של מאכס בחנות הבגדים, בגדי נשים, היה שופע רווחים, אבל אלה לא סיפקו רוחו. ריווחי החנות באו לשם פרנסה ואין מתעשרים מזה מהר. הוא בקש רווחים גדולים וקלים של קבלנות ושל ספסרות, רווחים המעשירים בין לילה. את ההשגחה על החנות מסר לידי אשתו ולידי משרתיו ונכנס שמה אך בשעות הפנאי. אך גם בשעה שמכר מעיל לאשה ושיבח לפניה את האריג ואת התפירה ואמר גם שבחה בפניה, ולא מקצת שבחה, אלא שהיא נאה כנכיכה ומגנה היא חמה ביפיה — היו דברים אלו יוצאים מן השפה ולחוץ. במוחו היו מנצנצות מחשבות וקומבינאציות של עסקים. הוא קנה בתים ומכרם, שכר לו חנויות שלא היה לו צורך בהן והחכירן או מכר את החוזים בריווח, והממון החל שופע ומגיע אליו ממזרח וממערב והוא מתעשר והולך.

משפל המדרגה עלה, אבל הוא לא שכח את ימי עניו וסבלו ולא התרברב. לפנים היה מדרס לבעלי בתים שזלזלו בו ועלבוהו, עתה — החליט — עליו לקבל גמול יסוריו, ליהנות מן החיים ולהראות לבני עירו הדרים בניו־יורק והזוכרים את שפלותו — את הגדולה שנטל לעצמו בכוחו ובעוצם ידו. בקצה ברוקלין, על שפת הים, ישנה שכונה נהדרת הנקראת: שפת ים מאנהיטן. דרים בה יהודים עשירים ואמידים, איש איש בווילתו המיוחדת, שלפניה גינת פרחים ומאחוריה חצר מרגוע ומשחקים. הרחובות שקטים, והם מסודרים כשדרות עצי צל ונוי, ועל הכל נסוך רוח אצילות. תחילה שכר לו ווילה וגר בה, אך זו לא הניחה דעתו, כמוה עשרות ומאות. ברחוב נהדר ביותר שעל שפת הים, לפני הטיילת ממש, היה מגרש גדול, נועד לחמשה בתים. הלך וקנה את המגרש ובנה עליו בית אחד, ארמון. בהיכל זה רצה לפצות את עצמו על כל שנות יסוריו, על כל הימים שהתגולל בחדרים קרים וצרים וקודרים. הבית הגדול מאד היה בנוי לבנים ובשתי קומות. החדרים היו רחבי ידים — גדלו של חדר כאולם ותקרתו גבוהה מאד, וכל חלון מידתו כמידת קיר של זכוכית. חדר המשכב של בעל הבית היה בקומה השניה וחלונותיו פונים אל הים. בשבתך בחדר שכחת שאתה יושב בפנים — בעד החלונות הענקיים השתרע הים והמית גליו

הגיעה עדיך. לפני חדר המשכב נבנתה מרפסת פתוחה, גדולה ורחבה, מוקפת עציצי פרחים ובה כורסאות ומטות־נוע וכסאות מרגוע ונדנדות והדומים ודלפקים ולכות, מקום מספיק לגדוד מכירים ורעים להשתטח ולהתמתח, להתבודד ולהתנודד, או להתרועע ולהשתעשע, אף לרקוד ולחול במחולות מחנים. ושולחנות מסע על גלגלים עומדים מוכנים להעביר מזונות ומשקים, להשיב נפש שוקקה. המקום היה לראווה, להתמיה ולהפתיע, ואורחים באו והשתאו, ובצאתם היו אומרים זה לזה: ראה נא למה הגיע מוטיל, שוליה דחייט, שהיה מוציא את עביט השופכין ואת דלי האשפה מבית בעליו בעיירתנו. בר מזל! בר מזל!

כשבאו אורחים ובעל הבית פורט לפניהם את כבודו ותפארתו ומחיר כל שטיח ורהיט ומזכיר להם מאין הובאו, אם מהודו או מפרס או מבית מיליונר שנפטר ומת וחפצי ביתו נמכרו בפומבי — היו עיניו נוצצות באור החדווה, כי ראה שהוא חוגג את חג נצחונו על בני עירו. הנה ר׳ נחום ור׳ זלמן שהיו בני חנוונים ובעלי בתים חשובים בעיר מולדתו, והיו מתנאים ומתגאים במעמדם ובתלמודם, ולא היו מרשים לעצמם לשוחח ברחוב עם ה„שניידער יונג״ (בחור־חייט), מחמת בושה — למה הם הגיעו באמריקה? האחד הוא מגהץ בבית חרושת, עובד ומתייגע ומזיע מן ההבל היוצא ממכונת הגיהוץ, ודר במעון דל, בדירה חשוכה ומלוכלכת, והשני — חנות לו למכשירי כתיבה ולמיני מתיקה, ועוסק במסחר של פרוטות עם פעוטות והוא עבד נרצע לחנותו מבוקר השכם עד חצות לילה, ומה שכר כל טרחתו? הכנסתו אינה מספקת לפרנסתו.

השוואות אלו שימשו לו להנאתו. אך מסופקני אם מצא בווילה זו נוחיות וקלות חיים. בעל הבית ואשתו ושלש בנותיו התהלכו בחדרים הגדולים כבתוך יער, ובקשו זה את זו. רצה הבעל לומר דבר לאשתו שנמצאה באותה שעה באחד החדרים או במטבח — החל לצלצל בטלפון הפנימי שהתקין לו. הפעמונים צלצלו בכל החדרים, ואיש איש מן הנמצאים רץ ואץ לענות, והיתה המולה ובהלה. עבר זמן עד שנתברר מי רוצה לדבר אל מי, וכשרצו השנים להיפגש היו מהלכים איש לקראת רעהו, זה עולה וזה יורד, וכיתתו רגליהם עד שזכו להגיע למקום הנועד, ונפגשו לסימן טוב ולמזל טוב. בינתים יגעו השנים וכבדה עליהם נשימתם והוזקקו לפוש מטרדתם. אך מה ערכן של

יגיעות אלו לעומת פצועי הנחמה והנקמה שהיו להם, כשבאו אורחים לבקרם? מכיריו ובני עירתו ראוהו בגדולתו.

שנים אחדות עברו על מאכס ומשפחתו בסבלותם ובהנאתם בארמונם. עדיין היה מתענג כשהביא אורחים חדשים לחדריו והראה להם את שכיות חמדתו, את רהיטיו מתקופת לואיס הארבעה עשר ואת כלי הכסף והזהב שעמדו בארמונות המהרדז'ים והנסיכים. בינתים עלתה אמרי־קניותו. מתוך משא ומתן עם סוחרים ועורכי דין נתעשר אוצר מליו ותוקן מבטאו האנגלי. אמנם עדיין הוסיף לסרס טרמינים והשתמש בהם שלא כדרכם, אבל דבריו הובנו יפה, ונדף מהם ריח של „חידוש" ו„מקוריות", בתרגמו ניבים אידיים לאנגלית — וכמובן שעלה ערכו. הוא היה לעמוד התווך בבית הכנסת, תמך במוסדות, וכשהשמיע דעתו באסיפת ועד בענין ציבורי היו מקשיבים לו בכבוד, ולא כל אחד העז לחלוק עליו. לשבחו עלי לומר שהממון והגדולה לא עיוורו עיניו ולא סחררו ראשו. הוא לא העמיד פני אציל ולא שינה הרגליו. כמקודם התעלס בשיחתו והסביר פנים לכל אדם ולא הקפיד ביותר על כבודו ולא ביקש לו ידידים עשירים דווקא.

הוא הוסיף לעסוק בקומבינאציות ונוסף לו ביטחון עצמי, עד שהגדיש את הסאה. בסופו של קוני איילנד (אי קוני) ישנה שכונה מיוחסת בשם „שער הים" (סי גייט). עשירים בנו להם את בתיהם הגדולים לראות שם חיים טובים ונעימים ביניהם לבין עצמם, מבלי תת שם דריסת הרגל להמונים ולהמונם. כי „קוני איילנד" הוא מקום שעשועים עממי, ובימי הקיץ הלוהטים באים שמה המוני הכרך — הנסיעה שמה עלתה אז חמש פרוטות, — לבלות את זמנם ברחיצה, בשכיבה על גבי החולות, בעריכת משתאות וסעודות תחת כיפת השמים. המקום נזדלזל על ידי קרקסאות ותיאטראות ומרזחים ומסבאות ובתי שעשועים פחותים וגסים, וכרוזים העומדים לפניהם ומכריזים בקולי קולות על הנסים ועל הנפלאות שבפנים, כדי למשוך את הקהל. לקוני איילנד יצאו מוניטין לגנאי, כסמל חוסר טעמו וחוסר נמוסיו של הערב רב. וכשהיה גורקי באמריקה ולבו היה מר עליו, לרגל קבלת הפנים הקשה שנערכה לו, ובקר באי וראה את שעשועיו ומשעשעיו, התעוררה בו הנפש המוראליסטית של הרוסי ותארו כמקום תופת, נוה השטן והאנטיכריסט, וכתב חוברת לוהטת זעם קדוש ותוכחה קשה. לא

אכחד שדבריו היו בעיני לא חזון ומשא של סופר נעלה בן העולם הגדול, אלא אמרי תמימות של פרובינציאלי חסר הומור ונטול חוש הבחנה וחוש המידה.

תושבי „שער הים" נעלו דלת בפני זר. הם נתאחדו לחבורה ותיקנו תקנות וגדרים וסייגים. גבול קוני איילנד הוקף גדר גבוהה והוקם בו שער ברזל והעמידו שם שומרים ושוטרים ונוטרים יום ולילה — והם עומדים שם עד היום — שלא יוכלו להיכנס אל השכונה אלא על פי רשיון. היוצא יוצא ללא שאלה, אבל הנכנס צריך להודיע לשוטר אל מי הוא הולך ולשם מה, והשוטר מצלצל בטלפון ושואל אם מכירים הם אדם זה ואם רצוי הוא, ורק לאחר שקיימו מצוַת „וחקרת ודרשת היטב" ולא נמצאה בו כל פגימה ניתן לו האות — החרב הושבה אל נדנה והכרוב פתח את השער והמבקש נכנס אל גן העדן פנימה. והיה זה באמת גן עדן: ארמונות וגנים ושדרות עצים ושלוות השקט. כשם שגדלו ההמולה והצפיפות מעבר לשער, כך שררו בשכונה זו שקט ומרחבים. הרחובות הנקיים ריקים כמעט מאדם, הפרחים מרהיבים את העינים, העצים משרים רוח של מרגוע ואפלוליות ונהמת הים מעוררת הרהורים על חולשת אנוש וקטנותו לעומת איתני הטבע.

וכדי שלא לפתוח שער לשפלי אדם, אלה הדלים בממון, לבוא ולהתיישב שם ולחלל יפיה ושלוותה, גזרו בני השכונה גזרות שונות: אין שתי משפחות רשאיות לדור בבית אחד, אלא משפחה משפחה לבדה; אין בונים בתים קטנים, אלא גדולים ורחבים, ואין מקריבים בית בבית, אלא מניחים שטח פנוי גדול מארבעת צדדיו; ואין פותחים שם חנות או בית מלאכה — המקום מוקדש לעשירים ואין מחללים קדושתו בשחילת חוט במחט או בנקישה בפטיש או במכירת סחורות. כל אלה מובאים מן החוץ, מעבר לגדר, ובתוך הגדר יושבים איתני הכסף ונהנים מזיו השמש ומיפי הים.

שנים רבות היתה תפארת זו נשמרת בטהרתה, והמוני העם היו משתוקקים לבוא שמה, אל העיר הנעלמה. אבל מה שלא תעשה האצילות יעשה הזמן. העשירים נזדקנו והלכו בדרך כל הארץ, ובניהם נשתנה טעמם ונשתנו דרכי חייהם ולא רצו להסתגר עוד בעיירה זו. עיניהם נשאום אל מונטו קארלו ואל סאן רימו ואל סאן סיבאסטיאן ואל קאפרי ואל כל מקום רחוק ומפואר, או אל קאליפורניה ואריזונה.

הארמונות ניטשו עד שנמכרו ונעשו מלונות, ואחד מהם בצרוף מסעדה כשרה לבני יעקב, ויהודים חדרו אף הם שמה ובנו להם בתים קטנים בלי גגים, ואחר כך הקימו להם גם בית כנסת. כך נעשה המקום דימוקראטי יותר. ואף על פי כן עוד היו מוסרות השלטון בידי חבורה קטנה של שיירי האצילים שנשארו עוד בשכונה, ועדיין השער נעול ושוטרים עומדים על המשמר והטלפון מצלצל.

צדה האחד של השכונה פונה אל הים והוא החזית, שם תפסו העשירים את השטחים, והצד שכנגד פונה אל לשון הים, והוא דל, ולא השגיחו בו הרבה והיו שטחיו ריקים ושוממים. נצנצה מחשבה בלבו של מאכס לקנות את המגרש ולהקים עליו רחובות של בתי מעונות ושורה של חנויות. וכבר סידר את כל המספרים בראשו וקבע מראש את הסכומים העצומים של רווחים שירדו לכיסו. אמנם ידוע ידע שעל פי תקנות השכונה אסור לבנות בה בתי מעונות ולפתוח חנויות, אבל — סבר — התקנות הללו עבר זמנן, התנאים נשתנו ובית דין יבטלן. הלך וקנה את המגרש הגדול שעל לשון הים והתכונן להחל ב„פיתוח" המקום. נודע הדבר לשליטי „שער הים" והתנגדו ומחו. תחילה הציעו לפניו ריווח של חמשה עשר אלף דולרים, וימסור להם את מגרשו. אבל ריווח כזה לא נחשב בעיניו — הוא ציפה להכנסה שנתית קבועה שתעשירנו עושר רב. החלה סדרה של משפטים. ראשי השכונה שהיו מגדולי המיוחסים — ויחסים קרובים להם עם השופטים ועם ראשי העיריה ופקידיה, וחומרות המקום נתאשרו בבית דין. מאכס דרש הריסת הגדר והסרת השער וביטול החומרות — ולא השיגם. הוא הוציא הון על עורכי הדיינין שערערו על פסקי הדין והעבירוהו לבתי משפט גבוהים — ולא הועיל. מאכס הפסיד ממון רב ומכר את המגרש בלא מחיר. בינתים הגיעו ימי המשבר של 1929, כשכל המסחרים והנכסים ירדו עד עפר, ונפלו חללים לאין מספר, והוא בנופלים. הוא הוכרח למכור את ארמונו ולסגור את חנותו, ויצא את ניו־יורק והתיישב בעיירה אחת ופתח בה חנות לבגדי נשים, והצליח למצוא בה את פרנסתו. כעבור שנים מספר חזרו השנים לתיקונן. אז פתח חנות שניה במקום קרוב והעמיד בה את קרובו לנהלה, ושוב הוא חי מתוך בטחון וקורת רוח, אך לא מתוך עושר גדול כבתחילה והשאיפות הגדולות עזבוהו.

הרפתקאותיו של אדם זה הולכות וחוזרות בנוסחאות שונות אצל אלפים ורבבות מאחינו. שנות המשבר נתנו לקח טוב לסוחרים הנבונים שלא ימתחו את המיתרים יותר מן הראוי ולא יימשכו אחר חלומות ודמיונות, כי אם לחשוך בימי השפע ולהשקיע כספם בעסקים העומדים בפני פורענויות פתאומיות.

ד

מן הראוי להקדיש כאן מקום לרשימה קלה על התפתחותם הכלכלית של אחינו בארצות הברית.

קשים היו הימים הראשונים למהגרים. נתפרסמה אמריקה כארץ הזהב וסופרו עליה אגדות, אך לא היה כל יחס בין האגדה ובין המציאות. ביחוד בנוגע לאחינו בני העיירות שבאו הנה ולא היה חלקם בין ההרפתקנים היוצאים לחפש זהב במרחקים. כשבא מהגר חדש ושאל את קרוביו מה לעשות — ענו לו: עשה כאשר עשינו אנחנו, היה לפועל או לרוכל. ירא חיים היה לפועל, והנועז נעשה רוכל. ב„חבילה כבדה על הגב ומחרוזת כלי פח על השכם החילותי להחזיר על הבתים ולטפס על המדרגות. על כמה דלתות היה תלוי שלט „לא קבצנים ולא רוכלים" — להם הכניסה אסורה. ילדי הגויים ברחובות הגויים היו משתובבים ומתעללים בירוקים"*. גדולה מאד היתה אכזבתם של המהגרים ויש מהם — אמנם מעטים מאד — שחזרו לארץ סבלם.

הרוכלים היו בני מעמדות שונים. השלב התחתון בסולם זה היה החיזור על הפתחים. מזודת הרוכל הכילה מיני סדקית: סיכות, שרוכי נעלים, ביריות, מסרקות, סכיני גילוח, סבון ותמרוקים פשוטים וזלים. הרוכל היה דופק על הדלתות ומציע את סחורתו. שלב גבוה הימנו היה „הרוכל של הלקוחות הקבועים"** שרכש לו מכירים והיה מביא להם כל הדרוש להם ומוכר בתשלומים לשעורים. שונים מאלה היו „הרוכלים בעלי עגלות הדחף"*** שהיה להם מעמד קבוע ברחוב. למעלה מהם „רוכלי ערי השדה" שהיו הולכים או נוסעים בעגלה מכפר לכפר ומחווה

* מתוך המאמר „גלות אמריקה" ב„המגיד" מיום 25 ביאנואר 1882.
** custom peddler.
*** pushcard peddlers.

לחווה ומכרו סחורתם לקוניהם הקבועים. הרוכלים שהצליחו ועשו הון — ואפילו קטן — פתחו להם חנויות הספקה והיו מוכרים סחורתם לאחיהם הרוכלים החוזרים על הבתים, והסחורה ניתנה בהקפה. החנוונים הללו היו בתקופה הראשונה יהודי גרמניה שהצליחו, אחר כך נוספו עליהם יהודי מזרח אירופה. החנויות ההן נמצאו על פי הרוב ברחוב אורטשארד שבניו־יורק, וברחובות הסמוכים. ועד היום קיימות שם חנויות מסוג זה.

בעל „הון" של עשרה דולרים היה יכול להתחיל במסחר זה. חמשה דולרים שלמו דמי רשיון, דולר אחד — מחיר הסל או המזוודה ובשאר נקנתה הסחורה*. מהגר שבא בעירום ובחוסר כל — היו בני עירו חשים לעזרתו ומלווים לו את הסכום הדרוש לו תחילה בעסקו**.

מי שלא נעשה רוכל היה לפועל. לא שנכנסו בני עמנו אל סניפי החרושת האמריקנית, אלא שיצרו תעשיות משלהם. ביחוד הרבו לעסוק בתעשית המחט: בגדי גברים, בגדי נשים, בגדי ילדים, חלוקים עליונים, פרוות, כובעים וכיוצא בלבושים ובאביזרים. אלו הן המלאכות שעסקו בהן באירופה בצורה זעירה, ופה הגדילון והאדירון. באלה הושקע כאן מרצם של היהודים.

אלפים עשו חיל בתעשיות אלו ורבבות היו קרבנותיהן. כי תעשיה זו נוסדה על „שיטת היזע". אמנם לא היהודים היו יוצרי השיטה — הם אך חיקוה ופיתחוה והביאוה לידי מדרגת ניצול איומה. הפועל היהודי היה עובד בשביל אחיו הקבלן. היצרן היה בימים הראשונים יהודי גרמני, והפועל — יהודי רוסי שבא מקרוב. תחילת עבודתו של הפועל לא היתה בבית החרושת. בין הפועל והיצרן היה איש ביניים — הקבלן. להלה היה בית מלאכה קטן והיה מקבל עבודה מבעל בית החרושת הגדול וממציאה לו. הפועל בא אל איש הבינים. לפעמים נמצא גם קבלן משנה, שהיה ממציא את הבגדים לקבלן ראשון. המשנה היה מהגר בעל נסיון ששהה כמה שנים באמריקה, והוא ואשתו ובניו עבדו בבית. הקבלן המציא לו את האריגים. וטוב שהיה בית מלאכה לראשית נסיון. מהגר שלא ידע כלל את לשון הארץ ומנהגיה — קשה היה לו לקבל משרה בבית חרושת. אהבת בעל בית החרושת, הגרמני,

* היהודים והיהדות באמריקה, ניו־יורק.
** מרדכי זאב רייזין, דפים מפנקסו של ראבי, ניו־יורק.

לאחיו מרוסיה, לא היתה גדולה ביותר. הוא ריחם עליו, על המסכן, והביט עליו מגבוה. זולת זאת היו עובדים בבית החרושת גם ביום המנוחה, ושומר שבת לא נתקבל שם.

בתי המלאכה נמצאו בדירותיהם הקטנות של קבלני המשנה או של הקבלנים, ברובע היהודי. שיטת הזיעה היתה שיטת ניצול, כמוה כעבדות. לא שררו בבתי המלאכה הללו כללים וסייגים, לא היה עליהם כל פיקוח סאניטארי והומני מצד השלטונות. בו במעון דרו ועבדו. עתים היו מקבלים שכר לפי יחידות העבודה, והפועל לא נזקק לנוגש, — הוא בעצמו היה מזרז את עצמו לעבודה מהירה — מהירה ובלתי פוסקת, עד כלות הכחות.

בשנים הראשונות היו דורשים מן הפועל החייט שיביא את מכונת התפירה משלו למקום העבודה — ויום יום היו רואים פועלים עמוסי מכונות הולכים בבוקר השכם אל בתי המלאכה. חלוקת העבודה הגיעה לידי פרוט שאין אחריו כלום, ובשל כך היה כל אחד מוכשר ללמוד את חלק מלאכתו במהרה, כשהוא עומד על רגל אחת. בימי בראשית שלו, כשלא קנה לו את ההרגל ולא היה מהיר במלאכתו, עבד חינם ללא כל שכר. נוסף לכל העקות הללו סבלו מפגע ה„עונות". היתה עונת חוסר עבודה, שנקראה בשם סלעק, והפועל הובטל ממלאכתו והוכרח לבקש לו הכנסה כלשהי, מכל הבא לידו.

ב. ווינשטיין, אחד מעדי הראיה, שכתב את זכרונותיו מן הימים ההם* מתאר מראה בית חרושת כזה במורד העיר ניו־יורק. בחדר הקדמי, על יד החלונות, היו יושבים המתפרים ותפרו במכונותיהם. מן הצד ישבו המכליבים** ועל גבי הרצפה, על ערמות הבגדים, ה„גומרים" שמלאכתם לתפור את הכפתורים ולעשות כל מלאכת ה„גמר". ה„גומרים" היו על פי הרוב נערות צעירות לימים. במטבח עמדו המגהצים, לא צעירים ביותר. כולם היו עובדים מחמש עשרה עד שמונה עשרה שעות ביום, והשתכרו כשלשה דולרים לשבוע כל אחד.

בעל הזכרונות מספר על כומר ליבראלי אחד, ד"ר פארקהורסט, שהתהלך בלוויית רופא להסתכל בתנאי העבודה בבתי מלאכה אלו, והכותב, ווינשטיין, ליוום בדרכם. „נכנסנו — הוא מספר — אל בית

* פערציג יאהר אין דער אידישער ארבייטער באוועגונג, ניו־יורק 1924.
** basters.

מלאכה שתופרים בו כותנות; בבית מלאכה שני — מכנסי ילדים, ובשלישי — מעילי גברים מסוג זול. כל תפר הצטרך לתפור מאה מעילים ליום. עתים היה יושב עד חצות הלילה, כדי להשתכר חמשה־ששה דולרים לשבוע". משם ירדו אל מרתפים, בהם היו ממיינים סחבות ובליות למיניהן. שם עבדו יהודים חרדים, שהיו שומרי שבת, וילדים. ברוב בתי המלאכה לא היו עובדים בשבת, ולפעמים, ביום ששי לפנות ערב, היה בית המלאכה נהפך לבית תפלה. עבודת הילדים היתה אז בתקופת פריחתה. נערות צעירות, גמרניות, ומצרפות כפתורים, היו עובדות משתים עשרה עד חמש עשרה שעות ביום, בתוך צפיפות וזוהמה. הדירות בהן גרו ועבדו, היו חסרות אור ואויר, כתליהן מלוכלכים ושרצו בהם פשפשים, ובית הכיסא נמצא בחצר או במרתף מתחת. קשה היה לישון בבתים בימות הקיץ, והיו משתטחים על הגגות, על מדרגות ההצלה ולפעמים אף על המדרכות ברחוב.

שנים עברו עד שנתעוררו השלטונות לפקח על תנאי העבודה ועד שקמו האיגודים המקצועיים ולחמו את מלחמתם. בשנת 1892 הוציא וועד הבריאות בניו־יורק איסור על פועלים, שאינם מבני המשפחה, לעבוד בבתים פרטיים. מארגני האיגודים המקצועיים הראשונים שמבין היהודים היו בעלי נסיון — מבשרם חזו ובעצמם עברו את כל מדורות הגיהנם של בתי הזיעה. אחר כך נתמנו מנהלים לאיגודים.

לא כאן המקום להרצות על המלחמות הקשות שנלחמו האיגודים לשפר את תנאי העבודה. הפוליטיקנים, פקידי העיר והמשטרה עמדו לימין המנצלים. המלחמה היתה עזה ורבות סבלו הפועלים, עד שגדלו האיגודים המקצועיים ועצמו ורב רכושם וכוחם, ומעט מעט הושבחו התנאים, וכיום נתאפשר לו לפועל לחיות חיי אדם ומובטח הוא לעת מחלה וזקנה.

העובדות שהורצו כאן יבשות הן — אבל מאחוריהן הוצנעו אלפי טראגדיות של בני אדם סובלים, מאוכזבים, הרוסי גוף, מעוני מחסור, שחלומותיהם התנפצו אל סלע מציאות מרה ואכזריה. כי בין הבאים, הבורחים מאימת פרעות ורדיפות, היו גם אידיאליסטים טהורים ששאפו לא רק ללחם ולבגד, לעצמם ולמשפחותיהם, אלא גם לשפר את עולמם ועולם חבריהם, בני האדם, במלכות שוויון ויופי ויחסים אנושיים ומידות נעלות. באו חברי „עם עולם" שבקשו להתחיל חיים חדשים

במושבות שיתופיות, ללא מנצלים ומנוצלים; באו צעירים שחשקו בלמודים, כדי לזכות לפרופיסיות חפשיות — ברוסיה הניאתם הממשלה מהשיג את מטרתם. כשהגיעו אלה לאמריקה הוכרחו לעבוד עבודה המפרכת את הגוף. אף הם נעשו „ידים עובדות" ככל המהגרים, והמשוררים אשר ביניהם שפכו את לבם המר בשירי יגון על גורלם, ועל גורל כל המעונים והמדוכאים. בשירים אלה הובעו רגשות רבבות מהגרים שצער המשוררים היה צערם. המגהץ של מוריס רוזנפלד, שדמעותיו נפלו על המגהץ, והתפר היושב על יד מכונת התפירה יום ולילה, ואינו זוכה לראות את בנו הרך כשהוא ער — כי בצאתו לא התעורר עדיין הילד משנתו ובשובו שכב הילד לישון — כל הקינות הללו היו צער הרבים ונגעו עמוק ללב הקוראים והשומעים.

תקומת המהגרים והתרוממותם משפלות מצבם, השתדלותם להסתגל לתנאי הארץ ונסיונותיהם להכנס לתעשיות חדשות להם ולעלות בסולם החברה — כל אלה הם הימנונות לכשרונם של בני עמנו, חזיון שאין כמעט דוגמתו. רבים מאד מן המהגרים, ובזמננו רובם המכריע, יצאו מאפלת העוני לאור האמידות ומעבדות לחירות וסללו להם דרכים בחיים.

ה

עליה בכלכלה — לא דבר קטן הוא. אמנם בימי המלחמה, כשגדל הביקוש על ההיצע, והיה זה „שוקם של המוכרים" — היתה העליה קלה. לא כך בימים נורמאליים, ביחוד במקצועות היהודיים. בהם, ביחוד, גדלה ההתחרות, ולעיתים במידה אכזרית שהיתה ממוטטת את כל המקצוע.

מקצוע יהודי, או המקצוע היהודי, הם עסקי המחט. כלומר: תעשית הבגדים המוכנים. הרוצה להצליח בזה צריך לרכז את כל מרצו וזמנו והרהוריו במסחרו זה, ללא שעור וללא שיור. רבים החלו במחשבה על ה„עליה" בראשית בואם. עוד לא הספיק המהגר השאפן ללון שני לילות בעולם החדש — וקרובו העמידו בבית החרושת לעבוד את עבודתו. והוא חי בצמצום וחשך ממשכורתו הקטנה וקנה כרטיסי ספינה בתשלומים לשעורים ושלחם לאשתו ולבניו, וכשבאו היו בניו לעזר לו, לאחר שעות הלמודים בבית הספר. הוא שכח

תפילת שחרית — עליו היה למהר אל בית החרושת, ולא התפלל מנחה ומעריב מרוב עייפות. עליו היה להתענות כדי לעלות, לעבוד הרבה, ולחשוך כל פרוטה ולחכות לאפשרות לצאת לרשות עצמו כבן חורין ולהתחיל ב„תעשיה".

וכשהגיעה השעה הכשרה ופתח את בית חרשתו היה מכניס שמה את מיודעיו מבני עירו, המהגרים החדשים, ובהכרח נעשה להם נוגש, כדי להספיק לקוניו את ההזמנות במועדן. המכשולים במקצוע זה היו עצומים: הזמנות פתאום, הזמנות גדולות, וימי בטלה ארוכים אחרי כן; שנויי אפנה, על בגדי גזרה זו רבו הקופצים ועל תבניות אחרות אין דורש, וסחורה זו מונחת כאבן שאין לה הופכים. הכל תלוי במזל של צורה מצליחה, מעיל נשים שמשך את הלבבות. בעל התעשיה חייב לבדוק את נוסחאות הבגדים של מתחריו, לשלוח את קובע הנוסח שלו להתבונן בחלונות הראווה של החנויות הגדולות והמהודרות, ולחקות נוסח בגד בשנוי קל לשם מקוריות. ואף המעשה הזה כולו עומד על ספיקולאציה. אפשר שידרשו תבנית זו ואפשר שאשה לא תשים לב אליה. ומי זה הנביא אשר ינחש את תהפוכות טעמן ושגעונותיהן של הנשים? בקצור: המייצר היה מהלך על קרח דק, העלול להישבר.

גם מכירת הבגדים אינה ענין שקל להולמו. המכירה החשובה ביותר היא לבאי כחן של החנויות הענקיות, וצריך לקנות את לבם. במה קונים את לבם? סוגיה קשה היא. כשאחד מבאי כח חנות גדולה בא לניו־יורק לקנות, בעל התוצרת חייב, לפי המנהג, לשעשעו בארוחות דשנות ובמשקאות טובים וחריפים, ובכרטיסים אל קלובי לילה ואל תיאטראות, והיצרן חייב להשתתף עמו בכל אלה — אף כי הסביאה לו לזרא (באי הכח נכרים הם וגדול כחם בשתיה, לא כן יהודי שאינו בקי במסכת משקין) ואחרי כל אלה מקפיד הממונה על הקניה שירכוש את הסחורה בזיל הזול — הרי יש גבוה מעל גבוה והוא בודק אחריו.

על כן דרך הסוחרים ובעלי התעשיה הזאת היא בעליות ובירידות. עונה טובה כי תבוא — ואז הוא מגדיל את ייצורו, שוכר לו מקום עבודה גדול יותר על פי חוזה לכמה שנים, קונה מכונות חדשות ומודרניות יותר, מעמיד מספר גדול של „מוכרים" המבקשים לקוחות, והוצאותיו תעלינה כפל כפלים. והנה באה העונה החדשה, שניה,

והמכירה מועטת והרווחים קטנים, אז לא יוכל לעמוד בהוצאותיו הגדולות, שאין ביכלתו להפחיתן פתאום.

כך הוא מהלך בשביל של אש ושלג, ורק אם חכם גדול הוא ורואה את הנולד, הוא משקיע ריווחן של השנים הטובות בעסקים בטוחים יותר ויש יציבות למעמדו, אך אם הוא אץ להעשיר הריהו מועמד לירידות פתאום.

ו

התופעה ההדורה של עליה כלכלית, ועמה כמובן עליה חברתית, תוארה לא פעם בספרות האידיש ואנגלית־יהודית. אב. כהן, מי שהיה עורך העתון היומי לפועלים „פארווערטס", צייר תמונה נאמנה של מהגר עולה במקצוע המחט, בספרו שקנה לו שם באמריקה „עליתו של דוד לווינסקי"* — אדם צעיר שבא לאמריקה בשנת 1885, ימי ההגירה הגדולה, והביא עמו ארבע פרוטות, וסופו שהגיע למעמד גבוה בין יצרני מעילים וחליפות נשים, ורכושו עלה למיליונים. כשבא לאמריקה הלך בדרך הכבושה: נכנס לרוכלות, חזר על הפתחים, עבר לרוכלות בעגלת דחף, ועמד בשורה עם שאר רוכלים והכריז בקול על ה„מציאות" שהוא מוכר. אחר כך הניח ידו מן המסחר ונעשה תפר בבית חרושת של מעילי נשים, ויצא אחר כך לרשות עצמו ופתח בית חרושת משלו בסכום מצער, ונתעלה מפרק לפרק עד שנמנה עם גדולי התעשיה הזאת בניו־יורק. המספר הוא נאמן מאד למציאות. בריאליזם חי ובידיעת פרטי הפרטים הוא מצייר את הטיפוס והעליה משלב לשלב. ספר זה עשוי לשמש ביוגראפיה כנה להרבה „עולים" — כי אף העליה נעשתה אחר כך שיגרה והולכת היא בדרך כבושה. בהמשך הסיפור אנו חשים בשנויים ובחליפות הבאים בנפש הבחור, בחור ישיבה תמים דרך ושומר מצוה, כיצד נפגמת תמימותו עד שהוא פורק מעליו עול הדת ומנהגי ישראל וקונה לעצמו לשון חדשה והשקפת עולם אחרת ונימוסים אחרים והוא נעשה „אמריקני".

ספרו של שלום אַש „הדוד מוזס" אינו מפורט ואינו מקיף כל כך ואין מרגישים בו את הריאליזם החריף של אב. כהן, שנתנסה בעצמו

* Cahan, Abraham, The Rise of David Levinsky, Harpers, New-York, 1917.

בעבודה בבית חרושת ושכן כל ימי חייו במחנה הפועלים, ושיתף עצמו לחייהם ולסבלם — ואף על פי כן אין לפקפק גם בריאליזם של אַש. „דוד" זה, מהגר מקוזמיר, כשנתעלה במצבו נעשה פטרונם של בני עירו, וכל הבא משם, כשהוא יורד מעל הספינה, מוליכים אותו מכיריו וקרוביו ישר אל בית חרושת זה. בני קוזמיר נעשים תפרים ומגהצים ועוסקים בשאר מלאכות המחט בבית החרושת הגדול של ה„דוד", בן המולדת שעלה לגדולה. היחסים שבין המעביד והעובדים הם אינטימיים, קרתניים ותמימים. כולם עובדים ומוצאים לחמם מעבודתם אצלו, על כן הוא שר וגדול ביניהם, מפרנסם ופרנסם, ואין מעז לומר דבר כנגדו — לפחות בפניו, והוא עולה ועולה בשלטונו ובאפיטרופסותו. הוא קונה „קרקע" לבית קברות לבני עירו ומקים בנין גדול ונאה לבית תפלה להם. בקצור: הוא נעשה מנהיג*.

אלה הם שני ספורים. מעט מהרבה. אף סופר צעיר מארץ ישראל, פינחס פלאי, נסה כוחו בסיפור קצר על עולה כזה בצורה מודרנית יותר ומתאמת לתנאי החיים בזמן הזה — הסופר שהה זמן מה באמריקה והסיפור מעיד שהוא לקוח מן החיים שראה והכיר מקרוב. אם לפני ארבעים שנה היה המצליח היהודי בא משורות הייצרנים במקצוע המחט — בימינו אלה חדרו היהודים לענפי תעשיה ומסחר חדשים והמצליחים מרובים והמקצועות מגוּונים ודרכי העליה מסובכים יותר. מצליח זה של פלאי** מייסד לא בית מסחר אחד, אלא שורת בתי מסחר בצביון אחיד ובסדר אחד ברחובות ובשכונות שונות שבעיר גדולה או בערים שונות — פירמות ארציות ענקיות.

ז

כמעט כל הספורים הללו טראגיים הם. העושר הוא „המולך" הדורש את קרבנותיו. ההצלחה היא חומרית בלבד — נאסף רכוש בעמל,

---

* אנקעל מאזעס, יצא במקורו באידיש וניתרגם לכמה לשונות.

** „אור וצל" בשנתון דבר שנת תשי"ג. המסופר הוא באהרן ליט הפותח שורה של חנויות מכולת בערים שונות, כולן עשויות במתכונת אחת, והוא בעצמו קונה את הסחורות בכמויות עצומות ואורזן בקופסאות ומצליח ועולה גם בממון וגם בכבוד החברה. בספור ריאליסטי קצר זה נרמזו גם השנויים שבאו ביהודי פשוט זה בדרך ההסתגלות לחיי הסביבה ולמעמדו החדש, הסוף הוא טראגי, כרגיל בספורים.

באימוץ כל הכחות, בריכוז כל המחשבות, בניצול כחות בני אדם, ובהיסח הדעת מכל שאיפה אחרת. עברו שנות הפעולה המרוכזת ונערם הרכוש הגדול. ימי השאיפה אל הרכוש ואל הכוח, ימי הטיפוס והעליה — היו ימי תסיסה, ימי נצחונות, ימי ציפיה להישגים גדולים, להתדמות אל אדירי התעשיה, אשר העתונים מלאים פרטים על ארחות חייהם, על אימרותיהם, ועל עצותיהם בעניינים העומדים ברומו של עולם הכלכלה או הפוליטיקה. לאחר שהגיע המהגר אל שיאו בהצלחתו, הריהו מוסיף לעבוד על פי שיגרה ועל פי הכרח, על ידי דחף התנאים וההמשך, ללא להט פנימי. אז יש אשר יביטו המצליחים לאחור לעשות את חשבונם — ויראו כי השתכרו בחומר והפסידו ברוח, כי ברוצם אחר עשרם אבדו להם בדרך חפצי יקר, שאין להם חליפים. הם מצאו רכוש ואיבדו את הנפש. ריקנות גדולה מאיימת עליהם. הם עלו וניתקו מעולמם הישן, מרעים ומידידים ומחברה וממנהגים שנהפכו להם לטבע, ולא התערו בחברה החדשה, ולא רכשו להם את מנהגיהם החדשים עד כדי נוחיות בעשייתם, והרי הם בודדים וגלמודים. אם ישא המצליח אשה, ובגיל מאוחר, כי בגילו הצעיר היה טרוד, אין קשר רוחני בין בני הזוג, כי בתתם את אונם להונם, אבדה להם רוח העליצות ושמחת החיים וכושר האושר בחיי משפחה. ויש שמצליח מקנא בחבריו הישנים, אלה שנשארו בדלותם, העניים היודעים מתק חיי בית ונועם אהבה וכבוד בנים, והוא מכר את נשמתו לעגל הזהב שחשב שירכב עליו, ולאמתו של דבר העגל רוכב עליו.

כך הם חיי המתעשרים היהודים בספרות. במציאות אין רוב העשירים אומללים כמתואר. כי לא כאירופה אמריקה. באירופה ערך גדול למסורת וליחוס משפחה ומתעשר חדש מעלים את מוצאו ומסתיר את עברו הדל. באמריקה הדימוקראטית צמחו בני אדם מתחתיהם ועלו בכחם ובעוצם ידם ועל זה תפארתם. זכות אבות „היא מנת חלקן של נשים אצילות" — אבל בחברה חשוב „יחוס עצמו" והעולה משפל המדרגה מתגאה בהצלחתו, ובכל השכבות מעריצים את האדם שהתרומם. אם תפתח בשיחה עם אדם שעלה לגדולה — יספר לך מתוך גאווה והנאה את תחילתו הדלה, ואף יגלה את הדבר בקהל בנאומו, והקהל שומע ומוחא כפים כאומר: זהו האדם הראוי לתהילה! וגם ה„בדידות" הגדולה היא פרי הסופר. אדם רוצה לחיות וליהנות

ונפשו עשויה מראשית היווצרה להתכשר לתנאים ולמצוא ענין. המצליח והמתעשר אינם יחידים בעולמם — הם מוצאים להם אחים ורעים למדי שעלו מאשפתות לשבת עם נדיבי עם והם מהווים חברה. אף העסקנות הציבורית היהודית העצומה מספקת נפשם של המצליחים כמה וכמה סיפוקים: טרדה מהוגנת, פעולה לטובת הכלל, הקמת מוסדות לתפארת, מעמד גבוה, כבוד וגדולה ושררה, וכיוצא באלו. כמעט שאין לך אף ספור אחד על גבורים כאלה, שאין בהם תאורה של עסקנות, וכל אחד מהם נעשה אב ופטרון לבני עירו ועדתו. ואם למרות כל אלה מזעזעת טראגדיה את נפש הגבור — זוהי טראגדיה ספרותית, סערת נפש בצלוחית של דיו, תבלין לרבוי הענין ולסבך המאורעות ולגיוון העניינים, ואולי גם לסיפוק נפשו של הקורא שלא יקנא במצליחים ויראם כמסכנים הראויים לרחמים, בעוד שהם נהנים מן החיים.

פרק עשרים

ר׳ ישראל מ״ץ — חובב הספרות

בשנת 1925 ייסד ישראל מ״ץ, איש תעשיה מניו־יורק, קרן מיוחדת לסופרים עברים מכל הארצות הזקוקים לעזרה, אם מחמת מחלה או זיקנה או כל סיבה אחרת שהיא. חברי משה הלוי היה מזכיר הקרן ומילא חובתו באמונה. המזכיר מת שלא בעיתו, בשנת 1936, ונבחרתי במקומו לאחד הנאמנים, וזה כעשרים שנה משמש אני בוועד. המייסד נפטר בשנת 1950 (כ״ג בשבט תש״י), אבל הקרן קיימת, כי מקבלת היא את הכנסתה השנתית מרווחי בתי החרושת שייסד המנוח.

מה הניע את מ״ץ ליצור קרן זו? בתפוצה אחרת, כגון ברוסיה או בפולין, היתה שאלה כזאת שלא במקומה. שם נמצאו חובבי ספרות עשירים שהיו מוכנים לבוא לעזרת אנשי הרוח, אף כי מספר החובבים בעלי היכולת היה מעט מאד, ונחשבו כיוצאים מן הכלל. אבל באמריקה הספרות העברית היא כנטע זר ומוקיריה מעטים ודלים. רבים מבני בריתנו בארצות הברית עשירים מופלגים הם, והם מעניקים מיליונים למוסדות צדקה יהודיים וכלליים ואף למוסדות לימוד והשכלה אמריקניים, אבל הספרות העברית נכריה להם ולא ידעו אפילו על קיומה. עשירים שיתנו דעתם לספרות העברית אינם בנמצא כמעט, וישראל מ״ץ היה יוצא מן הכלל, ומבחינה זו היה איש מופת, יחיד בדורו (א. שטיבל החל פעולתו ברוסיה).

אמנם ההון שהקדיש מ״ץ לקרן צנוע היה — שלשת אלפים מניות מבית חרשתו שערכן הנומינאלי היה מאה אלף דולרים, ורווחן השנתי מוקדש לקרן הסיוע. הריוות מגיע לחמשה עשר אלף דולרים לשנה, בערך. אם לא הספיקה ההכנסה לצרכי העזרה הדרושה — היה המנוח מוסיף מכיסו; ואף כיום, לאחר מותו, נוהגים היורשים למלא את החסר. לא אוכל לשפוט אם היה הסכום הניתן גדול או בינוני ביחס למצבו

של המייסד, אבל לא סך הממון עיקר, כי אם המניעים ורחשי הלב המלווים את המעשה. והמניעים היו טהורים ונעלים, ומן הראוי לספר דבר מה מחייו ומקשריו הרוחניים של מ״ץ עם יוצרי ספרותנו החדשה.

*

הוא נולד בקאלוואריה של ליטא בשנת 1869 ונתחנך בבית טובים, במשפחה מיוחסת משושלת רבנים וגאונים. עודנו צעיר לימים נמשך להשכלה ולחיבת ציון ונזון מספרי גדולי יוצרינו בתקופה ההיא והעריצם. בשנת 1890, במלאת לו אחת ועשרים שנה, בא לניו־יורק והחל להתכונן לבצר לו מעמד בעולם החדש. הוא נכנס ל״קופר יוניון״ ללמוד בו קורס מסחרי ונעשה רואה חשבון. עשר שנים לאחר זה נעשה שותף לבית מסחר סיטוני למוצרים כימיים ולסחורות בתי מרקחת, והצליח. עברו שבע שנים ויסד בית חרושת לתרופות נגד עצירות, ולא עברו ימים מועטים ומוניטין יצאו לתרופה, ומכירתה נתפשטה בכל ארצות הברית הגדולות. עתה קיימים סניפים לבית החרושת גם בקאנאדה ובאנגליה.

כאמור השפיעה עליו הספרות העברית בימי נעוריו והיה למשכיל מן הטיפוס המעולה. האידיאלים הלאומיים נבלעו בדמו ולא רפו בכל ימי חייו — חוץ מבתקופה אחת קצרה — ובכל המסיבות, אף במסיבות העושר שאינן יפות לשאיפות רוחניות. הסופר העברי שצד את לבו ומשכהו בעבותות אהבה והערצה היה פרץ סמולינסקין. ואין זה פלא. רפ״ס היה בשעתו הנערץ בסופרים. שטף לשונו והאש העצורה בעצמותיו ואהבתו הגדולה לעם ישראל ולשפתו והטפתו הלוהטת לתיקון חיינו — הדליקו את השלהבת הלאומית בלבות בני הנעורים. מ״ץ בלע את דברי מורהו הגדול מתוך להיטות יתירה ומתוך התרוממות נפש. בימי השכלתו היה מ״ץ חדור שאיפות נעלות ומרחף בעולם עליון. עמודים מכתביו של סמולינסקין היו שגורים על פיו ויכול היה להרצותם בעל פה, וכל מלה נתלוותה רגשים עמוקים.

פעם — בשנת תש״ג — כתב מאמר על ״השפעת סמולנסקין על בני דורו״*, ודבריו משקפים יפה את דור ההשכלה, ביחוד עצמת הרושם שעשה סמולינסקין על בני הנעורים:

* בצרון, ירחון, אדר תש״ג, ניו־יורק.

„לא קם כמוהו סופר עברי בימיו, שהשפעתו היתה כל כך גדולה על בני דורו. אלה שקראו את כתבי סמולינסקין בעודו בחיים לא התיחסו אליו כאל סתם סופר בעל כשרונות גדולים, שספוריו ומאמריו נקראים בעונג ובשעשועים. המה הביטו אליו כאל גבור לאומי, עומד בראש מחנה ישראל ומפקד צבא מלחמה, ושחייליו נכונים ללכת אחריו בכל אשר ילך ולעשות כל אשר יצוום.

„זכורני בעודני נער בעיר מולדתי בליטא, פגשתי פעם ברחוב את חברי. ראיתי כי פניו אינם כתמול שלשום, כי איזה דבר לאט מציק על לבו. הוא עמד לפני בברכים כושלות, ולבסוף אמר: השמעת כי סמולינסקין מת? — לא האמנתי למשמע אזני ועוד קויתי כי אפשר שאין יסוד להשמועה המבהילה הזאת, אבל כשאמר לי כי ראה זאת בעיניו זה עתה ב„המליץ" הייתי כהלום רעם והעולם חשך בעדי. כאניה בלב ים היינו בעינינו. מה כחנו ומה גבורתנו עתה, אמרנו, אחרי אשר גבורנו הנערץ שלחם את מלחמותינו נפל חלל".

*

רבבות משכילים ורומנטיקאים שנתחנכו על ברכי הספרות העברית בתקופת סמולינסקין ומאפו ויהודה ליב גורדון הגיעו לארצות הברית. אף הם העריצו את הסופרים ההם. אף הם נשאו בלבם שאיפות נעלות. מה קרם בארץ החדשה? הנשארו נאמנים לאידיאלי ימי הנעורים? לא ולא. ברובם נשתקעו במלחמת החיים הקשה ואש אהבתם לספרות העברית דעכה אט אט וכבתה וגזה יחד עם שאר חלומות הבחרות. הם היו לריאליסטים הבזים ל„בטלנות" ול„הזיות". עיתים באה הרומאנטיקה לפקוד את נפשם, כגון בשעת פגישה עם „משכיל" אחר או כשנזדמן להם ספר ועיתון עברי, אבל כעבור רגעים הוסח הדבר מן הלב ונשכח. אבוד אבד חלק גדול מן המשכילים במהומת החיים, אלה לרגל מצוקתם ועבודתם הקשה וקוצר רוחם, ואלה לרגל עלייתם והצלחתם — כי העושר אויב גדול הוא לחיי הרוח, גדול מן העוני. המשכילים שהעשירו נספחו אל בני מעמדם החדש, שהיו עמי הארץ גמורים, ורדפו אחר ההון, ואם שבעו הון — אחר הכבוד. וכבוד יתנו להם מוסדות גדולים, שפוליטיקנים מעורבים בהם, ומה הכבוד אשר יתנו להם קומץ משכילים עניים, שבלים בודדות ורפות? רק מעטים מאד נשארו נאמנים לאהבת נעוריהם.

במידת מה קרה כדבר הזה גם את מ״ץ בראשית ימיו באמריקה. הזרם סחפו — זרם החיים הזורים, לבטי ההסתגלות ועמל רכישת הידיעות הדרושות למלחמת ההתערות הכלכלית. כל אלה בלעו את כל כוחותיו. אידיאלי הנעורים נדחו ונשכחו. מ״ץ לא ידע אז על המתרחש בעולם ספרותנו ולא קרא את כתביהם של ענקי הרוח שלנו, את אחד העם וביאליק. אם ראה במקרה עתון עברי או ספר חדש ועיין בו קצת — היה זה זר לרוחו. הוא נתחנך על המליצה השוטפת והנשגבה של סמולינסקין ומאפו, ולשונם הפשוטה של הסופרים החדשים נדמתה לו כמעשה וואנדאליזם רוחני, כחילול הקודש. „השתוממתי על המראה — כתב מ״ץ — כמעט נקעה נפשי מהשפה העברית (החדשה — צ. ש.) אשר הסירו את עדייה מעליה ויציגוה ערומה״*.

אך במקרה הושב הבן הנידח אל אהבתו הראשונה. המקרה היה — בואו של ברייגין לניו־יורק. לא כסופר עברי אחר בא ברייגין אל ארצות הברית — קול תרועה גדולה הקדימו. העתונים היהודים רגשו והפליגו בשבחו, והציונים כבדוהו כבוד גדול ונערכו נשפים וקהל גדול בא לשמוע את דברי הסופר ומקלסיו. לשמע השם ברייגין התעורר גם מ״ץ מתרדמתו. מפני מה?

שמו של ברייגין היה קשור בסמולינסקין. כשמת בעל ה„שחר״ היו מ״ץ וחבריו המשכילים נדכאים מאד. „כהלומי רעם היינו — תאר מ״ץ את האסון, — היתכן כי איש אשר החיה רבבות צעירי ישראל ימות וירד לשחת? הן זה עתה קראנו את דבריו החוצבים להבות אש... כבודו גדל ויקר בעינינו אחרי מותו פי שנים״**. בשעת תוגה זו הופיע ב„המליץ״ ספורו של ברייגין „גסיסת הסופר״, שבו צייר ברייגין את רגעי חייו האחרונים של סמולינסקין מתוך יופי וחיבה ועדנת רגש. הדברים הסנטימנטאליים ההם חדרו ללב מעריצי רפ״ס. מ״ץ קראם ונחקקו בלבו. עתה, בקראו בעתונים על בוא מחבר הציור ההוא נתרגש ובא לשמעו.

וברייגין עשה עליו רושם גדול. יופי גדול היה נסוך על פניו העדינים ונימוסיו היו אציליים ומלות תפארת ורוממות גלשו מעל לשונו. הוא היה התגשמות הדיוקן של סופר ואיש הרוח, כפי שהוא

* רחשי קורא עברי, התורן, ירחון, שנה תשיעית, חוברת ח׳, תרמ״ג.
** בצרון, ירחון, אדר תש״ג, ניו־יורק.

מצטייר בדמיון הקוראים הרומאנטיים. הוא קנה את לבו של מ״ץ. מאז מצא מ״ץ סופר להעריצו.

בימים ההם, בימי מלחמת העולם הראשונה, בא אליעזר בן יהודה עם בני משפחתו לניו־יורק והמשיך בעבודתו, בחיבור מלונו, מלון הלשון העברית, בחשאי, בתוך כתלי המדור היהודי של הספריה העירונית המרכזית. לבן יהודה מלאו אז ששים שנה ונתעוררה תנועה להגיש לו תשורה עממית, לבנות לו בית בירושלים. נוסד וועד, ומ״ץ היה לגזבר הוועד (ברייגין היה יושב ראשו), לאסוף את הסכום הדרוש. הוא עשה מלאכתו באמונה ובהתלהבות. הוא סידר משרד ומינה מזכיר ושילם לו שכרו מכיסו ובעצמו הקדיש הרבה מזמנו לכך, ועלתה בידו להשלים את תפקידו. הסכום נאסף במלואו.

מאז החל מ״ץ להתענין יותר בספרות העברית ולבקש דרכים לשלם חובת לבו. הוא בא לווינה והשתדל למצוא את אלמנת סמולינסקין וסיפר לה כמה העריץ את בעלה, וכי יצירותיו ידועות לו לפרטיהן, עד כי יקל לו להרצות בעל פה עמודים מהן. האלמנה שמעה וחיתה רוחה. היא היתה אשה משכלת, אף כי לא ידעה הרבה עברית. היא הכירה את הספרות האירופאית ובעלה היה, לפי דבריה, נועץ עמה על התפתחותם הנפשית של גבורי ספוריו. האלמנה מסרה לו דורונות שיקרו מאד בעיניו, כגון מכתבי סופרים ומכתבים שכתב אליה בגרמנית קודם נשואיהם, וכן טליתו וצילומיו שנצטלם עם ידידיו הסופרים, והעיקר: כתבי ידו.

כתבי רפ״ס, כתובים בעצם ידו! הוא התבונן בהם ביראת הכבוד ומתוך חדוות נפש, כהתבונן מוקיר אבנים יקרות ביהלומים יקרי מציאות. המלים הצהילו לבו והסגנון הנמלץ נסך עליו שכרון. בין הכתבים מצא פינקס כיס שסמולינסקין היה רושם בו כלאחר יד שרטוטים שונים לזכרון. האותיות היו מטושטשות והדברים נכתבו בקטעים, לשם זכרון בלבד. מ״ץ השתדל לפענח את צפוני הפינקס. הוא מצא שם כמה שורות שהכילו תלונה מרה על סבלו החומרי של הסופר העברי:

„כל כותב עברית יש לו שטר חוב על כל ישראל, וכולם ערבים לו בעד הנזק הרב אשר הסבה שפת עבר לו... כי תראה מחבר והיה ראשית דברו: לולא כתב בשפת עבר... האכזריה הזאת הורגת אנשים

בראש חוצות, ואם פלא הוא כי יפחדו ויגורו ממנה אלה אשר חיים יחפוצו".

הדברים האלה נגעו בלבו כאש צורבת. הזהו גורל הסופר העברי המקדיש את חייו לאושר עמו? האין לאל ידו לתקן את המעוות, אף במעט?

מאז היה מצב הסופרים העברים ראש דאגתו, באלמנת רפ"ס תמך כל ימי חייה ללא הפסק. תמונת סמולינסקין היתה תלויה על קיר ספרייתו והתבונן בה מתוך הערצה, וכשבא סופר או משכיל עברי לבקרו הסב את השיחה אל סמולינסקין וכתביו וכשרונו ואהבתו לעמו. וכשנוסד וועד להוציא את מאמרי סמולינסקין בארבעה כרכים — מאמריו שהיו מפוזרים ב„השחר" — תרם מ"ץ תרומה גדולה והספרים הופיעו בארץ ישראל.

הוא חזר אז לקרוא בספרות העברית — „התורן" הופיע אז בניו־יורק בעריכתו של י. ד. ברקוביץ ושמריה לווין, וברייזין הרבה לכתוב בו, — והרהר מה יוכל עשות לטובת הסופרים הסובלים. בהקדמתו לספר אגרות סופרים עברים שיצא על ידיו בעריכתו של הד"ר מרדכי זאב רייזין כתב מ"ץ:

„כשאנו מסתכלים באספקלרית המכתבים של הסופרים נוכל להציץ לפעמים גם בקלסתר הדור שבו חיו. אלה בני הדור של תקופת ההשכלה, שהעניות ניולתה גם אותם, ולמרות זה לא ידעה גבול שאיפתם למלה עברית, לספר עברי או לעתון וירחון עברי. כמה נפלא היה החזיון של צעירים אשר התחברו לאגודה אחת ובפרוטותיהם האחרונות אספו את הסכום הפעוט של חמשה רובלים, כדי לחתום על „המליץ" או „השחר", וכל אחד חכה עד בוא תורו לקבל את הגליון, אשר בעודו בכפו בלעהו...

„ולמרות העוני והלחץ החומרי של אותם הימים שסבלו הסופרים והקוראים גם יחד, לא היו ימים טובים לשפה העברית כבעת ההיא. הצעירים הביטו בהערצה אל הסופרים, ביחוד אל אלה שהטיפו לציון וללאומיות, וראו בהם גבורי מלחמה, והשפה העברית היתה בעיניהם קודש קדשים. זכות מיוחדת נתגלגלה לו למי שהיה לו בביתו ספר עברי מקנת כספו. אחר אשר קרא ושנה בו בעצמו כנפשו שבעו, זיכה

בו את הרבים, עד שבטרם שוב הספר לבעליו נקרעו העלים לגזרים ולא נשאר ממנו שריד ופליט"*.

אם אפשר למסור במלים רחשי נפש ועצמתה של חיבה — הרי הם נשקפים בקטע זה. המלים „קדש קדשים" אינן דברי מליצה. ומתאר אני לעצמי את אשר ירגישו סופרים עברים בזמננו כשיקראו את הדברים האלה. היש לנו קוראים נאמנים ומסורים כאלה היום?

כאמור לעיל התחבב ראובן ברייניז על מ"ץ מאד. הוא מצא סופר כנפשו. אף לשונו היתה קלה וצחה ונשאר בה עוד ריח מספרות ההשכלה. ברייניז נמצא כעבור זמן במצוקה, כי היה במשך הזמן לעורך „התורן" שהוצאתו עברה לציונים, אבל התעניינותה של ההסתדרות הציונית פחתה והפסיקתו. אז בא מ"ץ וצרף לו שנים מרעיו המשכילים העברים ויסדו חברת „ספרות" לאפשר לברייניז להוסיף ולהוציא את „התורן" כירחון. הרבה השתדל בתמיכת הירחון ואף כי קוראיו היו מעטים ואיכותו לא טובה ביותר לא הפסיק מ"ץ תמיכתו.

אז יסד את ה„קרן" ונתפרסם בדרך כלל כאוהב הספרות העברית ופנו אליו מכל צד, ומעולם לא השיב ריקם פני סופר עברי ועזר לו להוצאת ספריו.

באו ימים וברייניז התקרב אל השמאליים ונסע לרוסיה וכשחזר משם כתב מאמרים והרצה הרצאות בשבחו של השלטון הקומוניסטי ובמצבם המשובח של היהודים, ולא הזכיר את דיכוי התרבות העברית ואת מצבם של הסופרים העברים. שבחיו ושתיקתו גרמו לידי התמרמרות גדולה והעברים עזבו את ברייניז ונשאר בודד ואומלל. אבל גם בימים הרעים ההם היה מ"ץ נאמן לו, — ואף כי ידע את חטאיו הגן עליו בכל כחו:

„ראובן ברייניז — כתב בהקדמתו ל„אגרות סופרים עברים" ברגש רב — אהב אהבה עזה את השפה והתרבות העברית, אשר להן הקדיש את כל כחו ומרצו עד יומו האחרון. ואם אני מספר בשבחו של ברייניז הוא לא מפני שלדעתי היו כל מעשיו אמת וצדק, ואין עולתה בו. כולנו בני תמותה עוברים בעירות קלות כחמורות באונס וברצון, ואין אדם צדיק בארץ אשר יעשה אך טוב ולא יחטא. אבל אם נתן רשות

* אגרות סופרים עברים, הוצאת ישראל מ"ץ, ברוקלין ניו־יורק 1947.

למשחית לסקול באבנים כל תלמיד חכם שנמצא רבב על בגדו נהיה מתחייבים בנפשנו".

את אשר עשתה ה„קרן" באמצעיה המצומצמים לטובת הסופרים והספרות יודעים אך מעטים, כי עשתה מעשיה בצנעה ולא הכריזה עליהם ברבים. ה„קרן" נוסדה בשנת 1925 ובמשך שלשים שנות קיומה — עד היום — הוציאה כארבע מאות אלפים דולרים. ב„אגרות סופרים" נכללו מכתבים רבים שנשלחו אל מ"ץ ובהם משתקפות התעניינותו ותמיכותיו האישיות ועזרת ה„קרן". סופרים זקנים שנמצאו באירופה המדולדלת בימי המלחמות ולאחריהן, או שהגיעו לארץ ישראל ולא מצאו את מחייתם מחמת איזו סיבה — כולם נעזרו. הנה מה שכתב אליו הסופר הישיש מרדכי דוד בראנדשטטר, מתקופת ה„שחר":

„אני כותב את דברי אלה בעפרון וביד רועדת. זקנתי ושבתי וכבר עברתי את הגבורות, זלזל בודד, שריד מדור ההשכלה העלובה היום כל כך, ואני בעניי לא נשכחתי מלב חובבי ספרותנו גם בקצוי ארץ וים רחוקים, ומה לי עוד צדקה לשאול מאלוהי חסדי."*

*

סכום הכספים שהוציא ה„קרן" הוא לא גדול ביותר — אבל מידת ברכתה אחרת היא: ההקלות וההרווחות שהביאה לסופרים ולבני משפחתם לעת צרה. לפעמים היה העזר ניתן בלי בקשת בעלים ובא כהפתעה גדולה. כך קרה בבתו של אברהם מאפו — אשה ישישה שנמצאה בראשית ימי המהפכה הבולשבית ברוסיה והיא ובני משפחתה סבלו עוני ומחסור. פתאום קיבלה מאמריקה תמיכה בזכות אביה היוצר העברי אשר כתב ב„עברית הקדומה" שלא הבינה. המכתבים הרוסים של הזקנה המשתאה מעידים על הרושם שעשה עליה המתן — עליה ועל סביבתה. וברוב המקרים הועילה העזרה לסופרים להמשיך את פעולת יצירתם.

מ"ץ סימל את הטיפוס המעולה של המשכיל. היו וישנם בני אדם המקדישים חייהם לעמם. היו וישנם חובבי ספרות הרוכשים להם

---

* שם, עמוד 72.

ספריות עשירות, אבל מסופקני אם ישנם רבים שאהבתם מתפשטת גם על האישים היוצרים את הערכים הלאומיים והם נכונים לשמשם במידת מסירות כזאת. „בהרבה מידות ניכר החובב" — ומ"ץ ניכר בכולן.

פרק עשרים ואחד

בשנות השפע

בפרק הזה אספר בקצרה על תקופה מעוטת שנים ורבת השפעה בתולדות אמריקה ובחייה, — בתקופה שבין שלהי מלחמת העולם הראשונה, נובמבר 1918, ובין המשבר הגדול בבורסה שבחודש נובמבר שנת 1929. איני מתכוון לעסוק בספרי זה בתולדות אמריקה או בתיאור חייה הכלכליים, כי אם לצייר את חיי היהודים באמריקה. ברם כל תמונת חיים ישראליים התלושה מרקע חיי המדינה בכלל — היא קטועה ומסורסת, הואיל ואחינו — ככל בני האדם — מושפעים בכל ארץ מנימוסי הרוב. וכבר אמר מאכס נורדוי „כנוצרים — כיהודים" (ווי עס קריסטעלט זיך, זא יידעלט עס זיך). פרק הזמן הקצר הזה בחיי הארץ שינה את מנהגי אמריקה ואת סולם ערכיה המוסריים, ושינה את חיי ישראל שבאמריקה. ואצלנו — גדלה ההשפעה יותר מאשר אצל שכנינו, מכיון שכולנו יושבי כרכים ונהגים יותר — באחוזים — מהשכלה גבוהה, ושרשי התרבות הביתית רפים מאד. קרקענו התחוח מוכשר ביותר לקלוט את המטעים החדשים.

*

אמריקה ידועה בעולם כארץ החירות. מלה זו, חירות, כוללנית היא ביותר ורבים מכניסים בה מהרהורי לבם. אמנם שולטים באמריקה סוגי חופש רבי ערך. אין כתבתו של אזרח נרשמת במשרדי הממשלה, ואינו עומד תחת פיקוחה. אדם עובר ממקום למקום בכל ארצות הברית ללא דרכון. חפשי הוא להביע דעתו בעסקי הממשלה, להתנגד, לבקר ולקבול ולבחור במועמדים כרצונו. חפשי הוא לכתוב ככל העולה על רוחו ואין מבקר קבוע שיאמר לו מה תעשה. חפשי הוא לפתוח לו בית

מסחר בלי רשיונות, מלבד חובתו הקלה להודיע על כך לעיריה. אדם חי באקלים חפשי בעניני מדינה ומסחר ואומנות, פרט לכמה מקצועות, כגון רפואה ודת ודין וכיוצא באלה הזוקקים תעודות והרמנות.

אבל אין זה משחרר את האדם מן הנוהג המקובל בחברה. אמת שאין מסורת חברותית קבועה קיימת כמעט בכרכים הגדולים, הכוללים מיליוני תושבים, באשר אוכלוסיה זו אינה אלא ערב רב של בני אדם זרים זה לזה, ואם לא נוח לו לאדם בשכונה אחת, הריהו עוקר לאחרת, במקום שאין מכירים אותו, ועושה מה שלבו חפץ, ואין מעכב בידו. במדה שיקטן הישוב במנינו, בה במדה יקטן „חופש" האדם באורח חייו. אין אדם נענש או נקנס על הנהגתו, אם אינם פשע, אבל אין אדם יכול להשתחרר מדעת הקהל. מעשי האדם יקרבוהו ומעשיו ירחיקוהו מן החברה, ובלי החברה לא ינעמו לו חייו. נהרא נהרא ופשטיה (נהר נהר וזרמו) ובני כל מקום הולכים אחר מנהגו, וקדמונינו הכירו בזה ואמרו: „אזלת לקרתא הלך בנמוסה" — באת לעיר, לך בנימוסיה.

*

נתחיל מדרכי החיים שלפני המהפכה האחרונה.

הגברת סמית — השם הרווח ביותר בארצות הברית — יורדת מחדר השינה לאכול פת שחרית והיא לבושה חליפה, ששולי החצאית שלה גבוהים מן הקרקע ששה אינטשים. היא קראה בעתון לאפנה שעתידות השמלות להתקצר, אבל לעת עתה ששה אינטשים מהקרקע מקובל ומותר. היא נועלת נעלים נמוכות, — חצאי נעלים, — משום שהגיע תור האביב. היא מכסה את קרסוליה בכסויים של ארג או של עור. פוזמקיה הם שחורים או שחומים — בהתאם לצבע נעליה. עלה לא יעלה על לבה ללבוש פוזמקים שצבעם יהא מעין העור. אפשר שהיא משתמשת במעט פוך לבן על פניה, אבל ודאי שלא תשתמש בסיקרה. אמת הדבר שבחורות צעירות החלו להשתמש בסיקרה להאדים לחייהן, אבל אשה כבודה לא תעשה כזאת. „אולמי היופי" מעטים היו — במקומם היו „אולמי תסרוקת". מימיה לא שמעה על „רופא פנים" המשנה את המראה לפי רצון האשה. כשהיא מכסה את ראשה בכובע, בלכתה אל החנות לקנות, היא מתכסה גם בצעיף. אפשר שתקנה לה בגד רחצה לימות החמה — זאת תהא גלימת משי, או

גלימה מארג דק אחר, ואותה תלבש על גבי בגד תחתון סרוג וצר. לאלה תוסיף פוזמקים גבוהים ובאלה תבוא אל המים להתרחץ.

שערותיה ארוכות ולא יעלה על דעתה לגזזן. וראוי להזכיר מקרה זה. בעל האולם „גן התמרים" בניו־יורק נשאל משום מה השכיר את האולם — וזה היה בנובמבר שנת 1918 — לאספה של גרורי הקומוניזם, שהביאה לידי מהומה, והצטדק בספרו שאשה לבושה הדר באה באוטומוביל יקר לשכור את האולם ולא חשד בה שהיא מן השמאליות. „אלו הייתי רואה מה שאני יודע עכשיו — אמר מנהל עסקי האולם — שהיתה גזוזת שיער, לא הייתי משכיר לה את האולם". בעיני האמריקנים בימים ההם היה שערה הגזוז של אשה סימן מובהק לראדי־קאליות פוליטית או לאהבה חפשית, ממש כשערו הארוך של גבר.

בעלה, מר סמית, יושב בשעת סעודה של שחרית, וקורא בעתון הבוקר. העתון הוא רב מדות ו„חשוב", אם גם אין מר סמית מן המעוניינים ביותר בהליכות המדינות. אף על פי שנעשו נסיונות בימים ההם להוציא עתונים קטני מידה וסנסאציוניים. בשנת 1919 החל לצאת עתון קטן מדות „דיילי ניוס"*. במשך שנה אחת הגיע לידי תפוצת רבע מיליון. כעבור חמש שנים — ארבע חמישיות של מיליון, ובעשר שנים — מיליון ושלש מאות אלף.

הבעל ואשתו דנים בשאלת יוקר צרכי החיים. המחירים מאמירים ומר סמית קובל, כי משכורתו הולכת ומצטמצמת בערכה. שער כל מצרכי החיים עולה: שכר דירה, בגדים, מכולת, ועול המסים הולך וכבד. כשמר סמית מעיר לאשתו שתהא מצמצמת בהוצאותיה היא מזכירה לו שמחיר החלב עלה משנת 1914 מתשעה סנטים לחמשה עשר ללגין, בשר אומצה — מעשרים ושבעה לארבעים ושנים סנטים לליטרה, ותריסר ביצים טריות משלשים וארבעה לששים ושנים סנטים. משכורתם של בני אדם החיים על הכנסה קבועה הולכת ופוחתת ומאבדת ערכה. מורגש מחסור גדול בדירות. בעל הבית נעשה נושא לשנאה על העלותו את דמי הדירות, וכן כל מפקיעי השער.

מר סמית יושב במכוניתו, מכונית מתוצרת פורד מטיפוס ישן, ונוסע. בדרך מסעו למקום עסקו הוא רואה אך שליש ממספר המכוניות

---

* Daily News.

הנוסעות בשנת 1929. בשנת 1919 נרשמו פחות משבעה מיליונים מכוניות בארצות הברית, כנגד עשרים ושלשה מיליונים כעבור עשר שנים. ודאי שלא היו אז כבישי הביטון בסביבתו, — ועל זה מעידים חוקי הנסיעה אז. כמה מדינות, כגון קאליפורניה וניו־יורק, הרשו מהירות של שלשים מיל לשעה, אבל בדרך ממוצע הרשו אז עשרים מילים לשעה, כנגד שלשים וחמשה בשנת 1931. אלו היו אומרים אז למר סמית שיעבור מאה מילים בשעתים וחצי — היה סבור שיסכן את חייו, ולפי מצב הכבישים בימים ההם היה יסוד לחשש זה.

במשך היום היה מר סמית דן עם חבריו על מצב המסחר. נראה שהוא הולך טוב. לאחר כריתת ברית השלום שרר אי בטחון וירד שער המניות בבורסה. הממשלה סגרה את בתי החרושת לנשק ולסחורות הדרושות למלחמה, ופועלים לאלפים פוטרו ממשרותיהם, אבל מאז באה הרווחה. הכל מדברים על הסיכויים הטובים למסחר הבין לאומי ולעתידן הטוב של ספינות אמריקה. המספנות עובדות במלוא יכלתן. אמת שרבות הן השביתות. דרישות הפועלים לשכר גבוה יותר אינן פוסקות. מר סמית מודה שאין לבוא בטרוניה על הפועלים, מכיון שהיוקר מאמיר והולך משבוע לשבוע. המלאכה מרובה והפועלים שפוטרו מצאו משרות. המגויסים שחזרו לביתם וחששו שמא לא ימצאו עבודה ומחיה — נכנסים אל שורות הפועלים. השמים היו בהירים. העננים שנראו באופק היו השביתות המרובות, הספיקולאציה העצומה בבורסה והיראה מפני הבולשביזם.

כשקוראים את עתוני היום רואים כותרות שאין פקידי הבורסה מספיקים למלא את דרישות הלקוחות—מרוב ביקוש. מדורות הפיננסים של העתונים מודיעים שפקידי בתי הסרסרות של הבורסה עובדים שעות מרובות מאד, והם עיפים ויגעים. הדרישות התרבו בשיעור שהוא למעלה מכח הפקידים למלא והוכרחו לסגור את הבורסה ליום, כדי לתת לפקידים זמן לפוש ולנוח. בחודש מאי של שנת 1919 היו ימים שבכל אחד מהם נמכרו מיליון וחצי מניות, עד שראה ועד קרן המלואים של הממשלה, המשגיח על פעולות הבורסה, צורך להזהיר את הקהל כנגד הספיקולאציה המתהוללת. באותה שנה היו ימים שנמכרו בהם כשני מיליונים מניות ליום. סרסור שהיתה לו זכות מושב בבורסה היה משלם בשנת 1919 מששים עד מאה ועשרה אלפים דולרים לשנה. קשה

היה לו למר סמית להאמין אלו היו אומרים לו שבמשך עשר שנים יעלה שכר מושב בבורסה לחצי מיליון דולרים לשנה. ואשר לא יאומן היה לעובדה.

בשנת 1919 היו עניני הבורסה תופסים אך טור אחד בעתון היומי. השנה ההיא הביאה רווחים גדולים. מחמשה עשר בפברואר עד ארבעה עשר במאי, זמן של שלשה חדשים, עלו מניות החברה „באלדווין לוקומוטיב" משבעים ושנים לתשעים ושלשה דולרים, של חברת האוטומובילים „ג'ינראל מוטורס" ממאה ושלשים למאה תשעים ואחד, של החברה לתוצרת פלדה „יונייטד סטייטס סטיל" מתשעים עד מאה וארבעה וחצי, ומניות החברה „אינטרנאשיונאל מרקאנטיל מארין" שרבו עליהן הקופצים מפני האפשרויות הבלתי מוגבלות של סחר האניות, עלו מעשרים ושלשה לארבעים ושבעה דולרים.

כשיצא מר סמית אל הקלוב שלו לאכול סעודת הצהרים היה עליו לעקוף את הרחובות, כי גדוד חיילים חזר מאירופה והוא צועד במצעד והרחוב הראשי מלא המוני צופים המצטופפים לראות במחזה ומקבלים הם את פני הגבורים השבים בתשואות חן ובשמחת לבב. אביב שנת 1919 היה זמן התהלוכות והמצעדים. כשבא טראנספורט של חיילים מבריסט אל נמל ניו־יורק היו כל הרחובות הפונים אל הנמל מלאים המוני צופים שבאו לברך את גבורי היום, ובראשם משלחת של ראש העיר. עם המשלחת בא המזכיר הצעיר גרובר ווהיילן שהתמחה בטקסים כאלה והביא את תורת קבלות הפנים לידי מדע מדויק. עירית ניו־יורק הקימה שער נצחון לכבוד החיילים בשדרה החמישית, וכארבעים ציירים שיתפו כוחם ופעולתם וטעמם הטוב לקשט שער זה. לפני בנין הספריה הציבורית שברחוב מ"ב העמידו מצבת זכרון עשויה עצי תמרים ונקראה „חצר הגבורים שנפלו חלל". לצפונה היה תלוי „שער של אבנים יקרות", כלומר: שהיו זורקים שם אורות של צבעים שונים, אורות שמשכו את העינים. כל השדרה החמישית היתה מודגלת — דגלים התנופפו מעל כל הבנינים. המדרכות המו מרוב ההמונים הסואנים והמוחאים כפים, ומן החלונות זרקו עליהם קונפיטי. וכמראות הללו נראו גם בשאר הערים. כידוני החיילים במצעדיהם היו מבריקים מול זוהר החמה והתזמורות היו מנגנות מנגינות נצחון. כך קבלה האומה את גדודי חייליה.

מר סמית ורעיתו הוזמנו למשתה תה של ריקודים באחד המלונות. המלון ההוא היה מן המתקדמים ונהג לפי רוח הזמן. במקום התזמורת המקובלת למנגינות מחול ניגנה תזמורת של ג׳אז, אבל עדיין אין הסאקסופון מהווה את עמוד התיכון. בין הרוקדים נמצאו אחדים שהיו לבושים מדי צבא וביניהם קצין צרפתי לבוש מדים כחולים — וזה הוסיף לווית חן וענין לנשף הרומאנטי. באחד החדרים המואר תמיד אור קלוש נתקבצו צעירים וצעירות לבדם לנשף גיפופים — אבל דבר זה נעלם ממר סמית ואשתו. ענין חדש זה הוא מדרש נעלם להם.

לאחר ריקודים אחדים נכנס מר סמית אל הבאַר״ (המרזח). שם מצא כמה בני אדם השותים „הייבול״ — יין שרף מהול במי סודה בתוך גביעים גבוהים, והם מתווכחים על „חוק הפיכחון״ שמציעים לחוקק — והם מתרגזים (חוק זה היה מכוון לשעת חירום ולא חתם עליו הנשיא עד לאחר כריתת ברית השלום). ידוע היה שיתקבל החוק גם לימי השלום. כבר יצא האיסור על זיקוק יין שרף והמשקה היה יקר מאד. אבל ה„באר״ פתוח עדיין ועסקו בהיתר. בין המבקרים בבאר אין אף אשה אחת. בשנת 1919 לא היו הנשים רגילות עוד לשתות יין שרף והביקור בבאר היה זכותם של הגברים לבד. בין הנשים שנתכנסו אל הנשף יש אולי צעירות אחדות שהן מעשנות סיגריות — אבל המנהג הזה חדש הוא והמעשנות מרגישות שהן עושות מעשה נועז. מכירת הסיגריות היתה אז פחות מן החצי מאשר אחר עשר שנים, בערך בשנת 1930.

דבר אחד הוא ודאי — הזוג לא יקשיב באותו לילה לרדיו — המכשיר ההוא לא היה עוד בנמצא.

*

בתקופה שלאחר המלחמה הראשונה באה מהפכה גדולה בחיי האמריקנים — מהפכה כנגד כל המסור והמקובל. בני האמידים והעשירים השמיעו באזני הוריהם רעיונות נועזים, חדשים לדור, מרגיזים ומאיימים. נתעוררה בעיה גדולה, בעית הדור הצעיר ובעית חוקי המוסר העומדים בסכנה גדולה.

את ההסכמה הכללית ששררה בימים ההם אפשר לסכם במלים אלו: הנשים הן המלאכים השומרים על המוסר. הנשים קורצו מחומר עדין

ועליהן לנהוג לפי טבען ומהותן. הבחורות תצפינה לאהבה רומאנטית אשר תוליכה אל החופה, לחיות עם בחיר לבה באושר עד יומם האחרון עלי אדמות. ועד שיבוא המיועד להיות בן זוגה עליה לשמור על תמימותה; ובהפגשה עם בחור, חלילה לה לבטא בקשת „ישקני". ברור היה גם אז שישנם בעולם גברים שאינם כובשים יצרם ואינם זהירים בעריות, אבל רק עם נשים מסוג מיוחד, העומדות מחוץ לגדר החברה הטובה — אלה הן הפרופיסיונאליות. לנערים ולנערות ניתן החופש ללמוד, לעבוד ולשחק יחד, מבלי השגחה יתירה — משום שבטוחים היו שחוקי המוסר פועלים פעולתם, וחזקה על בנים ובנות טובים שלא ישתמשו לרעה בחירותם. אמנם ביחס לשתיית משקאות חריפים ועישון היה הבדל גדול בין הנערות של השכבות השונות ובין בני המחוזות השונים. אבל הרוב היה סבור שאין זה נאה לנערה לעשן, ועל אחת כמה וכמה לשתות משקה חריף.

אך עברה המלחמה ופשטה השמועה הרעה בין ההורים והמורים שחוקי המוסר החלו מתמוטטים. נערים ונערות על סף הבגרות החלו לפרוק עול החוקים והסייגים מתוך שחצנות גדולה. שמלות הנערות — יחד עם שמלות רוב הנשים — התקצרו הלוך וקצור. שולי השמלה כבר הגיעו לתשעה אינטשים ממעל לקרקע — וזה היה בשנת 1920. בני אדם שומרי מוסר היו מתנחמים שזהו שגעון הרגע ועוד מעט והשמלות תארכנה. אוי ואבוי, אלה היו תנחומי הבל, ותחת הארכה בא הקיצור, הנערות „פורקות העול", פלאפפערס בלע"ז, לבשו שמלות דקות מאד וקצרות־שרוולים ובערבים התלבשו שמלות נטולות שרוולים לגמרי. רבות מן הנערות השחצניות היו משלשלות פוזמקיהן וגרביהן למטה והיו מגלות שוקיהן לכל. אז החלו להשתמש בתמרוקים ובסיקרה במדה גדולה. הן הסירו את המחוכים. „גבר לא ירקוד עם נערה הלובשת מחוך" — היו אומרות.

אפנת הריקוד נשתנתה וגרמה דאגות חדשות. לא היה עוד קול הכינור הרומאנטי מתנשא בתזמורת, כי אם קולו הפראי של הסאקסופון, שהיה מכריז ואומר: ליצר הבט ואל תפן למוסר. הרוקדים לא היו מרוחקים זה מזה אף במעט — הם היו צמודים יחד, גוף לגוף ולחי ללחי.

עתה היו נערות כבודות ובנות אבות — מעשנות סיגריות בפרהסיה.

הן היו גם שותות משקאות חריפים — לא בפרהסיה, אבל בשיעור גדול. נפוצו שמועות על בנות הורים למופת המשתכרות. מפני חוק הפיכחון שנתקבל קשה היה לקנות יין שרף, על כן היו הגברים מחזיקים בכיסי מכנסיהם בקבוקים עשויים לכך, שטוחים, ובשעת נשף היו מוציאים את הבקבוקים מכליהם ומכבדים את הנערות במשקה. נערים ונערות היו יוצאים לטיולים במכוניות אל מחוץ לעיר, בשבילים אפלים, נשכחים מני רגל, ונשארים שם עד חצות, ולפעמים עד הנץ השחר.

כשהוציא סקוט פיטצג׳יראלד — סופר שסיים אז את חוק לימודיו בפרינסטון ואפשר היה לסמוך עליו שהוא יודע ומכיר את דרכי הנוער ומעשיו — את הספר „גן העדן מעבר מזה״* באפריל של שנת 1920 נודע להורים מנהג בניהם ובנותיהם. „נשף הגיפופים״ נוסד עוד בשנת 1916 ועתה נתבסס לגמרי. „אף לאחת מן האמהות שמתקופת ויקטוריה — ורובן מתנהגות על פי רוח התקופה ההיא — אין מושג כלשהו על בנותיהן, עד כמה הן מסכימות ומתרצות על נקלה לנשיקות גבר״ — כך כתב פיטצג׳יראלד. גבור הסיפור ראה נערות אוכלות ארוחת ה„ערב״ בשלש אחר חצות, לאחר הריקודים, בבתי קפה חשודים ומדברות על כל צדדי החיים בכובד ראש ובקלות ראש. אבל אף הוא לא ידע עד כמה זה נפוץ ומקובל עד שבא אל ניו־יורק ואל שיקאגו. הספר גרם התעוררות והתרגשות ופחד וזוועה. אחת מן ה„נפשות״ שבסיפור אומרת בעזות מצח: „נשקתי תריסר גברים ומשערת אני שאשק עוד תריסרים״.

קשה היה להאמין בכל אלה. ההתמוטטו כל יסודות המוסר? האמהות נבהלו ונעוו משמוע. רבות חשבו שאלה הם מעשי נערות נשחתות, מעטות ויוצאות מן הכלל. איך זה תוכלנה נערות המחונכות יפה לנבל פיהן ולדבר גלויות על היצר ועל התאווה? אבל במשך הימים הופיעו עוד ספרים ואשרו את תאוריו של פיטצג׳יראלד. מאמרים בעתונים הוכיחו אף הם שהדברים נכונים. ודאי שהיו אז די ערים, או נאמר עיירות, שבהן לא נהגו הנערות כך, ואף גם בכרכים היו בחורות שמגפת הזמן לא דבקה בהן וחיו לפי דרישות הצניעות.

---

* This Side of Paradise.

אך אין עשן בלי אש, ולפי דברי חז"ל אין אדם נחשד בדבר, אלא אם כן עשאו. הגילויים הביאו לידי וויכוחים מודאגים מקצה ארצות הברית עד קציהן ובעית הדור הצעיר עמדה על הפרק בכל חריפותה.

שומרי המוסר באו בתוכחות ובאזהרות. כמרים רגשו והכריזו שהריקודים החדשים הם חטא כנגד הצניעות ומקעקעים את כתלי בתי האבות והורסים את חיי האזרחים. מן האמהות דרשו להשגיח על החינוך ולהרים את רוח בנותיהן בנוגע למוסר ולצניעות. נשיא האוניברסיטה בפלורידה קרא בחום ובהתרגשות „השמלות עם הגלאי שבהן, הפוזמקים המקופלים והשמלות הקצרות הם ילידי השטן ומלאכיו הרעים המוליכים את הדור ואת הדורות הבאים לדרכי תוהו ובוהו ואבדן". קבוצת נשים מפורסמות בפילאדלפיה הציעה לייסד ארגון שמטרתו תהיה לעכב את התפשטות „העירום המופרז והריקודים הבלתי נאים". ארגונים שונים עסקו בתעמולה כנגד התלבושת החצופה. „ועד לתיקון התלבושת" בפילאדלפיה, שהשתתפו בו אזרחים אנשי שם, שלחו שאלונים אל אלף כמרים לשאלם מהי התלבושת של צניעות הטובה בעיניהם. חילוקי הדעות היו מרובים, אבל הוועד הגיע לידי מסקנה וקבע מידה של „תלבושת צנועה" שהיא מעין פשרה בין הישן והחדש, כעין וויתור לדור. שמלת הנשף צריכה להיות רחבה ושרווליה יגיעו עד המרפק ושוליה יהיו גבוהים שבעה אינטשים וחצי מן הקרקע.

רבים לא רצו להסתפק בתוכחות ואזהרות לבד. המתוקקים בכמה מדינות שבארצות הברית השתדלו לחוק חוקים ולתקן את המצב בכח השלטון. העתון „ניו־יורק אמריקאן" הודיע בשנת 1921 שביוטה הוכנסה הצעת חוק, שעל פיו תיענש כל אשה היוצאת אל הרחוב לבושה שמלה שהיא גבוהה שלושה אינטשים מן הקרסולים ומעלה — בעונש מאסר וממון. בווירג'יניה הוכנסה הצעת חוק לאסור על הנשים ללבוש חולצה או שמלת נשף המגלה יותר משלשה אינטשים מצווארה. באוהאיו הוגבל הגלאי לשני אינטשים. אותו החוק אסר למכור בגד „המבליט ביותר את קוי גוף האשה" וגזר על „בת ארבע ומעלה ללבוש שמלה שאינה מגיעה עד העקב".

בהרבה משפחות הגיעו לידי חיכוכים וסכסוכים על עישון ועל שתית יי"ש ועל מסעות לילה במכוניות. אבות ואמהות היו מנדים שינה מעיניהם בגלל בניהם ובנותיהם. הצעירים היו משתמטים מענות על

שאלות, היו מכחשים ומשקרים, ועונים פעמים מתוך כעס וחרון תשובות גסות, שאינם רואים כל אוון במעשיהם אלה והרשות בידם להתנהג כרצונם. נמצאו גם פרנסי דור וכמרים ליבראליים שהשתדלו להבין לרוח הדור והזמן, והרגיעו את הקהל: „צעירים אלה אינם צבועים כבני הדור הישן. הם מנסים את החיים ויבוא יום וימצאו מה הן המידות שהן בלות מיושן והגיע זמנן ליבטל ואיזו מהן כוללות תורת מוסר הדורות של האנושות". דבריהם היו כחצי נחמה ורבים חשבו: אולי אין זו אלא סערה חולפת, תעבורנה שתים שלש שנים והנוער יראה את עוותתו וישוב לדרך הישרה, והכל יבוא על מקומו בשלום. אבל שנים עברו והדור לא היטיב דרכו. מהפכת הנוער היתה ראשיתה של מהפכה כללית, מהפכת נוהג ומוסר, שחדרה ללב גברים ונשים מכל הגילים ומכל קצות הארץ. הכל פנו אל החושניות.

מה היו הגורמים למהפכה זו?

הגורם הראשון במעלה היה מצב הרוח שנוצר בימי המלחמה, והשני — סוף הקרבות. דור המלחמה התרגל לרעיון: אכל ושתה כי מחר נמות. ברוח זו ליוו את החיילים אל מחנות האימונים ואל החזית. פרצה „מגפה" של חתונות מבוהלות ושל „יחסים אינטימיים" בלי חופה וקידושין. שני מיליונים צעירים אמריקניים נמצאו בצרפת בתוך זוהמה ומרוחקים מסולם הערכים המוסריים של החיים הנורמאליים. מחנות של זונות הלכו אחר החיילים. נערות אמריקניות שנשלחו מעבר לים כאחיות וכפקידות נמצאו בלי פקוח הורים ונכנסו להשפעת חיי הקסרקטין. על ידי כך בא רפיון מוסרי כללי במחשבה ובמעשה. נשברו כבלי המסורת ופורק הבלם. כשעברה המלחמה וחזרו החיילים — היו שונים ברוחם. רבים מהם נתרגלו לסולם הערכים החדש. מיליונים נתרגלו לגרויי החיים בצבא ולסיפוק יצריהם ללא מעצור, ולא יכלו לכבוש את יצרם. עצביהם הנרגזים תבעו מהירות בנסיעה, התרגשויות, סיפוק תאוות הרגע. החברה האמריקנית דרשה מהם לחזור אל שגרת החיים מתמול שלשום, כאלו לא קרה דבר בינתים, ולקבל עליהם שוב את עולם הזקנים ומוסרם. אבל הצעירים לא היו מתרצים עוד לציית להם. הזקנים — היו בניהם סבורים — חיו בעולם מזויף של אידיאלים נאים — אידיאלים שנרצחו בימות הטבח.

ודור בני העמידה, שעמדו בין הזקנים ובין הצעירים — לא הושפע

מיד מן הנברוזיות של המלחמה. הם קנו להם את המנהגים המקובלים שלפני שנת 1917, אבל בימי המלחמה ואחריהם נגזלה מהם שלוות נפשם. אף הם החלו תוהים על הערכים שנראו להם לפני זה יציבים וטובים. הם ראו בעיניהם את הצעירים החיים חיי חירות ללא עיכובים, ואמרו אף הם לנסות נוהג זה.

המהפכה המוסרית הומהרה והוחשה על ידי שוויונן של הנשים. בשנת 1920 השיגה האשה באמריקה שוויון גמור בבחירות — לבחור ולהיבחר. תחילה היה נראה שאין האשה מתעניינת הרבה בפוליטיקה. היא הלכה אל הבחירות — אבל נגררה אחר בעלה. מועטות היו הנשים המועמדות לבחירה והאחדות שהועמדו — כגון „מא" פרגוסון מטיכסאס — לא הוכיחו שעתידות הן הנשים הנבחרות להכניס שינויים חשובים בממשלה, שעתידות הן להשפיע השפעה רוחנית מטהרת. ואף על פי כן חיזק השוויון את מעמד האשה והעמידה על רמה אחת עם הגבר.

ויותר מן השוויון הפוליטי פעל שיחרור האשה מעבודת התמיד של המטבח — העבודה המשעממת והחוזרת יום יום והעלולה להביא לידי טמטום ולידי אבדן חוש החיים המתחלפים והמתחדשים. מאז החלו לבנות בתים קטנים שקל יותר לנהל בהם את המשק. משפחות שהיו דרות קודם לכך בבתים מיוחדים רבי חדרים וחצרות של מדשאות שדרשו נקיון וטיפול וגזיזה ופיקוח יום יום — עברו עתה לבתי מעונות, — ומעון בבית כזה דרש עוד פחות זמן וכח מן האשה. עקרת הבית למדה להקל על עצמה בהתקנת הסעודות. בחנויות נמצאו מזונות שימורים בפחים, גדל מספר החנויות המוכרות בשר מעושן ודגים מעושנים ושאר מזונות מוכנים לאכילה, אלה הנקראות חנויות מעדנים, — לפי הסטאטיסטיקה גדל מספרן פי שלשה מגידול האוכלוסיה. מספר המאפיות גדל בששים אחוזים בעשור של 1914—1924. רבות מעבודות הבית נעשו עתה על ידי מכונה בקלות יתירה ובזמן קצר. מסירת הלבנים למכבסות גדלה בחמשים ושבעה אחוזים במשך אותה תקופת עשר השנים. נפוצו מכונות כיבוס חשמליות ומגהצים חשמליים והיו לעזר לאלה שכיבסו לבנים בבית. חברת החשמל בעיר בינונית באמריקה שיערה שבתשעים אחוזים מן הבתים נמצאו מכונות גהוץ חשמליות. עקרת הבית למדה גם להזמין מזונות על ידי הטלפון,

לקנות בגדים מוכנים, להשתמש בשואב אבק במקום מטאטא ולשמור על עדנת עור ידיה. מעט מעט בא השיחרור מעבדות הבית.

עם בוא כל השינויים הללו הגיעה תקופה חדשה בחיי האשה — היא יכלה לחיות את חייה. „לחיות את חייה" — כיצד? ראשונה חפשית היתה לקבל משרה. עד אז היו בנות המעמד הבינוני, שרצו לעושת „דבר מה", פונות אל מקצועות אחדים ומיוחדים להן, כגון: להוראה, לעבודה סוציאלית, לשרות כאחיות בבתי חולים, לקצרנות, לכתיבה במכונה ולבלרות בבתי מסחר. עתה פרצו מן המכללות אל מקצועות חדשים וכבשום. הן פנו אל מערכות העתונים והוצאות ספרים, החלו לנהל בתי תה, מכרו חפצים עתיקים, היו לסרסורות בעסקי בתים, ופתחו חנויות קטנות ונאות לכל מיני מרכולת. הן נכנסו בהמון גם כמוכרות בחנויות הגדולות, חנויות „כל בה". עד אז נחשבה חנות „כל בה" למוסד המעביד נערות עניות, בסוף עשר השנים היו תלמידות הקולג'ים עומדות בתור לקבל משרות כמוכרות במחלקת השמלות האספורטיביות לנשים, ומוכרות כל מיני סחורות, ומקוות שיום יבוא והן תעלינה למדרגה הרמה של „זבניות" לבית מסחר — ותקוותיהן נתקיימו. נערות בנות עיירות שעד אז היו שמחות בחלקן ובגורלן להישאר כל ימי חייהן במקומן, נתעורר בהן חשק החיים בכרכים והיו לוות דמי הוצאות מהוריהן ובאות לניו־יורק או לשיקאגו לנסות את מזלן ולבקש את אשרן בחנויות הגדולות, במשרדים ובכל מקום. הנשים הנשואות שהיו מטופלות בילדים ולא יכלו להגיע לידי משרה — התנחמו במחשבה שגידול ילדים אף זו פרופיסיה. לא היתה שאלה שעוררה וויכוחים חמים כל כך על יד שולחנות האוכל כשאלה אם צריכה האשה הנשואה לקבל משרה והרשאית אם לילדים לעשות זאת. ובנוגע לפנויות לא היה כל צורך להסביר משום מה היא עובדת במשרד או בחנות או בבית החרושת. הדבר היה מובן מאליו, ורק הבטלה היתה זקוקה לטצדקה.

עם משרה — או אפילו עם האפשרות לקבל משרה — באה לאשה הרגשה חדשה, הרגשת אי התלות. מכיון שכך ירדה סמכותו של הבעל וסמכותם של ההורים ונעשו הנשים עומדות ברשות עצמן. „דודות" פנויות ונערות בלתי נשואות יצאו מקן המשפחה והלכו לדור להן בדירות קטנות, דירות שיש בהן כירים „נעלמים" או „מוצנעים"

שמוציאים אותם לצורך או בצירוף „מטבחון" זעיר, וחיו לעצמן בחופש גמור. הדירה בכרכים פסקה מהיות בית משפחה והפכה מלון — מקלט ארעי שאדם בא שמה בדרך מן המסעדה או מן התיאטרון או בדרך אל המשרד. המשרה והקלת העבודה על ידי מטבח מיכני שחררו את מרצה של האשה ואת הרגשותיה, ואז היתה מוכנת ומזומנת למחשבות המהפכה ולנהגה.

ככל מהפכה הושפעה אף זו במקצת מחוץ לארץ, ולא ממוסקבה, כי אם ממקום שמרני, מווינה של אוסטריה. זיגמונד פרויד פרסם את בכור ספריו על הפסיכואנאליזה בסוף המאה הי"ט, והוא ויונג הרצו את הרצאותיהם לפסיכולוגים אמריקנים בשנת 1909, אבל רק אחר תום המלחמה החלה תורת פרויד להתפשט בקהל האמריקני. הכח הרוחני הגדול שלא ירד מגדולתו בימי המלחמה היה המדע. הקהל המשכיל, ברב או במעט, היה בולע ידיעות פופולאריות על ביולוגיה ואנטרופולוגיה, שיצרו בנפש הקוראים את המושג שבני אדם, אנשים ונשים, הם בעלי חיים מסוג מסובך, ושאין לחוקי המוסר סמכות אוניברסאלית יציבה, ובחלקם מיוסדים הם על משפטים קדומים ועל אמונות שוא. הקרקע הוכשר על כן לתורת פרויד, ומאז אפשר היה לשמוע מפי הנערה הצעירה ש„המדע מוכיח" דברים חדשים על יצר המין. יצר זה, הוא כנראה, הכח הגדול ביותר המניע את האנושות. כל נימוק אנושי ייוחס ליצר זה. אם אוהב אתה את הכינור ואת שירתו — טמיר בזה יצר המין. כלל גדול הוא שכל הרוצה להיות בריא בגופו ובנפשו יחיה חיי מין ללא פחדים. רצונך להיות בריא ומאושר — כלך לך אל הליבידו שלך. זוהי התורה, תורת פרויד, בצורה שנתרשמה בלב האמריקני המצוי לאחר שסוננה במוחם של מסבירים וקוראים מכלי שני ושלישי, איש מפי איש. מלים חדשות נשתגרו בפי היושבים לפני שולחן הקוקטייל ולפני שולחן המא־י׳ונג* : תסביך הנחיתות, סאדיזם, מאזוחיזם ותסביך אדיפוס. נשים אינטלקטואליות בעלות אמצעים נסעו לאירופה לשם ניתוח נפשן, ואנאליסטים פתחו משרדים בערי אמריקה.

ועוד כוחות שהגבירו את המהפכה והאדירוה היו אמריקניים במאה

---

* מא י׳ונג הוא משחק סיני שיש בו קמ"ד פסיפסים, — מעין דומינו.

אחוזיהם, הלא הם: חוק הפיכחון, המכונית, העתונים לווידויים ולחיי המין והקולנוע.

כשנתקבלה התוספת השמונה עשרה לחוקת אמריקה, חוק הפיכחון, היה נדמה בתחילה שכל הארץ מסכימה לה. אבל מיד החלו לעבור על החוק ונתגלתה התנגדות חזקה וכנה, ביחוד בכרכי הצפון והמזרח. כתוצאה מהתנגדות זו צצו המבריח ובית המרזח הנסתר. המרד גדל כל כך שבני אדם שתו „להכעיס". והיו גם תוצאות אחרות: נתרבה הי"ש המזוקק כנגד התוסס. השימוש בבקבוקי הכיס, המסיבות של קוקטייל, והשתיה שהיתה קודם לכן נחלת הגברים בלבד היתה עתה לנחלה לשני המינים. בית המרזח הישן נועד בעיקר לגברים, ובית המרזח הטמיר — לגברים ולנשים. החלו לערבב לא רק את המשקאות אלא גם את מיני השותים.

בינתים רב החופש החדש על ידי השימוש במכונית שגדל, ביחוד על ידי המכונית הסגורה. בשנת 1919 היו רק כעשרה אחוזים מן המכוניות, תוצרת ארצות הברית, סגורות, בשנת 1924 עלה האחוז לארבעים ושלשה ובשנת 1927 ליותר משמונים ושנים. מכונית זו המציאה את ההזדמנות — והשתמשו בה הרבה — להמלט לשעות מהשגחת הורים ואפוטרופסים או מהשפעת המכירים. בחורים ובחורות היו קופצים אל המכונית ונוסעים מבלי בקש רשות ממישהו — אל ריקוד בעיר סמוכה, או אל מלון בדרך, מסע של עשרים מילים ויותר, במקום שלא הכירום ויכלו לעשות מה שלבם חפץ, ומעשים שלא היו מעזים לעשות בעירם. המכונית שימשה מחסה מזרם וממטר ומקור ומעיני בני אדם — בה אפשר היה לשבת בכל זמן מזמני היום או הַלַּיְלָה וְאפשר היה להסיעה לדרך אפלה, שאין בני אדם מצויים בה. שופט בית המשפט לעבריינים צעירים חיווה דעתו שהמכונית היא „בית זימה על גלגלים" והביא לראיה את העובדה שמתוך שלשים נערות שהובאו לבית המשפט על חטאי זימה במשך השנה ורשמו את מקום העבירה — היו תשעה עשר באוטומוביל.

ומכיון שהחלה מהפכה זו נמצאו תגרים שהשתמשו בה לטובתם. צצו עתונים לגרוי היצר, עתוני „ווידויים", עתונים לעסקי מין ותמונות נוע מעוררות החשקים. קוראים וצופים אלו היו מפשוטי העם, שלא שמעו מימיהם על פרויד ועל תורתו. מו"לי העתונים ההם, שפרסמו

ספורים ששמם מעיד על תכנם, כגון „מה שהגדתי לבתי בלילה לפני חופתה" וכיוצא באלו, למדו יפה את האמנות להעיר ולעורר את חשקי הקורא מבלי להרגיז את הצנזור. מו"לי עתוני הווידויים היו דורשים מן הסופרים שהמציאו להם את הסחורה הנדרשת לגמור כל סיפור ב„כי טוב", בגמר מוסרי, ולדבר בשבחה של צניעות, אבל להתרכז בתיאור ה„תקלה". רוב הספורים נכתבו בידי בעלי מלאכה שכתבו יום אחד „ווידויה של נערה משוררת" ולכתוב ממחרת היום בגוף ראשון על הנסיונות שהיו לו לנהג שבא לידי חטא — כאילו המחבר עצמו הוא החוטא המתוודה. השבועונים או הירחונים הללו נתרבו והצליחו מאד. ברנארד מקפאדן הוציא עתון בשם „מעשים שהיו"*. הוא החל בהוצאתו בשנת 1919, במשך ארבע שנים הגיע לתפוצה של שלש מאות אלף, ולאחר שנה, בשנת 1924, למספר העצום של 848.000 וכעבור שנה למיליון וחצי, ובשנת 1926 כמעט לשני מיליונים — גידול שלא היה עוד כדוגמתו בתולדות העתונות.

בקיוסקים שמוכרים בהם כתבי עת נצטופפו גם עתונים מיוחדים לקולנוע, שפרסמו ספורים מעין „שבע נשיקות בקולנוע" והעמידו בראשם כותרות כאלה: „המכיר אתה את חברתך החמודה מאי בוש? היא זכתה לנשיקות מרובות, ולעולם אינה בוחלת בהן. הלא תסכים שחיקתה יפה בזה את האשה הנהנית מזה". והסרטים שמשכו מיליונים לילה לילה — פרטו תמיד על נימה זו. יוצרי סרט אלה הודיעו שהם מראים „גברים מבהיקים, נערות של ג'אז, אמבטיות של יין שאמפניה, הילולות שלאחר חצות לילה, מסיבות של גיפופים עד הנץ השחר הנגמרות כולן בשיא שיביאכם לידי תמהון". אמנם לא מלאו הסרטים את כל ההבטחות הללו, ואף על פי כן היה בהם די לגרות את היצר, עד שנערה בת ט"ז העידה: „הסרטים הכוללים ציורי אהבה לוהטים גורמים לנערים ולנערות היושבים יחד לראות בהם — לחפוץ לצאת מן הבית וללכת למקום צנוע. פעם יצאתי עם נער לפני הגמר הסרט, ונסענו. חברתי שהיתה באה אל בית הקולנוע עם אהובה הרגישה בכל פעם של מחזה אהבים את הצורך לצאת ולהתחמק עם אהובה יחד". השפעת הקולנוע הגיעה גם לילדים רכים. פעם ביום א' אחר הצהרים,

---

* True Story

זמן המיועד בעיקרו לילדי בתי ספר, החפשים אז מלימודיהם, נכנסתי לבית קולנוע והיה הבית מלא ילדים וילדות מבני עשר ומעלה, והיה מחזה אהבה כשהאוהב רודף אחר הנערה עד שהוא משיגה ומשכיבה על זרועותיו ומשקיע שפתיו בשפתיה, והתפרצו כל הרכים במחיאת כפים ובקריאות של תשואות חן, עד שנעו אמות הספים.

לאחת התעשיות הביאה תקופה זו רווחים גדולים. יצרני התמרוקים ובעלי „אולמי היופי" לא יכלו לקבול על ימים רעים. השימוש בסיקרה ובשפתונים שהדאיג תחילה את ההורים, חדר אף אל הכפרים הרחוקים. נשים שבשנת 1920 היו חושבות להן לחטא לצבע את פניהן, השתמשו בצבע יום יום כדבר המובן מאליו. „אולמי יופי" נפתחו בכל רחוב להלחם עם קמטי הפנים, עם הלחיים הנפולות של ימי הזקנה, למרוט את שערות הגבות ולצבע את השמורות, להאדים את הלחיים ולחדש נעורי הנשים בכל הדרכים, ונתפתח מקצוע רפואה נוסף, חידוש הפנים על ידי ניתוחים, ונעשה מדע. בשנת 1917 היו בכל ארצות הברית אך שני בתים ל„תרבות היופי" ששילמו מס הכנסה לממשלה; בשנת 1927 כבר היו שמונה עשר אלף יחידים ובתי מסחר ששילמו מס הכנסה. „המייפה" היה לאחד העובדים החיוניים בארץ.

ואם רצונכם לדון על התפשטות תשמישם של תמרוקים מבחינות סכומי הממון שהוצאו עליהם נוכל לסמוך על דברי הפרופיסור פאול ה. נייסטרום שבשנת 1930 הוציאו נשי אמריקה על תמרוקים ותרבות היופי סכום של רבע ביליון דולרים. אחרים העלו את הסכום לשני ביליונים.

הגברת כריסטופור פרדריק חשבה בשנת 1929 חשבונות אלו: לכל אשה בוגרת נמכרו במשך השנה יותר מליטרה של פוך ולא פחות משמונה קומפאקטים של סיקרה. בה בשנה נמצאו בשוק אלפים וחמש מאות מינים של בשמים ואלף וחמש מאות מינים של משחות פנים.

כסימן מהפכה שימש גם עישון של נשים. במשך שנים מועטות התרגלו נשי אמריקה מכל הגילים לעישון. תחילה היה זה לא יאה לאשה לעשן בפרהסיה, אם ברחוב ואם במשרד, ובכמה מערי השדה נלחמו עדיין במנהג חדש זה. אבל במסעדות, במסיבות, בנשפי ריקודים, בפרוזדורי התיאטראות ובשאר מקומות של פומבי עלה עתר ענן הסיגריות מפי הנשים ומילא את החלל, ואיש לא מחה, אף לא

תמה עוד. אף נוסח המודעות שנשתנה הראה על השינויים בדעת הקהל. אילו היו יצרני הסיגריות מדפיסים מודעה בראשית מאת העשרים ובה תמונת אשה מעשנת היו הורסים את מסחרם. לאחר כמה שנים נראו במודעות דיוקנאות של בחורות יפהפיות המתחננות לפני הגברים המשוחחים עמהן להפיח את עשן הסיגריות לצדן, כדי להנאותן בריח הנעים, אולם כעבור עשר שנים היו מודעות הקיר הענקיות מראות אשה נאה והדורה המחזיקה סיגריה בידה, ובשבועונים היו כמה מיצרני הטבק מודיעים: „עתה תוכל האשה לשבת שבת אחים עם בעלה ועם אחיה ולהתענג יחדיו על העישון". בעשר השנים הנדונות, 1918—1928, הוכפלה תוצרת העישון בארצות הברית. המנהג החדש הזה הכריח את בעלי החנויות הגדולות להעמיד מאפרות נאות בין כסאות המושב במחלקה למכירת נעלי נשים.

יותר מזה נראו הפרצים והריסת המחיצות שבין איש ואשה במסכת משקאות, כי מאז נשתוותה אשה לאיש בשתית יין שרף. בבתי האמידים נעשה הדבר חובה להגיש לפני סעודת הערב קוקטייל. בבתי המרזח הטמירים עמדו בימי הפיכחון גברים ונשים לפני האצטבה ומחכים לשר המשקים למלא את כוסם. מסיבת הקוקטייל של זמן מנחה נעשה מוסד קבוע חדש באמריקה. כשנערכו ריקודים במלון היו שוכרים חדרים מיוחדים שבהם אפשר היה להשיג משקאות חריפים מן המין המשובח, שלא היו מהולים, ושם אפשר היה להתבשם באין מפריע. אנשים ונשים היו יושבים על הכסאות ועל המטות והיו לוגמים את הנוזלים החריפים. כשהחלו הבתים והדירות מצטמצמים בגדלם נעשה ה„קלוב" שמחוץ לעיר המרכז החברותי של העיירה, של הפרבר ושל נאות הקיץ. ואל הקלוב המהודר היו זכרים ונקבות באים במכוניותיהם ביום ששי בשבוע לשם הריקוד השבועי. על השולחנות עמדו בקבוקים של מי סודה, אבל מתוך כיסי מכנסיהם של הגברים הוצאו בקבוקי מתכת של יין שרף, ונשים, שלפני כמה שנים היו מזדעזעות ונרתעות לאחוריהן אלו עלתה המחשבה על לבן שתימצאנה תחת השפעת הכוהל, התחרו עתה עם הגברים בגבורת השתיה וגמעו כוס אחר כוס, והתענגו על הפורקן. ממחרת היום העבירו שמועות: פלונית נעלמה מן המסיבה בשעה האחת עשרה והוכרחו להוליכה לחדר מיוחד, עד שיפוג שכרונה; פלוני יצטרך לשלם כך וכך במחיר כלים ששיבר בשעת ביסומו! וטוב

היה לגברת האלמונית להפחית בשתייתה, שכן החלה פתאום לזרוק את המאכלים על פני השולחן. לפעמים קרו גם מקרי שעוריה: אדם מכובד פשט רגלו בשעת הריקודים, בשעה שראה את המלצר הולך בדרכו, והוא נושא מגש גדוש — כדי לשים מכשול לפניו ולהפילו — ונפל המלצר ועמו המגש ונשברו הכלים ונתפזרו המטעמים והמשקאות נשפכו. וכיוצא באלו.

אלה היו כמובן מקרים יוצאים מן הכלל, ויש מקומות שלא ראו דוגמתם. אפשר שלרגל חוק הפיכחון מעטה השתיה בארץ בדרך כלל, ביחוד בין הפועלים במחוזות התעשיה. רוב מנהלי המכללות העידו שפחתה השתיה בין הסטודנטים הגברים ושבין הנערות היא חזיון בלתי נפרץ. אבל אין להכחיש את העובדה שבין המעמדות האמידים והעשירים, המשמשים מופת ודוגמה לנוהג, היה האלכוהל נשתה כמים, ואליו נלוו חירויות וגילויי פריקת עול חדשים.

ועל ידי השתיה בא נוהג חדש בשיחות שבין גברים ונשים — הם לא שמרו עוד על מוצא פיהם ודברו גלויות. בכח התפשטות הסקיפ־טיציזם של המדע וביחוד על ידי פרסום תורתו של פרויד — תש כחם של עיקרי האמונה והנימוסים והמוסר. צניעות וביישנות ו„אבירות" — הנימוסים הנאים כלפי נשים — נחשבו כשרידי מנהגים עתיקים. כל אחד השתדל להיות „מודרני", המסיח דעתו מן ה„שקרים המוסכמים" ומדבר גלויות. ביחוד לאחר כוס יי"ש — נכנס יי"ש יצא סוד, שלא חשבוהו עוד לסוד.

„הקשב נא לשיחה מודרנית — כתבה מרי אגנס האמילטון בשנת 1927 — ותתמה ראשית על אוצר המלים המוגבל, ושנית על האחוזים המרובים של המלים, שלפי הז'ארגון הישן היו מסמנים אותן „שלא נאה לגברת להשתמש בהן". עם התפתחות הטעם למשקאות חריפים התפתח טעם המלים החריפות. היפוכו של „מהודר" או „מפואר" נעשה עתה „נגוע כינים". אם ביטא השחקן על הבימה בתיאטרון את המלה „ארור"* או „שאול"** — אלו המלים שהיו אסורות לבוא בקהל אניני הדעת — לא היה עוד הקהל מופתע או מתפרץ בצחוק. איזהו גבור? — חשבו אז — מי שהוא נועז ואינו ירא לנבל פיו. ומלים אלו ודומיהן

---

* damn. ** Hell.

נעשו חלק משיחת יום יום. ספורי הבדיחה שאין מגלים אלא בחדרי חדרים או בבית המרזח, נשמעו עתה על יד שולחנות הקלפים בבתי העשירים. כך נתפתח הדבר עד שהגיעה ההעזה למדרגה גבוהה והשיחה גם בחוגי המנומסים היתה רווית הפלגות והגזמות וגדושת מלים חריפות, עד שגם אלה חדלו לעניין והחלו להביא שעמום.

עם ה„גלויות" בשיחות בא שינוי גם בספרות וגם בתיאטרון. נעיין נא בתכנם של כמה מחזות מן המפורסמים ביותר באותן עשר השנים, בניו־יורק. „שכרו של הדר"*, שבו מדברים מלחים מבקשי אהבה בלשון בלתי נקיה ונועזת; „הדרך לרומי" — שעיקרה הקומי היא תאוותה של מטרונה רומית החושקת להזדקק לקרתגנים הכובשים; „הפסקה מוזרה"**, על אשה שנודע לה שבמשפחת בעלה היו חולי רוח וברצונה ללדת לו בן בריא, על כן החליטה שיהא המוליד רופא צעיר ויפה מראה, במקום בעלה, ובינתים התאהבה באמת ברופא: „נקלה באמת"***, על נערה מקסימה שהלכה בעינים פקוחות לאהבת לילה עם זמר באופירה; ו„השבוי"****, שגילה לרבבות הצופים התמימים רזי ההומוסיקסואליסטים. לפני המלחמה לא היו סובלים אף אחד מן המחזות הללו אפילו במטרופולין של ניו־יורק, ובשנות העשרים משכו קהל גדול והתעניינו בהם מאד, והצופים היו מן המשכילים שבעם. ומה שקרה לתיאטרון קרה גם במלכות הספרות. הופיעו ספרים מסוג חדש, „יורגן" של קאבל, סיפוריו של מיכאל ארלן „הצחוק השחור", ה„טראגדיה האמריקנית" של תיאודור דרייזר, „השמש אף היא עלתה" של המינגווי, „פוינט קונטר פוינט" של הוכסלי. כל אלה ורבים כמותם דנו בשאלת המין בתאורים גלויים אם מתוך קלות ראש וציניזם ואם מתוך אובייקטיביות אַ־מוסרית, חדשה לתושבי ניו אנגלאנד. המגינים על החוק ועל הצניעות, הפוריטאנים, נסו להקים סכר לזרם — ולא יכלו. הזרם שטף ועבר. הם אסרו את „יורגן" ומיד נתפרסם ביותר ורבו עליו הקופצים. הם הביאו במשפט את מערי ווייר דונונט על אשר הפיצה ברבים חוברת לילדים המסברת להם את מסתרי המין — ושופט ליבראלי זיכה אותה בדין, ודעת הקהל המשכיל תמכה בה. בבוסטון התאחדו הפוריטאנים עם הכמורה ואסרו קריאתם של ספרים

* What Price Glory.
** Strange Interlude.
*** Strictly Dishonorable.
**** The Captive.

רבים והצגתו של המחזה „ההפסקה המוזרה" והביאו במשפט את מוכר הספרים שהפיץ את ספרו של לורנס „מאהביה של הגברת טשאטרלי" ונענש. משכילי ארצות הברית צחקו ולעגו למשגיחים על הצניעות ולבסוף התירו הדפסת ספרים, שלא היו מסכימים לפרסומם בשום פנים עשר שנים קודם לכן. נשתנה טעמו של הקהל.

כאמור בא שינוי לא רק בנוהג, כי אם גם במוסר. נערים ונערות רכים בשנים למדו על חיי המין. שאלו מחברי הספר „מידלטאון" (עיר בינונית) 241 נערים ו־315 נערות מגיל בית ספר תיכון לרשום אמת או שקר על ההנחות הקיצוניות:

— תשעה מכל עשרה נערים ונערות מגיל בית ספר תיכוני (בני 14—18) משתתפים במסיבות של גיפופים.

ורשמו חצים שזוהי אמת. מה הן תוצאותיה של מסיבה כזו? זה לא ידוע. אין לשער כמה מן הזוגות הללו באים לידי זימה ממש. נערה אחת, קארולין, סיפרה לפני השופט לינסדיי שלחמישים ושמונה נערות ממכירותיה היו נסיונות, אם פעם אחת ואם כמה פעמים, מבלי שהיה אף מקרה אחד של לידה. שמועות כאלה היו מתהלכות בקהל. אין לדעת אם רבתה או פחתה הזנות הפרופיסיונאלית בה בשעה, אבל אין ספק שזאת היתה הפעם הראשונה שהזונה בעלת המקצוע נתקלה בהתחרות גדולה מצד נערות בנות טובים.

ואשר לחטאה של אשת איש — אין כמובן ידיעות שאפשר לסמוך עליהן, שהרי זהו מן העניינים הנעלמים מעין הקהל. אבל הגיטין — מספרם הולך וגדל. בשנת 1910 היו 8,8 גרושים כנגד כל מאה חתונות; בשנת 1920 — 13,4. ובשנת 1928 — גט אחד לכל שש חתונות. עם התפשטות מספר הגרושים ירד שיעור החרפה הכרוכה בזה. בכרכים היו הגרוש והגרושה מתקבלים בחברה ללא כל שאלה או תרעומת. אדרבה, היה בזה מעין עדות על השתחררות מן המסור והמקובל, מעין טעם לשבח ולמודרניות. ודאי שנערה אחת הביעה דעת רבות באמרה: „אנשא להנרי, אף כי שאינו חביב עלי ביותר; אם לא יעלה זווגנו יפה נוכל להתגרש, ומעניין יותר להיות גרושה צעירה מבתולה זקנה".

אין כמובן להכליל. ודאי שאפשר להעמיד כנגד אלו חיי זוגות היכולים לשמש מופת לטהרת המשפחה, וכן צעירות פנויות שהן תמימות. שתי נשים שנהלו מדור בעתונים המוקצה לשאלות ותשובות

ועצות לעניינים שבינו לבינה העידו שבין אלפי המכתבים המתקבלים בשאלות בעניני אהבה ישנם רבים המכילים שאלות שכדוגמתן נשאלו לפני חמישים שנה, כגון: אם נאה לה לנערה להזמין את מכירה הנער לשבת עמה על מרפסת ביתה, אם הנער לא הזמינה עדיין אל קולנוע. בערי השדה ישנן די נפשות סנטימנטאליות החושבות על האהבה בדרך תמימה, כאשה שהציעה סיסמה לקלוב של נשים „האדם הוא העץ שנטע אלהים, והנשים הן הפרחים בגנו". רבים השתדלו לחוק חוקים לשמירת הצניעות, אבל לא יכלו לעכב את הנטיה הכללית להקל בעניני המין. אשתו של איש המדע ברנארד רוסל הביעה את דעתה שהאשה צריכה להשתוות לאיש בכל הזכויות, ושניהם יהיו בני חורין בנסיונות מין כרצונם, ושאין הנערות מחויבות לוותר על זכותן לחיות חיי מין לפני החתונה. כמו כן הציע השופט לינסדיי בשנת 1927 לסדר נשואים על תנאי, בהיתר החוק. הוא דרש להתיר גם השימוש באמצעים למניעת הריון ולהתיר גרושין בכל עת ועידן, בהסכם שני הצדדים — אם אין להם ילדים. ההצעות הללו עוררו אי רצון, אבל דנו בהן בכובד ראש, ודיון זה עצמו משמש ראיה למהפכה שחלה במוסר היחיד והציבור.

*

כשפרצה המלחמה הראשונה עם גרמניה הצטמצם החופש האישי וחובת האזרח למולדת גדלה. היתה „מגבית להלוואה לשם החופש" — הלוואת כספים לממשלה וקבעו מכסה לכל אחד, ואוי לו למי שלא מילא את חובתו הפאטריוטית; היו מגביות לצרכים אחרים רבים; נוסדו וועדים וועדי משנה; מומחים לפרסומת היו מפיצים דברי תעמולה, דרשנים ודברנים צווחו, ואדם שלא ציית וקפץ את ידו הרגיש את ידה הכבדה של דעת הקהל. בשעת המלחמה שללו את חופשם של „האויבים הזרים" — מהגרים מארצות האויבים שלא התאזרחו עדיין ובני אדם שצדדו בזכות האויב — ועל ידי כך התרגלו בדרך כלל לקפח זכויותיהם של מיעוטים לאומיים ושל שוני דעה. מנהגי הבקורת של צנזורים בשעת חירום סללו דרך לצנזורה מסוג אחר, וחקקו את חוק הפיכחון — האיסור לשתות משקאות חריפים. אמנם לאחר המלחמה השתחרר המסחר מן ההגבלות הזמניות, אבל

האזרח האמריקני כבר התרגל להגיד לחברו מה טוב לו ולהתוות לו את אורח חייו ואורח מחשבתו.

כשהחל הרוב, שהוא מן המעמד הבינוני, לקבוע את מנהגיו הפרטיים של האדם ולדרוש ממנו לחיות על פי הדרכתו — נתקלו בהתנגדות גדולה לא רק מצד הנוער, אלא גם מצד קבוצה חדשה של אינטלקטואליים שדרשו חירות לעצמם וחשבו את עצמם ל„מעוט תרבותי".

זו לא היתה קבוצה מאורגנת ולא כולם היו בדעה אחת. גדולים היו החילוקים בדעותיהם, ואלו היו מסכימים זה לזה היו בוחלים בארגון, כי היו ברובם אינדיבידואליסטים. רובם נמצאו בניו־יורק — בה היה המרכז, וחבורות חבורות קטנות נמצאו בכל הכרכים. הם היו ה מ ו ר ד י ם. רובם היו אמנים וסופרים ובעלי אומניות חפשיות, — היסוד האינטלקטואלי התוסס שבערי האוניברסיטאות. אל אלה נלוו גרורים מכל המינים, מבני אדם הלהוטים אחר כל חדש, המוכנים ומזומנים לקבל כל רעיון נועז, אם אך ייחשב על האפנה החדשה ביותר. אלה היו בני אדם ששמעו על דז'יימס י'ויס, פרוסט, סיזאן, יונג, ברטראנד רוסל, דז'אן דיואי, יוג'ין אוניל וכיוצא בהם. הם התייחסו בזלזול אל הסרטים, אבל נשאו עיניהם אל צ'ארלי צ'אפלין כאל אמן גדול, מפאת הבקורת החברתית שבתמונותיו, והתווכחו על תורת היחסות של איינשטיין, אף על פי שלא הבינו בה דבר וחצי דבר; הם ביטאו טרמינים אחדים של תסביכים, דברו בשבח החינוך הפרוגריסיבי והיו מפקפקים בגודל ערכם של הנרי פורד ושל קאלווין קולידג'. מספר המורדים הללו היה קטן בערך, אבל קולם הלך מקצה הארץ עד קצה, וגדלה השפעתם על הספרות ועל חלק מדעת הקהל.

בינתים החלו שמועות מתפשטות על המלחמה שהביאו לידי אכזבות גדולות. סיפרו על האכזריות ועל סעיפי השלום שלא קיימו תקוות הקהל, להביא אושר לעולם. הופיעו ספרי אמת של סיר פיליפ גיבס „עכשיו אפשר לספר דברים כהווייתם"* ושל י'ון דוס פאסוס „שלשה חיילים", „החדר הגדול" של א. א. קומינגס** והספר „תוצאותיו

---

* Now it can be Told.

** The Enormous Room.

הכלכליות של השלום" מאת י'ון מיינארד קיינס*. האינטלקטואליים קיימו וקבלו עליהם את רעיונותיה של הפסיכולוגיה החדשה. רבים מהם, שנמשכו אחד המדע החדש, אבד להם הבטחון בקביעות החיים. אמנם המרידה כנגד „ההגינות" לבושת הפראק והפורמאליות המקושטת החלה בספרות האמריקאנית עוד לפני זה, לפני המלחמה. אז קמו כובשי דרך כתיאודור דרייזר, ווילה קייתר, קארל סאנדבורג, אדגאר לי מאסטרס, רוברט פרוסט ויוצרי החרוזים החפשיים. האינטלקטואליים היו סבורים שהטראגדיה בסביבה האמריקנית הוא הרעב האמוציונאלי והאסתיטי.

למרידה זו הואיל הרבה לואיס סינקלר בספרו „הרחוב הראשי"** שיצא בשנת 1920 ואחריו „באביט"*** שיצא שנתים לאחריו. בשני הכרכים הללו של צילום ספרותי אכזרי וסאטירה נוקבת עד היסוד הסיר לואיס את הצעיף מעל פניה המכוערים של העיירה האמריקנית ושלטונה הקשה על מחשבות תושביה, ומעל גסותם של פרנסיה ומנהיגיה. היו בעיירות גם גילויים נאים, כגון רגשי ידידות ועזר ונדיבות לב — אבל הספרים של ימי המרידה היו חד צדדיים, קיצוניים, ודווקא משום זה היו נקראים בצמאון ובתאוות נפש. בסופה של שנת 1922 הגיעה מכירת הספר „הרחוב הראשי" למספר העצום של 390.000 טפסים. המשכילים הכירו מיד כי קווי החיים האמריקניים שהיו למשא עליהם — היו אלה שלואיס הניחם תחת הזכוכית שלו לשם בדיקה חמורה, מתוך קור רוח גמור. „באביט" היה מורד אור ואוירתו של הרחוב הראשי שימשה מעצור גדול להתקדמותה של התרבות באמריקה.

בימים ההם יצא שמו של סופר שנון לשון בשם ה. ל. מנקין****. המוציא לאור המתקדם אלפרד א. קנופף הזמין שני סופרים, את מנקין הנ"ל ואת ג'ורג' י'ין נתן***** שקנו להם שם במודרניותם ובחריפותם ובהתנפלויותיהם על הישן, לערוך ירחון חדש שנקרא בשם „אמריקן מרקורי". הירחון החל להופיע בשנת 1923, זמן קצר לפני מותו של וואודרו ווילסון.

---

* The Economic Consequences of the Peace.
** Main Street
*** Babbit
**** H. L. Mencken
***** George Jean Nathan.

תכנו של העתון היה חומר מפוצץ. מנקין יצא בכל ראש חודש בהכרזת מלחמה על הרוב ודעותיו. הירחון הרים על נס סופרים כדרייזר, כקאבל, כשירוואוד אנדרסן, כווילה קייתר וכסינקלר לואיס והמטיר גפרית ואש על חטאות הציבור, כעין רגשנות וחמקנות והתגנדרות אקדמית בספרות ובחיים. הוא התנפל על הבאביטים, על מתודיסטים, על ריפורמאטורים ועל כל הצייתנים ההולכים במסילות סלולות, משום שמחשבותיהם קבועות וקפואות. בדרך כלל התייחס אל דרכי החיים באמריקה מתוך צחוק ולעג וזלזול.

מיד נתפרסם העתון. בקרתו הרסנית היתה לפי רוח הדור. הצעירים והמורדים ומשברי אלילי התמול היו נושאים את הירחון בדחילו כנשוא ספר חיים חדשים. זקנים ובני גיל העמידה, סוחרים נשואי פנים ומנהיגים קרואי מועד ראו ותמהו וזעו. שומרי החומות ונטורי קרתא רגשו והתנפלו על מנקין בחרפות ובגידופים. כעבור שנים מספר נערמו דברי המרירות כנגד מנקין במדה כל כך גדולה, שאפשרו הוצאת ספר גידופים מלא וגדוש כנגד המורד. בינתים הלך הירחון והתפשט ובשנת 1927 הגיע מספר חותמיו וקוניו לשבעים ושבעה אלפים. וולטר ליפמאן כתב עליו שירחון זה רכש לו את „ההשפעה הגדולה ביותר על משכילי הדור".

מנקין היה כנגד הכל. המרידה היתה נשמת אפו. הוא היה כנגד כל התיאולוגים, הפרופיסורים, כנגד כותבי המאמרים הראשיים בעתונים, כנגד כל החושבים מחשבות ישרות וכנגד כל מתקני החיים — כך העיר מנקין על עצמו. סוציאליסטים ואנארכיסטים היו שוטים בעיניו. הוא התנגד לחוק הפיכחון, לצנזורה ולכל התערבות בחיים האישיים. הוא לא האמין שאפשר לחיות חיי תרבות בארץ של שלטון הדימוקראטיה, כי הדימוקראטיה היא שלטון ההמון. הוא צחק לערכים המקובלים במוסר ולעג לחופה ולקידושין. ברשימת התנגדויותיו ומלחמותיו ומשפטיו הקדומים היו ניגודים רבים. אבל מנקין לא חיטט בסתירותיו ולא בקש עקביות. הוא יצא כנגד הכל באוצר מלים עשיר. כינויים של שארלאטאן, רמאי, חזיר, שורף מכשפות, שוטה, גולם וכל שמותיהם הנרדפים של נבלים ומנוולים היו שגורים על קולמוסו ומילא בהם את הגליונות. לספרים שלא ישרו בעיניו היה קורא „אשפה". לעם קרא „אספסוף". כשכתב פעם ספר הגון, כגון ספרו „הלשון האמריקנית", היה בולם עטו ומשתמש באנגלית מתונה ומדודה

ונקיה, אבל כשעלה לחץ דמו במאמריו היו מליצות מפוצצות והגזמות מתמיהות כלי זינו. מי שקראו פעם ראשונה היה נהנה אותה ההנאה הבאה לפעמים משבירת כלים וזריקת אבנים והריסת בנינים. מובן שלרגל הצלחתו לא נשאר יחיד בדורו. נצטרפו אליו עוד קולות ובנות קולות: ירחונים חדשים, ספרותיים, שקמו כולם כנגד הבריות „היפות" וכנגד המסור והמקובל. בקצור: כנופיה של הרסנים.

אם נרצה לסכם את עיקריהם של האינטלקטואליים נוכל למנותם בקיצורם:

1. הם האמינו בחופש ביחסי המינים, יותר מן המקובל בחברה האמריקנית.

2. הם התנגדו לכפית מנהגי הגינות על הקהל בכח החוק ולצביעות ומנהגי התקופה של וויקטוריה היו לצחוק.

3 רובם התנגדו לחוק הפיכחון ולצנזורה ופקפקו בתחיה מדינית או חברתית, על כן התנגדו לכל תנועה של ריפורמה.

4. הם דרשו סבלנות ולא גרסו את ההשגחה על הזולת. הם אמרו: השומר אחי אנכי?

5. רובם היו מן הפקפקנים בדת. הם לא הכריזו על כפירתם ואפיקורסותם, כמו שנהגו כופרים ראשונים, משום שכפירה לא היתה חידוש בעיניהם. הכופרים החדשים לא רצו לתקן אחרים וליצור חברים בצלמם. די היה להם לעמוד מרחוק מן הכנסיה.

6. הם בזו לרוב הבורגני שהיו אחראים על חוק הפיכחון, לצנזורה, להשקפות האדוקים ולשאר סוגים של דיכוי מחשבה ומעשה.

7. הם היו נהנים משבירת אלילים, אלילי הרוב. סופר אחד המציא אז את המלה „דיבונקינג", שפירושה הוא הסרת הצעיף מעל פני הקדושים והמכובדים ולהראות את כיעורם ברבים. ליטון סטראטשי כתב אז את ספרו „המלכה וויקטוריה" שרבו עליו הקופצים בארצות הברית בשנת 1922. ואחריו הופיעו ביוגראפיות של אנשי שם בנוסח זה, ביוגראפיות של גילוי הצביעות והבלטת קטנותם, קטנות מוחם של הגדולים. רופרט היוז גרד את הפוך מעל פרצופו של ג'ורג' וואשינגטון ועורר מהומה בכתבו עליו „הוא אהב לשחק בקלפים, זיקק יין שרף, ופיו מלא אלות וקללות, ורקד שש שעות בלי הפסק עם אשת ראש מטה הצבא שלו". שאר גדולי הארץ תוארו בכל שגגותיהם

וחנאיהם האנושיים, ועבריינים שיצאו להם מוניטין רעים בהיסטוריה תוארו מחדש כבני אדם מעניינים, עד שנתקבל הרעיון שכל רושם תולדות אדם גדול חייב להפוך לבן לשחור ושחור ללבן — ואז יזכה להצלחה.

8. הם נרתעו לאחוריהם מפחד השפעתה של התוצרת בהמון* והתפשטות העבודה במכונות באמריקה וראו את עצמם כלוחמים האחרונים להיות יחידי מהות בתוך ציביליזאציה המשווה קטן וגדול, מעין פורדיזם כולל. שנאתם לריגימנטאציה עוררה את התנועה לחנוך מתקדם ויצרה מוסדות גבוהים חדשים לחנוך, כגון הקולג׳ של אנטיוך, והקולג׳ האכספרימינטאלי של מיכלז׳והן בוויסקונסן. היא עוררה את תנועת התיאטרון „הקטן" שהתפשטה בכל הארץ ביחוד באסכולות הגבוהות. גבורי הרומנים תוארו כבני אדם הנחנקים באווירתה הדחוסה של העיירה, והמבקשים גאולה לנפשם המדוכאת חייבים לברוח אל מאנהיטן שבניו־יורק, או יותר טוב אל מונפרנס שבפריז או אל הריביירה. בכל בית קפה שבפאריז קל היה למצוא פליט אמריקני המתפאר שהשתחרר מכבלי הסטאנדרדיזאציה. אם כתב מישהו מאמרים בירחוני האינטלקטואליים כנגד אמריקה ורוחה, ואם נקראו האמריקנים בשם „ילדים" ובכנויים כיוצא בהם — לא מחה איש כנגד זה. דז׳יימס טרוסלו אדמס כתב ב„אטלאנטיק מונתלי": „תמה אני, וזוהי שאלה אישית אבל מעשית מאד, היכן ואיך יוכל איש בעל הכנסה צנועה שברצונו לחיות חיים פשוטים, ולהתענג תענוגות פשוטים ועניני רוח, לחיות בארצנו זו".

מרכבת השפע הוסיפה לנסוע, אבל בצדי הדרכים עמדו האינטלקטואליים והתריעו על התקלות בהתמרמרות.

*

למרות עליתו של המסחר וריבוי המותרות והקלת החיים על ידי מכונות שהומצאו חדשות לבקרים — היה מורגש בתקופה שלאחר המלחמה — רגש אכזבה. בני אדם חשו שהחיים לא נתנו להם אף חצי תאוותם. ערכיהם המוסריים החלו מתנדפים והעולם החל

* Mass Production.

מתפורר — אבל כל זה היה בלא יודעים, מתחת לסף ההכרה. ביודעים היו שמחים בשפע והתענגו על כל טוב והביטו על סביבתם במשקפים ורודים. ורק האינטלקטואליים ידעו ידיעה ברורה שהם מאוכזבים.

האכזבה לא פחתה גם עם סיפוק תאוות לבם. הם בקשו חירות ביחסי המינים — ומצאו אכזבה בחופש זה, אחת היא אם השיגוהו למעשה או הרגישוהו בקריאת ספר או בראותם מחזה על הבימה. הם הרגישו כי בהפכם את האהבה לתאווה ביולוגית, נגנזה מהם שירת החיים. האהבה נזדלזלה וירדה מטה מטה ויצא הדרה ממנה. אלמר דייוויס דבר על גבורה אחת ברומן שנתפרסם אז, לאחר המלחמה, ששקעה ברנ"ט עסקי אהבה, מבלי למצוא בכולם את ההתעוררות האמוציונאלית שהיתה מוצאת המטרונה מתקופת וויקטוריה באהבה אחת שלמה. רומאנס — אין להכניסו לתוצרת המונית. אם הוא קל להשיגו, הריהו נעשה קל ערך. שיר השירים ירד למדרגת הבל הבלים.

האינטלקטואליים רצו בחופש — חופש לשם מה? נעים היה להלחם על חופש. וקשה להשיגו — אם אין יודעים מה לעשות בו. התכלית האחרונה לא היתה בהירה. אחד הסופרים כתב ב„הארפר'ס" על האמריקנים הצעירים הרצים אל פאריס, כדי להשיג את חופש החיים, ואחר שטעמו טעם עסקי אהבה אחדים ואחרי שהשתכרו כמה פעמים — פנה הודם והוד מאורעות חייהם. וולטר ליפמאן כתב אז: „הציון המסמן את הדור שהגיע לידי בגרות, מזמן התמוטטות האידיאליזם בסוף המלחמה, אינו המרד כנגד דת אבות ומוסר אבות, אלא אכזבתם במרדם. דרך העולם הוא שהדור הצעיר ימרוד, אבל החידוש בדבר הוא שמרידתם כרוכה בעצבון ובחוסר אמונה בה וסופם שהם כופרים בחירותם לא פחות מאשר בוודאיות הישנות".

האינטלקטואליים היו מאמינים גם באמת המדעית ובשיטה המדעית — והמדע לקח מהם את אלהיהם, או הקטין ערכם כל כך, עד שהיה סדר העולם לרעיון הבא לספק צורך פסיכולוגי והאדם ירד לדרגת בעל חיים שאין סמכות להבחנתו בין טוב לרע. אי אפשר היה לומר בבטחון גמור: זה טוב וזה רע. מה שטוב בארץ אחת, לימד המדע, היא סברה אנושית בלבד. נשללה הוודאות מן החיים — ומן המדע עצמו. לפנים — מי שכפר במנהיג העולם היה סומך על מנהג העולם, שהוא חוקי וקבוע, עתה החל גם יסוד זה להזדעזע. איינשטיין

הוסיף דעת ומכאובים ופקפוקים. מעתה לא היה עוד שום דבר בטוח — הכל נעשה יחסי. ובתנאים כאלה מי יגלה את מטרת החיים? בא הערפל הגדול — וה׳ לא היה שם.

אבל גם באי־וודאות זו — היתה טובה גלומה, כמשל: אין רע בלי טוב. עם התמוטטותם של הערכים הקבועים הישנים ואמות המדה לאמנויות נסללה מסילה לפעולה חדשה וליצירות חדשות. תחילה לא האמינו ביצירותיה האמנותיות של אמריקה, עתה החלו לבקש ולהעריך את כחות היצירה במולדת. קודם לכך היו מבקשים את תמונותיהם של המודרניסטים הצרפתים ומחקיהם, ואמריקה היתה בבחינה זו מושבה צרפתית. התזמרות באמריקה היו מנגנות בניצוחם של אמנים מעבר לים — והנה גם בשני מקצועות אלו באו שנויים. אמנים החלו לשים לבם אל האפשרויות האמנותיות של מגרד השחקים ושל המכונה, ואוספי תמונות ליצירות אמני הארץ. אוהבי מוסיקה פקחו אזנם ליופי שבשירי הכושים ולמוסיקה המקורית של המלחינים בארץ. ובארדיכלות קמו גדולים ומקוריים והקימו בתים לתפארת, ובהם התבטאה אמנות חדשה.

ובספרות נשברו כבלי הזרים. נוסדו כתבי עת טובים לבקורת ונוספו מבקרים מעמיקים והחלו לכבד את המקורי. המבקרים החלו לבקש את הרקע האמריקני ונתגלה להם חומר ספרותי חשוב, אגדות ובאלאדות. הורגשה תסיסה חדשה. בתקופה ההיא הופיע הספר „ארוסמית״ של סינקלר לואיס, „הטראגדיה האמריקנית״ של דרייזר, „הקץ לנשק״* של המינגוויי, ספוריה של ווילה קייתר, כמה ממחזותיו של יוג׳ין או־ניל, ספוריו הקצרים של רינג לארדנר וכיוצא באלה. כל אלה לא היו עוד כהבטחות לאמנות מקורית, אלה היו סיפוקים — האמנות המקורית ב א ה.

מעט מעט שככה המלחמה עם באביט. תש כוחה של המרידה. פרסומו של „אמריקן מרקורי״ שהגיע לשיאו בשנת 1927 החל לרדת. הלהיטות להפחית ערכם של גדולי העם וגבורי התהלה — חלשה וצוננה. המשבר הרוחני של האינטלקטואליים החל מתנדף וחולף. בשנת 1929 בא וואלטר ליפמאן להניח יסודות לסדר אמונות וערכי

---

* Farewell to Arms.

מוסר שיספקו אולי גם את המאוכזבים. ספרו „מבוא למוסר"* הצליח ונפוץ מאד והעיד שבני אדם נלאו מן התוהו והבוהו המוסרי. הם החלו לדבר על הומאניזם ובקשו פילוסופיה חדשה שיש בה יסוד לאמונה שנאה זיו החיים. דור הולך ועמו ערכיו — ועתה בא דור חדש ובקש ערכים חדשים — וסדר העולם המשתנה חוזר גם לישנו**.

* A Preface to Morals.

** לשם הידיעות שבפרק זה הסתייעתי בספרים שונים ובספרו של פרדריק לואיס אַלן „אך תמול" (Only Yesterday).

פרק עשרים ושנים

המשבר בשנת 1929

בפרק הקודם סופר על שני השובע. מטר זהב ניתך אז על תושבי ארצות הברית ובני אדם אספו דינרים בחפניהם ועלו בשלבי העושר וחיו חיי מותרות, ולא דאגו ליום מחר, כי אמרו: „האי עלמא לבי הילולא דמי", ואכול ושתה, כי מחר נעשיר עוד יותר.

אבל לא לעולם חוסן ואחרי הגאון בא השבר.

המשבר צעד לאט לאט וחרש, ובשנת 1929 נתגלה בכל תקפו. בימים הטובים היו האמריקנים אופטימיסטים ובוטחים בעשרם, ועם המשבר החל האופטימיזם יורד, ובמקומו בא הפסימיזם.

הבארומטר של חיי הכלכלה באמריקה היא הבורסה, זו המפורסמת שברחוב וול, בניו־יורק. בפרק הזמן הנדון נראו הבקיעים הגדולים בחומת הכלכלה והמניות החלו לרדת במחירן, תחילה ירידות בינוניות ואחר כך עצומות. זאת לא היתה עוד ירידה, כי אם נפילה. ביום 24 באוקטובר פרצה בהלה. בני אדם נתכנסו למכור את מניותיהם בכל מחיר. השולחנים הגדולים בקשו לעצור בזרם השוטף והסוחף ונתאספו בבית הבנק האדיר, זה עמוד התווך של ממלכת הממון, י. פ. מורגן, לטכס עצה. שם החליטו לקנות מניות במספר רב ובמחירים גבוהים, ולתמוך על ידי כך את ה„שוק", וכן עשו. אחד השותפים של בית מורגן בא אל הבורסה וקנה מניות החברה „חברת הפלדה של ארצות הברית" (U. S. Steel) במחיר 205 דולרים כל מניה. הדבר הועיל, אך לשעה. עברו ימים אחדים והירידה גברה יותר, עד בוא היום הנורא והאיום, 29 באוקטובר, ובעלי המניות נבהלו למכור ששה עשר מיליון מניות בבת אחת — ומחירן ירד פלאים. מניות יקרות ערך נמכרו בעבור נעלים, כאלו נתערערו כל יסודות הכלכלה. במשך של שבועות

מספר התנדפו וכלו שלשים ביליונים דולרים מערך המניות — כאלו נתמוטטה הארץ.

זה היה משבר בממדים מבהילים. באמצע שנת 1932 היתה התעשיה האמריקנית יוצרת אך כחצי ממה שיצרה בימי השיא של שנת 1929. המשכורת ירדה בששים אחוזים, ריווח החברות — בחמשים ושבעה, והמסחר הביא הפסד מרובה — של חמשה ביליונים דולרים.

פרטי מחירי המניות ישקפו את מידת הבהלה. מניות „ג'נרל מוטורס" נמכרו בשנת 1929 במחיר 72 דולרים וירדו עד שלשים וששה, והוסיפו לרדת עד שבעה וחמש שמיניות. „רדיו קורפוריישון" שמחיר מניותיה היה 101 ירדו עד שנים וחצי דולרים; „יו. ס. סטיל" (U. S. Steel), החברה האדירה לתעשית הפלדה, שמצבה מוכיח על משב הרוחות בעולם הכלכלה — מניותיה ירדו מ־261 — למאה וחמישים, ואחר כך לעשרים ואחד ורבע.

שנים עשר מיליונים איש היו מובטלים. מתוך חקירה שנערכה בבופאלו נודע כי שלשים ואחד אחוזים ממאה מבקשי עבודה לא השיגוה. החקלאים נמצאו במצוקה. ליטרת כיתן נמכרה בחמשה סנטים, ובמידה זו ירדו שאר מיני התבואה.

המהלך ברחובות בימים ההם ראה מחזות טראגיים בלתי שכיחים באמריקה: מאות בני אדם מוכרים תפוחים, עפרונות ומיני סדקית, ופניהם ובגדיהם העידו בהם, כי אלה התפרנסו קודם לכן מיגיע כפיהם ולא הצטרכו לבריות. המונים עמדו בתור לפני מוסדות לבקש לחם חסד. המדולדלים שגורשו מדירותיהם, משום שלא השיגה ידם לשלם שכר דירה, תפסו מגרשים פנויים והקימו עליהם צריפים עשויים קרשים ישנים, תיבות עץ, ופחים וכסום נייר של זפת. מארובות בתי החרושת לא נראה העשן. רבים סבלו מחסור ורעב. האופטימיזם האמריקני הידוע נתערער. דכאון כללי ירד על ארץ ותושביה. בני אדם שמרנים החלו לתהות על דרכי המדינה והליכותיה. כבוד העשירים ובעלי בתי המסחר הגדולים ירד. את מקום הבטחון ירש אי האמון. וזה היה אשרם של האמריקנים שהנשיא החדש, פרנקלין ד. רוזבלט היה אדם רב עצות ורב העזות והוא קרא לקהל לבל יפחד. „אין להבהל אלא מן הבהלה". לולא מעשיו הכבירים שעשה להציל את הבנקים מפשיטת

רגל ולעזור לסובלים בדרכים שונות, מטעם הממשלה, — מי יודע מה היו תוצאות המשבר.

וברחוב היהודים — תאניה ואניה. לרגל מצבנו המיוחד פגעה הירידה הכלכלית באחינו ממעמד האמידים והעשירים במידה גדולה יותר, ביחס, מבשאר התושבים מבני שכבתם. כיצד?

בשנות השפע עלו היהודים בארצות הברית עליה גדולה, אבל העליה היתה לקויה, כי היתה ממונית בעיקרה ולא כלכלית מושרשת. הצלחת היהודים שלפני שנות המלחמה היתה אטית ומודרגת — היא באה בעיקרה מחמת עבודה קשה וחיסכון. הפועלים היהודים וכן הסוחרים הקטנים עבדו במתיחת כל כחותיהם, וקבלו יסוריהם באהבה, מתוך תקוה לעתיד. הם פרשו מתענוגות החיים וחסכו וצרפו פרוטה לפרוטה עד שהחלו לרכוש להם נכסים. כסף זה שבידיהם נקרא בשם „דמי מעיים", כלומר: ממון שבא מתוך קימוץ באכילה. תהליך ההתעשרות קבל דחיפה עצומה בימי השפע. שכר הפועלים עלה. הביקוש גדל מן ההיצע. בינתים הספיקו היהודים המהגרים לרכוש להם את שפת המדינה ואת דרכיה. הקוניונקטורה היתה טובה. הנגר שעסק בהתקנת חלונות ודלתות בבתים החל לבנות בתים על חשבונו — קל היה אז להשיג הלוואות בבנק, — כדי למכרם בריווח. החייט השליך את מחטו ומסרה לפועלים — הוא פתח בית חרושת לבגדים מוכנים. צבע הכתלים העמיד את מכחולו בשפופרתו ופתח לו משרד ותלה שלט על פתחו: „קבלן לציבוע ולקישוט בתים". להיטות משונה, מעין בולמוס, תקפה את הכל — להרוויח ולהצליח ולעלות בסולם החברה ולאסוף הון ועושר, ובזמן קצר. כיצד? על ידי ספסרות וספיקולאציה.

ואין המכוון דווקא לספיקולאציה בשטרות ערך. אמנם גם זו הקיפה את משכנות ישראל והיתה לשיחם והגיגם של בני אדם בשכבם ובקומם. פועלים ואף מורים עברים — אלו הנחשבים שלומיאלים שאין להם מושג מן „החיים" והמציאות — וגלבים ומסדרי אותיות, ומוכרי סמרטוטים הוציאו את דמי חסכונותיהם מן הבנקים ונשאום אל ספסרי הבורסה לקנות מניות, ואם לא הספיק להם כספם כדי קניה נתאחדו קבוצות קבוצות, דלפנים וקבצנים ואביונים המונים, והקריבו את כספם בחבורה למולך. בתי הבנקים המרוכזים סביב הבורסה ברחוב וואל, פתחו סניפים בכל השכונות, והכל היו לומדים מסכת שטרות ושקלים

ועיינו ברשימות המחירים ושער היום והשעה. ומכיר אני בני אדם שכירים, וביניהם מורים עברים, שלמדו אחר מסכת שטרות מסכת מכות. הם הוכו מכה נצחת ולא נרפאו עד היום.

היהודים נכנסו אז למקצוע הבנין ולמסחר בנכסים לא ניידים. יש שקנו מגרשים שוממים בסביבות הכרכים ותיקנו בהם רחובות והקימו בהם בתים, וגינת פרחים לפני כל אחד. הקונים קפצו עליהם — דמי קדימה למקנה היה תמיד בידיהם. הנועזים שבקבלנים קנו בתים ישנים במרכזי הכרכים, במקומות יקרים, והקימו משרדים ובתי מעונות מגרדי שחקים. במקצוע הסרטים, התיאטרון והראינוע תפסו היהודים מקום ראשון. ובשאר המסחרים עשו חיל. קמעונים היו לסיטונים וחנוונים שחנותם הצליחה — פתחו רשת חנויות ותהיינה לשרשרת אחת. בני עמנו ביקשו לחדור גם לבנקאות המסחר. בניו־יורק קמו ארבעה בנקים מסחריים גדולים שבעליהם היו יהודים ברובם, וסניפים לבנקים ההם בכל חלקי העיר.

אז היו היהודים גם ל„אנשי שם". העתונים היהודיים שבלשון האנגלית, שעיקר פרנסתם הרוחנית והחומרית עומד על פרסום מאמרי שבח ותהילה ליהודים שעלו לגדולה, לא ידעו מחסור בימים ההם. בכל גליון — ביוגראפיות, בלווית תמונות, של יהודים עשירים ומתעשרים וחוות דעתם על השאלות העומדות ברומו של עולם, על בעיות המדינה והכלכלה, על האמנות והפילוסופיה, ולפעמים אף על מהות האלוהות... ברם הגאות הזאת היתה מבוהלת, ממונית, בלי יסוד איתן. המשק היהודי היה רופף. המצרכים הראשיים לחיי אדם וישוב: המכרות, השגת החומר הגלמי ועיבודו, הכנת המזון, הספקת חומרי המאור, הטלפון, הטלגרף, מסלות הברזל ושאר אמצעי התחבורה, ביטוח החיים והביטוח מפני האש והאסון, וכדומה — בכל אלה לא היתה ליהודים דריסת רגל. המונופוליה הזאת נמצאה בידי הפלוטוקראטיה האמריקנית, שהיתה סגורה ומסוגרת בפני זרים. אך גם במקצועות שהצליחו בהם אחינו, לא היה מעמדם איתן. בבהילות גדולה המעבירה אדם על דעתו נגררו אחר ההתפשטות, התפשטות קיקיונית, והעמידו מגדלים על גבי עפר תחות. בעל בית חרושת קטן עבר לדירה גדולה וקנה מכונות חדשות ויקרות, מכונות החוסכות כחן של ידים עובדות, והגדיל מספר פקידיו ושלח זבנים מיוחדים לקבל הזמנות, ומשהרגיש

את הסימנים הראשונים של הצלחה, קצרה רוחו לחכות להתבססות, ועקר לדירה גדולה עוד יותר, וקנה מכונות נוספות ומשוכללות ויקרות יותר, והרבה הוצאותיו על מודעות ופרסומת. לא עברו ימים מרובים ומוניטין יצאו לאותו חרשתן שהוא מן הגדולים ושמחזור פדיונו עולה למיליונים, ו„חכמתו" נודעה בשער, וריפורטרים התחילו מתדפקים על דלתו לשמוע ממנו פרטים על הצלחתו ודעתו על הכלכלה והמסחר וארחות המדינה. מה היתה הקרן משלו במסחרו? מה יעשה אם יתמעט הביקוש? ואם ירד המסחר והבנקים יחמירו במתן הלוואות — מה יעשה אז? שאלות כאלו לא הרגיזוהו ולא שללו מנוחתו. הגלגל חזר והוא נהנה. ומסוכנת מזו היתה עלייתו של הבנאי הקבלן. הוא הקים בניינים גדולים ונהדרים ועוד טרם גמרם — ולפעמים עוד טרם נגש לבנין — עשה את הבית אפותיקי למלווה ראשון, ולשני, ולפעמים גם לשלישי. השגת ההלוואות, שהיתה שלא במידה, עלתה כמובן בהוצאות מרובות. כל הסרסורים והסוכנים, המסתובבים ומכרכרים בבנקים ומסביב להם, נהנו — הם קבלו מתנות ודמי סוכנות. והקבלן לא הצטער על כך. דמיונו שיחק לפניו ובעפרון שבידו היה מחשב חשבונות שונים שהניחו את דעתו. אם לא הספיק שכר הדירה היום, יספיק מחר, כשיעלה, וכי יעלה — הרי זה מדרך העולם. כך נהגו גם הסוחרים. הכל קנו נכסים, בתים ומגרשים, לצרכי עצמם ולשם פרנסה וריווח. ההלוואות עלו לפעמים לשבעים ולשמונים אחוזים מן הערך המנופח של הנכסים. כך הקיפה אמונה עיוורת את כל התושבים, שאין לך יום שלא תהא ברכתו גדולה משל חברו.

וכשהתחוללה הסערה — בא אסון. הבתים יצאו מרשות בעליהם. פלוני קנה בית מעונות במחיר מאה אלף דולרים ועשה אותו אפותיקי ראשונה על ששים אלף דולרים ושניה על עשרים, והואיל ובשיעבוד הראשון אין בטיחותו יתירה, הוסכם שההלוואה תשתלם בשעורים שנתיים גדולים, ובבנין היה סכום מצער משלו. כשירד שכר הדירות נתמעט מספר הדיירים — יש שיצאו לערי השדה, יש שנצטרפו לקרוביהם ודרו עמהם ויש שעברו לדירות קטנות וזולות בשכונות דלות — ואז? כשבעה עשר אחוזים מדירות ניו־יורק ריקות היו בימים ההם, והדיירים שנשארו פיגרו בתשלומיהם לחודש, לשנים ולשלשה. והבנק דוחק לשלם את הריבית על ששים אלף ולפעמים דורש להכניס

סכום של חמשה עשר או עשרים אלפים דולרים ולהקטין את סכום ההלוואה — בחוזה היה סעיף המרשה דרישה כזאת, והמלווה השני, שהוא על פי הרוב מוסד קשה יותר, דוחק אף הוא שישלמו לו את השעורים. סופו של דבר שאין הקבלן יכול להמציא את הסכומים הדרושים והבית עובר לידי הבנק ובעל הבית יוצא נקי. דבר זה קרה לאלפי בעלי בתים שנחשבו לבעלי הון.

וכאן ישאל השואל: הרי היתה זו תופעה כללית ומה הצד היהודי שבדבר? — יש ויש. רבים מן הגויים — דרך מסחרם מיושב ומחושב יותר ואינם בונים ואינם קונים למעלה מכוחם. לנכרים ישנם בתים חפשים משעבוד ואין עליהם כל מלווה. על כן יוכל לעמוד בעת צרה. וכן גם במסחר. האמריקנים מבוססים, ואחינו מבוהלים. יש בין סוחרי הגויים שבתיהם, בתי המסחר, קיימים הרבה שנים ולא נחפזו להתפשט ולהתרחב והקרן הקיימת שלהם גדולה. הם ראו בעלות קטנים מהם לגדולה חיצונית — ולא נתקנאו בהם. על כן לא יתערערו עם בוא רוח תזזית. נטית הבעלים היהודים להרחבה יתירה לא נתנתם להתבסס.

מן הבנקים היהודים בניו־יורק לא נשאר אז אף אחד ברשותם המלאה. הבנק „של ארצות הברית" (באנק אף יונייטד סטייטס), שהיו לו סניפים רבים בכל השכונות המאוכלסות יהודים, פשט את הרגל וכשבעים אלף יהודים הפסידו בו ממונם. בנק יהודי אחר נבלע על ידי גדול ממנו ואבד לו אופיו היהודי. הבנקים הגדולים, שנמצאו ברשות אדירי ההון, לא רצו לבוא לעזרת בנק יהודי ובלעוהו או הכריחוהו לפשוט את הרגל.

קבלנים יהודים שנחשבו למיליונרים, ושמם נזכר בהערצה, כי כל מוסדות הצדקה היהודים נהנו מצדקתם ומתמיכתם, נפלו ולא הוסיפו קום. מגרד שחקים שנבנה בשדרה החמישית המפורסמת, בנין בן ארבעים וארבע קומות, ועלה לבוניו בסכום של שמונה מיליון דולרים, לוקח על ידי הבנק תמורת הלוואה של ששה מיליונים. בשדרה השביעית, קרן רחוב 35, הקים קבלן יהודי בנין נהדר שעלה לו בששה מיליונים וחצי, ומהונו השקיע שני מיליונים דולרים, וביתו הופקע ויצא נקי מנכסיו. אחדים מן הקבלנים נשארו בעלים למראית עין, ולא היו לאמתו של דבר אלא משרתיהם של הבנקים: גובים את שכר הדירות ומשגיחים על הבניינים, ומקבלים שכר מועט למחייתם. סמל תוגה

לקבלנים ממין זה שימש גורלו של ליפקוביץ. הוא הקים בטבורה של ניו־יורק בניינים לתפארה, וכל אחד שימש מרכז למקצוע מיוחד של תוצרת או מסחר — אחד לחרושת הבגדים, אחד לפרוות וכיוצא באלה — ונחשב לנסיך. הוא הגיש לבנו דורון: בנין ששוויו עלה יותר מעשרה מיליונים דולרים, ושתי שנות משבר שברוהו. בנייניו הופקעי מידו, ובמותו לא הניח אחריו כלום.

*

אספר קצת מקורותיו של משכיל עברי שהכרתיו ונקראנו בשם אשלר.

לא ידעתי ראשיתו במולדתו, בגליציה. הוא היה טיפוס משכיל מובהק: בעל ידיעות במקורות הראשונים, החל מתנ"ך ומתלמוד וגמור בספרות העברית החדשה. גם השכלה כללית רכש לו במאמצי עצמו, מתוך קריאה ולימוד. וודאי עבר באמריקה כל מדורות הסבל שאין מהם מפלט למהגר חדש. בימי בואי היה בעל בית חרושת לבגדי ילדים והתעשר. גם בימי עשרו לא שכח את אהבתו לספרות העברית והצטרף למשכילים עברים אחדים שהעשירו — מספרם מועט מאד, אולי לא יותר ממספר אצבעותיו של אדם — ושסייעו בממונם לעתונים העברים שנאבקו על קיומם באמריקה, וכן להוצאת ספרו של סופר חשוב, ולפעמים למוסד עברי. אבל בין אלה היה הוא הקמצן ביותר ונתן מתוך סבל פנימי — ואף על פי כן נתן.

היו לו גם אמביציות ספרותיות. נראה שהיה בודד — אם גם היה בעל משפחה — ובקש לו טרדה אצילית וקצת „נצחיות". באין כשרון הסתפק בתרגומים. הוא בחר את ספרו של ספנסר לתרגמו, ובריינין שערך את „התורן", תחילה כשבועון ואחר כך כירחון, פרסם את התרגום פרקים פרקים. אף הדפיס אשלר ביוגראפיה קצרה של צבי גרץ, ההיסטוריון — דבר שלא היה קשה לכתבו, כי מצא מקור טוב בגרמנית, ותרגמו.

אשלר סגר או מכר את בית חרשתו ופתח בנק קטן, מן הטיפוס המשפחתי, הנותן הלוואות קטנות בתשלומים לשעורים. לא אדע מה גרם לו לעבור מעסק הבגדים לעסק ההלוואות, אם מפאת ההתחרות הגדולה ששררה במקצוע ההלבשה, או מסיבה אחרת — אפשר

שהבנקאות מסוג זה אינה מטרידה הרבה. הוא פתח משרד נאה בשדרה החמישית, והוא ראש הבנק.

פעם הייתי זקוק לאלף דולרים, כי עלי היה להביא שנים מקרובי מעבר לים ולא היה לי הסכום הדרוש. ומכיון שמר אשלר היה ממכירי החלטתי לפנות אליו.

כשנכנסתי למשרדו בתור „לקוח" ראיתיו באור אחר. ישבתי על כסא לעומתו והחל להקיפני בשאלות הרגילות על הכנסותי, על רכושי וקנייני ועל הוצאותי, על אפשרותי לסלק חובותי ועל המכירים המוכנים לערוב לי. אף חיפש את שמי בפנקס ההערכות של דון וברדסטריט — אף כי אמרתי לו מראש שלא ימצא שמי שם.

— בענייני ממונות צריכים להזהר — נתן לי לקחו הטוב — וכהוציאו מפיו את המלה מ מ ו נ ו ת הניע באצבעותיו וקפץ ידו כאוחז כספו בחזקה, ופניו נתעוותו בחיוך בלתי נעים.

לא אכחד שעקימת פניו וחיוכו ותנועות אצבעותיו לא נראו בעיני. משום מה נתקשרו בדמיוני לתנועותיו של הקמצן במחזהו של מולייר, ובכל רצוני להשתחרר מקשר זה לא עלה לי הדבר.

קיבלתי את ההלוואה ולא היתה בלבי כמובן כל טינה עליו, שהרי נהג עמי כבכל בנק, אבל קשר המחשבה... זה עמד כמחיצה ביני ובינו.

כעבור זמן מה, כשהחלו ימות העליה הכלכלית, מכר את הבנק, ועבר למסחר הבתים. הוא התחיל קונה בתים לשם הכנסה, ביחוד ברחוב „וועסט ענד אוועניו" המפואר ועשרו הלך וגדל.

אמרתי „בתים". לאמתו של דבר די לו לאדם בבית מעונות גדול אחד להתפרנס ממנו בריווח או בעושר. בית כזה אפשר שהיה יכול לקנות ולהשקיע בו מהונו, במידה שיהא בטוח בקניינו גם בימים רעים, אבל אוהב הכנסה לא ישבע הכנסה, ומשקיע מעט מכספו וסומך על הלוואות. כך עשה אף הוא וכשבא המשבר והבנקים דרשו ממנו להכניס סכומים גדולים כדי להפחית סכומי המשכנתאות ולא היתה לאל ידו למלא דרישתם נטלו הבנקים את בתיו ממנו, ומתוך רחמים עליו עשוהו גובה וסוכן וקבעו לו משכורת שבועית קטנה להוצאותיו.

והגורל המר לו מאד. אשתו נפטרה ובתו רבת הכשרונות, שלמדה אנטרופולוגיה, יצאה ל„פעולות חוץ", כלומר יצאה מניו־יורק והלכה אל אחד מן המקומות המיועדים לאינדיאנים, לחיות ביניהם זמן מה

ולהתבונן בארחות חייהם, ולכתוב על זה דין וחשבון לשם קבלת תואר. היא יצאה ולא שבה עוד ממשכנות האינדיאנים ואיש לא ידע סיבת מותה. פרחו שמועות שונות על זה. אביה שיכלה.

אשלר נשאר גלמוד וביקש לו מקום שאין מכירים אותו, לחיות בבדידותו ובהוצאות מועטות, ובחר לו את ווינה בירת אוסטריה, שלאחר מלחמת העולם הראשונה היו צרכי החיים בה זלים מאד. ומת שם ללא רע וללא הספד. בגפו בא ובגפו יצא מן העולם.

*

מימי המשבר עד היום עברו כ"ה שנים. הימים ההם נשכחו כמת מלב. בינתים התחוללה עוד מלחמה בעולם ואמריקה השתתפה בה. המצב הכלכלי שופר שוב והיהודים שוב עלו. הסתגלותם גדלה עוד יותר וחדרו למקצועות מסחר חדשים, ורבים מהם הם מבעלי האומנויות החפשיות, וקנו להם שם גדול וצברו הון רב. ושוב חזר האופטימיזם ונשתנה סולם הערכים.

כך הולך הגלגל וחוזר.

פרק עשרים ושלשה

ילדי ישראל באמריקה

א

כשבאתי לאמריקה היתה הסתכלותי בארץ וביושביה, בעיקר בבני עמנו, דחופת סקרנות. ככל מהגר חדש המתהלך ואות התמהון על מצחו היו עיני פקוחות לרווחה ורוחי חוקרת. כבוחן ובודק התבוננתי בכל נוהג, לתהות על קנקנו, למדדו מכל צדדיו ולעמוד על טיבו. והואיל ועסקתי בהוראה בבית ספר ניתנה לי ההזדמנות לכך. תמיד היו תלמידים לפני ובאתי במגע גם עם הוריהם.

ומה ראיתי?

ראיתי את ההבדלים הגדולים והקטנים. בכל עת ובכל שעה השוויתי את ה„הכא" עם ה„התם". וההבדל שנראה לי בולט ביותר היתה „המעשיות", — הגישה החומרית והתועלתית.

קראתי בראשית בואי על אנקיטה שנערכה בבתי הספר התיכוניים. התלמידים נשאלו איזה מקצועות חביבים עליהם ביותר, ואיזה — אין בהם מועיל ומן הראוי, לדעתם, לבטלם. רוב הנערים והנערות חיוו דעתם שהלמודים החשובים ביותר הם קצרנות, כתיבה במכונה ועוד לימודים מסוג זה. לימוד הלשונות העתיקות היה נראה להם מחוסר ערך, וכן היסטוריה. ללימוד הלשון האנגלית נמצאו סניגורים ומחייבים רבים — אולי משום שידיעתה מסייעת לכתיבת מכתבים ולשוחח שיחה המביאה לידי תכלית, ויש בזה גם משום מעלה יתירה להשיג משרה.

זוהי שאיפתם של הנער והנערה השכיחים. רחוק לבם מתרבות ומספרות ומעניינים הדורשים טעם מפותח ונפש עדינה ונטיה ליופי. אף הנערות המתבגרות, שפרקן פרק תסיסה ונפשן נוטה לרומנטיקה, וחלומותיהן מרובים ורחוקים — אף אלו לא התרוממו למעלה מעשרה

טפחים ולא הגיעו לספירות הרוחניות. חלומותיהן היו ארוגים חוטי בשר ו ז ה ב. מקור החלום הוא בחושנות, ברדיפה אחר ההנאה הגופנית והסנסאציה: נסיעה באוטומוביל — נסיעה מהירה ופרועה! גמיאת ארץ; אכילה וגמיעה במסעדה מפוארת מאד; התרגשות בראינוע למראה כיבושי האהבה הגשמיים; ריקודים בקלובי לילה; שמלות יקרות. נערות שכוח דמיונן מפותח ונפשן מהלכת בגדולות, מתרוממות בהזיותיהן עד הוליבוד עם שפע הממון וערמות שמלות ההוד ומסיבות הקוקטייל ואהובים רבים, חדשים לערבים.

מכת מדינה זו דבקה בילד היהודי בכל תקפה. תכונת עמנו המסרתית — הצניעות, אהבת הספר, המידות הטובות שמנו בנו חכמים — טושטשו. רוב בנינו אף הם מבקשים בעיקר לימודים שיש בהם תכלית. הילד לומד בבית הספר היהודי על פי רצון אבא־אמא, ועל פי הרוב על פי רצון סב וסבה, ואף בלימוד זה יש „תכלית" — חגיגת בר המצווה, שהיא מאורע חברתי גדול, ויש בו שכר רב — מתנות מכל הקרובים והמכירים. ברגע שהתלמיד יוצא מאסכולה יהודית — הוא מפליג דעתו מן הלמודים ההם שאינם קיימים יותר לגבי דידו. הוא עובר לעולמו הוא, בעיקר לעולם האספורט. הוא מטה אזנו לרדיו, לשמוע פרטים על מתאגרפים ונאבקים ומתחרים בכדורגל ושאר משחקים; הוא רואה בתסכיות עלילות מפליאות. יוצאת חבורת ילדים מבית הספר היהודי ומתפרצת מלחמה ביניהם — ישמשו להם ספרי הלימוד העברים לכלי מלחמה. לא פעם ראיתי על המדרכות, ולפני בתי הכנסיות ובתי תלמוד תורה, עמודים ואותיות פורחים, וכריכות ספרים קרועים מתגוללות.

יחסו של התלמיד אל מורהו אף הוא שונה ממה שהיה באירופה. כי גדול השוני במעמדו החומרי והחברותי של המורה כאן ושם. במורה הכללי הדברים אמורים. מורה בית ספר תיכוני באירופה, „פרופיסור", הנהו אדם מכובד בסביבתו ומהלכים לו בחברה „הגבוהה". ופרופיסורים של אוניברסיטאות נחשבו לשמנה ולסלתה של החברה. אבל באמריקה מתייחסים אל הפרופיסורים כאל בריות עלובות, שמפאת פגימה באישיותם אינם משיגים ערך הממון. על כן אחזו במלאכה דלה זו, ואילו ניסו כוחם במסחר היו נכשלים. על פי קנה המדה החומרי, שיעור המשכורת, נשפוט על היחס אליהם. שרברבאי וחשמלאי, גזרן

בבית חרושת לבגדים, רואה חשבון ומשגיח על פועלים — כל אלה ובעלי אומניות אחרות — משתכרים פי שנים ושלשה ממורה בקולג'. ואם היחס אל מורים כאלה כך — מה ערכו ו„שוויו" של מורה בבית ספר עממי?

והמורה בבית הספר העממי שבעיר גדולה הוא כ„נסיך" כלפי המורה העברי, שהרי הנזכר בראשונה הוא פקידה של העיריה ושכרו מובטח לו ובא בעיתו מאוצר משלמי המסים, ואפסניה לעת זקנתו קצובה לו, ומה המורה העברי לעומתו? כדור משחק ביד כל גבאי, ויציבות לו אין, ואין דואג לו לימי זקנה, ואם ייפטר מן העולם תהא אלמנתו עזובה. הייפלא הדבר שאין זו פרנסה מכובדת?

בימי הוראתי באירופה, כשנשאלו הילדים במה היו רוצים לעסוק לכשיגדלו — היה חלק מהם אומרים: בהוראה. ילד אמריקני — אם קטן הוא רצונו להיות שוטר או כבאי, בעל אַלה ואקדוח וכוח או בעל כובע נחושת ובידו צנור מים. גדל — הריהו רוצה להיות מתאגרף, טייס, מלח — מקצועות של מסעות והרפתקאות. חביבים עליהם שחוק ושעשועים וגרויי החושים. מי מהם יתרצה להיות מורה ולטפל בתינוקות וללמד אלף בית? לא ולא. תן לו לנער לשבת במכוניתו של אבא על יד ההגה והנח לו להפליג למרחקים, אל המקום אשר ישאוהו גלגליה. מה רב יהא אשרו שם!

הסיפורים שהם בוחרים לקריאתם והתמונות שהם משתוקקים לראות בבית קולנוע, מעידים עליהם. מבקשים הם את הסרטים מן „המערב" ומן המארב, במדינות הגבולות, במקומות שהחלוצים היו מקיימים לעצמם „חיים" במדבריות ובערבות, במערות ובמאורות, וסיגלו להם קניניהם ביד חזקה ובזרוע נטויה וברובה ובאקדוח ובסיוע כנופיה של עמיתים היודעים פרק בהלכות יריה ופציעה ורציחה ובריחה. רואים הם בחוש — על הסרט — כיצד מתכנפים בריונים ומתנפלים על הרכבת ומורידים מעליה את אמתחות הכסף והזהב, בשעה ששאר הסיקריקים מריקים את כיסי הנוסעים, ובאותה שעה הם מפילים חללים כקוצרי שבלים, ואחר כך יתפרץ הקרב בין הבריונים עצמם, אם על חלוקת השלל ואם על „אהבת" אשה לוהטת ומלהטת, ושוב יתגוללו גויות מתים בין השיחים או בבורות ובשיחים. ואם יילהמו שנים בידיהם — „רואים" את המכות ושומעים את הלמות הזרועות

וניגר הדם השותת ונגלים הפצעים, ומושלכים המוכים אל בין הסלעים! אין כאן לא הסתר ולא העלמה — הכל ריאלי, מראה עינים ולא הלך נפש! ואם יזנק הדוב או הארי ויפצח עצמות — ייראה דם הקילוח ויישמע הפיצוח ברמה! ואם יבוא המנצח על שכרו וישא את האשה על זרועותיו ויחבקנה וינשקנה — תהא הנשיקה ארוכה וממושכת ומוצצת — והנערים והנערות רואים ודמם מסתער וימחאו כפים וירקעו ברגלים וישמיעו שריקות והתרגשותם היא לאין גבול. וכשהם קוראים בספרי התמונות ה„קומיות" הם מעריצים את „האדם העליון" — לא זה ה„איבערמענש" של ניצשה, אלא ה„סופרמאן", שכוח לו וגבורה לו, גבורת הגוף, גבורה על אנושית, שעל חללים יפסע ומצודות יכבוש ועל הרי בתר ידלג וחומות יבקיע ושערים יפתח ויראה נפלאות עד שישיג את חפצו. והילדים — אף הגדולים — קוראים ולבם נמשך אחר הבעתות והבהלות כבעבותות. לא ברוח כי אם בכח ובחיל! יתרון הגוף על הנפש! אם ייוודע לה לבחורה כי „דודה" לא יצטיין באספורט ו„חרפתו" תיגלה בקהל — תקע נפשה ממנו ולא תשעה אליו עוד — אף אם ימלא ביתה כסף וזהב.

*

הילד האמריקני, והיהודי במשמע, עומד ברשות עצמו. ביישן איננו ואין לו יראת הכבוד בפני גדולים הימנו. הילד באירופה לא יעז להשתתף בשיחת גדולים ולא יחווה דעתו בהליכות עולם. באמריקה ישב הילד בחדר האורחים ומיד ממנים אותו ההורים „גיבור מרכזי" ומדברים עליו ועמו. ואף אם לא ידברו עמו כי אם ביניהם לבין עצמם — יבוא הקטן וישמיע דעתו כבקי ורגיל. הוא קורא את עתונו של אבא, שומע ומקשיב לתוצאות ההתחרויות באספורט ומתווכח עם הכל ועל הכל, ונחשב כגדול לכל דבר.

אף תינוק בן שמונה ותשע נחן ברגש כבוד מפותח בהכרה שהוא עולם מיוחד, ולא עולם קטן, אלא בריה חשובה. ביקרתי בבית ספר עברי והמורה הוכיחה תלמיד על הפריעו את השיעור. אז נשא הנער את עיניו בגאון ופסק את פסוקו למורה:

Who do you think, I am ? —

(למי זה תחשביני?) כלומר: הנקלה אני בעיניך, כי תגערי בי?

מעניינת היא השפעת אמריקה על דתיותו של הילד — לאותו ילד המקבל חנוך דתי. אין כאן עמקות, יראה מכוחות נסתרים, חזיון מלאכים בהזיה ופניה אל אדון העולם בתפילה ותחינה. אמנם בין יושבי הכפרים, שורר עוד כיום רוח דתי נפשי וגדול כבוד התנ"ך בעיניהם. אולם הדתיות השכיחה אצל הרוב שטחית היא. כל אחד מצטרף לכנסיה, מבקר בה ומשלם סכום מסוים לקופתה ומשתדל להרבות הכנסותיה, ובא אל הנשפים הנערכים על פי הרוב על ידי הנשים ושומע לדרושו של הכומר — ובזה נסתיים מילוא החוב כלפי ה„הגינות". שכן כל אדם „הגון" משתייך לבית תפלה. דתיות שטחיות זו מצויה גם בין הילדים. הם ממלאים חוב ללא חום נפשי ומשתתפים בטכסים, המוצאים חן בעיניהם.

שיטחיות זו היא הגורמת שלמרות הניגודים והסתירות שבחיי המשפחה אין רוב הילדים סובל יסורים פנימיים ואין לו „קרעים בנפש". בשבת יוצא האב לפעלו, אם אל החנות ואם אל בית החרושת, והאם הולכת לקנות מכולת, או בגדים, והילד הולך לו אל „בית הכנסת לקטנים" המצוי כמעט אצל כל תלמוד תורה ובית ספר, ושר „ושמרו בני ישראל את השבת" והכל בא על מקומו בשלום. ובהגיע היום הגדול, יום חגיגת בר המצווה, יעמוד הנער לפני ארון הקודש, וידרוש את דרשתו, כאשר לימדו רבו, ויבטיח להיות נאמן לעמו ולתורתו — וממחרת היום הכל נדף ועולם כמנהגו נוהג.

ב

את הדברים שקראתם, פרסמתי בצורה מורחבת ב„התורן" שיצא שבניו־יורק, במאמר שקראתי לו „רוח אמריקה והשפעתה על הילד היהודי", בגליונות מ"ז ומ"ח לשנת תרע"ח, שנים אחדות לאחר בואי לארצות הברית.

ומה הם בעיני כיום?

שלש תקופות בתהליך הסתגלותו של המהגר לאמריקה. תקופה ראשונה — כל חזיונות החיים ונוהג בני אדם אינם נראים בעיניו והוא מותח עליהם בקורת קשה; תקופה שניה — חום התנגדותו יורד והוא מוצא גם צדדים נאים בארחות החיים; ותקופה שלישית —

כשהוא מתערה — כשהוא נעשה פאטריוט, וכשהוא שומע מישהו מוצא מומים וליקויים בחיי הארץ — הריהו מתרגש ומוחה ומוכיח שגגתו של המבקר על פניו.

שינויים אלו הבאים ברוחו של המתיישב — אין בו תימה. קשה להיגמל מנוהג ישן וקשה לבטל השקפות שנבלעו בדם. קשה להמיר סולם ערכים שיש לו מסורת. הרוצה להישתל באקלים חדש, אקלים הטבע והחברה — מוכרח להיות לאחר. כל מהותו מורדת כנגד השינויים. אבל שלא בטובתו הוא מקבל את הנימוסים החדשים והולך בדרך הרבים. במשך הימים הליכה זו נעשית אף היא מנהג והרגל, וההרגל נעשה טבע. ומכיון שהוא הרגל נוח, הוא מוצא לו הצדקה ומסנגר עליו. כשמזכירים לו את השקפותיו הישנות הוא תוהה על עצמו.

אף אני כך. רגיל הייתי לחיי המשפחה באירופה — וחשבתי את הרגיל לנוח וטוב. שם לא הכירו באישיותו של הילד. הוא היה אהוב וחביב על הוריו — אבל נטול זכויות. חינוכו עמד על יסוד משמעת מוחלטת ועיוורת. ישב הילד בבית — הוטלה עליו שתיקה, שלא ישמיע ולא יפריע. הוטל עליו ללכת ישר, ללכת בפסיעות קטנות, שלא לדלג ולא לקפוץ ולהתנהג כ„אדם מן הישוב". והילדים קבלו עליהם עול מלכות הורים. לפעמים דוכאה מרדותם במכות ובסטירות לחי. קראו את ברנר, את ש. בן ציון, את י. ד. ברקוביץ וסופרים אחרים — ואף על פי שכל השלשה הם נגועים בראיית שחורות, יש בדבריהם הרבה מן המציאות. רק לעתים, כשנמצאו הילדים בחוצות, ללא השגחה, מצא להם מרצם את מוצאו בקפיצה ובריצה ובדיצה ונתפרקו מעתרת הכחות ורווח להם. כל משטר ההכנעה היה טוב בעיני וילד שלא בוית ולא נבלם נחשב גם בעיני ל„שובב".

הכנעה? נטיה זו אינה מצויה כאן בין הילדים. ראשית חכמת אדם — עצמאות. האמריקני בכלל שואף אל העמידה ברשות עצמו ורוצה הוא לראות את בנו בגדולתו — כשהוא עצמאי ומוכשר למלחמת החיים. אין כאן החרדה וההגנה על הבנים המצויה אצל ההורים באירופה. שני ילדים כי יילחמו בחוצות — לא יבואו להפריד ביניהם לא הורים ולא מורים. עמוד יעמדו מן הצד לראות בהאבקם ולהיווכח מי יגבר על מי. יש רק להקפיד שישמרו על חוקי המלחמה שלא יכו

במקום האסור. וכשיגדלו הילדים הם מנסים כל מיני נסיונות להשתכר בעצמם. ילדים בני אמידים — ולפי התנאים באירופה ייחשבו אלה לעשירים — שאינם זקוקים לכך, נושאים חבילות מן החנויות לבתי הקונים, משרתים את הפקידים, מנקים בחנויות, מסייעים לחנוונים, והכל בשכר, כדי להכניס וכדי לקנות להם נסיון בחיים, עד שהם יוצאים לרשות עצמם. כשהם זקוקים למשרה — הם בעצמם מחפשים ואין ההורים מתערבים. אין כאן התלות במשפחה, וילד הקשור בסינור אמו יהא ללעג ולקלס בעיני חבריו. ההורים באירופה היו משועבדים לחוקי מעמדות והיו מצייתים לסולם הכבוד: מלאכה זו נאה ומלאכה זו לא נאה להם, משרה זו — מכובדת וזו בזויה. הבנים שם „גדלו" בגופם, וברוחם היו תינוקות, כשיצאו אל השוק למצוא את מקומם היו כמושלכים אל הים בלי ידיעת השחיה.

ילדים מאירופה כשהם באים הנה משתנים עד מהרה והולכים בדרך כל ילדי הארץ. משפחה אחת באה הנה מאחת מארצות המערב ולה היו שתי ילדות חמודות, ענוותניות, ביישניות וצייתניות. הילדות עזרו לאם בכל עבודה. האם הלכה לעבודתה והילדות ניקו את הבית. לפנות ערב היו יוצאות אל תחנת הרכבת לפגוש את אביהן החוזר מעבודתו. מצוות אבא ואמא היו קדושות להן. כשגדלו — הרגישו בעצמאותן ולא יכלו עוד ההורים להתערב במעשיהן ולהדריכן.

בשנות טרום ההתבגרות — אי הציות הולך וגדל כאן ואין בכוח ההורים להשפיע עוד. בעניני שידוכים ואהבה — הבחירה היא ביד הבנים וההורים מתבקשים לומר „אמן" — וכשאינם אומרים אין הבנים מתפעלים ומתקשרים, ואחר כך מתגרשים, ומתקשרים שוב — מבלי להימלך. על כן נמצאים בני טובים שנשאו נשים נכריות או בנות שנישאו לנכרים, ועיני ההורים רואות וכלות. אלפי הורים שיש להם בנים ובנות שהגיע פרקם — מתייסרים מפחד הבגידה הקרובה.

מובן שכל הנאמר הוא בכללות — ויש פרטים היוצאים מן הכלל.

על העצמאות וערכה ידעתי מספרי חינוך ופסיכולוגיה. קראתי שמאת העשרים היא מאת הילד. ידעתי שהילד ראוי לזכויות אדם ולכבוד אדם. ברם ידיעה זו היתה להלכה. ובמה נשתניתי מבני אדם אחרים באירופה שלא קראו ספרי חינוך? הכרתי זכותו של הילד למשחקים, לשיר ולשמוח. קפיצתו של הילד לא נחשבה עוד בעיני

לפראות ודילוגו היה עלי אהבה. אבל זו היתה הודאה במקצת — הכרה מצומצמת. אבל כשנפגשתי פנים אל פנים עם העצמאות של הילד — נרתעתי לאחורי. תגובתי למעשי הילד העצמאי היתה כתגובת בני דורי. קראתי לה חוצפה. ועל יסוד זה כתבתי את מאמרי ב„התורן".

ואף על פי שעברתי את שני השלבים הראשונים של סולם ההסתגלות ואני עומד על השלישי, ואולי בשלב בינים — עדיין לא פסקה תלונתי על י ל ד י י ש ר א ל באמריקה. ולא על עצמאותם אני קובל — אדרבה, מעלה היא בעיני, אלא על קילקולם בעטיים של ההורים, ואולי בעטיין של האמהות. ומשום מה הפליתי את ילדי ישראל לרעה? משום שהם מפונקים יותר מילדי הגויים. הילודה אצל היהודים פחותה היא והמספר הממוצע למשפחה הוא ילד וחצי,* וגדול מספר הבנים היחידים, והאמהות חרדות להם מאד וממלאות כל משאלות לבם, בלי שים לב לתוצאות. והילדים חדי החושים מרגישים בכך, והילד נעשה לשליט יחיד ובלתי מוגבל, שליט קאפריסי, ללא רסן וללא בלם, העושה את כל העולה על לבו.

ואספר בזה כאן מקרה אחד, שהוא אחד מרבים, מרבים מאד. נזדמן לי להתאכסן במלון שעל חוף מיאמי, בפלורידה. ישבתי בחצר אצל אחד השולחנות לכתוב. היו שם כעשרים שולחנות לאורחים. כשישבתי מהר ילד, בנו של אחד האורחים. ועלה על השולחן שלפני וקפץ ממנו ארצה, ועלה שוב על מנת לחזור על מעשהו. מכיון שראיתי זאת קמתי ממקומי והנחתי לו לילד את שולחני לשחק, ואני ישבתי לי על יד שולחן אחר — כי כל שאר השולחנות פנויים היו. ראה הילד שקמתי — וקיים „אחריך ארוצה" ונגש עמי אל השולחן שבחרתי לקפוץ עליו. שבתי והלכתי אל שולחן שלישי — והוא אחרי להפריעני. על הכסאות הסמוכים ישבו אבא ואמא וראו במעשי בנם, הורים צעירים ולבושים הדר, האב קורא בעתון והאם עושה צפרניה בסיקרה. שניהם ראו את מעשי בנם וחייכו ושתקו. הם לא הגידו לו אף מלה להניאו ממעשיו.

---

* מצב זה נשתנה עתה. שוב החלו מגדלים משפחות מרובות ילדים, — „מרובות" — שלשה במשפחה.

*

ובענין המשמעת בבית הספר — לא מצאתי כאן קושי יותר מאשר בארץ אחרת. הילד האמריקני מוקיר במורה סגולות אנושיות טובות. מורה הרוצה שיכבדוהו תלמידיו צריך להיות מומחה במקצועו. אם ירגיש הילד בחוסר ידיעתו — ירד כבודו בעיניו. המורה חייב להזהר שלא ישא פנים — בהפליות לא יקנה לב הילדים. עליו להיות מתון ושקט — אז יכבדוהו. עליו לדבר אל הילדים כאל חברים, לא מלמעלה למטה. אם כל אלה יעשה — ינהגו בו כבוד. הוא יוכל גם לקנות לו חיבה. רגש הכבוד אליו יגדל עוד יותר — אם אינגו „שלומיאל". עליו להיות אומן יד — לדעת איך לנהוג בחשמל ולהראות סרט לשעת הצורך, ולתקן מכונית ורדיו. ואם בקי הוא באספורט — הריהו מעולה. אז יהא מ ד ר י ך. „לך אחר המנהיג" הוא חוק לנערים. ומורה טוב יוכל להיות מנהיג. כל החוקים והכללים האלה נהוגים בכל העולם כולו, ובולטים באמריקה יותר.

הנטיה של ההצלחה החומרית השוררת בחברה האמריקנית — דבקה כמובן גם בילדים. אבל הפראגמטיזם והתועלתיות הם עתה מכת כל המדינות. אם זוהי תכונה אמריקנית הרי התפשטה עתה בכל העולם כולו. המבקש רומנטיקה ביחוסי בני אדם — ייאנח אנחה מרה. כך באמריקה וכך, לדעתי, בכל ארץ.

פרק עשרים וארבעה

צער גדול בנים

חמש שנים לאחר בואי לארצות הברית נולד לי בן, ואחר כך נוספה לי בת. מאז ידעתי צער גידול בנים. עד היום ההוא חינכתי בני אחרים, והנה הגיעה שעתי לחנך את בני אני.

מודה אני שבשנה הראשונה לבואי לא חשתי בקושי הכרוך בגידול בנים בארץ זו. חייתי בעולם סגור, כציפור השוכנת בקינה החם, ואינה חשה במה שנעשה בחוץ. המשכתי בשיטת הוראתי מאירופה: לימדתי ילדים את הדיבור העברי ושמחתי הרבה להתקדמותם, כל משפט נכון שיצא מפיהם עודדני; סיפרתי להם סיפורים מתולדות ישראל ברוח לאומי — ותגובת תלמידי נאה היתה. צעירים היו ונשמעים בתוך חדר הלימוד. אבל עכשיו יודעני שלא היכרתי את נפשם, את הרהוריהם לא ניחשתי, בחייהם בבית הוריהם לא התבוננתי, את שיחותיהם בינם לבין רעיהם לא שמעתי והשינויים בנוהג ובמחשבה שבאו בנשמותיהם עם התבגרותם לא ידעתי. חייתי בגן עדנם של התמימים ולא ידעתי דאגה.

במשך השנים, כשבאתי במגע קרוב יותר עם בני עמי באמריקה והתבוננותי התעמקה יותר, נגלו לפני הפרצים הגדולים בחינוך היהודי.

בימים ששימשתי ב„לשכת החינוך" של ניו־יורק היו יהודים מערי השדה, יהודים רוויי צער, באים להימלך בי ולהשיח דאגתם לפני. אט אט נגולה לפני מגילת היסורים של ההורים.

פעם בא יהודי מן הדרום, מלואיסוויל של קנטוקי, אל משרדי. הוא היה אחד מן הגבאים בתלמוד התורה בעירו וביקש מורה בניו־יורק והתייעץ עמי על תכנית הלמודים. שוחחנו ארוכות עד שנתגלגלו הדברים על עתידו של ישראל באמריקה. פניו כוסו יגון,

והלך היגון והתגבר, והחלו עיניו מתערפלות ומשגרות דמעות. הוא בוש מפני, ואף על פי כן לא יכול לעצור את התרגשותו.

ישבתי נדהם.

נפשו השתפכה לפני וזרם דברי עגמה פרץ מלבו.

— עני ואביון באתי הנה מרוסיה והבאתי עמי אך את טליתי ותפילי ותורת רבותי. עמלתי ויגעתי כרוכל. רכשתי לי בית וחסכתי לי מעט כספים ליום רע, בכיתות רגלים ובהתפקקות חוט השדרה ובעלבונות. עתה באתי אל הנחלה. יש לי משרתת ומכונית ובית מלא כל טוב וריק מכל טוב. באתי אל הנחלה ולא אל המנוחה.

— מה יסכון לי עשרי אחר שאבדו לי בני. אני זר להם וזרה להם נפשי. כל ארחות חיי, כל מחשבות לבי, כל שאיפותי ושאיפות אבותי אינם בעיניהם אלא הבל הבלים. מה קשר ביני וביניהם?

— ולא רק בני הולכים למקום לא ישובו. כן הם גם בני חברי ומיודעי אשר סבלו יחד עמי עד שסרה מהם דאגת הפרנסה. אבל גם לבם חלל בקרבם, כי גם הם עירירים.

— הקימונו בית „תלמוד תורה" והבאנו מורים, מהם גם טובים ומשובחים. אבל בנינו בועטים ברבותם עוד בשבתם על ספסל בית ספרם, ואם יש מהם המקבלים את עולם ולומדים ברצון, תורתם הקלה מתנדפת מהם כעבור שתים שלש שנים לאחר צאתם מבית האולפן.

— בדאגה אנו מסתכלים בהם ביחוד בימי התבגרותם. מזכירים להם דבר יהודי, מדברים אתם על גורל ישראל מעבר לים, מספרים להם על סבלותנו ועל מסירותנו לקדשי האומה — ונפשם קרירה ואדישה. רק ברגע שישמעו על אספורט ועל התאגרפות ועל כל התחרות — תחיה נפשם. מתבוננים אנו בהם ולא נכירם. האלה הם בנינו, עצמנו ובשרנו? העל אלה סבלנו? רואים אנו אותם כשהם מתהלכים עם הנערות הנוצריות — ובמסתרים נבכה... נפשם נשרפת ונפשנו נמקה.

אני בא לסניפו של באנק ידוע בניו־יורק. הסניף נמצא בשכונה יהודית ומנהלו הוא יהודי משלנו — יהודי בעל הכרה, מסייע לקיומם של מוסדות יהודיים. הוא גם ציוני. הוא בא בנעוריו מעבר לים וחום נפשו היהודית לא פג.

לאחר שיחה עמו בעניני ממונות נודע לו שאני פקיד ב„לשכת

החינוך". לשכה זו — מוניטין יצאו לה אף בחוגי האמידים והעשירים. יעקב שיף — בנקאי בין לאומי, נדיבם ודברם של יהודי אמריקה — תמך בלשכה זו.

המנהל משנה מנהגו עמי. עתה הוא מתייחס אלי בכבוד:

— מכיון שזכיתי להתוודע אליך רצוני להיוועץ עמך בדבר הנוגע לנפשי.

— בני הולך ומתבגר. כבן חמש עשרה הוא, לומד בבית הספר התיכון. תלמיד טוב הוא, בחור נחמד. אבל אינו יודע ואינו רוצה לדעת על עם ישראל. כל מה שאני עושה לעניינו בכך — אינו עולה בידי.

— החינכת אותו חינוך יהודי?

— השתדלתי. הזמנתי מורה שיבוא לביתי וילמדנו עברית ותפילה ולא קבל. נכנס המורה — יצא התלמיד. פיתינוהו, הענקנו לו מתנות, שילמנו לו דמי לימוד מראש — ולשוא. הוא יושב לפני רבו כעל גחלים לוחשות, שומע ואינו שומע ולבו בל עמו.

— מה לעשות? אולי תציע לפניו ספר אנגלי בתולדות ישראל, ספר מעניין, שימשוך לבו ויקראהו ויקרבהו אלינו, ויברא לו לב חדש.

אומר אני לו:

— מדוע לא ניסית עד היום לתת לו ספר אנגלי בענין יהודי לקריאה?

— נסיתי — הוא עונה — קניתי והבאתי. הספר נפתח ונסגר.

נפגש אני בבית המסחר לספרים עברים עם משכיל עברי — אותו הטיפוס שחידש את חיינו. הוא מדבר עברית, קצת במליצה, הוא קורא עברית, הוא נתן גם מכספו להמשך הוצאתו של „השילוח" — בקיצור הוא בעל נפש רגישה ושואפת לתחית ישראל. עשיר הוא, סוחר באריגים שהצליח.

— ידידי, עוצה לי עצה.

— בנוגע למה?

— בנוגע לבני.

— משהו קשה לך?

— קשיי קשיים. עודו קטן הזמנתי אל ביתי מטובי המורים, אחד סופר ואחד משורר. במיטב כספי שילמתי להם, ובני בועט בלימודים. למה תכריחני ללמוד עברית? — הוא טוען. ראה נא כמה חברים יש

לי, אף הם יהודים, והם משחקים ברחובות ואין עליהם עול תורה, ואני מחויב לשבת בבית...

— ואינך יודע שאתה בנם של יהודים ועליך לדעת תורת אבותיך?

— יודע אני לקרוא בספר התפילות, ומה לי עוד?

רואה אני לפני בני אדם מצליחים, מחייכים, שמחים, פועלים — תמיד חשבתי כי מאושרים הם. עתה בראותי אחד מחברי שמח — תמה אני אם אין נפשו חרדה, אם אין תולעת מכרסמת בלבו.

*

עתה הגיעה שעת חינוך לבני.

כאמור חיים אנו, אני ורעיתי, בעולם מיוחד. כמובן שגם עולמנו זה אינו שלם תמיד. אנו מדברים עברית בביתנו. חברינו, בני חוגנו אף הם מדברים עברית. קרובינו, שארי בשר, מדברים אידיש ולשון המדינה. הסוחרים והחנוונים שאנו באים עמהם במשא ובמתן — לשונם היא לשון המדינה. עולם בתוך עולם, עולם קטן בתוך עולם גדול ממנו. ואף הגדול — עולמם של היהודים שהסתגלו — הם חלק מחברה גדולה יותר.

התינוק השוכב בערשו שומע עברית מפינו. עתים נכנסת שכנה טובה, הפעם לא יהודית, והוא שומע ממנה אנגלית. מקבלים אנו משרתת משווייץ, גרמניה, בראשית בואה לאמריקה, כמעט מעליס איילאנד הבאנוה אל ביתנו. היא מבולבלת בעניני לשונות. היא מדברת גרמנית. היא שומעת מלים עבריות ואנגליות מפי הבאים ואינה יודעת תמיד להבחין. כל ההברות המגיעות לאזניה זרות לה. היא מתחלת להשתמש במלים העבריות חלב, בקבוק, ילד, שכב, אכול. רק לאחר שבועות מתברר לה שהיא שומעת שתי לשונות.

הילד הגיע לשנת הארבע. הוא יוצא אל הרחוב לשחק עם בני גילו. הרחוב — נוצרים גרים בו. ואלו היו יהודים שם — לא היה כל הבדל. הוא מדבר בשתי הלשונות, עברית עמנו ואנגלית עם השאר.

משתדל אני לדקדק עמו שתהיה לשונו טהורה. כשפיו מכשילו הריני מעיר אזניו על כך. „אין זה לפי חוקי הדקדוק" — הריני אומר לו. עתים הוא שואלני „הזה לפי חוקי הדקדוק?". שמח אני על ההישג הזה ואיני מרגיש במלאכותיות שבו, שהרי מטיל אני על קטן שימוש

במלים שאינן לפי תפיסתו. עבר זמן ואמר פשוט: שגיאה. „על פי חוקי הדקדוק" נשכח.

כדי לענגו הריני קורא לפניו אגדות וספורים, וביחוד מסיפורי התורה. בשעת קריאה הריני מחליף מלים קשות בפשוטות ומשנה מאמרים כדי להקל. אשתי שרה לפניו שירים עברים. הילד שומע ותמה ומבקש לחזור ולקרוא ועיניו מתרחבות בשעת שמיעה. הוא מתעשר במושגים בצורתם המקורית. אנו משתדלים להכניסו לתוך אטמוספירה יהודית. מפארים אנו את השבת בשירה ובזמרה ובטקסים.

אמרתי: אנו מפארים את השבת — אבל בתפאורה זו יש גם פגם. גדלתי בתקופת הלאומיות. כל רגשותי נתרכזו בתחית הלשון העברית ובחיבת ארץ ישראל. חיי המסורת — לא ידענו את ערכם האמיתי. לא מרדנו בהם, ושמרנום בלי דביקות. אם מחמת רוח הזמן ואם מסיבה אחרת היתה שמירת הדת אצלנו שיגרה, בלי רטט שבלב, בלי כוונה עמוקה. היתה זו דת ולא א ש ד ת. מסיבה זו קשה היה אולי להפעיל את נפש הילד ברוח זו.

*

הילד רכש לו את הלשון האנגלית והיא הולכת ומתעשרת בפיו, היא גם כן משתרשת בו. מי מלמדו? — הוא קולטה מן האויר הסובבו. אל כל אשר יפנה הוא שומע אנגלית. מארבע הרוחות היא באה ומידבקת בו ונעשית מורגלת ומוצמדת.

בן ארבע הוא והגיעה שעתו להיכנס אל גן ילדים. גן עברי או יהודי-אנגלי אין בסביבתנו. בכל ניו-יורק לא היה אז גן ילדים, ואולי היו שנים או שלשה והם רחוקים. בבית לא נוכל להחזיקו כל היום. היבלה את יומו בחוצות? אנו מכניסים אותו אל גן הילדים שעל יד בית הספר העממי. הוא קונה לו שם חברים ומאושר הוא שם. אחר כך הוא נכנס אל בית הספר העממי. רואה אני בו סימנים של מסתרי נפש, של הרגשת ההבדלים שבחיים.

אני פוגשו כשהוא חוזר עם חברו מבית הספר.

— שלום, בן עמי! — אני קורא אליו.

— הלו! — הוא עונה לי אנגלית.

כששבתי לביתי הריני שואלו:

— מפני מה עניתי לי אנגלית על ברכתי העברית?
— משום שלא יכולתי לענות לך עברית.
— מפני מה לא יכולת?
— אלו עניתי לך עברית היה חברי שואלני: מה אמרת? באיזו לשון דיברת אל אביך? ועלי היה להסביר לו שזוהי עברית ולהגיד לו מהי עברית. על כן עניתי באנגלית — להיפטר משאלות יתירות.

הדברים שהרגישם ולא בארם אלא מתוך פשטות — הביאוני לידי הרהורים. הרך הזה אינו רוצה להיות שונה מסביבתו, מחבריו. רצונו לחיות במנוחה עם חבריו הקרובים לו. הוא אינו יודע סבל היהדות והשוני קשה לו.

בבית הספר הוא שומע ספורים ושירים ועוסק במלאכה קלה. הוא כבר רכש לו ידיעת הקריאה ועולם הספרים נפתח לפניו והוא מתמכר לו. הוא נעשה קורא מתמיד. יום יום הוא מהלך ברגש אל הספריה הציבורית, אל חדר הילדים, ולוקח ספרים חמודים, עטורי ציורים ורבי דמיון. עתה נתרחב עליו עולמו. הוא משוטט בערים ובכפרים ולומד שיחת חיות ועופות ומעשי בני אדם. הוא נוסע ועובר ארצות. דמיונו מתעלה עם קריאת אגדות עמים. מתעשרות נפשו ולשונו יחד. מושג ומלה מזדווגים ונקלטים. הוא ונפשו גדלים. העולם שהוא חי בו הוא עולם אחר.

כך מקבלים ילדי ישראל את חינוכם. ברם רוב ההורים שולחים את בניהם לשעה קלה אחר הצהרים לבית ספר יהודי משלים, ללימודי יהדות. בשכונתי לא היה בית ספר משלים שאוכל להכניסו שמה. תחילה לא היו כלל יהודים בסביבה ההיא. בימי מחסור הדירות נבנו שם שיכונים גדולים ויהודים רבים נתיישבו בהם. מיד הקימו בית כנסת קטן והעמידו בו שמש, יהודי זקן וחסר אונים וחסר פרנסה. מיד פתחו גם בית ספר של אחר הצהרים, ובחרו באותו שמש מסכן להיות למורה. הלה השתדל לחקות את מלמדיו הוא ולהורות את הילדים קריאה בסדר התפילות. על תורת חינוך לא שמע, עברית לא ידע, אנגלית לא הבין כראוי והוא זר לילדים והם זרים לו. כך גלגל עמהם והם בועטים בו.

בינתים למד בני מפי. אבל הרגש הרגשתי שאין זה מספיק. טרוד

הייתי ושעתי לא הספיקה ללמדו תורה בשעור הראוי. הוכרחתי על כן לשלחו לבית ספר עברי בשכונה רחוקה.

בן תשע היה כשהכנסתיו לבית ספר כל יומי המזווג לימודי קודש וחול — זה הנקרא באמריקה ישיבה קטנה, ופירושה: ישיבה לקטנים. כדי להגיע שמה הוכרח הילד לנסוע כשלשת רבעי שעה ולהחליף רכבות, אם פעם ואם שתים. בדרך כלל קשה הנסיעה ברכבות בניו־יורק הצפופה אף לגדולים, מפני הדחק, ועל אחת כמה וכמה לקטנים, וביחוד בבוקר ובשעות המאוחרות של אחר הצהרים, שהן זמני נסיעה לעבודה והחזרה הביתה. ובאו ימי קור וכפור ושלגים — אבל מה לא נעשה לשם חינוך יהודי?

הלימוד „פעל". מנהיגי המוסד הקפידו על ידיעות מדויקות ועל „בקיאות" ובחרו בשיטת ה„פיטום", כפי שהיו רגילים באירופה. בדבר אחד היה יתרון לבית ספר זה על הכללי: בית הספר לא היה גדול ביותר והמחלקות לא צפופות, והתלמידים שווי תרבות ומעמד, על כן היתה בו אינטימיות, ובני המחלקה נעשים ריעים.

כשסיים לא מצאתי בית ספר תיכון עברי־כללי והוכרחתי להכניסו למדרשה צבורית, ושוב נפסק לימודו העברי הסדיר. ככל שעלה במדרגת הלימודים הכלליים ובשמיעת לקח מפי מורים בעלי אישיות — בה במידה גדלה השפעתם עליו. הוא התעניין הרבה במדעים ובספרות. נגלה לפניו עולם רחב ומעניין. הוא החל קורא מתוך להיטות ובולע ספרים במקצועות שונים.

כשנכנס לקולג' שקע עוד יותר בעולם המדעים והספרות האנגלית. הוא ביקר גם בבית המדרש ללימודי היהדות ושמע לקח מפי מורים טובים ורבי ידיעות.

בהתחרות שבין שני מיני החינוך, הכללי והעברי, שהיו נפרדים בשני מוסדות, היתה יד הראשון על העליונה. מפני מה? מפני טבעיותה, שהיא פרי הסביבה ופרי החיים המציאותיים ומפני תועלתה הגלויה במלחמת הקיום. „אנחנו בני הנעורים — אמר לי בני כעבור שנים — הבינונו שיש צורך בידיעות כלליות אלו, שיש בהן משום חשיבות חברתית וכלכלית, על כן היה יחסנו אליהן יותר רציני", בעוד שלימודי העברית הם תורת קרן זוית. לצעירים האינטלקטואליים היתה הספרות הכללית נראית הרבה יותר גבוהה מן העברית. אצלנו,

האמונים על הספרות העברית בעולם הישן — היה ישראל במרכז הווייתנו, במרכז מחשבותינו, ברם הדור החדש — מרכזו במקום חיותו.

כל הנאמר בחינוך בני — יוכל להיאמר גם על בתי שולמית, אולי בשני שינויים לטובה, שבתוך הישיבה הקטנה שביקרה — ישיבת פלאטבוש — זכתה לשמוע לקח מפי מורה בעל נפש עדינה ומרגשת, הלא הוא המנוח אברהם אפשטיין*. ושנית: תלמידי כיתתה היוו חברת רעים קרובים, והרגש החברתי בא על סיפוקו. הריעות נמשכה גם אחרי צאתם מן „הישיבה".

*

מסופקני אם פרקי זה הקטן ימסור לקורא אחד מאלף מן הדאגות הגדולות הקשורות בחינוך עברי באמריקה, ביחוד אם ירצו ההורים לקשור את בניהם בתרבות ישראל ובגורלו. אין בכוח הכותב לפרט לפני מי שלא נתנסה בדבר — כמה לילות נדודים וימי עמל מינו להם להורים, את חרדת לבם ואת פחדם פן לא יהיו בניהם ממשיכים את מסורתנו ויתנכרו לנו.

לא קלים הם החיים בגולה. אפילו מחייבי הגלות לא יוכלו להכחיש עובדה זו. „והיו חייך תלואים לך מנגד" — קללה זו נתקיימה בנו בתפוצות.

---

* הוא היה מבקר מוכשר ובהוצאת „דביר" הופיע ספרו „סופרים עברים באמריקה".

פרק עשרים וחמשה

הנרייטה סולד — אם בישראל

א

כששמעתי את דבריה בפעם הראשונה — ואני לא ידעתי אז מי היא ומה מעלותיה — אמרתי אל לבי: זוהי אשה גדולה. הדבר היה בשנת 1915, בועידה הציונית בבוסטון. הנרייטה סולד הרצתה על פעולת „הדסה" והשתתפה בוויכוח על דרכי קיבוץ כספים לטובת „הקרן הקיימת". היא לא „נאמה" ולא קישטה לשונה בעדיי המליצה ולא דפקה על הלבבות בפטיש המלים המלהיבות, אלא דיברה בקול נמוך ובפשטות ובהגיון. דבריה נשמעו בנחת והורגשו בהם בהירות הכיוון ועוז הרצון. עוד בראשית דבריה הודיעה שלא תעמעם את העניין בדברים כלליים: „יש לנו צורך במטרה ברורה ומדויקת, וכנשים אנו — נשי „הדסה" — בוחרות במטרה חינוכית". ומיד החלה מונה אמרים רציניים ובני תכלית. תושבי ארץ ישראל — אמרה — סובלים מגרענת, ורבים מהם — לקה מאור עיניהם, ויש דרכים להלחם במחלה זו ולבערה. בירושלים שוררים עוני ותחלואים ובורות ומזלזלים בחוקי הניקיון. אנו נביא שמה — הוסיפה — את מנהגי שמירת הבריאות של אמריקה. אחיות „הדסה" — סיפרה — מחזירות על הבתים ללמד את הנשים היגיינה. „הדסה" החלה בפעולות חינוך גם באמריקה. היא העניקה זרעוני פרחים לילדי ישראל באמריקה, ואלה יזרעום בעציצים מתוך ציפיה שיגדלו ויפרחו לחג השבועות. וכך יינטעו — האמינה הנרייטה חובבת הפרחים — נטעי אהבה למועדים וליהדות בכלל. ובארגון — הוסיפה לספר והדברים נראים משונים בימינו אלה מתוך השוואה עם פעולות „הדסה" כיום — עשתה החבורה נפלאות. אך שלש שנים עברו מאז נוסד ארגון הנשים, ובשנה זו, השלישית, נכנסו

לקופה תשעת אלפים דולרים. מהם הוצאו ששת אלפים ונשאר עודף של שלשת אלפים.

בתוך המון הנאומים הרגשניים, המנופחים, גדושי המלים ונטולי העובדות היו דברי סולד כמים קרים לנפש עיפה. בין הגברים הסנטימנטאליים היתה היא, האשה, סמל ההגיון, ישוב הדעת, הריאליזם והאובייקטיביות. ובין המנהיגים הגברים שהצליחו תמיד לבוא אל הועידות בחשבון של גרעונות — היו הנאספים מופתעים מן הדין והחשבון של האשה הצנומה שניהלה פעולות ארגונה בדרך מכוונת ויעילה ובקופה נשאר עודף גדול.

ועוד יותר גדל רגש כבודי אל האשה כששמעתי את וויכוחה עם מנהלי הקרן הקיימת באמריקה. הם נהגו לשלוח ילדים ברחובות לאסוף תרומות. סולד היתה סבורה שהשפעת המעשה הזה היא שלילית. אם אין מנהיגי הקרן עושים דבר למען הבן את הילדים מטרת הקרן והם מקבצים תרומות הרי זה הפסד מבחינה מוסרית. נראה הדבר שלגבי הציונים המטרה מקדשת את האמצעים. הוויכוח היה חריף ונמשך. הגברים התלהבו והרימו קולם והוציאו מאשפתם את כל טענותיהם, וכנגדם עמדה אשה רפת גו ודברה בשקט ובמלים פשוטות ולא זזה מעמדתה. איני זוכר אם היא היחידה כנגד הרבים זכתה או נוצחה על ידי הגברים, אבל גישתה היתה חדשה לאזנינו. מצווה גדולה — אמרה — היא לגאול את אדמת ישראל, אבל החינוך המוסרי הוא למעלה מכל המצוות.

מאז נפגשתי עמה לעתים — אם כי לא קרובות ביותר, בבית הד"ר רבקה שטראוס או במקום אחר. ותמיד עקבתי אחר מעשיה.

„הדסה" גדלה גידול בלתי פוסק ומפתיע. מעשרות חברות הגיעה למאות, וממאות לאלפים, ומאלפים לרבבות, והנרייטה הטביעה חותמה על הסתדרות זו. „הדסה" הצטיינה באהבת הסדרים, באהבת העבודה, בבהירות המטרה ובשמירת ממון הציבור. סולד היתה מנהיגה והנשים העריצוה כאישיות נעלה, כמעט כקדושה. וסולד עצמה כשעלתה ממעמד מנהיגה של חבורה קטנה לרועה להסתדרות עצומה — לא נשתנתה במהותה ובנהגה. תכונותיה הראשונות נשתמרו בה בטהרן. רציניותה לא פסקה אף רגע. ענייני האנושות והאומה היו לפני עיניה תמיד ולא נפנתה לרעיונות אחרים. רגיל אני להשתמש בהומור,

אבל כשהייתי בחברתה נשתתק יצרי זה. מנפשה נאצלו רוממות ושגב.

באחת מנסיעותי לארץ ישראל — דומני בשנת 1930 — נזדמנתי עמה לספינה אחת ההולכת לאיטאליה, ומשם בספינה שניה לארץ ישראל. לפני שהפליגה האניה ראיתי את הנרייטה עומדת נשענת אל מעקה הסיפון. נגשתי אליה לדרוש בשלומה, אבל פניה היו מופנים אל הים, והיתה שקועה במחשבותיה ולא הרגישה בי. קראתי בשמה ולא נענתה. ראיתי שפניה מרוכזים מאד והתרחקתי ממקומה. כעבור שעה, לאחר שהרחיקה האניה מן החוף ניגשה אלי ואמרה לי:

— סלחה נא לי על אשר לא ענית‌יך. נתונה הייתי להרהורי ולרגשותי, ולא רציתי להפסיקם.

והוסיפה:

— בימי מסעי לא תהא שעתי פנויה. נטלתי עמי ערימה של מכתבים לענות עליהם. אך אין לי רשות להפסיד את הטובה העתידה לצאת לי מהזדמנותי עמך. הייתי רוצה ללמוד עברית, שעה או שעתים ליום. התתרצה?

— בחפץ לב. אבל סבורני שיודעת את עברית ואין עזרתי דרושה לך.

— כך סבורים רבים ואינם אלא טועים. תהלה לאל שהגעתי למדרגת „יודעת שאיני יודעת". למדני נא.

קבלתי הצעתה. כשאמרתי לה שאבחר ספר מן הספרים שלקחתי עמי לדרך ענתה ואמרה לי:

— לא.

היא הוציאה מתיקה ספר שנדפס בירושלים בהידור גדול, על נייר כבד משקל, ושמו: „שר שלום שרעבי" מאת אריאל בן ציון*, ספר על חבורת מקובלים שהיו מתכנסים בבית הכנסת „בית אל" בעיר העתיקה. סולד אמרה לי:

— המחבר שלח לי ספרו לדורון. רצוני להודות לו, ואיך אודנו ולא קראתיו. התחלתי מעיינת בו ונוכחתי שלא אבין בלי עזר. אקרא לפניך ותבאר את הקשה לי.

---

* הוצאת „זוטות", ירושלים, התר"ץ. המחבר היה יליד ירושלים ממשפחת ספרדים ונדד בעולם לשם תעמולה ציונית. מכתיבתו ניכר שהיה בעל מיסתורין וחובב יופי.

בלי אקדמות החלה קוראת:

„מוקפת הרים, שומרי חומותיה מימות עולם, תשכון ירושלים העתיקה — וכל אשר שגשג ופרח בה בלא יודעים ליפעה ולהוד בימי אלמנותה המרובים, תאמץ אל חיקה כמתוך קנאות ותעלים מעין הנכרים, הבאים לנוד לה, וממבט העתק של חומדי החזיונות, רק חומדי החזיונות, רק חומות אבן תגלה להם, השומרות מאחוריהן את האש הזרה אשר לאמונות העוינות — אותן החומות שמגדליהן מתנשאים לשמים כידים שפורשו לתפלה ונתאבנו — ודמויות אימים, דוויות וכפופות מזוקן, שנתנונו במוראי הגיטו ובאו הלום מצפות לגאולת המות, להרבות קברים בזיתים"*.

לא אכחד שבחירתה לא ישרה בעיני. דברי המחבר הם רומנטיים־מליציים, עמוסים שרשרות מלים אנוסות, מובאות ממרחקים, במשפטים מסובכים שאין אתה יודע סופם, באין הפסקות לנשימה. אולצתי להסביר מלים בכל שורה, ומרוב ההסברות אבד המשך הדברים ופג טעמם. אף הענין עצמו, הלך רוחם של המקובלים המכוונים ושל השר שר שלום שרעבי, היו עטופים מיסתורין, ולא כולם ניתנו להתפרש, ביחוד להוגה ממשות כמוני. עתים הרגשתי שאין בכוחי להסביר את הבלתי מוסבר, ובשעת ההסבר נראו אגלי זעה על מצחי.

סולד הרגישה בקושי, אבל כשור למוד עול, קראה והקשיבה לפירושי, בלי כל סימנים של קוצר רוח.

אמרתי לה:

— אבחר לך ספר נעים סגנון ומעניין, ותהא קריאתך מועילה לך יותר.

— אמרתי לך — ענתה בקצור נמרץ — שחובה עלי לקרוא את הספר. עלי להודות למחבר מתוך ידיעת ספרו.

ובכן נפגשנו וקראנו, ונוספו לאלה השעות פגישות קצרות על הטיילת לשם שיחה סתם.

היא נסעה במחלקה הראשונה — והצטדקה לפני על כך. מחלקה זו של מותרות ושל נוסעים עשירים לא לרצון היה לה, אלא שלא יכלה לעמוד בפני הפצרות חברותיה שקנו את הכרטיס היקר בלי

---

* בודאי בהר הזיתים.

ידיעתה והביאוהו לה. בוקר בוקר, בשבע, לפני סעודת שחרית, כשיצאתי אל הסיפון לטיול, מצאתיה יושבת לפני השולחן המיוחד שהציגו לה, ערימת המכתבים לפניה, והיא כותבת מתוך התרכזות גדולה. עדיין לא גמרו המלחים בהדחת הרצפה, הנוסעים היו מתהפכים עוד על מטותיהם, חוץ מאחדים, „צפרים ראשונות", והיא עובדת. השמש מפיזה פסים בים, דולפינים מרימים ראשם וקופצים שוב למעמקים, רוחות מנשבות, יש וספינה נראית מרחוק — הנרייטה אינה רואה ואינה נותנת דעתה על כך — היא יושבת כפופה על גבי הגליונות, פניה מרוכזים והיא מעבירה קולמוסה על גבי גליונות הניר. לאחר הסעודה הראשונה חזרה שוב אל מקומה לעבוד. מסביב לה חיים, נוסעים ונוסעות משוחחים, צוחקים, מקשרים קשרים, אף אם קצרים, הנפשות שוקקות והעינים בורקות — אבל כל זה נעלם מעיני העובדת בכתיבה או בקריאה. ומה קראה? לא סיפורים לשם הנאה, כי אם דינים וחשבונות על פעולות „הדסה" בארצות הברית ובארץ ישראל. כח ריכוזה, מרצה ורגש האחריות שבה היו עצומים.

בשיחותי עמה נגעתי בשאלות שונות, ביחוד בשאלות החינוך היהודי בגולה ובארץ. היא שמעה מתוך חובת נימוס, בלי התעניינות פנימית. אבל שתים משיחותי עוררו הד בלבה, וחזרה אליהן מפעם לפעם.

האחת היא על הנוער בארץ ישראל. ספרתי לה שהייתי פעם ב„מקוה ישראל" וחכיתי לאוטובוס ההולך לראשון לציון. חכיתי יחד עם הסופר ספוג ע"ה, אחיו של „רב צעיר" ז"ל. אוטובוסים אחדים עברו לפנינו ולא נעמדו, כי מלאים היו ולא נמצא מקום פנוי בהם. מכיון שקצרה רוחנו לחכות למקום ישיבה הודענו לנהג אחד שמוכנים אנו לנסוע בעמידה והסכים. הדבר היה לפנות ערב. האוטובוס היה מלא בחורים ובחורות תלמידי הגימנסיה „הרצליה" שחזרו מן הלימודים לבתי הוריהם במושבה. עמדנו אנו השנים על רגלינו, ואף אחד מבני התשחורת לא קם להציע לפנינו מקום שבת אפילו לרגעים מספר. יתר על כן: הכביש לא היה מתוקן כל צרכו ורבו ההדורים והיה האוטובוס עולה ויורד על גבי האבנים והגבשושיות. בשעה שנתקל ועלה — נתקלנו אנו העומדים בסיפון האוטו בראשינו, ובה בשעה פרץ צחוק מפי הצעירים והצעירות.

הנרייטה התמרמרה:

— חוסר תרבות! בתופעות הללו אני נתקלת יום יום בארץ. דיברתי עם כמה מחנכים על תיקון הנימוסים והם דוחים אותי בהסכמה קלה, ואינם עושים כלום. כיצד נוכל לחיות חיים נאים בתנאים אלה?

שיחתי השניה נסבה על הצורך לקבוע פרקי קריאה נבחרים מתוך הספרות העברית, העתיקה והחדשה, שיש בהם מאידיאלי ישראל ומערכיו, ושיהיו מוכנסים אל כל ספרי הלמוד בארץ ובתפוצות, וילמדו בהם כל ילדי ישראל, עד שייקבע מעין שווי דעה וערכים ושווי תגובה אצל כל פזורי ישראל. היא התלהבה לרעיון והבטיחה לי עזרתה.

כך עברו ימי מסעה בעבודה ו„שעשועיה" היו קריאה ולמוד ושיחות בעניינים רציניים ביותר. רק למראה ילד חן אורו עיניה. אשה יהודית צעירה, אשה פשוטה, נסעה עם בתה הקטנה, ילדה בת חמש, והנרייטה ליטפה את התינוקת והחליקה את משי שערותיה באהבה רבה ופינקתה בשוקולד ובמיני מתיקה. אך גם אהבה זו לא היתה דימונסטראטיבית — לא נשיקות ולא גיפופים ולא תשבחות מופלגות, אלא מאור פנים וחסד־אם שהתבטאו בלטיפה עדינה ובמתק שפתים.

ב

הנרייטה נולדה בבלטימור של מרילנד בדצמבר של שנת 1860 בבית רב, שמזג מודרניות בדתיות ללא קרעים בלב. הוא היה אחד מטפוסי הרבנים ממערב אירופה מן הזמן שנמצאו בהם עוד יודעי תורה והצעירים שידעו תלמוד הלכו להשתלם בין כתלי בית המדרש לרבנים בברסלוי וזכריה פראנקל אצל מרוחו עליהם. אביה, בנימין, היה יליד סלובאקיה, מנייטרא, עיירה שהיתה לה מסורת של תורה, ובישיבתה למדו הרבה בחורים. החיים היו מעורים ביהדות, ושנות מגוריו של סזאלד בווינה ומגוריו באמריקה, לא שינו את תכונתו היסודית. בנעוריו היה עילוי, בן י"ד קיבל סמיכה, הוא הוסיף ללמוד בישיבת פרשבורג ובאוניברסיטה של ברלין. גם בווינה היה והשתתף במהפכה המדינית ועמד מאחורי המיתרסים ונגזר עליו גירוש. הוא ניהל את עדתו כרבנים הגרמנים ועלה על הבימה כשהוא לובש איצטלה של „מנהיג רוחני" וענוד עניבה לבנה, ותלתלי שערו יורדים

על ערפו כרעמת אריה, ונאומיו נאמרו על טהרת הלשון הגרמנית ובעיטורי מליצות רמות, אך למרות כל הגינונים המודרניים הללו היה בתוכו יהודי בן תורה, שקוע בתנ"ך וזוכרו על פה, מצוי אצל הפירושים העברים ואצל הלשון העברית ומצוי גם אצל התלמוד. ובעיקר: הוא לא סיגל לעצמו את היחס הגבוה אל יהודי המזרח, והיה מדבר אליהם כדבר אח אל אחים, בלי צל של גאווה.

בבית הזה, שגדלו בו שש בנות, נתחנכה הנרייטה. אווירת הבית היתה יהודית מסרתית ותרבותית, באין ניגודים בין יהדות ואנושות. כשמלאו להנרייטה שלש עשרה שנים עברו הוריה לדור בבית חדש, מקנת כספם. קודם שהכניסו את הרהיטים אל המשכן החדש נטע אביה בחצר גפן ותאנה, לקיים מה שכתוב „וישבו איש תחת גפנו ותחת תאנתו".

מילדותה התנכרה הנערה בעוז רוחה, ואומץ לבה עמד לה בכל ימי חייה. כשהיתה בת חמש באה לבלטימור קבוצת שחקנים גרמנים, ובראשה „כוכב" מפורסם, בוגומיל דוידזון, שמילא תפקיד הגיבור הראשי בדראמות גרמניות קלאסיות, ורבו מעריציו. בלטימור היתה תוססת, והכל משתוקקים לראות את השחקן הגדול. שמעה הנרייטה וביקשה מהוריה לקחתה אל התיאטרון. אביה הסביר לה ומתוך כובד ראש, שדמי הכניסה יקרים הם וקנה רק שני כרטיסים, לעצמו ולאמה, ואין ידו משגת לקנות כרטיס שלישי למענה. הילדה שמעה בשים לב, וביום השבת, כשהלבישוה את בגדיה החמודות, התחמקה מביתה, שאלה לשם המלון בו התאכסן השחקן, ה לכהודפקה על דלתו, וכשנכנסה התייצבה לפניו וסיפרה לו בלשון גרמנית ברורה, לשם מה באה. נקל לשער רושם דבריה על השחקן. כשחזרה לבית אביה החזיקה בידיה את הכרטיס. המקרה הקוריוזי עשה לו כנפים ונתפרסם בעתוני המקום וגרם לה תקלה, שכן הקיפוה בשאלות והרבו בשבחה. זה הפחידה ומאז לקתה באימת הצבור, שלא הרפתה ממנה במשך שנים, ורק בימי עסקנותה פגה במקצת.

האווירה בבית אבא השפיעה עליה ביותר. אביה היה פיקח, רב חן ואוהב את הבריות. כשדיבר תיבל את דבריו בפסוקי תנ"ך ובמאמרי חז"ל ובציטאטות מיוצרי הספרות הגרמנית. ביתו היה בית וועד. מקרוב ומרחוק באו שארי בשר וקרובים וידידים להתאכסן בו. חשובי

העיר היו נכנסים להימלך בעניני העדה ובעניני כלל ישראל. וכשהגיעו מהגרים מפליטי הפרעות ברוסיה אל נמל בלטימור היה הרב ובתו הנרייטה יוצאים לקבל פניהם ולסעדם. עתים באו מהגרים והסבו לשולחן הרב, לאכול בביתו את הסעודה הראשונה על האדמה החדשה. בשעת שיחה היתה הנערה יושבת ואזניה פקוחות ובשעות אלו עוצב אפיה ונקבעה צורת עולמה הרוחני.

בין הנכנסים היו גם בני אדם חשובים שנתקשרה בהם בקשרי ידידות לימים רבים. ביניהם היה פאביאן פראנקלין, גדול במאתימאתיקה ובכלכלה מדינית, שנתמנה אחר כך לאחד מעורכי העתון היומי „דהי ניו־יורק איבנינג פוסט"; הארי פרידנוואלד, בנו של אהרן פרידנוואלד, רופא מפורסם, שהיה מסור לעמו, והבן ירש מאביו את רגש הנאמנות. אל בית הרב נכנס גם יוסף יאסטרוב, שקנה לו שם כפסיכולוגיסטן רב ערך, ונשא את אחותה רחל לאשה. אורח קבוע היה שם לואיס ה. לווין, עסקן צבורי שנשא את אחותה ברתה לאשה.

אחדים מן האורחים הצעירים היו נכנסים בכוונה תחילה לשם הנרייטה, והואיל והיתה טרודה תמיד מסרה לאחיותיה הצעירות את התפקיד לשעשע את האורחים. השעשועים הביאו לידי נשואים, אבל לא להנרייטה הטרודה, ומחמת טרדה וחובות משפחתיות וצבוריות נשארה פנויה כל ימיה.

הנרייטה היתה אוהבת את האמת ולא הכחידה דבר תחת לשונה. כשבגרה אמרה בפשטות גדולה:

— חייתי חיים עשירים ומלאים, אבל לא חיי אושר.

ובימי זקנותה הודתה לפני חבריותיה:

— הייתי נותנת הכל חלף ילד אחד משלי.

נאמר לעיל שטרודה היתה כל הימים. טרודה במה? מילדותה קינן בה רגש החובה והאחריות. היא עסקה בלמודים, בעבודת יד, הלכה יום יום אל השוק ליקח צרכי מזון והביאה יום יום פרחים הביתה — כי את הפרחים אהבה אהבת נפש. אם חלתה אחת מאחיותיה — השגיחה הנרייטה עליה ודאגה לה. ולאביה שימשה כיד ימינו. היא היתה נושאת כליו והמזפירה שלו. מפיו כתבה את מכתביו — והאב הקפיד שכל אחד יהא ערוך בטוב טעם ובעילוי סגנון, על פי חוקי הדקדוק

והריטוריקה. המכתבים שיצאו ממשרדו נשמרו בידי מקבליהם, שכן לא היו מן הרגילים.

אף בגינת בית אביה עבדה מתוך אהבה. היתה לה נטית נפש אל הצמחים, והרבתה להתבונן בהם ולקרוא עליהם. במסעיה בארץ ישראל היתה מבקשת מעת לעת מאת הנהג להעמיד את המכונית ויורדת אל הבקעה או מטפסת על גבעה ומתבוננת בפרח בלתי מצוי או בצמח לא רגיל. כשחזרה אל המכונית היתה מסבירה לנוסעים את עושר הצמחיה בארץ ומתארת בפרוטרוט טיב כל צמח ודרכי גידולו.

ג

עלייתה של הנרייטה והרמה שהגיעה אליה — אין דומה לה בין נשי ישראל בעולם כולו. ולא בשעה אחת קנתה לה עולמה. היא לא חוננה אף באחת מתכונות ההתראות. את מעמדה רכשה לה בעבודה קשה, בלילות נדודים, במשא עול האחריות, בפעולה מדויקת, בשמירת סדרים ובקפידה על מילוא כל פרטי התכנית.

היא לא קפצה פתאום אל העסקנות הצבורית. משגמרה את חוק למודיה בבית ספר התיכון היתה למורה. ההוראה לא היתה חדשה לה. עוד קודם לכן לימדה לקטנים, בבית הספר שהיה קיים בבנין בית הכנסת שאביה שימש בו רב. היא לימדה עברית וסיפורי המקרא ודת ישראל. תחילה הורתה בבית ספר התיכון הצבורי ואחר כך קבלה משרה בבית ספר פרטי, ששלש נשים ניהלוהו. לימדו בו אנגלית, גרמנית, צרפתית, רומית, בוטניקה ופיזיולוגיה.

ואל העסקנות הצבורית משכוה מאורעות הזמן.

בתקופת 1880—1890 הגיע הנחשול הגדול של מהגרים יהודים ממזרח אירופה לחופי ארצות הברית, וניתזו רסיסים גם אל בלטימור, עיר נמל, ובה עדה ישראלית מעורה וערה. בני התורה והמשכילים העברים שבין המהגרים מצאו בבית הרב פינת נועם לשיחה ולדיבוק חברים. אז נועצו ויסדו להם אגודה ספרותית בשם „היברו ליטרארי סוסייטי" (אגודה ספרותית יהודית), חבורה מעוטת חברים ודלת אמצעים, שהציגה לה למטרה לסייע למהגרים החדשים, ה„ירוקים". היהודים מגרמניה שהתיישבו בעיר והסתגלו לתנאי הארץ — רחמו

אמנם על אחיהם ממזרח אירופה, אבל שבתם אתם לא נעמה להם ולא רצו להזדהות עמהם. לכן נוסדה החברה לסייע לאחיהם מתוך רגשות אחים. האגודה יסדה שעורי ערב למהגרים ללמדם אנגלית ותולדות אמריקה, גם מלאכה לשם פרנסה. הרב בנימין סולד היה פעיל, וממילא נצטרפה גם בתו הנרייטה לחבורה. השיעורים התנהלו בשני חדרים, בבנין של בתי חרושת. החברים תרמו מהכנסתם הדלה להוצאות, לקנות ספרים ומכשירי למוד, והיו טורחים בעצמם בכל עבודה, אף לחדד עפרונות ולטאטא את הרצפה. כדי לפשוט מן האגודה צורת צדקה קבעו שכר למוד, של שלשים סנטים לחדש, והמורים קבלו שכר, חמשה עשר דולרים לחדש. ב„זמן" הראשון, שארך חצי שנה, למדו שש מאות וחמשים מהגרים ראשית הלשון האנגלית. והנרייטה היתה המנהלת.

באחד ממכתביה אל אחותה רחל, אשתו של יוסף יאסטרוב, רשמה את סדר יומה, ומזה נדע קצת על עוצם עבודתה:

יום שני. קימה בשעה 5.30.

6.30 מכתבים אל מורי בית הספר ה„רוסי" (למהגרים יוצאי רוסיה) ולאחרים; שיחות טלפוניות אל ממלאי מקום המורים החסרים; פת שחרית.

משעה 9 עד 3 אחר הצהרים:

הוראה בבית הספר הפרטי (שמחזיקותיו היו העלמות אדמס).

אחר שלש: קניית ספרים ומכשירי למוד לכיתות החדשות שנתארגנו, מכיון שנרשמו תלמידים חדשים רבים; ישיבה בקלוב הבוטני עד שש. פת ערבית.

משבע בערב עד אחת עשרה וחצי: בבית הספר הרוסי.

אלה היו שנות התסיסה בחייה. ה„רוסים" תפסו את כל לבה, ביחוד המשכילים שהיו נכנסים אל בית אביה, חובבי ציון שהיו דנים בשאלת ארץ ישראל מתוך התלהבות. והדברים היו נכנסים אל לבה. הלא בעיניה ראתה שישראל הוא עם בלי מולדת והוא נודד בגויים למצוא את לחמו ואת חופשו.

מארגני השיעורים היו מתווכחים לפעמים והנרייטה הקשיבה. שנים מן המתווכחים תארה הנרייטה: לולא נדפס הספר „דניאל דירונדה"

הייתי נוטה להאמין שהמחברת ג'ורג' אליוט* הציצה לתוך האורות והצללים של הדרים ברחוב פרונט למצוא את הטופס לישיבת „קלוב הפילוסופים" שלה. כאן נמצא מרדכי שלה, נלהב, הוגה מחשבות, טוב לשון, אופטימיסטון, אך, אהה, חולה מחלה אנושה. ונמצא עוד אחד, אשר לא ידעתו, אף על פי שהבינה את חיי ישראל, ואי אפשר היה לה להכירו. מפיץ התקוה היה יציר הציונות ההרצליאנית שיצא לעולם אחרי אליוט. הוא היה זקן חמוד, הזקן האחד שבקבוצה. הוא קימץ בדברים, והביע מה שהביע בעיניו הרכות והכהות. הוא השעין את משקפיו הכבדים, הקבועים במסגרת של קרנים, ראשונה על מצחו, ואחר כך על קצה אפו הסולד. כשהתחמם הוויכוח, או כשצנח בגופו הכחוש על כסאו, ונעלם בתוכו, או כשישב וידיו שלובות על חזהו היה נראה כישראל הנרדף ורוחו כישראל החוזה".

בהשפעת המשכילים הללו נכנסה בה רוח ציונית. והיסוד הזה הונח עוד קודם לכן בבית אבא, כשקראה בספר תולדות ישראל ובשעה שהתפללה בבית הכנסת. עתה נתגבשו ההרגשות והרחשים ברעיון חי.

*

בשנת 1898 קבלה עיריית בלטימור את בית הספר למהגרים לרשותה. עד אז למדו בשיעורים הללו כחמשת אלפים מהגרים, יהודים ונכרים.

ד

בשנת 1888 נוסדה בפילדלפיה חברת הוצאת ספרים יהודית באנגלית בשם Jewish Publication Society ומטרתה היתה להפיץ דעת היהדות על ידי ספרים טובים. כוונת המייסדים טובה היתה, אלא שלא נוצרו אז התנאים הנאותים לכך. לא היו סופרים ולא היה קהל קוראים המעוניין בספרות ישראלית באנגלית. צריך היה ליצור יש מאין.

החברה נוסדה לטובת הכלל ולא לשם רווחים, ותקציבה נתמלא על ידי מס חברים ותרומות. את העריכה מסרו לאנשי מדע שעשו את

* מספרת אנגלית, מן הגדולים שבדורה, מחברת הספר דניאל דירונדה, שבו היא מבשרת את הרעיון של שיבת ציון.

מלאכתם שלא על מנת לקבל פרס, איש איש במקצועו. רוב הספרים שהוצאו בתחילה תורגמו מגרמנית, מצרפתית, מעברית ומיידיש. ואשר לתוכן היו ביניהם ספרים בהיסטוריה של גרץ ושל דובנוב (תולדות יהודי רוסיה ופולין), מאמרי אחד העם, סיפורי י. ל. פרץ, ספר אגדות ישראל של לוי גינצבורג, מוסר היהדות של מוריץ לאזארוס, תולדות הספרות העברית החדשה של נחום סלושץ, וכיוצא בהם. נתפרסמו ספרים אחדים שנכתבו אנגלית במקורם, כגון המחקרים ביהדות של ש. ז. שכטר והביוגראפיות על פילון ועל יוסף בן מתתיהו שכתב גורמן בנטוויטש.

שנים מספר השתתפה הנרייטה בעבודה זו כמתנדבת. מן הראוי להזכיר שהנרייטה החלה בעבודה ספרותית בשחר חייה. בת שבע עשרה החלה לפרסם מכתבים מבלטימור ב„מבשר ישראל"* שיצא בניו־יורק. היא חתמה על מכתביה בשם בדוי, שולמית. בהשקפותיה על חיי הקהילה ניכרת השפעת בית אבא, כי יוצאת היא מנקודת השקפה מסרתית. היא מתמרמרת על החמרנות שתקפה את יהודי אמריקה, את להיטותם אחר תענוגות ושעשועים ועל עזבם את תורת ערכינו הרוחניים. היא מביעה את צערה הנוקב על ההורים המזניחים את חינוכם היהודי של בניהם. היא הביעה את התנגדותה לבית הספר של יום א', שאינו עשוי להשפיע על הילדים מחמת קוצר שעותיו ומחמת מורותיו, הנערות המתנדבות שהן בורות גמורות בתרבות ישראל ובספרותו. אלו היו השקפות אביה, והבת הנלבבת הביעתן בשפתה היפה ואצלה עליהן מרגשותיה הערים.

משבאה הנרייטה סולד להשתתף בעבודת החברה להוצאת הספרים היהודית הביאה עמה ידיעות והרגל כתיבה, ובעיקר התמדה ודיוק וקפידה על פרטים — התכונות הדרושות לעריכה. ראשי החברה השפיעו עליה לקבל על עצמה את המזכירות בשכר, כדי שתוכל להתמסר לחובותיה ולהקדיש להן כל זמנה. בשנת 1893 נעתרה להצעה. ששת ימי המעשה עבדה בפילאדלפיה, וביום השביעי שבתה בבית הוריה.

במשרתה זו היתה ידה בכל. היא קראה כתבי יד, ערכתם, תקנתם,

---

* The Jewish Messenger.

שינתם, הגיהתם ולפעמים הוכרחה לכתוב פרקים מחדש. בתרגום ההיסטוריה של גרץ הכניסה שינויים יסודיים, לחמשת הכרכים הוסיפה ששי, הוא המפתח, וזאת היתה מלאכה אחראית ומייגעת. היא תרגמה את שני הכרכים הראשונים של אגדות ישראל של לוי גינצבורג, את מוסר היהדות של מוריץ לאזארוס, וערכה את ספר השנה של החברה, הכולל סקרים סטאטיסטיים — עריכה שדרשה מאמצים גדולים. היא החליפה מכתבים עם מאות בני אדם, וכל האגרות נכתבו בעצם ידיה, בלי סיוע מזכירה.

שנה לאחר מות אביה — הוא נפטר בשנת 1902 — עברה עם אמה לדור בניו־יורק ושכרה לה מעון במערב מאנהיטן, ברחוב 123, מול בנין הסימינריון התיאולוגי, והיתה באה לבית המדרש לרבנים לשמוע הרצאות. בימים ההם התכוננה להוציא את כתבי אביה.

עוד ארבע עשרה שנים עסקה בחברת ההוצאה, עד שנתבססה החברה והספיקה להוציא לאור כמה ספרים ולרכוש לה אלפי חברים. במשך הזמן ההוא קנתה לה מוקירים ומעריצים מבין חכמי ישראל ואציליו. הם ראו את כשרונותיה ואת מסירותה, ובקשו לשחררה מעבודת שיגרה האוכלת את זמנה, למען תוכל להקדיש את כל זמנה וסגולותיה לכלל ישראל. השופט ג׳וליאן מק וחבריו אספו קרן למענה, שמפירותיה תוכל להתפרנס. בשנת 1916 התפטרה ממשרתה בחברת ההוצאה ויצאה לעבודה חדשה, רחבה יותר.

ה

בימים שהיתה משמשת מזכירה בחברת ההוצאה שימשה גם מזכירה של כבוד בפדראציה הציונית באמריקה. קשריה היו חזקים עם אצילי ישראל, היאהודים* העשירים ורבי ההשפעה, שהיו נאמנים ל„בני דתם״ מהשקפתם הם, אבל רחוקים מן הלאומיות ומן הציונות מרחק רב. הנרייטה השפיעה על אלה, לקרבם לבנין הישוב בארץ ישראל. כשבא אהרון אהרונזון — החוקר שמצא את חיטת הבר במורד הכרמל — לארצות הברית, הציגתו לפני העשירים, סיפרה להם על ערך התגלית לעולם, כי על ידיה אפשר לחזק כוחה של החיטה, שאבד לה חיסונה

* יהודי גרמניה נקראו כך בפי יהודי מזרח אירופה.

מפני המחלות במשך השנים. לואיס מארשאל, יוליוס רוזנבאלד ומוריס לויב סייעו בידו של אהרונזון לייסד תחנת נסיון חקלאית בארץ ישראל.

מאז נתקרבה יותר ויותר לרעיון הישוב והקדישה חייה לאידיאל הציוני. חמשים שנות חייה הראשונות היו שנות התכשרות לבאות, והגדולה בפעולותיה, שתעמוד כמצבת זכרון כל ימי עמנו, היא יסודה של הסתדרות הנשים „ה ד ס ה".

גרעינו של ארגון זה היתה חבורה של ט"ו נשים, שנקראה בשם „חוג למודים הדסה"*, שמטרתה היתה ללמוד ולדעת את רוח היהדות ואת מצע הציונות. הן קראו בחבורה את כתבי היסוד של הציונות, את הס, פינסקר, אחד העם והרצל. ישיבות החוג היו בלתי פורמאליות, בלי יושבת ראש וגינוני פרסומת, אבל הנרייטה היתה הראש והרוח החיה. היא נצטרפה לחוג בשנת 1907, לאחר שקבלה מכתב מאת י. ל. מאגנס, ששימש אז רב בהיכל עמנואל — הרב הנלבב השתדל לקרב נפשות אצילות לרעיון הציוני. כשנצטרפה התנתה תנאי — וזה היה מקובל אצלה לגבי כל חבורה — שלא תהא חברת כבוד, אלא פעילה וטורחת.

בשנת 1909 עלתה הנרייטה עם אמה לארץ ישראל, לראות את מולדת עמנו בעיני בשר. זה לא היה סיור רגיל. כל מעשה שעשתה הביאתו לידי שלימות. היא ניטלטלה בעגלה — זכרו את התאריך! — מעיר לעיר וממושבה למושבה, התבוננה בחיים, חקרה ודרשה בכל הפרטים. מתוך צער ראתה, ביחוד בערים, עוני וניוון וחלאים רעים ובורות בשמירת הבריאות. במוסדות החינוך שררו מבוכה ואי סדרים. הארץ עצמה רוממתה ושמיה סיפרו כבוד היוצר. היא לא נבהלה למראה השממה, הסלעים, הקוצים והברקנים. למודת עבודה היתה ובקיאה בארצות שפיתחון ביגיע כפים והפרו שממותיהן ומדבר הפך לגן עדן. ואם אין ארץ ישראל פוריה — היש לנו טובה הימנה? „זהו המקלט האחד שיש לנו — כתבה — ואם לא נצליח בזה אין עוד תקוה לנדחינו".

כשהתהלכה ברחובות ובשווקים שבערים, ראתה את הילדים כשפניהם חיוורות ורגליהם מעוקמות ועיניהם חולות גרענת. כשנכנסה

---

* Hadassah Study Circle.

אל בית הספר לבנות שביפו ראתה ילדות נקיות, טובות נוהג ועיניהן צחות וטהורות. היא שאלה את המנהל, הד"ר ניסן טורוב, לפתור לה את חידת ההבדל בין תלמידות אלו ובין הבנות שפגשה ברחוב. „אין כאן חידה — ענה הד"ר טורוב — רופאים ואחיות באים לעתים קרובות ובודקים ומטהרים ומונעים מחלות עינים ומרפאים את החולות, ובזכות פעולתם זכו תלמידותינו לעינים בריאות".

אז בשל הרעיון בקרבה להשתדל להבריא את תושבי ארץ ישראל הסובלים. כשחזרה לארצות הברית הציעה לפני „חוג הדסה" להסתעף לארגון ארצי ולטפל בעבודה מעשית בארץ, וכדרכה לא האיצה בהן להתחיל מיד במעשה. קודם באים הרעיון וההתכשרות, למען יהא היסוד חזק. שנתים ימים עברו בדיונים ובבירור המעשים ובהכשרת הלבבות. ורק בשנת 1912 פנה החוג אל הנשים בקול קורא, שסיסמתו היתה „ארוכת בת עמי". בקול הקורא נאמר:

„החתומים מטה שנועצו עם נשים ציוניות אחרות בצפון אמריקה הגיעו לידי מסקנה שבאה השעה לייסד הסתדרות נשים ציוניות גדולה, והן מזמינות אתכן להיוועד לשם וויכוח על האפשרות להקים הסתדרות שתעמיד לה למטרה לפתח מוסדות ופעולות בארץ ישראל, ולהפיץ אידיאלים יהודיים"

„האספה תתקיים ביום 24 לחודש פברואר, בשמונה בערב, בלשכת היכל עמנואל, השדרה החמישית ורחוב ארבעים ושלשה".

על הקול הקורא חתמו שבע נשים, וביניהן הנרייטה.

בחג הפורים נאספו הנשים וקבלו עליהן לייסד את ההסתדרות. בדעתן היה לכנות את ההסתדרות הארצית בשם „בנות ציון" ולסניפים בחרו בשם „הדסה", שמה העברי של אסתר המלכה. ודאי שיום היסוד, יום הפורים, גרם לבחירת השם.

הן החליטו להשתמש בכספים הראשונים לשם מינוי אחיות המבקרות בבתים, בערים ובמושבות, והאחות הראשונה תישלח ירושלימה על חשבון החוג הניו־יורקי. ובנוגע לפעולות באמריקה, תייסד ההסתדרות חוגי למוד לנשים ותטפל בחינוך יהודי. את הסיסמה העברית „ארוכת בת עמי" (ירמיה ח') הציע הד"ר פרידלנדר. הנרייטה נבחרה לנשיאה.

העבודה שקבלה סולד העמידתה בנסיון של סבלנות. קיומו של

סניף קשה מייסודו. כרגיל החלו להתייחס אליהן מתוך ביטול או מתוך ביקורת. הרחוקים מציונות מנו אותן בלאומיות, שהיא חטא לאמריקניות. הציונים לא הבינו למה לנשים לפרוש מצבורם ולהקים להן ארגון מיוחד. זולת זאת חשדו בהן שאין ציונותן שלמה ומקורה פילנטרופי ולא מדיני.

ביוני של שנת 1914 נתכנסה הוועידה הראשונה של „בנות ציון" — השם שנקבע תחילה להסתדרות בכללה — ברוטשסטר של ניו־יורק, והשתתפו בה סניפים מבלטימור, משיקאגו, מקליבלאנד, מפילאדלפיה ומסט. פאול. שם החליטו לקרוא להסתדרות כולה בשם „הדסה".

הנרייטה שעיניה היו מטייפות אל העתיד, עת שתקיף ההסתדרות את כל נשי ישראל שבאמריקה, שמה לבה תחילה להכין מנהיגות ומדריכות. על כן לא בקשה את ההצלחה הראשונה הקלה, לצוד חברות, אלא דרשה לימוד אינטנסיבי. היא טלטלה עצמה מאספה לאספה ואל מסיבות קטנות הנערכות בטרקלינים. סערה וקרה לא עכבוה ושלגים ופלגים לא עצרוה. עתים מצאה במסיבה שנועדה לעשר נשים — אך שתים או שלש, ולא נמנעה מדבר לפניהן ולהסביר להן את היהדות ואת תולדות ישראל. יסוד שיטתה היו חינוך והכשרת הלב. אין לעשות כל מעשה בלי כוונה ובלי חינוך. אין לבוא אל בית להריק את קופסת הקרן הקיימת מבלי לבאר לבעלת הבית את מטרת הקרן, ואין לקבל חברה חדשה מבלי להעמידה על תעודת הארגון. כל חברה חייבת לדעת את הפלטפורמה של באזל, ואין מכניסים חברה המכירה אך ביסוד הפילנטרופי. מן הראוי להודיע לה מראש שהמטרה היא לחדש את נעורי העם ולהשיבו לארץ האבות. ו„הדסה" החלה להוציא עלון מיוחד ולהמציאו לחברות.

הנרייטה לא שכחה את מחשבותיה על הבראת הישוב. כשהיתה בארץ היה קיים שם „בית הבריאות" מיסוד הנדיב הניו־יורקי נתן שטראוס, ותעודתו היתה להלחם בקדחת ובגרענת. פעולת הבית היתה כטיפה בים לעומת הצרכים. תנאי הדיור בערים רעים היו. שבעים וחמשה אחוזים מנשי ישראל היו יולדות בסיוען של מילדות פרטיות, נשים שלא היה להן מושג מאמצעי טהרה ונקיון. בתי חולים יהודים מעטים היו. במקרה מחלה הוכרחו לפנות אל המיסיונרים, שלא הגישו עזרה לחולה הגוף בלי הטפת „גאולה" לנפשו.

„הדסה" החלה למנות אחיות מבקרות בבתים, ונתקלה בחסרון אחיות מוכשרות, המכירות את המקצוע ואת הארץ ולשונותיה. אז חלמה חלום על יסוד בית ספר לאחיות. נתן שטראוס שמע ונתעניין והזמין את הגברת סולד לשם שיחה. הוא הבטיח את עזרתו בצורה מצומצמת: לכלכל על חשבונו שתי אחיות ולספק להן את הציוד הדרוש להן. בשנת 1913 הגיעו האחיות לארץ ופתחו מרפאה, לרפא עניים חנם. בעשרים ושלשה בתי ספר הנהיגו ריפוי עינים מגרענת — בדרך קבע ושיטה. מיילדות היו עוסקות במלאכתן ובהשגחת רופאים מומחים. נוסדו קלובים לאמהות צעירות ללמדן כיצד לנהוג עם עוללים ויונקים.

כשפרצה מלחמת העולם הגיעה גם לארץ ישראל. הרופאים המעטים שנמצאו בארץ גויסו לצבא. הרעב והמחלות עשו שמות בעם. ילדים נעזבו ברחובות ירושלים — כי אמותיהם רעבו, אף נכבשו לעבודה, לסלול מסלה בין ירושלים ובית לחם. הארץ שיוועה לרופאים ולאחיות. ההסתדרות הציונית פנתה אז אל „הדסה" לבוא לעזרת הישוב. בהסתדרות הנשים היו אז פחות מאלפים חברות, 1937 בדיוק, ובקופתן סך של 2880.41 דולרים. „הדסה" נחלצה אז לעבודה נמרצת ואספה שלשים אלף דולרים ושלחה קבוצת רופאים ואחיות ורפואות, הרי היא „יחידת הרפואה הציונית"* שהלכה וגדלה מחודש לחודש. נשלחו מאות תיבות של בגדים ולבנים, נוסדו מרפאות ובתי חולים ונצלו אלפי נפשות מחרפת רעב, מקור וממחלה. במשלחת הרפואית השתתפו ארבעים וחמש נפשות — עשרים רופאים, עשרים אחיות וחמשה אדמיניסטראטורים. באחד ביוני של שנת 1918 יצאו ולאחר תקלות ועיכובים והרפתקאות של ימי חירום וסכנת נפשות הגיעו לאלכסנדריה של מצרים, ומשם לארץ ישראל, ומצאוה בחורבנה. בטבריה פשט החלירע. בתל אביב שפכו אנשי הצבא את האשפה ברחובות השוממים ואוירם הורעל. חולים התגוללו בחולות שעל שפת הים. ובשאר הערים לא היה המצב טוב מזה.

משלחת ארעית זו הפכה במשך הזמן ל„הסתדרות הרפואית" של „הדסה", ופעולותיה הגיעו והורגשו בכל עיר ומושבה. נוסדו תחנות

---

* Zionist Medical Unit.

לפקח על בריאותם של ילדים; נפתחו מגרשי משחקים לילדים; נוסד ועד למלחמה במאלאריה; סודרה השגחה על שמירת הבריאות בבתי הספר; ניתנו סעודות צהרים לתלמידי האסכולות; אחיות הלכו לבקר בבתים; נוסדה „טיפת חלב" לתינוקות — וכל אלה התפתחו במשך הזמן הקצר של חמש שנים. אחר כך נפתח בית ספר לאחיות — בשעה שלא נמצא בעברית אף ספר למוד מקצועי אחד. וכשנפתחה האוניברסיטה העברית בירושלים החלו לחלום על יסוד בית חולים ומחלקה לרפואה. לא עברו ימים רבים והחלומות החלו להתגשם. בשנת 1939 נפתח המדור הראשון של בית החולים „הדסה" על הר הצופים. אין צורך לפרט כאן את שאר הפעולות של „הדסה" — פעולותיה מורגשות יפה בכל מוסד בארץ ישראל ובחיי הישוב בכלל. חיזוק הבריאות, עזרה עצמית והבנת חוקי הנקיון — כל אלה נתפשטו על ידי ה ד ס ה.

ו

שנות העשרים במאה העשרים קשות היו בחיי הישוב ובתנועה הציונית. לאחר תקופה של התגברות ההגירה באה ההסתדרות הציונית עד משבר. קופתה נתרוקנה וההכנסות מחוץ לארץ, ומאמריקה בכלל, ירדו. פקידים לא קבלו את משכורתם במועדה והורגש רפיון ידים בכל פינה.

בשנת 1927 נבחרה סולד לוועד הפועל הציוני. היה וועד מבצע של שלשה: הקולונל פרדריק ה. קיש והרי זאכר מאנגליה והנרייטה סולד מאמריקה. מתוך היסוסים קבלה הנרייטה את הפיקוח על הבריאות והחנוך בארץ ישראל. היא היססה — משום שסבורה היתה שאינה ראויה לכך, ואף לא צעירה היתה — היא הגיעה לגיל השבעים. היתה זו משרה מרה כלענה. עליה הוטל לסגור מוסדות ולחסל פעולות — כדי לחסוך ולקמץ בהוצאות. היא הריצה מכתבי זעקה ואזעקה לאמריקה — והיו כקול קורא במדבר. ובארץ שרר משבר, קרוב לרעב. המורים — נתאחר תשלום משכורתם שבעה חדשים ונגזרה גזרה על גני הילדים שייסגרו, ובטלו המחלקות הראשונות של בתי המדרש למורים והעליונות של הגימנאסיות. ובאמריקה גברה ההתנגדות להנהלתם של השופט ברַאנדייס וחבריו, עד כי הוכרחו להתרחק מן

ההסתדרות כאגרון, אף כי נשארו נאמנים בלב ונפש לרעיון. סולד פנתה אל ימין ואל שמאל, אל כל כתובת שידעה — והשפעתה הועילה במקצת. „הדסה הצעירה" מאמריקה שלחה לה עשרים אלף דולרים לפתוח את גני הילדים והבארון אדמונד רוטשילד תרם עשרים וחמשה אלף דולרים ועוד סכומים הגיעו ממקומות שונים.

סולד עשתה רושם גדול על הלורד פלומר — הנציב ששלחה בריטאניה לארץ ישראל. הוא התייחס אליה מתוך כבוד ובהשפעתה נתן עשרים אלף לירות לצרכי החינוך של הישוב היהודי — וזו היתה תמיכתה הגדולה הראשונה של ממשלת המנדט לצורך זה.

כאשה אמריקנית ישרת הגיון ולמודת סבלנות לא היה החינוך המפולג לזרמים לפי רוחה. ארס הפילוג המפלגתי שהקליטו בילדים בעודם באיבם היה למורת רוחה, וראתה בו סכנה לאומית ובכיה לדורות. ומי זה שיביע דעות כאלה בקהל בארץ ישראל ויינקה? ראשי המפלגות רגזו. אבל האשה החלשה הזאת לא נבהלה ולא נרתעה לאחור והגנה על רעיון החנוך האחיד, חנוך על יסוד האחדות והאחוה ולא על יסוד החילוקים והתרעומות וההתנצחות הבלתי פוסקת. וגדול כחו של ההגיון הישר. התמרמרו עליה, רגזו, רגשו, הרעימו פנים — וכיבדוה. הכל הכירו בטוהר כוונותיה ובמסירותה. כשהודיעה על רצונה להתפטר הרגישו שזוהי אבדה שאין לה תמורה והזעקה הקיפה את הארץ — הכל הפצירו בה להשאר על משמרתה ולהוסיף לעבוד. הסתדרות הפועלים שמנו אותה בחטאים של ציונות פילנטרופית — החלו לפזר לה תהילות ותשבחות. והמורים — שבתקופת עמידתה בראש החינוך סבלו מאד מקיפוח שכר וביחוד בהלנת שכרם — הוציאו גליון מיוחד של „הד החנוך" ורוממוה בהימנונים שאין למעלה מהם*.

כשנתכנס הקונגרס הציוני בשנת 1929 נוסדה „הסוכנות היהודית" — שצרפה אליה גם לא ציונים, ושוב נבחרה סולד לוועד הפועל — אבל הפעם התפטרה. היא לא רצתה להסתפק בתפקיד של סתם חבר בוועד הפועל המשתתפת בישיבות ומייעצת או מבקרת, היא ביקשה

---

* הד החנוך, עתון הסתדרות המורים בארץ ישראל, שנה רביעית, גליון י"ב, ירושלים א' אייר תר"ץ.

לפעול פעולות מסוימות, ופעולה כזאת לא נמסרה לה, על כן יצאה בדימוס.

בגליון הנ"ל של „הד החנוך" נתפרסמו חמשה מאמרים עליה — לפרישתה, כל אחד שיר השירים לה. לדוגמה ישמשו דברי א. מ. ברכיהו:

„הגברת סולד עזבה את ההנהלה הציונית? — לא אנחנו בלבד נדהמנו, כל הישוב הציוני כולו... אנחנו העודרים בשדה המערכה של החנוך, הדואגים לעתידו של ילד טפוחינו זה, שאם „הדסה" אמצה גם אותו לבן לה — ועכשיו נשאר יתום, עזוב"...

ושושנה פרסיץ מעירה:

„לא נכון הדבר שתקופת האידיאלים של הציונות כבר עברה. כל זמן שהציונות מעמידה בראשה טפוסים כגברת סולד היא מעידה שעודנה הבטוי לעלית הנשמה של העם העברי... ואם נחפוץ לראות בעין מבקרת את פעולותיה על שדה החנוך בשלש השנים האחרונות — נצטרך לאמור, שגם בזה הגדילה לעשות. כי רק הודות למרצה, לתקיפותה, עלה בידה להוציא את מפעל החנוך מן המחסור התמידי ולהוציא את המורים העברים מן המיצר הכספי התמידי. רק בימיה זכינו לכך שועד החנוך, הסתדרות המורים וגם מחלקת החנוך בכבודה ובעצמה התפנו מלטפל בשאלת הקצוצים בתקציב והעלו את הפרובלי־מות החנוכיות על הפרק. בימיה זכינו להרחבת הפקוח על בתי הספר; בימיה זכינו לתקציב צנוע, אבל מבוסס; בימיה השתחררנו מחרב דמוקלס של קצוצים, המחריבים את עבודתנו".

„ואל תחשבו — כותב אחר באותו גליון — שרק נחת שבעה בימי עבודתה אתנו. השבענוה ממרורים למדי... הסתדרות המורים מצאה בגברת סולד את הלב החם והער, שידע לחוש ולכאוב יחד אתנו — ואת זאת לא נשכח לעולם"...

במלאת לה שבעים שנה חגגו באמריקה את יום הולדתה. „הדסה" גדלה ורחבה ולא היה עוד ישוב יהודי בארצות הברית שלא נוסד בו סניף לארגון זה. והנשים טרחו ואספו כספים למען ארץ ישראל ונתקשרו על ידי כך ביהדות ובשאיפותיה. והנרייטה שימשה לכולן ס מ ל. רגשות ההוקרה והאהבה שמלא לבות רבבות נשים אלה מצאו

להם ביטוי במאות נשפים, בנאומים ובהימנונים. דיוקנה של אשת פלאים זאת נחקק בלב הנשים כסמל האם בישראל.

ז

בארץ ישראל נוסדה „אספת הנבחרים". בראש הישוב עמד וועד לאומי, וועד עליון מפקח על כל העניינים ולו וועד מנהל. זה היה ארגון „כנסת ישראל" שהיו לה מדורות לעניני המדינה, לכספים, לחינוך, לדת ולתרבות, לבריאות ולעזרה סוציאלית. היה זה מנגנון שקיבל עליו תפקידי ממשלה. אגודת הנשים העמידה את סולד בראש רשימתה. הסתדרות הפועלים וויתרה על מקום אחד לחבריה — לשמה. כל הישוב הפציר בה לשוב ולפעול בארץ. סולד נעתרה ובאה בשנת 1931 והעמידוה בראש העבודה הסוציאלית.

עבודתה נשאה פרי. היא חדרה למעמקים. בחריצות של נמלה ובחזונו של מדינאי ובאהבתה של אם, אהבה לאין גבול וחקר — פעלה.

בימים ההם היו שליחי מוסדות ארץ ישראל באים לאמריקה לבקש תמיכה, וכל אחד מבטיח שחיי הישוב תלויים במוסדו — וגדלה המבוכה. התורמים לא ידעו את מי להעדיף. היא ניגשה על כן לבדוק במוסדות הצדקה, במעשיהם ובתועלתם. שנתים ימים עבדה ללא ליאות, עבודה המפרכת את הגוף ומדכאה את הנפש. גבאי המוסדות לא רצו שעין „זרה" תראה את חשבונותיהם. היא שלחה שאלונים ואספה ידיעות ונתגלה לעיניה עולם של חוסר סדרים, של תוהו ובוהו ושל חוסר פיקוח על הוצאות והכנסות. בשנת 1932 הגישה דין וחשבון לאמריקה והציעה להקים וועד מפקח ובקורת חשבונות המוסדות.

הנרייטה יסדה בית ספר לעובדים סוציאליים ובכספי אֶסְפּוֹ* שהשיגה יסדה כפר לילדים עזובים ועבריינים, במטרה לחנכם לחיים מתוקנים.

היא השתדלה שיתקבלו חוקים לתיקון החברה. ממשלת המנדט לא טיפלה בעזרה סוציאלית. ילדות ערביות בנות י"ג נמכרו לנשים. גם ילדות תימניות ובנות עדות מזרח אחרות נישאו בעודן רכות — והחוק לא התערב בדבר. „אגודת נשי ישראל לשווי זכויות", שסולד

* קרן פרטית של אדם עשיר מניו־יורק.

ניהלה אותה, דרשה מאת הממשלה לאסור נשואי בוסר, עד שנת החמש עשרה. ילדות בנות שבע ושמונה היו עובדות עבודת בית שעות מרובות ביום בשכר מועט. ילדים קטנים נשלחו אל הרחובות לבקש נדבות, ללכת בשליחויות בשכר, למכור שרוכים ולצחצח נעלים. אם עברו הילדים על החוק — נענשו הם — בשעה שהאשמים היו ההורים. ואת הילדים העבריינים היו מלקים ואוסרים בבתי כלא. והפקידים הבריטיים לא הבינו את שפת הילדים היהודים ולא ידעו את רוחם.

קשה היה להשפיע על ממשלת המנדט לשפר את החיים בחוקים טובים ובאמצעים חינוכיים מתוך טווח רחוק. פקידי אנגליה התייחסו אל התושבים כאל „ילידים", נייטיבס בלע"ז, שלא נוצרו אלא לטובת האימפריה. ברם דרישותיה המתמידות של סולד בשם ההומניות פעלו אט אט את פעולתן ונכנסו ללב הנציב ובמשך השנים נעשו שינויים לטובה. יצא חוק האוסר להעביד ילדים פחותים מבני שלש־עשרה — חוק שלמעשה לא שמרו עליו. ונערים ונערות פחותים מבני ט"ו — אסור היה להעבידם יותר משבע שעות ליום. השפעתה גדלה משנה לשנה עד כי יסדה הממשלה בשנת 1944 מחלקה לעזרה סוציאלית. כשרצתה הממשלה להעמיד פקידים במחלקה זו לא מצאה מוכשרים לכך אלא מאלה שנתחנכו בקורסים שיסדה סולד.

ההכרה בצורך הפעולה הסוציאלית חדרה אל החברה ונשי ארץ ישראל החלו להשתתף בה, ונמצא גם תקציב מיוחד לכך.

פעם הרצתה לפני קבוצת עובדי הצבור בניו יורק ודבריה היו מפורטים ומדויקים והעידו על ידיעה רחבה ובקיאות גדולה. תמהו השומעים, כי ידעו שלא התכשרה לכך בשום מוסד מקצועי, ושאלוה:

— מנין לך ידיעה רבה כל כך במקצוע זה?

ענתה סולד:

— אתם פועלים לפי השכל, ואני — דיני כדין אם המחויבת לשמור על בניה ולמלא מחסורם ולדאוג לעתידם. בני ארץ ישראל — ילדי הם, ונחנתי בתחושה של אם המכירה את סימני המחלות ויודעת כיצד למנען. עבודתי, כעבודת האם, מקורה בלב.

והשם „אם בישראל" שניתן לה, לא בכדי ניתן לה. אין זו מליצה.

הרבה נתייסרה בעבודתה. כל ימיה נאבקה קשה עם המחסור, מאין לה כספים לצרכים החיוניים: צרכי מחקרים, ניסויים, סטאטיסטיקה

מוסברת וצרכי שרותם של לבלרים ומזכירים. עוזרותיה היו מתנדבות, וקשה היה להן להתמיד בעבודתן בלי מזכירות פרופסיונאליות, וכשהגיעה השעה והצרכים נתמלאו בשיעור מה, באה לפניה עבודה חדשה, שלא סבלה דיחוי, והתפטרה ממשרתה זו.

זה היה בשנת 1938.

ח

הענגים הקודרים שעלו על שמי יהודי גרמניה עוררו את השאלה:

— מה לעשות לנוער?

ובלב רבים נצנצה התשובה:

— להעלותם לארץ ישראל.

בקיץ שנת 1933, כשנתאספו בעין חרוד באי כחם של הקבוצות והקיבוצים, החליטו לעשות כל אשר ביכלתם כדי להציל נפשות הנוער מגרמניה. הבעיות קשות היו: שיכון הנוער וחנוכו. סולד היתה אז בת שבעים ושלש. אמנם ליחה לא נס וצעירה היתה ברוחה. אבל היא נתעייפה ונפשה ביקשה מרגוע. אבל חיי ישראל מנו לה גורל אחר. לעת זקנה הוטלה עליה חובה גדולה, חדשה, רבת אחריות, אשר כמוה לא קיבל עוד אדם על עצמו, להעביר ילדים ונערים מן הגולה לארץ, להשגיח עליהם ולשמש להם לאם אוהבת ודואגת, עד אשר יגדלו וייקלטו בישוב.

בנובמבר שנת 1933 יצאה לברלין להקים שם מרכז להגירה*. בארץ ישראל יסדה לשכה מיוחדת לעלית הנוער, כחלק מפעולות הסוכנות, לשכה שעמדה ברשות עצמה. אז החלה בדיקת המועמדים להעברה — בדקו את כל אחד מבחינות בריאות גופו והתפתחותו. ששה שבועות היו בני הנעורים מתכשרים בחיים קיבוציים במחנה בגרמניה, בתנאים קרובים לתנאי החיים בארץ ישראל. הסתכלו בו בצעיר

* כדי שלא לקפח שכרה של אשה אצילה שהקדישה שנים מחייה וסיכנה עצמה לשם הצלת בני הנעורים בגרמניה, להעלותם לארץ ישראל, עלי לציין כאן ש ה מ ת ח י ל ה בדבר היתה רחה פרייאר מברלין. בחוברת „ישרש", על ייסוד עלית הנוער ושנותיה הראשונות, שיצאה על ידי „תמר" בתל אביב בשנת תשי"ג, הספר אשה רבת פעלים זו את כל הגדולות שעשתה והמכשולים שהתגברה עליהם, כדי לקיים נפשות הצעירים, והיא מאשרת את המסופר במסמכים. ומן הראוי שהעוסקים בתולדות עלית הנוער בתקופת היטלר לא יעברו בשתיקה על פעולת האשה הנזכרת.

שבמחנה כיצד יסתגל לחיי שיתוף, המוכשר הוא לסגל לו את הלשון העברית ומה נטייתו המקצועית. הורים שהשיגה ידם נתנו חלקם בתשלום ההוצאות.

מן הצורך היה להכין דירות לעולים. היו קבוצות שחבריהן היו דרים עוד באהלים — שהם דירות ארעי. והנה לרגל בוא הנוער הגישו הקרנות הצבוריות עזרה לקבוצות להקים בתים לנוער העולה, בתנאי שיהיו אחר כך לנחלת הקבוצה. שאלת החינוך אף היא היתה מסובכת. בקבוצות היו בתי ספר יסודיים עד השנה החמישית והששית. העולים החדשים היו זקוקים לבתי ספר תיכוניים, בשעה שלשוננו וספרותנו היו זרות להם. ובנוגע למין — הקציבו הקבוצות שתי נערות לשלשה נערים — בהתאם לצרכי העבודה במטבח, במכבסה ובבית התינוקות. אלה שנכנסו לקבוצה — נקבעו להם שנתים של עבודה ולימודים. ארבע שעות ביום הוקצו ללימודים, לעברית ולספרותה, לתולדות ישראל, לכתיבת הארץ, לתורת הצמח, לפיסיקה ולכימיה, וארבע שעות לעבודה חקלאית בלול, ברפת, בגן הירקות, בגן הפרחים, במשתלה, במטבח ובמכבסה. הערבים הוקדשו לקריאה ולזמרה, לוכוחים ולשעשועים.

בפברואר של שנת 1934 יצאה הרכבת הראשונה של נוער מברלין. הורים, קרובים וידידים באו להפרד מן העולים — וכולם בוכים מצער הפרידה ומשמחת הגאולה. כשהגיעה הספינה לחיפה ירדו ממנה שמונה עשרה נערות ועשרים וחמשה נערים שנועדו ללכת לעין־חרוד.

העולים הרכים נתקבלו שם בשמחה. חדריהם הוכנו מראש והיו נוחים ומקושטים. יומים שהתה סולד עמהם להשגיח שלא יחסר להם דבר — שלא תחסרנה שבכות בחלונות המגנות מפני היתושים; שחדרי השימוש יהיו נקיים. הילדים הרגישו כי באו אל ביתם וכי בארץ ימצאו את עתידם והיו שמחים בחלקם.

בקיץ שנת 1935 הרצתה סולד בקונגרס הציוני על התקדמות הנוער הציוני. כשעלתה על הבימה פרצו מחיאות כפים סוערות, וכשגמרה את דבריה המטירו עליה שושנים ופרחים.

„לולא התקרבתי לשנת השבעים וחמש — אמרה — הייתי מעזה לבוא לפניכם בהבטחות. עכשיו לא אוכל אלא להביע את תקוותי שהמעט שעשיתי לפי דלות יכלתי, יכולת מוגבלת של אנוש, ישגה ויהי לברכה לעמנו ולתנועתנו".

אז הכריזה לשכת הנוער של גרמניה שהיא מייסדת מושבה בארץ ישראל למען המסיימים בקבוצות בשם „כפר סולד".

בימים ההם היה שמה נישא על שפת לשון כל יהודי בגרמניה. שמה היה סמל הגאולה, סמל אחדותם של יהודי העולם, הבאים איש לעזרת חברו.

בקיץ של שנת 1937 הלכה שוב לברלין לתת דין וחשבון לפני הארגון בגרמניה ולהימלך בהם על המשך העבודה. כשבאה שמה הקיפתה הזעקה, זעקת ההורים שבניהם היו עמהם: הצילי! הנוער יירקב כאן!

אז גדלה העליה. תחילה עלו עשרות, אחר כך מאות, ואחרי כן אלפים. התבערה הקיפה את אירופה כולה. עתה בא נוער גם מאוסטריה, מפולין, מטשיכוסלובאקיה, מרומניה, מבולגאריה, מיוון ומטורקיה. עם בוא כל ספינה חדשה לחיפה — היתה הנרייטה עומדת ומחכה, סולד הזקנה, האוהבת הנאמנה, וקבלתם ברגש ובדמע. היא היתה להם לאם במובנה הנעלה של המלה. היא ידעה כל נער בשמו, את תכונתו, את מעשהו ואת בעיותיו ולבטיו. קודם לכך היו העולים מעטים והפיקוח פשוט, עתה משבאו בהמונים היו זקוקים לשיטה חדשה, יעילה ומקפת. סולד עיבדה שיטה של ריפורטים על כל ילד מיום בואו, מזמן הסתגלותו, חינוכו, מצב בריאותו, טיוליו, יחסיו אל החברה ומצב רוחו. ילד שחלה — היו ממלאים בשביל „האם" גליון מיוחד ורשמו יום יום את מצבו, ופעם בשבוע הביאו לפניה את הדינים והחשבונות — עד שקם מחליו. ואם יצאה את הארץ — היו ממציאים לה את הידיעות למקום חנייתה. והיא עבדה את עבודתה במסירות. היא שהתה ימים בצריפים — כדי להיווכח אם נוח לדור בהם; היא ניסתה להתקלח — לדעת אם המקלחות מתוקנות. היא השתדלה לקשט את הקירות בתמונות, הסבה אל השולחנות לאכול עם הנערים, למען דעת טיב המזונות וטעמם.

יום אחד היתה ספינה עומדת להגיע אל חיפה ונשבו רוחות עזות וירדו גשמי זעף. חברתה של הנרייטה הלכה לפגוש את הבאים ומצאה את הישישה עומדת בנמל עטופה אדרתה ורועדת מקור וממטר. ביקשה החברה ממנה לחזור לביתה והיא תמלא מקומה. אמרה לה סולד:

תארי נא לך שבנך בא בספינה זו, ההיה מזג האויר מפריעך מללכת לקבל את פניו?

ופעם אחרת, כשלא יצאה הרכבת מירושלים לחיפה מסיבת איזה מניעה, שלח לה פקיד עלית הנוער מחיפה טלגרמה שהוא ימלא מקומה — והסכימה. בא הפקיד אל הנמל ומצאה עומדת וממתנת. כששמעה על בוא בניה, לא יכלה לכבוש רגשותיה והוכרחה לבוא.

כל היום עבדה ובלילה לא נחה מדאגותיה. המחשבות על העולים מלאו את לבה והיו נושאי חלומותיה.

ט

טיהיראן — עיר הבירה בפרס, שמה חקוק בלבותינו באותיות של אם. שם זה מזכירנו את האסון הגדול שבא עלינו בימי היטלר, ביחוד אסון הילדים.

בינתים עברה שמועה בארץ שחוללה סערת לבבות. סופר שמאות ילדים, חלק מארבעה עשר אלף פליטים, אזרחים ואנשי צבא, יהודים ונכרים, שהיו נודדים ביערות, בערים ובכפרים ובמדבריות במשך שלש השנים שנכבשה פולין על ידי הגרמנים, נמצאים בפרס. על פי שמועה ראשונה היו ארבע מאות וארבעים ילדים בעיר פהלווי, נמל פרסי שעל שפת הים הכספי. אחר כך נפוצו שמועות שמספר הילדים מגיע לחמש מאות ואחר כך העלום לשש מאות, וכולם רשומים בשמותם. הילדים היו מגילים שונים: תינוקות מבני שנה וחצי עד בני שמונה עשרה — כולם ערומים, חולים, נגועים ואכולי שרצים. מאה ושבעים ותשעה היו בני הורים חיים. השאר נתלקטו קבוצות קבוצות קטנות ובראשן מדריכים מביניהם שהשגיחו עליהם ושמרו עליהם שלא ייפרדו ולא יתפזרו. בסתו נאספו הילדים אל מחנה מיוחד על-יד טיהיראן — יחד עם פליטים בוגרים. ה„צלב האדום הפולני" והג'וינט היהודי פרנסום והספיקו להם צרכיהם.

אגון „עלית הנוער" הוביל את ילדי טיהיראן לארץ ישראל לא בדרך הישרה והקצרה, אלא בדרך ארוכה. הובילום ברכבת אל קאראטשי בהודו, ואחר כך בספינות של צבא אל סואץ, ומשם אל ארץ ישראל. מדוע בחרו בדרך הארוכה? הסיבה העתיקה „ולא נתן סיחון

את ישראל עבור בגבולו". הפעם היתה עירק המפריעה. בנמל הים חכו יהודים לקבל פני הגולים ולספק להם צרכיהם — אלה היו חיילים יהודים מצבא ממשלת המנדט. הם הכינו לילדים האומללים תיקי נייר מלאים מזונות ודגלי ארץ ישראל, ובשעת מעשה נזלו מעיניהם דמעות. ועל הדגלים היה רשום: „ושבו בנים לגבולם".

כשהגיעה הרכבת למושבה רחובות היו המונים צובאים על התחנה, ונשאו שלטים „ברוכים הבאים לארץ אבות". ההמונים המטירו על הילדים פרחים והעניקו להם מיני מתיקה. שלשת אלפים איש באו לפגוש את הילדים, ורבים פרצו בבכי, אם מרחמים ואם משמחה, ונשמעו שירים, שירי ציון, על הגאולה.

עולים חדשים הביאו אתם בעיות חדשות. עד אז היו העולים מן הנוער מבני חמש עשרה ומעלה, עתה הגיעו גם תינוקות וילדים רכים. תחילה היו מדקדקים בהם ובודקים בהם, שיהיו בריאים בגופם, והנה הפעם באו חלשים וחולים, מאין ברירה. הם היו חסרי כל, ילדים אשר לא זכרו עוד את הוריהם ולא ידעו חיי משפחה מה הם.

משבאו החלה תחרות בין המפלגות, כל אחת מהן רוצה לזכות בילדים, לחנכם לפי רוחה. ה„מזרחי" דרש שימסרו לו חצי ממספר הילדים — אבל חסרו לו קבוצות המוכנות לקבלם, חוץ מקיבוץ אחד. מלחמת המפלגות גרמה לסולד יסורי נפש. היא עצמה העריצה את הדת והמסורת — אך לא הסכימה לחומרות יתירות. היא השתדלה לרכך את הלבבות ולהפחית את השנאה והקנאה. במקום אחד היו הילדים שייכים לחמשה ארגונים שונים ונלחמו זה בזה, ולא נפגשו יחד לשם משחק או לשם מעשה משותף. בקושי רב עלה להשפיע על המפלגות לעשות נסיון ולהתרחק מהתערבות במשך ששה חדשים. לאחר זמן מה היתה הקבוצה עובדת מתוך שיתוף הכוחות וקרבת לבבות ומאושרת יותר.

הגדולים נשתזרו במסכת החיים בארץ ובנו נקודות חדשות משלהם, ובימי התקפת הערבים נלחמו בגבורה על ארצם.

*

בשנת 1941 הציעה סולד את תכניתה על עלית הנוער. ביום הולדתה השמונים ואחת חגגו העובדים אתה חגיגה בלתי רשמית.

ממאיר שפיה באה משלחת ילדות והביאו עמהן שושנים, מטע ידיהן, במספר שמונים ואחת, שושנה לשנה, כמנין שנות חייה. אחר החגיגה נתכנסו העובדים לישיבה וסולד הגישה להם את תכניתה האחרונה והרצתה לפניהם על עיקרי אמונתה. היא האמינה באמונה שלמה בלשון העברית, כלשון הליכוד של עם ישראל, למען אחדם לגוי אחד ולמען ברוא להם לב אחד. היא האמינה בחינוך, שגאולת ישראל תבוא על ידי תיקון הילד, הגופני והרוחני. היא האמינה בכלל ישראל, באדם מישראל ולא ממפלגה. אושרו של הילד היה לה עיקר, על כן יסדה קרן מיוחדת „למען הילד והנוער" — קרן כללית ולא מפלגתית.

ולקרן זו קבלה מתנות מארגונים שונים, והרבה מעשים טובים נעשו בכסף זה.

ו

היא נחנה בכח חיים ובכח עבודה ובמרץ שאין דוגמתם. כשנבחר וועד פועל ציוני בישיבה שארכה כל הלילה, ואחר הבחירה שאל אחד: „אימתי ניוועד לישיבתנו הראשונה", ענתה סולד: „תיכף ומיד". היא היתה אז בת ששים ושבע, והשעה ארבע לפנות בוקר.

כשהתהלכה גברה על הצעירות ממנה. כשעמדה לרגלי הר בארץ ישראל, ואשה צעירה אחת אמרה, שהיא חוששת לעלות, אמרה לה הגרייטה:

— השארי פה למטה, ואני ואביך עלה נעלה.

כשמלאו לה שמונים ושתים שנה היתה מרבה עוד בעבודה. באחד הבקרים יצאה לפגוש את הספינה ומשעה שמונה עד שלש אחר הצהרים קיבלה פני ילדים. אחר כך השתתפה בישיבות משלש עד אחת עשרה בלילה, למחרת, בארבע לפנות בוקר, קמה לנסוע ירושלימה, כדי להגיע לישיבה שנועדה לשעה 8.15 בבוקר.

היא הסתפקה במועט. בחדרה בירושלים לא היה לה ארון בגדים — היא השתמשה במלתחת דרכים. כשנתנו לה דורון, ארון ספרים, תמהה: איך יכולתי להתקיים עד היום בלעדיו?

צנועה היתה מאד ומעולם לא ביקשה כבוד. היא העריצה את קורייה, שתרמה תרומה גדולה לעולם, מבלי דרוש פרסום ושבחים. לפני מותה, כששכבה על ערש דווי, נודע לה שהאוניברסיטה של

בוסטון אומרת לזכותה בתואר ד"ר להומאניות. יום אחד נתאספו חבריה אל חדרה בבית החולים וקראו לפניה את מגילת הכבוד, ופניה האירו מאושר. ברגעי גסיסתה עמדו משני עברי מיטתה שנים המחולקים בדעותיהם, חיים ווייצמן מעבר אחד ויהודה ליב מאגנס מן העבר השני, ושניהם התבוננו בה מתוך הערצה ומתוך צער הפרידה. הנרייטה הציונית האמריקנית — בנפשה נמזגו נטיות הנפש וההשקפות של שני המנהיגים הקרובים־הרחוקים, ובשעה זו של שקיעה נתברר שאפשר לה לנפש אחת לכלול את הטוב שבשתי הנפשות, מבלי היפגם. באור ליום שלישי, 13 בפברואר שנת 1945, נסתלקה.

*

כשנתעורר וויכוח על ערכם של שני ענקי הרוח ביהדות, הגר"א והבעש"ט, הביע ש. א. הורודצקי את דעתו:

— הגר"א הניח אחריו ספרים, והבעש"ט אנשים.

הנרייטה סולד לא כתבה ספרים המעוררים סערות רוחות; היא לא חידשה שיטות; היא לא נשאה נאומים מלהיבים. היא הניחה אחריה אנשים ויצרה חיים.

„ה ד ס ה" שתחילתה ט"ו נשים שנתכנסו לשם קריאה ולשם וויכוחים, היתה להסתדרות בת שלש מאות אלף נשים בארצות הברית, נשים המסייעות לבנין ארץ ישראל והעובדות בהתמדה שאין דוגמתה. ומתוך פעולתן הן יונקות הכרה לאומית.

סולד תיקנה את העזרה הסוציאלית בארץ ישראל, שהביאה נחומים וסיוע רוחני ועצה לאלפי בני אדם עזובים ונדכאים. היא עמדה בראש הפעולה להצלת הנוער בימי השואה.

היא לא זכתה להיות אם לילד יוצא חלציה ולא נתנסתה באושר „אם הבנים שמחה". אבל זכתה להיות אם בישראל, לאלפי בנים, וככוכב ברקיע יזהיר שמה בעמנו.

(לצורך הפרק השתמשתי לא רק בידיעותי אני, כי אם שאבתי גם מספריהם של מארבין לבנטל ורוז צייטלין ומאמרים בעתונים שונים ובדברי זכרונות שנכתבו על ידי מכיריה.)

פרק עשרים וששה

ד"ר ניסן טורוב — המחנך הלאומי

(1953—1877)

„אין אדם יוצא מן העולם וחצי תאותו בידו".

קורות חייו של ניסן טורוב הן תולדות אדם שמיום עמדו על דעתו השתוקק למלא שליחות נפשית שהיתה נעלה בעיניו, ובאו החיים ונתנו מכשולים לפניו והניאוהו מלמלא יעודו. מקץ הימים, כשקרבו ימי ערבו, קם וניתק את כבליו והקדיש את עצמו למלאכה זו, שהיתה קודש לו. הוא לא השיג אמנם אף חצי תאותו, ככל בשר ודם, אבל עשה גדולות ונפטר מן העולם בהכרה שלא חי לשוא.

*

אימתי ראיתי ראשונה את הד"ר טורוב והתוודעתי אליו? — אין דבר זה זכור לי ברורות. דומני שבתחילה היינו מחליפים מכתבים. בשנת תרפ"ה נתמנה טורוב לעורך דו־ירחון פדגוגי בארצות הברית בשם „שבילי החנוך" בהוצאת אגודת המורים בניו־יורק. הוא הזמינני לסייע לו במאמרים ונעניתי לו ופרסמתי כמה מאמרים בכלי המבטא. במשך שנתים הימים ששימש עורך היינו משגרים זה לזה אגרות עיוניות ומעוטות שורות — שכן היינו שנינו מאוהבי הקיצור. לאחר חמש שנים, כשהתפטר ממשרת מנהל בית המדרש בבוסטון והשתקע בניו־יורק — נפגשנו ומיד קנה את לבי לאהבו. מאז ועד הסתלקותו, במשך של עשרים וחמש שנים בערך, היינו רעים נאמנים, מבקרים איש בבית רעהו ונמלכים זה בזה בכל מחשבה ומעשה, ומסייעים זה לזה ברוחניות.

כשהזמינני בפעם הראשונה להשתתף ב„שבילי החנוך" היו שמו ופעולתו גלויים וידועים לי. הוא היה נזכר לטובה במכתבים מארץ־

ישראל שנדפסו בעתונים העברים בגולה. אף חוברות „החנוך", כתב עת פדגוגי שערך בארץ־ישראל, הגיעו לידי. מתוך קריאה למדתי להוקיר את רוחב דעתו ואת נקיון דעתו. עריכת „החנוך" שונה היתה מן הרגיל אצלנו. הרבה מאמרים שנתפרסמו בעתונים ובקבצים שונים — פרט ל„פדגוג" שנערך בטוב טעם ודעת על ידי ש. ל. גורדון — נשאו עליהם חותם הבהלה, ההגזמה והרתחנות. הסופרים היו כותבים כמתוך לחץ דם גבוה: הם בחרו מלים מן העזות ביותר, תוארים סופרלאטיביים, והוויכוחים היו צרחניים וקולניים, ולא שמרו על דברי חז"ל „יהי כבוד חברך חביב עליך". המעבר מאקלים ספרותי זה אל האוירה הנוחה והמנומסת של „החנוך" דמה למעבר משוק קולני ומאובק אל טרקלין בבית אצילים, שיושביו מדברים בנחת, בלי קולות ובלי ברקים.

*

טורוב נולד בשנת 1877 בניסביז', עיירה בפלך מינסק, ברוסיה הלבנה. היתה זו עיירה בלתי שכיחה, כי הגיע אליה מאור ההשכלה, וגידלה כמה רבנים וחכמים וסופרים ידועי שם.

משפחתו של טורוב היתה מן החפשיות. אביו היה יושב רוב ימות השנה במוסקבה ושולח משם סחורות לחנויות העיירה. אחיו של ניסן היו „מודרניים" ולשון הבית היתה הרוסית. אחותו הבכירה זיוותנית היתה ובעלת כשרונות ובזכותה היו „אצילי העיר", כגון הרופא והרוקח ומורה בית הספר מטעם הממשלה, נכנסים אל הבית ומבלים בו זמנם הפנוי. אחיו הגדול היה תלמיד הגימנאסיה בסלוצק, וכשהיה חוזר לביתו היה מתגנדר במדיו הרשמיים והבחורים והבחורות צופים בו מתוך קנאה. הרב מרדכי זאב רייזין, בן עירו, מספר בזכרונותיו:

„המשפחה של טורוב, כפי שאני זוכר אותה, חיתה את חייה באופן יותר חפשי, ולא התחשבה הרבה עם הסביבה. במקום האמונה ולמוד התורה תפסה אצלה את המקום הכי חשוב שאיפה למודרניות, למעשיות ולהשכלה. אפשר גם שניכרת היתה בה גם הנטיה לאסימילאציה, אף כי לא במובן המעליב והדוחה של ימינו אלה. לפחות כן היה הדבר בעינינו. אסימילאציה זו לא הרחיקה ללכת יותר מאיזה מרחק ידוע על הדרך המוליך למידה קלושה של רוסופיקאציה. האטמוספירה שבבית היתה

ליבראלית, ובניגוד גמור לזו של העיירה. בני הבית דברו רוסית בינם לבין עצמם, הבנות הוזמנו לחגיגות נוצריות, והבנים פנו ללמודים חיצונים, ואנחנו לא ראינום לא בחדר ולא בישיבה. איש מאתנו לא חשד בניסן טורוב של הימים ההם שהיתה לו נטיה כלשהי לעניינים יהודיים, ומסופקני אם היו לו ידיעות עבריות כל שהן אז, כלומר בראשית שנות השבעים של המאה שעברה"*.

לספקותיו של רייזין אין בסיס. הוא לא הכיר את טורוב כמו. בימים ההם לא היו מוותרים אף בבתים חפשיים על חינוך עברי, אלא שהיו מצמצמים אותו. טורוב למד כמה זמנים ב„חדרים" — והוא קורא בשמות מלמדיו — ועבר על חלק מהמקרא והריח ריח של גמרא, ובזה סיים את חוק לימודיו העבריים. „יותר מזה לא היה דרוש, ולפי מעמד הבית היה בכך אפילו יותר מדי: מעולם לא היתה הכוונה לעשות אותי לרב" — כך מעיד טורוב על עצמו במקצת אירוניה ב„פרקי חיים" שלו.

ואף על פי כן זכה טורוב להתקרב לספרות העברית וניסה אחר כך גם לכתוב עברית. כיצד? מן השמים סייעו לו. הוא התוודע אל בחור גדול ממנו בשנים ובידיעות עבריות, שמחה חיים ווילקומיץ שמו, מי שלמד בישיבת מיר ויצא להשכלה ולחיבת ציון. בחור זה השפיע על טורוב הרבה, והוא שקבע כמעט את מסילת חייו. הוא עוררו ללמוד את מקורות היהדות ובחר לו ספרים לקריאה והדליק בלבו את גץ האהבה לארץ האבות. יחד עמו קרא את מאמרו של מרדכי בן הלל הכהן לזכר סמולנסקין „והדברים עשו עלי רושם גדול" — מעיד טורוב. בדרך זו נתקרב לספרות העברית וינק ממנה חיבת העם ובמשך הימים החל גם לכתוב עברית, ובסגנון נאה, בלי לחטוא לתחביר העברי.

טורוב היה במשך השנים לסופר עברי מכובד והיה למופת בסגנונו האלגנטי והנעים. אבל לא הגיע לידיעת הלשון השרשית של מי שהיו מעורים בתרבות ישראל, שסגנונם הוא מורשת הדורות. ברם שרשיות זו היא לפעמים לרעת בעליה, השואבים מן המקורות בדליים ומפזרים מרגליותיה ללא צורך, עד שמורגשת מלאכותיות של ראווה בלשונם.

---

* דפים מפנקסו של ראביי, ברוקלין, 1951, עמוד 302.

סגנונו של טורוב הוא פשוט ובהיר, ללא עיטורים, וניתן לתרגום בלי קושי מיוחד.

טורוב היה אוטודידאקט ואת רוב ידיעותיו קנה לו ביגיעת עצמו. מורה לרוסית לימדו אך חדשים מספר ואחר כך השתלם בה על ידי עיון וקריאה מתמדת בספרות היפה ובמדעים, ביחוד במדעי הטבע. טוב שנמצא לו ספר בידיעת העולם מתורגם לעברית, של אהרן ברנשטיין בהעתקתו של דוד פרישמן, וקלט ידיעות במסננת עברית.

בן י"ב עבר עם הוריו לדור במוסקבה ונכנס לבית הספר לציור ולפיסול. נטיה לאמנות נתגלתה בו מילדותו, וכשהצליח בלימודיו במכון זה התחיל חולם על עבודת יצירה. בגלל הגירוש שנגזר על רוב יהודי מוסקבה נפסק חינוכו האמנותי, וחזר לניסביז'. אחותו הבכירה, שלא ראתה תכלית בישיבתו שם, סייעה בידו לעבור לווילנה, לבקש את דרכו בחיים — והוא אז בן ארבע עשרה. הוא לא מצא בה את המתוק, כי אם את העז. הוא היה מלמד בכמה שיעורים פרטיים, ששכרם לא הספיק אף למחיה דלה. הוא נתנסה אז ביסורי רעב. לאשרו הגיע אז חברו הגדול ווילקומיץ לווילנה והיה לו ליועץ ולמשען רוחני.

כעבור שנה נתקבל כתלמיד לבית המדרש למורים יהודים, שנוסד על ידי ממשלת רוסיה לשם „השכלה" שפירושה היה רוסופיקאציה. הלימודים העברים לא עמדו שם על מדרגה רמה, וכמה מן המורים לא הצטיינו לא בתורתם ולא בהכרת ערכם, ובכל אופן היתה תורתם עלובה בעיני המפקחים, ועל ידי כך גם בעיני התלמידים שנהגו בהם זלזול גדול. למרות כל הליקויים הללו נתרחבו שם ידיעותיו העבריות של טורוב. בהוראה המעשית הצטיין מאד. השיעורים שהורה בבית הספר לדוגמה שהתקיים על ידי המכון מצאו חן בעיני המפקחים מאד*.

כשמלאו לו עשרים שנה גמר את חוק לימודיו ונשלח לנהל בית ספר יהודי מטעם הממשלה בוויסוקי ליטובסק — בעיירה קטנה. החיים במקום ההוא היו חד־גוניים מאד, וקשר בינו ובין התושבים לא היה, ולא יכול להיות. הוא סבל בדידות רוחנית.

על כן פנה בבקשה אל הרשות להעבירו לווארשה — ומשאלתו

---

* אחד מחניכי המכון הווילנאי, צבי אבראמוביץ, מצא את הדינים והחשבונות של המפקחים על שיעורי התלמידים, וכל שיעור מעשי של טורוב סומן ב„מצוין" (אטליטשנא). ועיין בזכרונותיו שנתפרסמו ב„שבילי החנוך".

ניתנה לו. הכרך היהודי התוסס אצל עליו מחמימותו והסביבה הספרותית העברית משכתהו. בינתים הוסיף ווילקומיץ לחממו. ווילקומיץ עלה לארץ ישראל ונהל את בית הספר בראש פינה, ושלח משם אגרת התלהבות לטורוב והציע לפניו להצטרף אליו. בטורוב כבר נתגלה הקוו הישר — לא לגשת לפעולה מבלי הכשרה מספקת. עדיין לא הרגיש שרכש לו כל הידיעות הדרושות — והחליט להשתלם תחילה במערב אירופה ואחר כך יעלה. בימים ההם „ניסה את הנוצה" והחל להשתתף בעתונות העברית. תחילה תרגם ספור מרוסית — בשם מאקארקה — ומסרו ל„הצפירה" ונתפרסם. ומאז הוסיף לפרסם בה סיפורים ומאמרים. כשהחל פרישמן להוציא את השבועון הספרותי המכובד „הדור" שלח לו סיפור, ציור פסיכולוגי, ונתקבל, ומאז עלה כבודו*.

טורוב היה עז רצון והולך בקוו ישר. הוא יצא לברלין ובחר במקצוע החינוך ונכנס למחלקה הפילוסופית. באותם הימים הוסיף לכתוב ושלח מדבריו אל „השילוח" ואל „הצפירה" ואל „הקשת" ובכל מקום נתקבלו דבריו ברצון. כי הסברתו היתה בהירה ולשונו פשוטה ובנין דבריו הגיוני ושלם.

טורוב המשיך את לימודיו בלייפציג ואחר כך בשווייץ. בלוזאן של שווייץ נמצא אז אדם ביקר, יצחק אפשטיין, אף הוא ממבקשי השלמות, שהגיע עם בני ביתו מארץ ישראל על מנת ללמוד, ביחוד פסיכולוגיה. נצטרף אליהם עוד אחד יקר מדות — חברו הנאמן ווילקומיץ, שאף הוא בא מרחוק למטרה דומה. עתה היה חוט משולש — שלשה אידיאליסטים שישבו בבית אחד. אפשטיין היה גם הומאניסטון ממדרגה רמה, ואוהב טבע ופשטות ונימוסים טובים. חננו אלהים בקסמים והפיץ זוהר וחיבה. הרבה קווי דמיון משותפים היו לטורוב ולאפשטיין, וההבדל ביניהם היה בדרגה. אפשטיין הגזים בנימוסיו ורצה להתמזרח, וטורוב שמר על המידה הבינונית. ווילקומיץ היה חבר טוב לשניהם.

---

* עלים נובלים, „הדור", שנה ראשונה, ווארשה, תרס"א, גליון 32. הספור נקרא כמיוסד על נסיונות חייו. הנדון הוא צעיר שלמד בבית ספר לציור, ואהובתו ששמעה עליו שהוא חולה שחפת נתקררה אליו ויעצתו לחזור לבית אבא, למען תוכל אחותו להשגיח עליו.

לאחר שקיבל טורוב את תוארו, תואר ד"ר לפילוסופיה, קיבל את הצעת אוסישקין ועלה לארץ ישראל לנהל את בית הספר לבנות שביפו, והוא אז בן שלושים.

*

כשהגיע טורוב ליפו עשה רושם כאדם שנפל לתוך סביבה זרה. מכרך אירופאי בא לעיירה דלה שבמזרח הנרדם והמרושל. בכל שררה עזובה. כל מעשה נדחה ל„מחר", הזמן לא נחשב ואיש לא דייק בזמנו. על כן היה טורוב נפלה בסביבה זו: אברך גבה קומה, זקוף, עטור זקן משי, מפואר בבלורית שחורה, לבוש בגדים נאים וענוד עניבה שהבריק בה יהלום, ועל ידו טבעת משובצת אבן יקרה. אף ביחסיו היה שונה: מקבל כל אדם בסבר פנים יפות ומדבר עמו בנעימות — ועומד על דעתו ומקפיד על כל מעשה שיהא שלם.

הקבלת פניו לא היתה נעימה ביותר. בבית הספר לבנות היו מורים בעלי נסיון ובעלי וותק ומנהל זמני — וכולם גדולים בשנים ממנו. והנה הגיע מנהל חדש מטעם חובבי ציון והביא עמו יפוי כח לסדר את בית הספר לפי ראות עיניו. לא ייפלא על כן אם נתגנב פחד בלב מפני הבא. למישהו נדמה שקופחו זכויותיו והתמרמר בלבו. לא עברו ימים מרובים והפחדים נתנדפו וערכו של המנהל הצעיר עלה. ראה ראו שהשכיל להנהיג משטר מתוקן בחייו, והסדר והקפידה אינם פרי עקשנות, אלא אמצעים למטרה טובה: לשפר את המוסד, להיטיב את ההוראה, להשביח את מצב בריאותם והתפתחותם הרוחנית של החניכים, וליצור יחסים טובים בין אדם לחברו. אז החלו לנהוג בו כבוד. נערכה תכנית למודים מפורטת, והעיקר — נהגו על פיה; הקפידו על הכנת שעורים; אחיות נכנסו להשגיח על בריאות התלמידות, ומחלות נפוצות, כגון הגרענת, לא נמצאו עוד בין חניכות המוסד. אט אט נעשתה מהפכה. מורים באו אל השעורים בזמנם. וטרם בא מורה לשוחח עם טורוב היה מתקן את שערו ומיישר את עניבתו ומתפלל תפילת „אלוהי, נצור לשוני מרע" — כי ידע שלא יקנה לב האדם הזה בלשון הרע. כך השרה הד"ר טורוב על סביבותיו רוח טהורה. וכשהביא דברי בקורת אל אחד המורים ידע המבוקר שאלה הם דברי אמת ועליו לתקן את המעוות. כי טורוב לא עסק בחיפוש חטאים, להיפך, הוא ביקש את

המאור שבבני אדם, ועודדם להשתכללות. המנהל והמורים נתלכדו במשך הימים והיו לחבר עובדים נלהבים.

על ידי השיפורים הללו קנה לו בית הספר לבנות שם טוב. וכשמת א. ל. לווינסקי, עברי מסור מראשי חובבי ציון, החליטו להקים מוסד על שמו, בית מדרש למורות, שאליו תיכנסנה מסיימות בית הספר לבנות, והטילו על טורוב לנהלו. לאחר ארבע שנים יצא מחזור ראשון, מורות שנפוצו בערי ארץ ישראל ובמושבותיהן ולימדו מתוך מסירות ואהבה.

כך הונחה אבן הפינה להשבחת החינוך בארץ ישראל.

*

מעשה גדול שעשה טורוב הוא עריכתו את כתב העת הפדגוגי „החנוך" שהוציא מרכז המורים בארץ־ישראל. כמעט שהיה חסר היסוד לפעולה כזאת: לא היתה ספריה פדגוגית; מעטים היו המורים שלמדו את תורת החנוך בדרך מסודרת — אף כי היו בעלי־נסיון וביניהם בעלי־כשרונות. טורוב קיבל על עצמו את העריכה. הוא לא הבטיח הרבה לקוראים — כי ידע את המכשולים שבדרכו. בראש החוברת הודיע לקוראים:

„יודעים אנחנו אמנם שכחותינו מצומצמים, ועל כן לא ישיאנו לבנו לבוא לפני הקוראים בהבטחות גדולות יותר מדי ולעורר בלבם תקוות אשר לא תמלאנה. אבל יכולים אנו לומר להם, שבכל כחנו נשתדל לעשות את ה„חנוך" לעתון חי ורציני ולא נסוג בפני המעצורים הרבים העומדים תמיד על דרך ההתפתחות של כל מפעל ספרותי עברי, וביחוד על דרכו של אורגן ספיציאלי".

את ההבטחה הצנועה מלא בשלמות. היו בחוברות מאמרים על הפילוסופיה החינוכית ועל דרכי ההוראה בארצות המערב ועל דרכי הלמוד במקצועות מיוחדים, מהם מתורגמים, מהם קומפילאטיביים, ומהם מקוריים, כתובים בסגנון מיושב, מדויק ומובלג. כמובן שבהבלגה זו ניכרה ידו של העורך הדייקן. הוא לטש וחזר ולטש את כתבי היד והוריד את החום היתיר שבהרצאה וריסן את שטף המליצה וגזם את עיטורי המליצה ויצא סגנון תרבותי. „החנוך" עורר על כן רגשי כבוד והיה לתפארת למורי ארץ־ישראל. בשום ארץ קטנה

ורחוקה ממרכזים תרבותיים לא זכה עוד מנין מצומצם כזה של מורים להוציא אורגן פדגוגי נקי ומתוקן כמותו.

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה והישוב נרדף על ידי שלטון העריצות של הטורקים. כשיצאה גזרת הגירוש על יהודי יפו באה פקודה לתפוש את טורוב, שהעז לפנות אל ג'מל פחה בבקשה טלגראפית לשחרר מורים שנקראו לצבא לטובת מאות התלמידות הזקוקות ללמוד — ולמסרו לצבא. טורוב ברח לראש פינה. באו עליו, כעל כל ישוב, ימים רעים. בני הישוב, הם ומשפחותיהם, נתפזרו למושבות ובתי ספר נפתחו במקומות שונים לבני הפליטים. טורוב נעשה כראש לפעולת הצלה זו. לאחר שנכבשה ירושלים על ידי הצבא האנגלי ונראו הסימנים שיחזור המצב לתיקונו, התפטר טורוב מפעולות החנוך. הוא היה שבור ורצוץ משנות המלחמה והנדודים, ושאף למנוחת הגוף והנפש. זמן מה היה עורך את „הארץ", ואחר כך יצא לאמריקה להפגש עם שני אחיו ולהנפש מעמלו הרב. אבל שאיפתו היתה לשנות את דרכי חייו, לשבת אל שולחן הכתיבה ולשלם את נדרו אשר נדר לעצמו, לחבר ספרים יסודיים בבעיות החינוך — שאיפה שלא באה על סיפוקה מחמת טרדות.

טורוב יצא מארץ־ישראל ובמשך שלשים ושלש שנות התגוררותו במרחקים, לא נשכח מלב המחנכים ומלב העסקנים והסופרים. לפני כל יודעיו רחף דיוקנו — דיוקן של רב תרבות ואציל נמוסים ובעל מצפון — האדם הנעלה. נשאו אליו עינים כאל אח גדול, שמרו לו אמונה, וחום החיבה אליו לא צונן. אורח כי בא מאמריקה וסיפר דבר מה על טורוב, מיד אורו פני השומעים. עם השנים התפתח הישוב בארץ, מוסדות חינוך נוספו וגדלו, רבו כוחות ההוראה והמדע, הופיעה ספרות פדגוגית ונפתחה גם אוניברסיטה — וזוהרו של טורוב לא הועם.

*

שאיפתו הלוהטת של טורוב היתה לנוח מטורחה של הנהלה ומיגיעתה של הוראה ולהתחיל במלאכת יצירה, להעשיר מקצוע מיוחם ומוזנח — שאיפה זו לא באה על סיפוקה בראשית בואו לאמריקה. שוב הכריחוהו התנאים לקבל משרת הנהלה — הפעם בבית המדרש למורים בבוסטון. לאחר פעולתו בארץ־ישראל, שהחינוך העברי שם הוא צורך

החיים, היתה הנהלת בית מדרש למורים באמריקה, שהחינוך היהודי בו אינו חובה ואינו צורך ואינו תפארת — נסיון קשה מאד. וביחוד במוסד חדש שלא הכה עוד שרשים. אך סגולות נפשו עמדו לו להרים את המוסד.

הוא נכנס אל תוהו ובוהו: תלמידים מועטים, קצת יותר ממנין, שוני גילים ושוני ידיעות ושוני שאיפות, ורק געגועים עמומים או הדי געגועים מאחדים אותם. והרוחות הנושבות מסביב צוננות ומצננות. אדוקים קובלים: אין זה מוסד לפי רוחנו. ריפורמים רואים בו לאומיות. אנשי מעשה אומרים: בטלנות. והרוב הגדול מוכה באדישות. „כשאתה יושב במשרד — כסה ראשך בכיפה" — מיעצים לו. ופקחים באים ומשיאים לו עצות אחרות — וטורוב רחוק מהכרת ערכה של הכיפה כרחוק מזרח ממערב. בהגיונו „הגויי" לא יכול להשיג מפני מה מושלת הכיפה ביהדותה של אמריקה המזלזלת במצוות חשובות. בעיניו היתה דרישה כזאת צביעות.

אך גם בסביבה זרה וקרה זו האירה נשמתו וחיממה. איש לא היה יכול למצוא בו פגימה אישית. לא היה להולכי רכיל במה להאחז. הוא לא בקש דבר לעצמו. הוא לא פגע בכבוד אדם. מנשמתו נאצלו קוי ידידות. „הד"ר טורוב — כתב עליו אחד המורים בבית המדרש בבוסטון, מר י. ח. פולאק* — התהלך עם כל העובדים כרע וכאח וכחבר לעבודה". המורים נהגו מ„חדוות העבודה" וגם „התלמידים נשאו בעולם מתוך רצון ושמחה".

חמש שנים פעל טורוב בבוסטון, ובצאתו מן העיר בשנת תרפ"ו כבר מנה בית המדרש כמאה וחמישים תלמידים ונקנה בנין מיוחד ונוסדה ספריה. והשפעת המוסד התפשטה על כל העיר ועל בתי ספריה והונהגה תכנית למודים אחידה ובחינות משותפות ונוסד חוג עברי פעיל. אפילו חוג דראמאתי עברי**.

וכשיצא משם הניח אחריו שם טוב. נפרדו ממנו מתוך צער וליוהו מתוך הערצה שלא פחתה במשך השנים. בכותל המזרח של משרד בית

---

* ד"ר טורוב בבוסטון, ספר טורוב, בעריכת יצחק זילברשלאג ויוחנן טברסקי, בוסטון, תרצ"ח.

** פעולת החנוך בעיר נוהלה על ידי א. ל. הורוויטש, שעמד בראש לשכת החנוך, וטורוב היה לו לעזר רוחני גדול.

המדרש תלויה תמונתו. כשנצטרכו אחר שנים למנות מנהל חדש באו להימלך בו. מלאו לו ששים שנה — והוציאו בבוסטון מאסף גדול וחשוב, ספר טורוב, שהזכרתי לעיל, — כבוד שלא זכה לו עוד שום מחנך עברי באמריקה.

רצונו של טורוב היה לחזור לארץ־ישראל. הרי לא יצא משם אלא לשעה ונשאר באמריקה אך כדי לאסוף את הסכום הדרוש לו לעבוד בארץ ישראל את עבודתו הספרותית מתוך שלוות נפש. ולא עלה בידו, לאחר כמה שנות עבודה בארץ הזהב, למצוא את הסכום המסוים. בינתים באה לפניו הצעת הד״ר סטיפן ווייז לקבל משרה בבית מדרשו, „המכון לדת ישראל", שהיה בית מדרש לרבנים ליבראליים. משרה זו הבטיחה לו קיום נאה ואפשרות לחשוך כסף לימי כתיבה.

ובמכון זה, שהיה חדש, שררה ערבוביה: אף כאן תלמידים רחוקים זה מזה בידיעות, ביחוד מבחינת הלשון העברית. היו ביניהם חסרי כל הכשרה כזאת. טורוב בא ללמד „ספרות" עברית. חסרי הידיעות התמרמרו על לימוד קשה זה. יחסם של חבריו המורים, מהם אנשי מדע, למקצוע זה, לא היה טוב ביותר. תלמידים שהביאו תלמודם עמם — לא יכלו לשבת בכפיפה אחת עם עמי הארצות. והוא, טורוב, צריך להכניס סדר בתוהו ובוהו. ואף כאן קרה מה שקרה בשאר המקומות ששימש בהם טורוב: גדלה האהבה אליו ואל מקצועו. הבחינות בעברית נערכו ברצינות והתלמידים התכוננו ברצון. חניכים החלו לדבר עברית בינם לבין עצמם ויסדו חוג עברי להרצאות. נערכו חגיגות והוצגו מחזות עבריים. מצד חבר המורים הותר גם לכתוב דיסרטאציות בעברית.

טורוב התפטר ממשרתו כדי להגשים את חזון חייו ועלה לשם זה לארץ ישראל מלא תקוות. ומה גדול צערו שראה שאין לו אפשרות כלשהי להשיג שם חפצו. הוא רצה לכתוב על חינוך ועל פסיכולוגיה והיה זקוק לספריה עשירה במקצועות אלה, וכזאת לא נמצאה בארץ. בכאב לב חזר לאמריקה.

לפני מלחמת העולם השניה הוזמן טורוב — על פי יזמתו של אוסישקין — לנהל את מחלקת החנוך של האוניברסיטה העברית בירושלים. לבו צהל להזמנה זו — ליצור בארץ חיותו. והואיל וכבר ידע מן הנסיון על העדר ספרים התנה הפעם בפירוש שעל יד המחלקה

תוקם ספריה פסיכולוגית ופדגוגית הגונה. זמן מועט עשה באוניברסיטה והתאכזב. לא הוזמנו ספרים לספריה ואף לא הבטיחו את העשרתה בקרוב. נוסף על זה לא היה סדר הנהלת המוסד, שנמצא בידי חבר מורים בעלי השפעה, לפי רוחו.

ושוב חזר טורוב לארצות הברית, והפעם לא צעיר עוד ואמר בלבו: עדיין לא מלאתי שליחותי ואם לא עכשיו אימתי?*.

וזאת הפעם היה קשה כצור לכל הצעה העלולה להסיח דעתו מראש שאיפותיו. הוא אטם אזנו לכל בקשה לקבל משרה גדולה או חלקית, אף להרצות ברבים סרב, פרט לעיתים רחוקות שתוכן ההרצאה היא חלק מכתיבתו. ומאז חי על פי נטיות לבו. תמיד היה יושב אל שולחן עבודתו בחדרו, קורא ולומד וכותב.

יפרי עבודתו? סדרה של ספרים עשירי תוכן, מנופים ומעולים שהם תפארת לו ותפארת לספרות.

אמרתי „יושב... קורא ולומד" — העלה נא, קורא, בדמיונך את פרצוף המתמידים הראשונים. בכל בעיה שטיפל בה — קרא את ספרותה העצומה בעיון רב. יש שהקדיש עשרות שעות לספר, שידע מראש שיוציא הימנו ידיעה מעוטת ערך או הבאה של שתים שלש שורות. לבו לא נתנהו לדלג עליו. ובפרט אם הדבר נכתב עברית. הוא לא רצה לקפח שכרו הרוחני של כל עודר בכרמנו. אכלתהו קנאת הספרות העברית.

*

במקום אחר העירותי שהיה טורוב אוטודידאקט. הלימודים הראשונים שלמד לפני שנים באוניברסיטה לא היו קיימים עוד בתקפם. בארץ ישראל היה טרוד בעבודתו המעשית ואף כי למד שם וקרא לא היה ספק בידו לעקוב אחר כל המתחדש. בינתים התעמקה הפסיכולוגיה ונסתעפה ונסתמכה על מחקרים רבים. כשבא טורוב לאמריקה החל לרדוף אחר המדע, ועל ידי קריאה מרובה מילא את החסר במידת האפשר.

---

* עיין ב„פרקי חיים" האחרונים שפרסם ב„שבילי החנוך", שכתבם בשנת השבעים לחייו. ניו־יורק, שנה שמינית, חוברת ראשונה, כסלו, תש"ח.

לאוטודידאקטיות חסרונות ויתרונות. כשאדם לומד מפי רב — הריהו על פי הרוב כרוך אחר תורת רבו. יש רב שהוא מקורי בשיטתו — ואינו רואה דעת אחרים. יש רב שאין בכחו לחדש ברעיונות והריהו מחדש טרמינים — מכנה רעיונות ישנים בשמות חדשים. ואלה קנאים עוד יותר ל„שיטתם". אחריהם באים המורים שאינם אלא מסבירים, ואף הם נוהגים להגרר אחר שיטה אחת וממעטים דמותן של שיטות אחרות. ועל ידי כך נוצרים „זרמים".

אוטודידאקט בעל הבחנה כטורוב חפשי היה מלחצו של מורה ונעשה בעל בחירה חפשית, אקלקטיקון המציע את כל השיטות ומבקש את הטוב שבכל אחת. הוא היה בעל היגיון ועמד ברשות עצמו. באיזמלו החד היה כוסח ומבער קוצים מתוך סבכי הז'ארגון המדעי. בהירות הסברתו היתה מפזרת את ענני השיטות ומחבריהן, שלפעמים הם כבדי לשון ועיתים הם מכבידי לשון בכוונה. כי רבים המאמינים שהעמקות היא בערפל.

רבו הדעות על המסבירים. יש מונים אותם בשטחיות, ולעומתם ישנם הרואים בקשי הסגנון עמעומה של המחשבה. טורוב ידע כל שיטה היטב, ואם היתה הסברתו בהירה — היה זה פרי פשטותו.

ספרו המקורי ביותר הוא, לפי דעתי, קובץ מסותיו „ביודעים ובלא יודעים"*. הקובץ מכיל מסות פסיכולוגיות נעימות קריאה והדורות סגנון, חדורות הבנת נפש וידיעת חיים. בבחינה אחת יש והוא עולה על המסאים הגדולים. המסאים מתגנדרים בפקחותם וביפי לשונם, ועל כן יש והם בוררים להם נושא מעוט חשיבות, ואין זה בא אלא לשם שיחה נאה. מסותיו של טורוב נוגעות ביסודות החיים הנפשיים והחברתיים, מרימים את קצה הלוט ומגלים את המניעים האמתיים של נהגנו. אין זה הגילוי המהפכני, הצווחני, ההתקפה על ה„שקרים המוסכמים" הדורשת הסרת הצעיף. טורוב מכיר בערכו של צעיף ובערכם של נימוסים מקובלים להקלת החיים. הוא רק מראה שאין זה נובע ממעמקים. ושיחות אלו צריכות לימוד. הוא מכניס בהן מלֶמד דעת מבינים.

הספר בו התכוון להניח את יסודותיו הפילוסופיים והלאומיים של

* הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, תש"ז.

החנוך העברי הוא „הערכות"*. בחיבור זה הוא נפתל עם בעיות החינוך העברי בגולה, — זה החינוך המלאכותי שאנו משתדלים לטפחו כנגד הסביבה הנורמאלית. עדיין לא נמצא בקרבנו סופר או חוקר שטרח להבהיר שאלות אלו בדרך שיטתית**. טורוב נגש לפתרון הבעיות הללו מתוך עוז רוח. ראשית טרח להבהיר את שאלת הלאומיות — בשיעור מה חונן כל לאום בנטיות רוח מיוחדות. בזה נתקל במחלוקת הישנה והיסודית שבין המצדדים בכוחה של סביבה ובין המשוכנעים בהשפעתה של תורשה. ברם משנה זו יצאה מתחת ידו בלתי מושלמת. כבכל מחקריו הלך טורוב גם בזה בשביל הזהב ובירר את הנראה בעיניו משתי התורות. ברם לא ברר באיזה דרך יוכל עמנו המפוזר בגויים לשמור על אחדות הנימוסים והנטיות הנפשיות. אין זאת אומרת שלא נגע בכך, אלא שהפתרון הוא מן הכללי ומן המקובל ביותר. טורוב הקדיש שני פרקים גדולים על „השפעת חיי הגלות על הפסיכיקה היהודית" ועל „הפילוסופיה של החינוך העברי בגולה". הראשון הוא מאמר אובייקטיבי נאה ובשני לא טיפל בשאלת השאלות: כיצד לקיים בגולה את הרצון לחינוך עברי וכיצד יוכל חינוך עברי להתקיים ולהתחזק בתנאי החיים המביאים את היהדות אם לידי צמצומה ואם לידי הסתלקותה. הוא מציע פתרונות מן הפשוטים ביותר, כגון: „בית הספר העברי בגולה יש לו עתיד גדול ותקווה רבה, אם אפיטרופסיו הטבעיים, ההורים והמורים, ידעו לבנותו ביד אמנים נאמנה". אבל מאין יגדלו הורים אידיאליים כאלה בתוך אקלים זר זה? הרי אינם יונקים עוד כל יניקה תרבותית מאוצרו הרוחני של עמם, וקיומם היהודי הוא סתמי, לא נהיר להם, לא יקר להם, מעין רעה מוכרחת, — מכיון שאינם מתקבלים לחברה הנוצרית. ומאין נקח את המורים הנאמנים, הלוחמים, אם אף הם מושפעים ממהלך הרוחות השוררות ויוצרים בהכרח פילוסופיה להצדיק את קלישתם היהודית? בשאלות הללו לא נפתל. קרוב הדבר שגם גאון בסוציולוגיה לא ימצא על נקלה

---

* הערכות, בעיות תרבות וחינוך, הוצאת הסתדרות המורים באמריקה, ניו־יורק, תש"ז.

** מתוך המנסים אזכיר שנים, את הפרופיסור מ. מ. קפלן וזאב ז'בוטינסקי — הראשון מצד ההתפשרות עם הסביבה והשני מבחינת הלאומיות היהודית הקיצונית, בלי התחשבות עם הסביבה.

פתרון המניח את הדעת, אבל מן הראוי ל ב ק ש פתרונות. הפסיכיקה הפשוטה של טורוב מגעתו מזה. אף אמונתו בתורת חפץ הקיום של אחד העם גרמה לכך.

אלה הן פגימות מבחינה סוציולוגית. אבל מנקודת ההשקפה של מדרשים פסיכולוגיים יחיד הוא הספר במינו: מודרג ובהיר והגיוני. אין מן הצורך לסכם את שיטתו של טורוב — הרי היא השיטה הלאומית הידועה, אבל יפה שטיפל בביסוסה.

שלשה ספריו הגדולים: הפסיכולוגיה של היחיד וזו של הציבור ו„בעית ההתאבדות" — ספרו האחרון שזכה לראותו לפני מותו — הם מצבת זכרון הדורה למחברם. בספרו הראשון ברר את הזרמים הפסיכולוגיים הראשיים: תורת ההתנהגות, הזרם התכליתי, זרם התבנית והזרם האישיותני. בספרו השני החל מהתהוות החברה, בחן תורות התורשה והסביבה. טיפל הרבה בפסיכולוגיה הלאומית וההמונית. כחציו של הספר השלישי, ב ע י ת ה ה ת א ב ד ו ת, מדבר באנשי שם מתוך הספרות העולמית והעברית, וכן בתאורי ההתאבדות בספרות. ספר יוצא מן הכלל: מדע וספרות יפה כאחד.

*

העובדות הביוגראפיות שהורצו הטביעו את חותמן על נפשו ועל נהגו.

הבית ה„אינטליגנטי" שגדל בו, כלומר: בית מופרש מן הציבור היהודי בנוהג ובאידיאולוגיה, תלשו מהמון ישראל. תלישות זו נתחזקה יותר בשנות לימודו במוסקבה, שיהודיה היו מועט שבמועט, ואף המועטים לא היו מן הטיפוס השכיח בעיירות, וביחוד בתקופת למודו ב„אינסטיטוט למורים". שם שלטה רוח רוסית ורוח של קאריריזם, של נשיאת עינים לחיי הפקידים הרוסים. החניכים המעטים שהיו אידיאליסטים נשתייכו אל הסוציאל־דימוקראטיים הכלליים ועניני ישראל היו רחוקים מהם. טורוב היה שייך אל החוג הקטן של לאומיים — ברם אין זאת אומרת שנתקשר על ידי כך קשר אינטימי בהמון הישראלי ונזדהה עם דרכי חייו.

חסר היה לו לטורוב המגע הנפשי עם היהודי הפשוט, או אפילו עם

אדם לא יהודי מן ההמון. כשנזדמן לו להמצא בכפיפה אחת עם בני אדם מן העם לא היה נוח לו. זר היה ביניהם. בימים ששכב על ערש דווי והאחיות היו משמשות אותו או שומרות עליו — הרגישו שהוא מורם מעם, שהגיע לכאן מספירה אחרת, אצילית, רחוקה. הוא היה מנומס מאד, מטה אוזן ומשתדל להחזיר תשובה נאה ואפילו לשעשע — אבל הורגשה בזה שאיפת התנדבות לקטנים ממנו. שיחתו עמדה על ניבים ספרותיים או על סגנון אינטליגנטי. אי אפשר היה לו לשבת באספת יהודים פשוטים ולהסתף אחר מהלך רוחם — התרגשותם היתה עליו לטורח, כסימן של חוסר תרבות היתה בעיניו.

וכשם שהיה תלוש מן ההמון כך היה תלוש מן הדת. כאדם רב תרבות וכחוקר נפשות הכיר בערכה של דת, בשרשיה העמוקים ובהשפעתה בהיסטוריה ובחיי היחיד והציבור. הוא הקדיש כמה עמודים נאים לשאלת הדת בחינוך,* ברם תכנו של הפרק מעיד עליו שהשיג את הדת בדרך המוח, אבל הרגשתה לא היתה מושרשת בו ולא ידע רטט ריליגיוזי. הוא השתדל להוכיח שהלאומיות כוללת את הדת — הנחה בת יסוד, אלא שאינה מספקת וספק הוא אם יכולים דורותינו שבגולה להתקיים על היסוד הלאומי בלבד. הזנחת מנהגי העם הדתיים משפיעה על התקלשות החיים הלאומיים.

מתוך תולדותיו נתבררה לנו נטייתו אל האמנות הגראפית ואל האסתטיקה בכלל. טורוב אהב יופי ונהנה ממנו. בקוריו בבתי הנכות ובתערוכות היו לו ימי חג. בספרו „הערכות" הקדיש פרק ל„חיי יופי לילד" — להכניס תבלין זה אל כל ענפי החיים: אל הדיבור ואל השיחה ואל הנימוסים ולהנהיג הארמוניה בעולם ההרגשות. זוהי השלווה הנפשית שאנו מתגעגעים עליה. מאמריו על האמנות הם כפרקי שירה חמודים, ובחייו האישיים השיג את ההרמוניה שביקש. הוא הקפיד על דירה נאה ועל כלים נאים. ואף שחי בפשטות הוציא הרבה על שכר דירה בסביבת גן. ובלבושו היה יופי צנוע והארמוני. בגדיו היו תפורים יפה ועשויים מאריג משובח וצבע עניבתו הלם תמיד את גוני חליפתו, וכן גרביו. תמיר היה בלכתו, ועל פניו האצילים ועטורי הזקן היה מרחף חיוך של חן. כשעבר על הטיילת במקום

* הערכות, הוצאת הסתדרות המורים באמריקה, ניו־יורק, תש"ז.

מרגוע היו העוברים פונים אליו להתבונן בו, ונקל היה לראות שהם מכירים את האציל שבו.

*

הוא היה מוקף אהבה. במשך עשרים שנותיו האחרונות התיידדנו ורבים היו ביקוריו בביתי וכן ביקורי בביתו. מעולם לא שכח להביא את מתנתו, את קופסת הממתקים או את צרור הפרחים. כשהוזמן נהג לפי עצת התלמוד: מעולם לא קיבל מיד, אלא אמר: אעיין בדבר ומחר אודיעך. וכשבא — היתה השמחה במעונגנו: שיחות רעות ונועם. ומספר ידידיו היה גדול. אישיותו משכה כבקסמים. רעיו היו מוכנים לעשות הכל בשבילו. אם ארצה לנתח את יסודות אישיותו, לדעת מה זה ועל מה זה נמשכו בני אדם אהריו, לא אוכל. ההיתה זו השלווה שהיתה נסוכה עליו? ההיה זה נועם מזגו, שלא הטריח בני אדם בקובלנותיו? האהבוהו בגלל קיימו מצוות שמירת הלשון, שלא דיבר אוון אלא בעושי רשעה? הכבדוהו בגלל רוחב דעתו וריבוי צדדיו, שהיה יכול לשוחח על המוסיקה ועל הציור ועל הספרות היפה ועל המדע? עובדה היא שבני אדם נתאהבו בו.

ההיה מאושר? לפי כל הסימנים החיצוניים השיג את המצב הנעלה הזה, שכן לא שלטה בו לא קנאה ולא שנאה ולא שאף אל הנמנע והגיע לידי הישגים נאים, והיה אהוב על הבריות.

ומה עוד יבקש אדם עלי אדמות? הוא עצמו הציב ציונים לאושר: „הנאה שקטה ופשוטה מהחיים, מתוך הסתפקות במועט; אישור החיים בכללם, בלי לדרוש יותר מדי ובלי לחרוד עליהם יותר מן הנחוץ לעצם שמירת הקיום; עבודה מועילה ומושכת את הלב ככל האפשר; העברת מרכז ההתעניינות היתירה מפנים החוצה: אל הטבע, אל יצירת תרבות ואל חיי הכלל...“

כל אלה נתקיימו בו במלואם ויותר מזה. יש לשער שהוא עצמו האמין שהוא מאושר. ואף על פי כן...

הוא היה רווק כל ימי חייו. מפני מה? שמעתי שמועות מפי מכירים בארץ־ישראל על אהבות נכזבות. אני משער שאהבתו הראשונה היתה זו המתוארת בציורו „עלים נובלים“. אבל אצל אדם בוחן לבבות כמותו היו פצעים אלו נרפאים. ברם משום רגש האחריות שהיה מפותח בו

יתר על המידה הדרושה נעשה ירא חיים. נאמנים דבריו שכתב על עצמו שלא היה לו הביטחון שיוכל לפרנס את משפחתו בכבוד — חיי הדלות של המורים בארץ ישראל נראו לו „עלובים ביותר". והעיקר: הוא עסק בפסיכולוגיה והיה נוהג להציץ בחיי חבריו ומכיריו — בחיים המשפחתיים. ומה ראה?

„חיי משפחה מרגיזים ומחפירים בתוך חוג אנשים קרובים אל לבו", ובמשך הזמן נתקל במקרים נוספים רבים מסוג זה עד שנבט בלבו רגש של אימה מפני אפשרות כזאת בחייו הוא. וכאשר התבונן אחר כך בעין פקוחה אל התמונה הכללית של היחסים בין איש לאשתו הוברר לו שברובם אינם יחסים אידיאליים כל עיקר, ואף במקרים רבים של יחסי „חיבה" ושל „הבנה הדדית" כביכול כלפי חוץ — אין יחסים אלו אלא כסות זיוף לאי הבנה מכאיבה, לאי אמון מטריד, — לאיבה כבושה מבפנים. והתעניינותו בפסיכולוגיה צבורית ובפסיכיאטריה אישרה את ההשקפה הזאת*. בפרשה זו עסק גם במסתו „מסכות" שבספרו „ביודעים ובלא יודעים". הפחדים האלה אלצוהו להשיב ריקם פני בחורות שבקשו להתקרב אליו.

אבל גם חיי הרווקות הפחידוהו — אף כי העלים את הדבר מידידיו. חיי הרווקות כבדו עליו ביחוד לרגל אסטניסותו, שנזהר מאד שלא להטריח על אדם. ביחוד גדל עליו משא בדידותו לעת זקנתו, כשפקדוהו מחלות. לפיכך היה מדקדק לדור במלון, במקום שיש שרות יום ושרות לילה. ורק המקרה הטוב, מקרה פלאים כמעט, דומה למסופר בקונטרסי בלשים, הוציאהו באחרית שנותיו מבדידותו**. אדם ששמו אדמונד מלטון, שטורוב הצילהו בימי נעוריו ממאסר וממצוק בברלין בראשית מלחמת העולם הראשונה, ונתגלגל לאחר שנים לניו־יורק, נעשה לאונסו קופאי במסעדה שטורוב היה רגיל להכנס שמה לסעוד. הקופאי התבונן בו כמה פעמים ונדמה לו שהוא מכירו, שדיוקנו כדיוקן עוזרו לפנים, ונתוודע לו שוב. ואף הפעם הצילו טורוב, ומתקלה גדולה יותר, שכן לא יכול לשאת אסון אבדן משפחתו, שהביא היטלר עליו, ואמר לשלוח יד בנפשו. טורוב נחמהו ועורר בו שוב את חפץ החיים. וכשארעה לטורוב תאונת מכונית ונשברה רגלו והוכרח לשכב חדשים

* פרקי חיים, „שבילי החנוך", כסלו, תש"ח.
** שם, שם.

רבים בבית חולים, בא אליו רעהו בהצעה שישתקעו שניהם, לאחר צאתו מבית החולים, בדירה אחת. מאז היה מלטון לטורוב כמלאך נאמן השומר עליו יום ולילה ודואג לו כאם רחמניה. ובדירה ההיא נמצא טורוב עד הלקחו לבית החולים, שמשם לא חזר עוד אל ביתו.

*

אחת מאכזבותיו היתה פרישתו מעבודת יצירה באמנות־הציור. מחמת סיבות בלתי תלויות בו הוכרח לפרוש מן הציור, ועל זה הצטער מאד ומצא פיצוי מה וקצת נחמה במאמריו שכתב על אמנים. הוא פרש גם מכתיבת סיפורים שהחל בהם — תחלה מחמת סיבות חיצוניות, מחוסר זמן, ואחר כך מחמת פיקפוקים בכוחו זה. ואף זה גרם לו יסורים. לפני מותו הביע רצונו שיכונסו סיפוריו בקובץ אחד יחד עם פרקי האוטוביוגראפיה שלו, ואף קבע שם לקובץ: ש ל כ ת. בשם הזה רצה לרשום מעין תעודה על מעוט ערכם של הדברים. מפקפק היה בחשיבותם, ואף על פי כן לא רצה באבדנם. הלב היה מרטט.

*

חיים יפים מאין כמוהם חי טורוב. רק בחדשים האחרונים לימי צבאו נכפף. כל הימים היה שומר על המרחק — אפילו עם ידידיו. כל כאב וכל מדווה הוסתר במעמקי לבו. הוא לא ביקש לא רחמים ולא משען. בערב תאונתו היה מוזמן אל ביתי לארוחת חג. בדרך לכתו אל ביתי — היה זה ליל גשמים — נפגע והובא אל בית החולים שבור רגל ונקוע ירך, והיה מתהפך במדוויו האיומים. בבוקר — ועדיין לא עשו דבר לרווחתו — ביקש מן האחות לקרוא לי לבקש את „סליחתי" על אשר לא קיים את הבטחתו לבוא, משום מקרה „נפילה". בו בבוקר באתי עם רעיתי לבית החולים לראות אם נוכל לעזור לו — ומיד בהיכנסי הרחיף חיוך על פניו והחל להרגיע אותנו. וכן נהג כל ימי מחלתו, אף לאחר שקיננה בו המחלה הממארת שגרמה לו יסורים ללא נשוא. אף אז שמר על נימוסיו. באפלה, באין רואים, היה בולע סמי שינה, לבל יראנו חברו בצרתו. ובשעה שבאו חבריו וידידיו לבקרו, וענוייו היו צווחים באלפי קולות וקרעו את עצביו לקרעים — היה

כובש יסוריו ומצעיף פניו בשקט ומדבר עם חברו על ספרות ועל אמנות.

רק בשנים שלשת השבועות שלפני מותו ניתק בו מיתר. כשדיבר על ידי הטלפון, לאחר ששאל לשלום החבר והתעניין בדבר התקדמותו בעבודתו והגיע לאמירת שלום של פרידה — ובלבו עלתה המחשבה שאולי זוהי הפרידה האחרונה — נשבר קולו, והיושב אל הטלפון מרחוק ראה בעיני רוחו את הדמעה הניגרת על לחי ניסן טורוב — ולא האמין.

פרק עשרים ושבעה

כיצד נעשיתי מחבר ספרי למוד

א

במקום אחר סיפרתי כי בעודי נער רך בשנים נעשיתי למחבר ספר למוד. כבן שלש עשרה הייתי כשלמדתי גיאוגראפיה מפי מורה, על פי ספר למוד רוסי שהיה מקובל בימים ההם, והמקצוע משך את לבי כבחבלי קסם. הידיעות שמצאתי בו על כדוריותה של הארץ וסיבובה, ועל שינויי האקלים וסבותיהם, וביחוד על חיי הפראים ואוכלי אדם, גרו את דמיוני והגיתי בהן בלילות. כשעליתי על משכבי כסיתי את ראשי בשמיכה ועצמתי עיני וראיתי מראות נפלאים — מתוכן הנלמד. מרוב התלהבות גמרתי בלבי להכניס את הבושם הזה לספרותנו וטרחתי הרבה לתרגמו, והעתקתיו לתוך מחברת נאה בכתב נקי וברור ובלווית שרטוטים וציורים, כמתכונתם בספר המקורי. חבל שאבד לי כתב היד, כי יקר היה בעיני מכל הון.

בשנת העשרים ושלש לימי חיי, לאחר שנתגלגלתי מרוסיה לגאליציה ונתמניתי מנהל ומורה בבית ספר בעיירה פשימישלאני שליד לבוב — הופיע ספר למוד כתוב בידי בדפוס. ומעשה שהיה כך היה: אף כי חדש הייתי בגאליציה נתפרסם בית ספרי ואורחים היו באים אלי לראות כיצד אני מלמד. הימים היו ימי תחיית החינוך העברי ובכל עיר ועיירה בגאליציה נפתח בית ספר מודרני בשם „שפה ברורה" והיה ביקוש למורים. בגאליציה התקיימה אז „אגודת מורים" ארצית ואני נהלתי את „הלשכה הפדגוגית" שלה. „לשכה" זו פרסמה מכתבים חוזרים שהכילו דברי ביקורת מפורטים על ספרי הלמוד הרבים שהופיעו אז ברוסיה, וכן עצות בדרכי הוראה, ובכל אלה

מצאו המורים חפץ. על כן נמצאו מורים שטרחו לנסוע אל העיירה, מקום מושבו של מנהל ה„לשכה" לראות כיצד הוא מלמד.

לימים הופיע בבית ספרי אורח לא רגיל, לא מורה ולא בן מורה, אלא סוחר צעיר לבוש הדר, והביא הצעה לפני. האורח היה שותף לבית מסחר הספרים המפורסם „אמקרויט ופריינד" בפשימישל. הוא בקש ממני להשתתף עם חברי רפאל סופרמאן, מזכיר „אגודת המורים" שנהל את בית הספר ברוהאַטין, בחיבור ספרי לימוד ללשון לשתי השנים הראשונות, מאחר שכל ספרי הלימוד היו באים מרוסיה ולא התאימו לתנאי החיים במקום. מיד נסענו לרוהאטין הסמוכה ושנינו, אני וסופרמן, קבלנו את ההצעה בהתלהבות. אני הייתי המחבר וסופרמן המתקן והיועץ. בימים מועטים ובלי יגיעה יתירה הוצאתי מתחת ידי ספר שקראתי לו בשם „שפתנו" והבאתיו לפני חברי לתיקון. כעבור חדשים מספר יצא הספר בהידור גדול מבית הדפוס המשובח של „המספיק לחצר המלכות" (קייזער אונד קעניגליכער האַפליפעראַנט — תואר כבוד שניתן לבעלי בתי חרושת שהצטיינו בתוצרתם היפה) א. ה. זופניק בדרוהוביץ, בלוית ציורים „נפלאים" — לפי השגת מורה קרתני. ראיתי את הספר הכלול בהדרו ולבי רחב.

אך ימי שמחתי לא ארכו. חששות שונים החלו להפריע את מנוחתי. כיצד הרהבתי עוז בנפשי לחבר ספר לימוד לקריאה ואני לא למדתי מעולם את תורת החינוך? מנין לי ש„שיטה" זו שנקטתי בה שיטה היא? אמנם קראתי אז מאמרים שונים שנתפרסמו ב„הפדגוג" שהופיע בווארשה, ומאמרים חינוכיים שונים שנתפרסמו מעת לעת בעתונים העבריים היומיים, אף כבר היה לי נסיון ב„חדר המתוקן" בבארדיטשוב, ואף על פי כן... היספיקו אלה למחבר? החילותי לעיין בקאַטאלוג הגדול והכבד של „א. פיכלערס וויטוע אונד זאָהן" בווינה והזמנתי לי משם ספר כולל בשאלת המיתודיקה של הקריאה. עם שחר הייתי מתעורר משנתי ומשתקע בקריאה ומפרק לפרק גדלו ספקותי ונקיפות לבי ותרעומותי על עצמי. עתה ראיתי שאין שאלת הקריאה פשוטה כל כך. אמנם היה היו בספרי שתי מעלות שהתאימו לפדגוגיה: תרגילי הקריאה לא היו מלים בודדות, והלשון היתה פשוטה וילדותית, וכן היה התוכן. אבל הפגימות העיקריות היו יסודיות. הוספתי להזמין ספרי מיתודיקה ומחקר בשאלה זו, למען דעת את הדבר על בוריו. כמעט

מדי שבוע היה נושא המכתבים הפולני, אדם חולה במחלת הקצרת, מתייגע לטפס ולעלות על המדרגות ומביא לי חבילות כבדות שבאו מבית המסחר של „האלמנה פיכלער ובנה" מווינה, והוא נושם בכבדות ועל פניו ארשת של רוגז. הייתי שוכב על מטתי וקורא ונכנס לעולם חדש ומעניין, עולם של פסיכולוגיה של קריאה, של קליטת מלים שלמות, של קליטת תוכן, של הבדל בין קריאה סתם לבין קריאה לשם תפיסת התוכן וכו' וכו'. כל מה שהיה פשוט נעשה מסובך, קשה, רב אפשרויות ורב חתחתים. נוכחתי ש„שיטתי" אינה שיטה ושאין אדם לומד מן החלק על השלם ומן האותיות על המלים. ספרי אינו אם כן אלא תקלה ללומדיו. נקיפות לבי הפכו על כן התמרמרות על עצמי, על מו"לי, על החינוך העברי המקבל מורים בלי הכשרה, ועל כל הבוערים הטועים ומטעים את הרבים.

לגודל שברי הביא לי הדואר מדי פעם „בשורות טובות". סופרים פרסמו דברי ביקורת ושבחו את הספר שבח גדול על „הפדגוגיות" שבו. מורים מכל קצוי גאליציה הודיעוני בשמחה שהכניסו את „שפתנו" אל בתי ספרם והתלמידים מצליחים הצלחה גדולה. כל מכתב חדש העמיק בי את רגש הבושה מפני עצמי, את רגש החרטה על מעשי הנמהר, את כעסי ורגזי על קלות דעתי. במוחי ניקרה השאלה: מה לעשות בספר? האבוא לפני חברי ושותפי ואגלה לו את לבי? האבוא לפני המו"ל, הסוחר הפיקח שאין לפניו לא חינוך ולא אחריות צבורית, ואדרוש ממנו להשמיד את הטפסים שנשארו בידו? הלא לעג ילעג למורה הבטלן! ובינתים החלו מכתבים באים גם ממרחקים: מווינה בירת אוסטריה, מסאראייבו בירת בוסניה, מזאגרב בירת קרואטיה, מבוקארשט בירת רומניה — כולם מבשרים לי טובות, הספר „שפתנו" הגיע שמה והם מלמדים על פיו ומודים לי. כמגפה התפשט הספר ועבר מעיר לעיר ומארץ לארץ ונשא את מחברו אתו לפרסם את קלונו ברבים, ואין לאל ידי לעצור את מסע השואה.

לאט לאט התעוררתי מתוך דיכדוך נפשי ונדרתי לכפר את עוון בערותי בלמוד פדגוגיה. אף כי ישבתי בעיירה קטנה נסיתי ללמוד מן הספרות הפדגוגית את כל המקצועות הנוגעים בבית הספר העברי, ללמוד בשיטה ובסדר, לנסות להעביר את ההלכה בכור המעשה במחלקות. את הלשון הגרמנית ידעתי מימי נעורי, כי למד למדתיה

אצל מורה בית הספר הגרמני בעיירתי. בחרתי לי תחילה את מקצוע הפדגוגיה של למוד ההיסטוריה, — לימוד שהיה מוזנח מאד בבית הספר העברי. נושא המכתבים הפולני, חולה הקצרת, לא הסתפק עוד בארשת פנים של רוגז, ובטפסו על המדרגות ובידו החבילות הכבדות מווינה רטן לעצמו דברי נאצה פולניים שלא נעמו לאוזן השומע. כשהגיע לאזני קול נשימות כבדות ורטנת „פשא קרעוו" (דם כלבים) ידעתי כי מתוקנת לי סעודה רוחנית גדולה — ספרים חדשים. משעת דמדומי הבוקר עד ארוחת הצהרים הייתי מכלה את עיני באותיות הגותיות המכודנות וקורא עד כאב ראש, ואחר הצהרים, בעת הוראתי בבית הספר, השתדלתי לנסות את ההלכה במחלקה. הרעיונות אשר הגיתי אז העליתי על הגליון במאמר ארוך ומפורט על השיטות השונות הנהוגות בלימוד ההיסטוריה ואיזה מהן מתאמת יותר לבית הספר העברי ומה לעשות כדי לשפר מקצוע זה אצלנו. את המאמר שלחתי אל הירחון הפדגוגי שהופיע בלשון הרוסית בפטרבורג על ידי חברת „מרבי השכלה בישראל" בשם „וויעסטניק פראסוויעטשעניא יעוורע־יעוו". לאחר ימים מועטים קבלתי מכתב נלהב מעורך הירחון א. טשיריקובר והודיעני שמאמרי יראה אור בחוברת הבאה והוא מזמינני להיות לעוזר קבוע בירחונו.

פרי עיוני ונסיונותי בלמוד ההיסטוריה היה ספר למוד בשם „תולדותינו", מכוון לילדים מתחילים. לא פירוט עובדות, לא כרונולוגיה מדויקת, אלא סיפורים ואגדות המשקפים את אידיאלי העם וגבוריו. עם קריאת הספרות על ערך הפולקלור בעמים נוכחתי כי לא ידעו משכילינו להוקיר כמו את אוצר האגדה הישראלית ולא הבינו לרוחו — ועל זה יעידו הספרים שהיו מפורסמים בשעתם, „המפתח" של שאצקס ו„כור לזהב" של שרשבסקי. האגדה נראתה לי ההכשרה הטובה ביותר להבנת ההיסטוריה הישראלית. לאחר כתבי את הספר החילותי ל„העתיקו" ללשון קלה. „לשון קלה" זו עלתה לי ביגיעה מרובה. ניתחתי כל סעיף וסעיף: אילו מלים שכיחות הן ואילו בלתי שכיחות, איך יבוטא רעיון זה במלים פשוטות ובסגנון פשוט יותר? האם לא טוב יותר לחלק את המשפט הארוך הזה לשנים או לשלשה קצרים? כיצד אפשר לקרב את המאמר לדיבור החי? כל שורה ושורה נכתבה ונמחקה. סל הפסולת נמלא על גדותיו פסות נייר של נוסחאות

שונים, ולא נחה דעתי עד שנסיתי לקרוא את הספורים לפני הכתות הנמוכות שבבית ספרי, בהביטי אל פני הילדים השומעים ידעתי מה פשוט ומה מסובך. „דע לפני מי אתה עומד".

לאחר שתיקנתי את כתב היד תיקון אחרון ישבתי ברכבת ונסעתי אל דרוהוביץ, אל בית הדפוס המפואר של ה„מספיק לחצר המלכות" א. ה. זופניק, יהודי אוהב יופי. הראיתי לו את החבור ושאלתי „מה יקר". המדפיס עשה חשבונות ונקב לי את המחיר.

— הספר יעלה בדמים מרובים — אמר — אבל יצא בהידור גדול.

— על מחיר זה אוסיף עשרה אחוזים — עניתי — ובלבד שתעשה כל מה שבכחך שיהא נחמד למראה. בחר בנייר המשובח ביותר ובדיו המבהקת ביותר.

המדפיס פקח את עיניו לרווחה, הביט עלי בתמהון וקם ולחץ את ידי.

עזבתי בידו את כתב היד ודמי קדימה. ושני אלה — החיבור ודמי הקדימה אבדו. פרצה מלחמת העולם והרוסים נכנסו אל דרוהוביץ, הסמוכה לבוריסלב, עיר מכרות הנפט. הצבא הרוסי השתמש בבית הדפוס לצרכיו. מה נעשה בכתב היד ובדמי הקדימה לא ידעתי, כי כבר הייתי אז מעבר לים, בארצות הברית של אמריקה.

*

חודש ימים לפני פרוץ המלחמה נשאתי לאשה את תלמידתי אשר למדה מפי את הדבור העברי במשך חדשים אהדים. יצאנו לג'ניבה אשר בשווייץ, כי אמרה אשתי להשתלם שם בלשון הצרפתית, לאחר שקבלה תעודת הוראה ללשון זו. בג'ניבה נזדמן לידי ספרו של פראנסוא גואין על „אמנות לימוד הלשונות" — ספר מקורי של גאון, שלא הופיע כדוגמתו עד היום. מאז נעשיתי חסיד ל„שיטה הפסיכולוגית" ועד היום הנני שומר אמונים לה, — אף כי פרטים רבים נראים לי מיותרים ובלתי מעשיים.

בשבוע הראשון לבואי לניו־יורק, נכנסתי לבית קפה אחד במורד העיר, שבו היו מתכנסים סופרי העתונים היהודים, ומשכילים בכלל. נפגשתי שם עם סוכן אחד לעתונים, שהיה „חוטא" גם בכתיבת שירים עבריים, טירקל שמו. הוא שאלני:

— מה רצונך לעשות באמריקה?

— לחבר ספרי לימוד.

— היש לך נסיון בזה?

סיפרתי לו על נסיונותי.

— דרכך סלולה לפניך — אמר הסוכן — הפגש עמי בעוד ימים ואציגך לפני מ. חינסקי, מבעלי „היברו פובלישינג קו.״ הם מוציאים ספרי לימוד ותמצא שם עבודה.

למחר נכנסתי לבית תלמוד תורה אחד במורד העיר לראות כיצד מלמדים שם. המנהל הכניסני אל כיתת מתחילים. המורה קרא משפטים משפטים מעל ספר לימוד והשתדל לבארם.

— האכר שוכב על התנור... — קרא המורה.

— על התנור? כיצד שוכבים על התנור? — צחקו כמה תלמידים.

המורה החל לבאר ברוב דברים על התנורים ברוסיה שיש מצדם או על גביהם מקומות למשכב. התלמידים לא תפסו: It is funnv — אמרו זה לזה.

אני מלמד על פי השיטה הטבעית — אמר לי המורה — ומראה לתלמידי תמונות ועצמים, אך מאין אקח להם תנור רוסי להראותם?

כשיצאתי מבית הספר והלכתי רגעים אחדים לרחוב קאַנאל, נכנסתי אל חנות הספרים של ש. דרוקרמַן, וקניתי כמה מספרי הלימוד המקובלים. ראיתי כי רובם באו מרוסיה והאמריקנים אף הם הִגם חיקוי או הדפסה מקומית של ספר לימוד מעבר לים. אף כי חדש הייתי באמריקה ראיתי מיד שאין ספרים אלה מתאימים לתנאי המקום. מנסיוני בגליציה ידעתי שאינו דומה בית ספר משלים — לתלמידי בתי ספר כלליים הלומדים עברית אחר הצהרים — לבית ספר נורמאלי או לחדר מתוקן שבו לומד הילד עברית שלש ארבע שעות ביום.

ממחרת היום נזדמנתי עם הסוכן ועלינו אל בית המסחר הגדול של החברה ה. פ. ק. לפני מכתבה ישב אדם בשנות העמידה, צנום ואפור פנים כמת, לבוש בגדים דלים ועל ראשו כובעית (קעפּ) של פועל.

— האדון הזה — היה הסוכן לי לפה — מורה מפורסם הוא ומחבר ספרי לימוד. ספרו „שפתנו״ יצא במשך שלש ארבע שנים במהדורות רבות.

— וממה תתפרנס כאן, מיסטר? — שאלני המו״ל.

— מחיבור ספרים. רצוני למסור את רוב זמני לעבודה זו.

— בקש לך, מיסטר, פרנסות טובות מאלה. אנו מדפיסים ספרים שיצאו ברוסיה ללא שכר סופרים.

— אבל הספרים ההם אינם מתאימים לתנאי המקום. החינוך דורש...

— אל תבלבל מוחי בחינוך — שסעני המו״ל — סוחר אני ואין לי זמן...

ופנה עורף למדברים אליו.

— היש מו״לים אחרים שיסכימו להוציא ספר למוד חדש לעברית? — שאלתי את טירקל.

— אין.

אז עלתה מחשבה טובה על לבי: לצרף מורים טובים אחדים ולאגדם לאגודה שתוציא את ספרי הלימוד הדרושים.

— מי הם המורים העברים בניו־יורק שיצאו להם מוניטין?

מר טירקל החל מונה:

— י. ז. פרישברג, קלמן ווייטמן, ח. א. פרידלנד.

לא גלגלתי בזמן וביקרתי בבתי שלשתם ביום אחד. הדבר היה ביום הששי, כשאין המורים מלמדים. לאושרי מצאתי את כולם בביתם.

הצעתי היתה פשוטה: לייסד חברה שיתופית קטנה או חברת מניות, שהונה יספיק להוצאת שנים שלשה ספרים ראשונים — ומהכנסת הנמכרים נוכל להוציא ספרים חדשים. כל אחד מאתנו יבחר לו את המקצוע הטוב בעיניו ויחבר את ספר הלימוד, ואחר כך נעבור ארבעתנו על הספר ונכשירו לדפוס.

דברי ישרו בעיני שלשתם. המלה „ישרו״ לקויה בחוסר — שלשתם ה ת ל ה ב ו לרעיון. אלה מה? כל אחד מהם דחה את הביצוע לאיזה זמן, כל אחד מטעמו הוא: מכיון שהדבר חשוב הריהו מצריך ישוב הדעת... יש צורך בעיון ובדיון... נפגש ונשוחח... רבים העיכובים... טובה הזהירות בהשקעת כספים... השמר לך פן... תכנית לספר לימוד אינה מן הדברים הקלים... מן הראוי להקדיש ישיבות אחדות לבירור המטרה... וח. א. פרידלנד הגדיל: הוא קרא בספרות הפדגוגית האמריקנית והיה בקי בשיטות והזכיר על מלים קלות וקשות, על מנינן, על דרכי שעשועים וביחוד על הצורך במוסיקה, ועוד ועוד.

כל אחד מן השלשה היה בר דיוקן מיוחד ובר שיחה מעניין. האחד

כבד ראש, מרבה להתיישב בדעתו, משתדל לרדת לעומקו של ענין בדרך חקירה ומסביר דבריו בהרחבה; השני — לירי, הוגה רעיונות בלחש ובסגנון ספרותי רך, מזכיר מדי פעם את מוסר היהדות ומוסר האנושות, רוצה לטפח בקרב הילדים את הרטט הדתי וקונה את לבך ברחשים עדינים; והשלישי — פיקח, בעל הומור נובע, משורר, אוהב מוסיקה ומבריק ברעיונותיו. שמחתי להכיר את השלשה והתענגתי על שיחתם.

ובנוגע לתכלית?

— שושנה — אמרתי לרעיתי — נהניתי מן השיחות. אשרי שזכיתי להכיר פנים אל פנים את שלשת המורים המובהקים, אבל לענין הוצאת ספרים אין מהם תקווה. הם דוחים את הענין אם מפחד המעשה ואם מחוסר אמונה ואם מנוחיות העצלות. כולם עתידים לחבר ספרי למוד — לאחר שמישהו יהיה הנחשון הקופץ והעושה והמצליח... ובמקום שאין מחברים — אשתדל אני להיות מחבר.

וכך היה.

כשבאנו לסטאמפורד והתחלנו להשתכר בהוראה אמרתי לאשתי:

— נשתדל לחיות בפשטות ובחשבון. נחשוך כסף ואוציא ספרים.

במשך חמשת־ששת החדשים הראשונים עלה בידי לחשוך כמה מאות דולרים. בינתים החריף מחסור ספרי הלימוד מאד. משלוח הספרים מרוסיה ומפולין נפסק לגמרי, מפאת המלחמה, והספרים האחדים שנדפסו באמריקה חוברו על יסוד שיטות ישנות נושנות. בבתי הספר העברים שימשו מורים עברים מודרניים שרכשו להם נסיון ב„חדרים מתוקנים" ברוסיה ובפולין והיו רגילים אצל ספרי לימוד טובים מהוצאת „מוריה" באודיסה ו„תושיה" בווארשה. הגיע הדבר לידי כך שהוכרחו המורים להעתיק קטעי ספרות מספרי לימוד ולהדפיסם בהכפלה ולתת את הגליונות הללו, מטושטשי האותיות, בידי התלמידים. הלימודים הוקשו והמורים סבלו וקבלו.

מהרתי לכתוב מחדש את הספר „תולדותינו" שהכינותי בגליציה ואבד בבית הדפוס. קראתי לספר שם חדש, „היסטוריה לילדים", הוצאתי תחילה את החלק השלישי שהכיל ספורי תולדותינו מעת שיבת ציון עד ההווה, כתובים בלשון קלה מאד.

משנדפס הספר גדלה לו הדרישה מאד. המהדורה הראשונה נמכרה

במשך שבועות מספר. הדפסתי מהדורה שניה ושלישית. כעבור זמן מה החלו להגיע דרישות לספר גם מארצות אירופה המערבית: מבלגיה, מצרפת, מאוסטריה ומיוגוסלאביה. בסגנון הספר היה מן החידוש. זו היתה הפעם הראשונה שספר לימוד להיסטוריה נכתב בלי מליצה. וודאי שספרי הלמוד לתולדות ישראל של זאב יעבץ, של א. ז. רבינוביץ, של מבשן, ושל ליבושיצקי־דובנוב היו מלאים יותר ולשונם צחה, אבל הילד הצטרך להתכשר כמה שנים בלשוננו כדי להבין את הסגנון המשופר ההוא. ב„היסטוריה לילדים" היו הספורים מורצים במלים רגילות ובסגנון פשוט, בלי וו ההיפוך, ובמשפטים קצרים. נער שלמד עברית שנה וחצי היה מוכשר להבינו. פרסמתי אחר כך את שני החלקים הראשונים והספר היה שלם.

מיום צאת הספר עברו כארבעים שנה, ומאז עד היום הופיעו כמה חיקויים לספר, מהם חיקויים גסים, ב„סחיבת" שורות שלמות מספרי כצורתם, ומהם כמשי דקים — כל ספור נכתב במלים אחרות, ומהם שהשתמשו רק בתכניתי, והספורים כתובים בלשון המחבר ובסגנונו. אבל הספר המקורי חי עודנו ונמכר, גם בארצות הברית וגם בארצות אחרות. והדבר בלתי רגיל הוא, כי ספר לימוד תלוי באפנה, וכעבור עשר שנים בערך מיום צאתו ייחשב במתים, וחדשים יורשים מקומו.

שנה לאחר בואי נתמניתי פקיד בלשכת החנוך של „הקהלה" בניו־יורק לטפל בחיבור ספרי למוד.

כעבור שנים מעטות הופיע ספרי „ספר התלמיד" בהוצאת הלשכה. הספר עמד על יסודות חדשים, שלא נראו בספרי הלימוד הישנים. נושא הספר היה מרכזי, וכולו סובב על חיי משפחה אחת בניו־יורק ואוצר המלים היה מן הרגיל והשכיח. סידור המלים היה במקצת לפי שיטתו של פראנסוא גואין.

כשיצא הספר נתקבל עד מהרה ברוב בתי תלמוד־תורה ויצא במהדורות תכופות. כשעזבתי את לשכת החנוך יסדתי את הוצאת „שילה", המתקיימת זה כארבעים שנה. כתבתי ספרי לימוד קטנים בכמותם וקלים בלשונם — ואף על פי כן עלו לי ביגיעה מרובה. ביחוד גדלה יגיעתי בחיבור הספר „ארצנו" — ספר קריאה לילדים משנת הלימוד השלישית. בספר מתוארים החיים בארץ ישראל החדשה. פעמים עליתי לארץ ישראל ועברתי אותה. כינסתי אוצר גדול של צילומים

ותמונות שניתנו לי בעין טובה על ידי ה„קרן הקיימת" ו„קרן היסוד". לאחר שכתבתי את הספר כולו נתעוררו אצלי חששות: אולי נשתנו החיים בינתים ואין הספר מתאים עוד. הזה מראה המושבה פלונית כיום? הכך ילבש השוטר בתל אביב? עליתי בפעם השלישית לארץ לבדוק את כתב היד לאור החיים — כל פרט ופרט.

ביום ששי אחד עמדתי בשוק המושבה „פתח תקוה" והתבוננתי אל התנועה הגדולה, אל העוברים והשבים, אל העגלות הבאות ויוצאות, אל הרוכבים על החמורים וכו' וכו'. החזקתי עט נובע בידי ורשמתי בשוק את מראה עיני.

— איזה „קונץ" אתה עושה כאן? — שאלני השוטר — מה נפלאות אתה רואה כאן, תייר אמריקני?

*

תמים הייתי כשבאתי לארצות הברית — על כן קלה היתה עבודתי. מה דרוש — חשבתי — כדי לחבר ספר לימוד טוב? דעת הענין, דעת הילד ודעת השיטה. ברם כל אלה הלכו והחמירו. הפדגוגיה מתעשרת, נעשים נסיונות, חשובים ובלתי חשובים, וכולם מתוארים בלשון פרופיסיונאלית, בז'ארגון מיוחד המכסה יותר משהוא מגלה והמערפל את הרעיון הפשוט בסתרי טרמינים מסובכים; הפסיכולוגיה מתעשרת והולכת — זרמים באים וזרמים הולכים, ואחד מבטל את חברו. ולפיכך השיטות מתחלפות. מה שהיה טוב ונחמד ביום אתמול — נפסל היום. עליך לעקוב אחר משב הרוחות, לדעת את האופנה המתחלפת, וללכת עם הזרמים.

ברם כל הקשיים הללו מה הם לעומת הקושי העצום ההולך וגדל, הלא היא התקלשות חיי ישראל באמריקה והתקלשות החינוך. חינוכם של ילדי ישראל מחוויר והולך ומתכמש בזמן ובתוכן. בזמן בואי אפשר היה להזכיר לילד תפילין וספר תורה וארון קודש והדלקת נרות של שבת וקידוש על היין — ובטוח היית שהתלמיד יודע מה אתה שח. הוא ראה את כל אלה בעיניו. עתה מוכרח מחבר ספר הלימוד לצייר כל אלה בציורים. בעת בואי היו ילדי בתי הספר העברים לומדים שעתים ביום, חמש פעמים בשבוע, ורכשו להם ידיעות מה. עתה, עם עבור דור אחד, לומדים הילדים שלש פעמים בשבוע, כחמש שעות,

וחלק מן הזמן המועט ניתן ללמודי יהדות באנגלית, וידיעותיהם העבריות תלויות ברפיון. ורוב הילדים לומדים אך פעם בשבוע, ביום ראשון ואינם יודעים אף את האלף בית כהלכה. ממהדורה למהדורה אני מקל על הלשון, אך הילדים מתרחקים מעברית במדה מהירה שאיני יכול להדביקם. הגענו לנקודה מתה שממנה אין לזוז עוד.

*

הרבה ספרי לימוד עשיתי. בעת כתיבת ספר חדש אני נלהב, בשעת הידפסו אני מעוניין, ולאחר הופעתו — אדיש. בראותי את פרי עבודתי ופרי דאגתי באותיות של מתכת קרה אני אומר: „לא אל הספר הזה התפללתי".

ועתה, בעברי את סף השבעים, אני ניצב לפני הארון בו מכונסים ספרי לימודי במדפים אחדים, צפופים ודחוקים, ויגון יתקפני. הלאלה הקדשתי את ימי חיי? הלאלה נתתי ארבעים שנה, יום ולילה, לילה ויום? הבגלל אלה עזבתי את תענוגות החיים ואהבת רעים והתבודדתי כדי לכתבם ולהוציאם? היש בין אלה ספר אחד טוב אשר ישקיע בנפש הילד את חזון עמו?

ומחשבה עולה על לבי:

— לא. בין אלה אין אף אחד כזה. מן הראוי להתחיל הכל מחדש...

פרק עשרים ושמונה

גלגולי נפשו של המהגר היהודי באמריקה

א

משנה מקום משנה הרגליו. האדם הוא יציר הסביבה וחיי החברה שהוא פועל ונפעל בה. אם ייעקר מאדמת מטעו ויינטע בארץ חדשה ובציבור חדש — סופו שיפשוט את צורתו וילבש צורה חדשה, פרי התנאים. תמורה זו שבנפשו ובנוהגו באה לאט לאט, כמעט בלא יודעים, ואף על פי כן היא מתלווית יסורים פנימיים. הישן נלחם על המשכו, ההרגל שנעשה נוח מסרב להניח מקומו ולנסות דרכים חדשות. ההתנגדות ממושכת היא, ומאבקים אלו הם חבלי ההסתגלות.

כל המהגרים שבאו לארצות הברית עברו דרך חתחתים זו והגיעו אל האמריקניות בשלשה שלבים: הראשון — של סירוב ומרי; השני של הכנעה לבלתי נמנע ושל התפשרות עמו, והשלישי — של חיבת החדש והערצתו. תוקפה של מידה ראשונה — של סירוב — היה תלוי בסביבה שממנה בא המהגר, בשיעור הניגודים שבצורות החיים של שתי הארצות ובהכשרת נפשו — אם היה מקלי החיים או מנאמניהם, כלומר: מן הפשרנים או מן השמרנים. מהגרים שבאו לאמריקה ממערב אירופה האינדוסטריאלית והרגילים בבני תרבויות שונות — נוחים היו לקבל עליהם לשון הארץ ומנהגיה — הם הכירו בצורך זה. בני ארצות חקלאיות ונחשלות שהיו תלושים מבני „נכר" ומלעזם ומדרכי חייהם, כגון איטאלקים, סלאבים, יוצאי הבאלקאנים והנקראים „מזרחיים" — התעקשו על שמירת לשונם וארחות חייהם ויצרו להם חיים אטניים, לא לשם „לאומיות", אלא לרווחתם, מתוך אי רצון להיגמל מן הישן שהם רגילים בו. והיהודים ממזרח אירופה, אלה שלא נהנו עוד מן השוויון והיו כ„עם לבדד ישכון" — על אחת כמה וכמה.

ומן הראוי להתבונן במהות הניגודים שלהם, הניגודים בהשקפות, במהלכי נפש, בהרגלי חיים, במנהגים, ובסגולות הדרושות למלחמת הקיום בסביבה חדשה. לאור ניתוח כזה, ואף כי קצר מלים ונרמז בלבד, נבין יותר לתהליך ההסתגלות, לדעת כמה גלגולים עברו על המהגרים עד שנשתזרו במסכת החיים האמריקניים כחוטים הניכרים אך במעט בייחוד גוונם.

ב

המהגר משלנו ממזרח אירופה בא ברובו מן העיירה שבתחום המושב. אף ה„עיר הגדולה" שם, דינה כדין עיירה, שכן היה גדלה מממד אחר, והשכונות שבכרך חיו את חייהן המיוחדים, ודמו לקובץ עיירות נפרדות ומקושרות קשר בלתי אורגני. אמצעי התחבורה שבין עיירה לחברתה היו מן הפשוטים ביותר, כמעט כבימי מתושלח, עת הומצאה העגלה הראשונה. הרבו להלוך ברגל ונסעו בעגלה, ועשירים — במרכבה. המסעות ההם תוארו בנאמנות, מתוך הומור וסאטירה, על ידי יהודה ליב גורדון ב„קפיצת הדרך" שבה פירט כל התלאה שמצאה את היוצאים לדרך בעגלות „בני גרשון ובני מררי", שני „מנהיגי הדור", ועל ידי מנדלי מוכר ספרים ב„מסעות בנימין השלישי" וב„ספר הקבצנים". במקומות לא רבים הונחו פסי ברזל ואפשר היה לנסוע ב„רכב אש", הלא היא הרכבת. כל נסיעה היתה ל„צורך", לשם תכלית מסוימת, ולא מתוך קדחת הנדודים התוקפת את בן זמננו, קדחת של דחפים פנימיים לא ברורים, או מפני עצבים מזועזעים. „שלשה דברים הדרך עושה — היו אבותינו מזכירים דברי חכמים — מכלה הכסות ושוחקת הגוף וממעטת הממון" — על כן נקטו בדברי המשורר: „אשרי יושבי ביתך".

קשר עז זה למקום המושב הביא לידי צרות אופק מיוחדת במינה. מנדלי מוכר ספרים, סופר זה שלפניו היו גלויים כל קמטי נפשו של היהודי הקרתני — הקדיש את רוב עמודי ספרו הנפלא „מסעות בנימין השלישי" לתאר שרטוט זה, והוא משתקף ביחוד בסנדריל, בנימין, זה ציפור הנדוד שרוחו נשאתו למרחקים, אומר לו לסנדריל:

— „יודע אתה מה שם... מחוץ לבטלון, שם... שם..."

סנדריל סבור שהוא מכוון לבית המרזח הנמצא מחוץ לעיר, וכשבנימין מודיע לו שהוא מדבר במקום רחוק מזה, סנדריל משתאה:
— „עוד יותר רחוק מן הפונדק הזה? לא, מקום כזה איני יודע".
עדות לצרות אופק זו תעיד העובדה שהשדכנים היו קובעים שתי מידות לשכרם, דמי שדכנות נמוכים לזווג בני שתי עיירות סתם, וגבוהים יותר כשבני הזוג באים מ„עבר לנהר", כלומר: כשנהר או אגם מים מפריד בין העיירות. אלה הן עיירות „רחוקות".
מתפיסת תחומים מצומצמים אלו עבר המהגר היהודי אל ארץ החירות והמרחבים, אמריקה. זוהי יבשת המשתרעת על פני אלפי מילים והמחוברת רכבות העוברות מקצה הארץ עד קצה, ונוגעות באלפי יישובים גדולים וקטנים וקטני קטנים. המרחבים גדולים כל כך, שאין האירופאי, הרגיל בגבולות ובתחומים קרובים מסוגל לתפוס את השטחים בדמיונו. האמריקני הוא, להפך מן האירופי, בעל תפיסה רחבה, להוט אחר הגודל והכמות, אחר מספרים עצומים של אוכלוסיות, אחר בנינים „מגרדי שחקים", אחר מידות ארוכות ביותר של פסי הרכבות, אחר „אגמים כבירים", אחר מפלי מים כאשדות ניאגרה ואחר ערבות כערבות טכסאס הרחבות ללא מידה. על כן יתפעל האמריקני מאיגוד יצרנים וחרשתנים ענקיים, החובקים זרועות מדינות וארצות ויבשות, נוהה אחר קורפוראציות השולחות ענפי מסחר למרחקים. אמריקה נחלקת אמנם לארבעים ושמונה מדינות, אבל חלוקה זו נודעת אך לעוסקים בפוליטיקה. לגבי מסחר ותעשיה זוהי ארץ אחת שוות תרבות ותנאים ופתוחה לכל התושבים.
התחבורה הנפלאה של הרכבות, ובתוספת המטוסים של ימינו, החישה את התפתחות הארץ והיא שעמדה לו לאמריקני להרחיב את השקפתו. הרכבות עברו ערבות ומדבריות, גשרים נמתחו על נהרות וממעל להרים רמים, וכל הארץ נתאחדה ונתחברה. לא נבנו הרכבות לשרת את הערים הבנויות, הגדולות והבינוניות, שהיו קיימות, אלא להכשיר את הדרך לערים חדשות שתתחברנה על ידי פסי הברזל. על כן גרמו הרכבות לגידול הארץ ולהתפתחותה.
ההפרש בין הממדים היה אחד הניגודים הגדולים שנתקל בו המהגר.

ג

צמצום המקום בתחום המושב התפשט על פני שטחי חיים רבים והיה למידת חיים מצומצמים וכבולים. התושבים בטוחים היו שאי אפשר להם להיחלץ מן המיצר הכלכלי שהתלבטו בתוכו בפרפור אברים ובזעזועי רוח ודאגה, ולא האמינו בשינוי מזלם. הדל נכנע למצבו ולא ניסה כוחו לשנותו. עשרות בשנים כרע תחת משאו — ולא עשה מעשה להתרומם. יהודים שמקור פרנסתם היה ארעי וחמקני וחיו בצער ובעוני ולא ידעו בערב מה יביא להם הבוקר — היו מייחלים למקרי פלאים, למציאות פתע, אבל ראו את עצמם קצרי יד ורפי לב להביא שינוי בסדר חייהם על ידי עקירת מקום או מעבר לפרנסה חדשה. קשורים היו בטבורם אל אסונם ואל ארבע אמות חייהם — קברם. רק פרעות או שרפה, שהחריבו את ביתם והציגום ככלי ריק — עקרום מעיירותיהם. מקצועות הכלכלה היו ספורים, ואיש חיקה את חברו, ולא נטה מן המסילה, מסילת החוחים. אברך שהיה סמוך על שולחן חותנו והגיעה שעתו לצאת לרשות עצמו, לא היתה כל בחירה לפניו, ופנה אל הסרסרות או התגרנות הזעירה. העני היה דל לדורות, הוא וצאצאיו אחריו, ואך לעתים רחוקות מאד עלה האדם ממעמד למעמד. רק „העשיר" היה מוכן לשינוי — לירידה, על ידי התרוששות בעלי חובותיו. מעטים מאד היו בעלי העוז והיזמה, והם, הדינאמיים, הנועזים, יצאו אל הכרכים, ובעיירות שקטו על שמריהם הנמושות, והם הרבים. פאטאליזם שיתק את בני האדם.

את מרירות העוני המתיקו בקסמי הדמיון, דמיון הסרק, נטול המציאות. נהנו משיחות על רותשילד ועל עשירי עולם אחרים, ובמידה שגדל העוני — גדל דמיון השוא.

כנגד הקיפאון הזה שבתחום המושב שררה ושוררת כיום תנועתיות באמריקה. מעטים הם האמריקנים הכבולים אל מקצועם כל ימי חייהם, והקשר אל המקום רופף. רוב האמריקנים חולמים ומנסים לחלום, לשנות את מזלם, לעלות. כל אחד שואף לחדש ולשפר את תנאי חייו, להקל על עצמו ועל אחרים. כל אחד רואה בעיניו בני אדם העולים בסולם ומתעשרים ומתפרסמים ומשתלטים על מוסדות גדולים ונעשים כוח בארץ. אדירי התעשיה היו לפנים נערים משרתים

אם באותם הבתים הגדולים או באחרים. כל אחד שואף לנוחות, ואלפים ורבבות מעמיקים לחשוב מה המצאות יוכלו להמציא לקמץ בזמן ובכוח אדם. אין איש מאבד זמנו על תיאוריות וספיקולאציות שבמחשבה. האמריקני הוא איש המעשה ומבקש לפתור כל בעיה פתרון מיכאני וטכני תכוף — לא להמתין לשנה הבאה. בא אדם והכניס שינוי קל שבקלים במכשיר מקובל, — והכל מוציאים את הישן ומכניסים את החדש — והשוק גדול לאין שיעור ומתחדש יום יום. ומדי שבוע בשבוע יביאו העיתונים חדשות ממשרד הפאטנטים, שמה פונים אלפי ממציאים לרשום את המצאותיהם, לבל יזכו בהם זרים. וההמצאות מתפשטות על כל השטחים, ממכונה קטנה לשבירת קליפתה של ביצה חמה, עד למכונה מורכבת המתקנת מוצרים מתחילתם עד סופם ועד אריזתם, כמעט ללא מגע יד אדם, ועד למכונת מוח, הרושמת ומסכמת חשבונות ומציינת ציוני תלמידים וחושכת עבודתם של רבבות לבלרים.

בעוד שתנאי החיים של אחינו באירופה יצרו דאגנים ונאנקים ושבורי לב ובכיינים, — הולידו תנאי החיים באמריקה אופטימיות יתירה. איך לא יבטח האמריקני בעתידו ובעלייתו והוא רואה בעיניו תכניות דמיוניות מתגשמות ומכיריו עולים. על כן יחשוב האמריקני שאין דבר נבצר ממנו. הוא מעוניין יותר ביום מחר מאשר ביום החולף. כל אשר מאחוריו הוא בטל ומבוטל, ואל אחרית הימים ישא עיניו. ומדוע לא יאמין ביום המחר? כל עיירה שהוא דר בה — הוא רואה כרך של מחר, כל בית תעשיה קטן שהוא פותח, בא דמיונו ומשחק לפניו ומשווהו כשורה של בתי חרושת המקיפים כל השווקים. על כן יש להם העוז לגשת אל מעשים גדולים בלי היסוסים ובלי חששות.

ד

חיי ישראל במזרח אירופה יצרו את ה ת ל ו ת. ההורים מחזיקים את בניהם בביתם עד חתונתם, ויצאו מן הכלל בעלי מלאכה ועניים מדוכדכים שהיו מוסרים את בניהם לאומנות או לשרות. בחורים בני שבע עשרה ושמונה עשרה נזונו מעמל הוריהם. אברכים לאחר חתונתם היו סמוכים על שולחן חותניהם. עניים היו מצפים לחסדי קרוביהם

ואביונים — לחסדי הקהילה. הצדקה היתה חובה, ונקבעו לה חוקים מי קודם לתמיכה ומה הם דרכי התמיכה.

כנגד התלות הזאת נוהג האמריקני בעצמאות — הוא שונא את התלות. נערים רכים בעודם בבית הוריהם, אף כי בעלי אמצעים הם, משתדלים לעמוד ברשות עצמם. הם יוצאים אל החנויות ואל בתי המרקחת לשאת את החבילות לבתי הלקוחות ולשרת כל סוג של שרות, ובלבד שישתכרו ושיבוא להם הממון ביגיעת עצמם, ויוציאוהו כרצונם, ללא פיקוח. בני עשירים יוצאים בקיץ לשמש כמלצרים וכמשרתים במלונות ובמחנות, להשתכר לשכר לימוד. נער בן שתים עשרה חולם על נהיגת המכונית בידיו הוא, ובאין אב ואם הוא מנסה כל מיני נסיונות ללמוד ולדעת תורה זו, וכשהוא מגיע לגיל הרשיון הוא קונה לו בכסף חסכונו ובהלוואות מקרוביו מכונה משומשת ויוצא עם חבריו, בלי לווית הורים, אל הסביבה ומריץ את מכוניתו בדרכים במהירות מסחררת, כחוק וכנגד החוק, ונהנה מעצמאותו.

ה

היהודי היה מכבד את הרוחניות. ידיעת התורה עיקר וכבודה גדול. הלמדן היה חשוב מן העשיר, רבנים נחשבו כ„מלכים" והגאון היה „עטרת הראש" ואין למעלה הימנו. העשיר, אף כי היה תקיף, ידע את מקומו ולא העז לנגוע בכבוד הלמדן. הרב היה ה„מרא דאתרא" — מושל המקום. כשבאה תקופה חדשה וכבוד התורה ירד מעט, עלה כבוד „ההשכלה". הורים ראשונים חלמו על בנים רבנים, ואחרונים — על רופאים ועורכי דין. ומסורת זו כחה גדול עד היום.

לעומת זאת חומרית היא תרבותו של האמריקני. הוא משתחווה לעגל „ההצלחה". המלומד — ערך לו, אבל במה ייחשב לעומת בעל המעשה ובעל ההון? העשיר יכול לקנות את שרותם של המלומדים, ומה הם ה„חכמים" בלעדיו? מאין יבוא לחמם אם לא מן העשירים? לא התלמוד עיקר אלא המעשה. על כן יאמר האמריקני „מי שיכול — עושה, ומי שאינו יכול — מלמד". המלמד מוכרח לצמצם חייו ולהורות ילדים או נערים דברים בטלים שבהפשטה, דברים שאין להם יחס אל המציאות ואל ההצלחה. כל אדם שלא הצליח בחומר מעיד על עצמו

שהוא שלומיאל וביש גדא, ובוודאי לקוי הוא מטבע ברייתו. אך נמושות ורפי רוח אינם מצליחים. על כן ישאל האמריקני לא על ט י ב ו של אדם, כי אם על ש ו ו י ו, כלומר: מה הם סכומי הכספים שסיגל לעצמו, ועל פי הונו ימדד ערכו.

ו

בגיטו היו התחומים החברתיים שבין המעמדות גדולים. במדרגה התחתונה עמדו בעלי המלאכה והפועלים שחיו מיגיע כפיהם; למעלה מהם — בעלי המלאכה ה„גקיה והקלה", כשענים וצורפי כסף וזהב, וכיוצא בהם; גבוהה מהם דרגתם של חנוונים ובעלי בתים, ובמדרגה העליונה אמידים ועשירים, שהם „יהודים יפים", נוהגים חשיבות בעצמם. ואצילי הרוח היו הלמדנים והרבנים. המחיצות שבין המעמדות היו חזקות. „בעל בית", אף אם רש הוא, לא יתקרב לבעל מלאכה, ושידוך עם משפחה כזאת — לאסון ייחשב. בעל הבית, ועל אחת כמה וכמה האמיד, לא יטנף ידו בעבודה. עניים היו עומדים לשרותו ומלאכתו נעשתה על ידי אחרים.

ואף על פי שגדול כוחו של הממון באמריקה — אין המחיצות שבין המעמדות גדולות ביותר ולא לעולם תעמודנה. כעם גבולות, כלומר: כחלוצים שיצאו לכבוש מקומות חדשים ולפתחם ולהתחיל בחיים חדשים — היה האמריקני רגיל לכל עבודה. כאדם עצמאי אינו חושש לעשות הכל בעצם ידיו. אף האמיד יוצא בכל ערב לנכש את העשבים השוטים ולכסח את המדשאה. הוא מצבע את ביתו מחוץ, לעיני כל עובר ושב. הוא גודר את ביתו בעצמו, ועוסק בבדק הבית. הוא אינו מפנק את עצמו. הוא קם בבקר השכם והולך אל משרדו ומגיע שמה יחד עם פועליו.

ז

החופש בדעות באמריקה הביא את המהגר היהודי לידי מבוכה והוציאו משווי משקלו. עצום היה הקונפורמיזם בעיירתו. „דעת קהל" חמורה שלטה ברחוב, ואוי לו למי שסטה מן הדרך הכבושה. כל סטיה גרמה לדיבת עם. שרר לחץ ציבורי חזק והיו גם רדיפות. הסיפורים

מתקופת ההשכלה מלאים וגדושים תאורי רדיפות בגלל סטיות. מלחמת „הדת והחיים" היתה אכזרית. עוד בראשית מאת העשרים דיכא עול המשמעת את הבחורים ללכת בנתיבות משלהם. בשנות 1905—1914, בשנות שהותי בגאליציה, היו רודפים בחורים ש„הציצו ונפגעו", ואפילו בגלל שינויים קלים בלבוש ובנוהג. ברוסיה הקארפאטית היו רודפים את הציונים. קשה לבני דורנו להאמין בזה, אבל אנו ראינו זאת בעינינו, אף כי לא כל אחד רשאי לומר: „על גבי חרשו חורשים".

מהגר, כשהוא בא למקום חדש ונכנס לאווירה שאינו רגיל בה — מוצא את עצמו משוחרר פתאום ממשמעת הציבור. על כן יאמר התלמוד: „אם אדם רואה שיצרו מתגבר עליו ילך למקום שאין מכירין אותו וילבש שחורים ויתעטף שחורים ויעשה מה שלבו חפץ". למקום שאין מכירים אותו — שם לא יחוש לדעת הקהל ולא יוכרח לדכא מאווייו וליצור תסביכים בנפשו. כשבא היהודי לאמריקה — ניתק רסנו — ולא היתה לו זיקה ואחריות לחברה החדשה. הוא מצא את הדת נפרדת מן המדינה, והן שתי רשויות שאינן נוגעות זו בזו. בני אדם עמדו בראשי חוצות ודיברו דברי כפירה על ה' ועל משיחו והפיצו קונטרסים, דברי חירוף וגידוף כנגד האמונה, ואיש לא כיהה בהם. כופרים התאגדו לאיגודים מיוחדים והיו מכריזים על כפירתם ברבים ובגאווה מיוחדת.

כל זמן שהיה היהודי בעיירתו — הלך בתלם ולא עלה על דעתו לשאול שאלות ואם נתעוררה אצלו שאלת כפירה — דיכאה בחובו ולא עלתה על לבו לשאול שאלת תם — ואם נתעוררה כפירה בלבו — לא העלה אותה על שפתיו. מכיוון ששמע באמריקה את הוויכוחים בפומבי, התעוררו אצלו ספקות ושחם לאחרים. השולחן ערוך — פסקה סמכותו בעיניו. המהגר, לפחות מספר הגון מן המהגרים — לא אמרו עוד „ניתי ספר ונחזה", כי אם נשען אל בינתו וסמך על ידיעותיו — אפילו כשהיה עם הארץ גמור. אדרבה — במידה שגדלה בערותו, גדל בטחונו בעצמו.

והיראים והתמימים — שהיהדות יקרה להם והשתדלו לשמרה — נתייסרו יסורים גדולים. הם נתקפחו בפרנסתם בגלל שמירת שבתם, ובעיקר דאבו כשראו את בניהם מתרחקים מדרכי ישראל, ואזלה ידם לשנות את דרכיהם. מי ימנה מספר לדמעות הורים ולאנחותיהם ולנדודי

שנתם ולמיחושי לבותיהם של רבבות מאחינו, בהסתכלם בדרכי בניהם שפרקו מעליהם עול הדת והמנהגים וחיללו שבתות ומועדים וחוקי מוסר מקובלים. ואף כי עברו מעת ההגירה הגדולה שבעים שנה — לא פסקו עדיין הטראגדיות בבתי ישראל, אם לא בגלל עבירות שהורגלו לראותן, הרי זה בגלל ניתוקו של החוט האחרון, נשואי תערובות. והרעה הגדולה הזאת הגיעה עד בתי המנהיגים, והרועים הרוחניים בכללם.

ח

הזכרתי כמה פעמים י ס ו ר י הסתגלות או ח ב ל י הסתגלות. מידת ההתייסרות הפנימית תלויה בנפש האינדיבידואלית. יש נאמני עיקרונות ונאמני הרגלים המשתדלים בכל עוז לשמור על היקר להם או על הנוח להם ונלחמים בלבם, בהרהוריהם ובלשונם עם החדש ומסרבים לו, וכשההכרח כופה עליהם את החדש הם נאנחים ונאנקים ובועטים ומפרפרים. לעומתם ישנם קלי חיים שעיקרם קיומם ושלוותם. רחוקים הם מחיטוטים פנימיים ומתרעומת עמוקה, כלומר: זו התרעומת שאינה דבר שפתים לבד, אלא שהיא מתלווית כאבים. הקלים מנענעים ומרכינים ראשם לכל גל ומשנים הרגליהם, ויחד עמהם משתנות מחשבותיהם — אבל שינויים אלו באים כמעט בלא יודעים, ללא נפתולים ומאבקים.

אם נתבונן באחינו — ודבר זה נכון בכלל בני האדם — לא נטעה אם נאמר שרובם הם מטפוסי קלי החיים, הנכנעים לסביבה ומקבלים עליהם עול המקום החדש מתוך סירובים לא עזים ביותר. בתחילה קובלים קצת, מצדיקים את השינויים שהם הכרח ואונס, ואחר כך הסירוב נשכח והאדם מהלך בנתיבה חדשה. ויש המחלקים את פיקודי החיים הישנים לנוחים ולבלתי נוחים, ומשלימים עם הניגודים. יש פועלים וסוחרים הבאים בשבת בבוקר להתפלל שחרית עם מנינים ראשונים ואצים אחר כך אל בתי מלאכתם ומסחרם; שומרים את הכשרות — דבר האפשרי בהפסד ממון לא רב — ואינם שומרים מצוות שיש בהם הפסד ממון מרובה. והנפש משלימה ונרדמת.

ויש להטעים כאן שיש חלק, לא גדול במספרו, שאינו נכנע

לדרישות הסביבה והוא נאמן לעקרונות אמונתו ואפילו להרגלי חייו. אלה הם היוצרים להם סביבה יהודית בכל מקום בואם, להם העקירה היא אך שינוי מקום, והסביבה החדשה בטלה בעיניהם. חזקי נפש הם, ואף על פי כן אינם יכולים להתחסן בפני כל חידוש. אף הם מושפעים, אלא שההשפעה היא חיצונית ואינה נוגעת בשיתין.

ט

מה הפסידו היהודים שבאו לכאן ברוחניות? — אלפי מאמרים נכתבו בשאלה זו מתוך כאב ודמע או מתוך הומור וסאטירה, ובעיקר מתוך געגועים על אשר חלף ולא ישוב עוד. כמה מן האמת ברומנטיקה זו? פרשה זו מצריכה ניתוח מפורט. אבל גדול הריווח שהרווחנו מן החירות — ולא לרווחים הכלכליים בלבד אני מכוון. העליה הכלכלית היא פרק נפלא. בני עמנו הגיעו להשתרשות חומרית בארצות הברית. הם אחזו בהרבה ענפי מסחר ותעשיה ועשו נפלאות בפרופיסיות החפשיות. עמנו גילה מרץ נובע והולך, ביטחון עצמי רב, היקף תפיסה, העזה והרבה מידות אחרות הדרושות להם בחיים. אפשר שהביאו אתם סגולות אלו שהיו נרדמות ולא באו לידי הגשמה מחמת המציק, ואפשר שלאור החירות סיגלו לעצמם תכונות חדשות מתכונות המקום.

בחיי החברה קנינו לנו את הדימוקראטיה. מעמדות שהיו נכנעים באירופה ולא העזו להתערב בהנהלת הקהילות — הכירו כאן את כוחם והשתמשו בו הרבה לפיתוח הכרת עצמם ולתיקון תנאי חייהם, ואפילו לעזרה יהודית לאומית. אמנם הכרת הכוח יש והביאה לידי שיכרון עצמי ורבים נטלו גדולה לעצמם והגיעו למעלת „עבד כי ימלוך" המדכא חלשים ממנו, כאשר דיכאו אותו, וביטלו בלבם ובשפותיהם כל איש אשר רוח בו וידיעה לו. אין בדעתי לשיר שיר מזמור ותשבחות לעם הארצות. אבל חטאים אלו, בקשת שלטון, ופסיעה על ראש הזולת וביטול ערכם של אצילי הרוח — כל אלה הם כאין וכאפס לעומת המעשים הטובים שעשו בבנין חברות של סעד ועזר הדדי וצרכי דת ושאיפות סוציאליות שהקימו פשוטי עם אלו בארץ החדשה. רק בכוח הדמוקראטיה הגיעו לידי פעולות אלו. הם טעו ברב, הרבה כפילות הכניסו בפעולותיהם, הרבה קטנות מוחין גילו — והתוצאות

הן חיוביות. בימי השואה באירופה קמו כולם לעזור ברוח נדיבה וביד רחבה, ולארץ ישראל הם ממלאים את חובותיהם הלאומיות מתוך התנדבות רבת תפארת. אם נשוה מה שעשו אחינו במעשי צדקה וחסד ועזרת אחים עם שאר תושבים כמעט שתיכנס גאווה בלבנו לקרוא לעצמנו עם סגולה.

*

תקופת הגלגולים וההסתגלות חלפה כמעט כולה, ועתה באה תקופה חדשה, תקופתם של יהודים אמריקנים שהסתגלו והם מרגישים בגודל האבדה שאבדה להם — באבדן מורשתם היהודית הרוחנית. לאחר ההסתגלות לא נפתחו לפניהם שערי החברה הנכרית לחיים אינטימיים עמהם. ולפיכך עליהם להישאר יהודים, ביניהם לבין עצמם. אם כך הדבר — מה היא יהדות זו שניתנה להם בהר סיני וליוותם כל שנות נדודיהם עד היום? זו שאלתם ובקשתם.

פרק עשרים ותשעה

ביאליק באמריקה

מיום בואי לניו־יורק נזדמן לי להיפגש עם רבים מגדולי עסקנינו ויוצרינו. סערות הזמן ומאורעותיו העמידו את הישוב היהודי באמריקה במרכז חיי עמנו, ופרנסינו הלאומיים היו באים אל היהודים שנתבגרו פתאום בהצעותיהם ובדרישותיהם לעזרה. יום יום הגיעו לניו־יורק אנשי שם, פעמים אחד אחד, פעמים בזוגות ועתים גם בקבוצות. יצחק בן צבי ודוד בן גוריון, שמריה לווין ונחום סוקולוב, ל. מוצקין, בן ציון מוסינזון ואליעזר בן יהודה — נתכנסו במטרופולין זו, ובואו של כל אחד עשה רושם. לכל נואם רב כשרון ומנהיג חברתי ומפלגתי היו מעריצים מן „הימים הראשונים הטובים", עת פרחו הנעורים ולבלבו האידיאלים וקיננו התקוות המזהירות בלבבות. אנשי השם היו עמודי האור שלהם. כמעט כל המהגרים שהביאו אידיאלים עמהם — נתאכזבו מהר מאמריקה. ימיהם היו חול והרגישו שניצוצות הקדושה שבנשמתם הולכים וכבים בקור הסביבה ובטרדת הפרנסה. אבל כשבא אחד גדול מ„שם", מורה ורב שמפיו היו חיים, התעוררו הגעגועים הישנים, והסובל עשה חולו שבת, והלך אל האספה לראות את פני המורה, לשמוע את דבריו ולמחוא לו כפים, לגשת אליו וללחוץ את ידו, ואם יזכה — גם להחליף דברים עמו ולהזכיר לו את המקום בו ראהו ושמע להרצאתו. פגישה כזאת שימשה לו „חוויה", ונפשו נזונה ממנה ימים רבים.

באחד הימים, ביום השלישי בשבוע, 9 לחודש פברואר שנת 1925, היתה האניה מאוריטאניה עומדת להגיע לנמל ניו־יורק. מיד נוסדה וועדת קבלת פנים, שנכנסו אליה אנשים חשובים, וראש העיריה מסר לרשותה ספינה מיוחדת שתצא לקראת האניה וציווה על מקהלת מנגנים לנסוע בה ולנגן לכבוד האורח. עוד קודם לכן נערכה ישיבה

לדון בה איך לשמור על האורח מפני הטרחנים והטרדנים העלולים להכביד עליו. ובשחרית היום המקווה ישבו כמאה מטובי הקהילה והציונים בספינה שהפליגה לפגוש את האורח. אותו היום — לא נתקיים בו „כי טוב". איתני הטבע כאלו נתכוונו להפריע. ערפל כבד, ירד וכיסה את כל הסביבה. האניה אחרה שעות רבות. בינתים התנודדו מקבלי הפנים בספינתם הקטנה ותוחלתם הממושכה הביאתם לידי שיעמום. וטוב היה שנזדמן ביניהם העסקן העממי, החסיד יוסף בארונדס, השמח והמשמח. הוא סידרם למקהלה והיה להם למנצח ושירה חזקה התנשאה על פני הים הסוער. הנאספים רקדו את ההורה, שבע נפלו וקמו והוסיפו לרקוד ובילו את זמנם מתוך שמחה של אונס.

כשקרבה האניה אל הנמל התחוללה סערת שלגים. על מכסה הספינה הקטנה נגנו המנגנים את השירים „התקוה" ו„תחזקנה" והרוח הטביעה את קול המנגנים ביללתה. מקבלי הפנים התאזרו עוז ושרו בכל אונם וגרונם ובשארית כחותיהם. המשורר ורעיתו, שמריה לווין ולואיס ליפסקי ירדו מגשר האניה, ועמהם מראשי ההסתדרות הציונית, וקהל המעריצים נדחק ללחוץ יד המשורר. גדולה היתה התרגשותם ואחד לא יכול להתאפק ונשק יד המשורר ברטט של אהבה ויראת הכבוד.

ממחרת היום נערך נשף גדול, נשף של קבלת פנים, בהיכל הגדול מֶ כֶּ ה. ואף אז התחוללה סערת שלגים גדולה ובלתי מצויה. ב„נשף" אשר כזה יושבים בני ניו־יורק ספונים בבתיהם ואינם יוצאים החוצה. אך למרות מזג אויר כזה בא קהל עצום ומילא את האולם רב המדות מפה אל פה. כארבעת אלפים איש ישבו על מקומותיהם ורבים הוכרחו לעמוד על רגליהם.

ישבתי על הבימה עם חברי ועדת קבלת הפנים. ישבתי סמוך לביאליק וראיתיו כל הערב.

הציוני הוותיק והנואם הטוב לואיס ליפסקי פתח את הנשף בדברים נלבבים. אף כי לא יבין ולא ידע עברית — היה ונשאר עד היום, לעת זקנתו, ממעריצי ביאליק. בראש הנשף ישב השופט ג'וליאן וו. מק. המשורר האידי יהואש ברך את המשורר, ואחריו אב. גולדברג, ונחום סוקולוב טרח הרבה לכבודו של ביאליק: הוא חבר שיר מיוחד, שיר ארוך ונמלץ, וקראו לפני הקהל.

השיר הזה היה סימן של יראת כבוד למשורר. סוקולוב הנואם המזהיר, שנאומיו ושיחותיו הפומביות וכתיבתו עלו לו בקלות יוצאת מן הכלל, ודבריו נבעו ללא מאמץ, לא רצה לצאת ידי חובתו למשורר הנערץ בדברים העולים לו בלא יגיעה, וקבל על עצמו את המשימה הקשה שלא היה רגיל בה — לכתוב שירה, וכדרכו לא יכול לצמצם מחשבותיו והרגשותיו בעמוד או בשנים, אלא רשם בזעת אפיו ובסחיטת רחשיו מאתים וחמישים שורות מחורזות, שביניהן נמצאו גם אחדות שממליצתן נשב רוח שירה:

על כנורך, אצבע אלהים פורטת הגיון...
מלאכים בעטך משיקי כנפים...
רצפה לך מהמזבח ואוצרות שמים...

נגמרו נאומי הברכה ונסתיימה קריאת השירה הארוכה וביאליק קם לדבר. אז פרצה סערת התרגשות. כל הקהל קם על רגליו ומחא כפים וקרא את קריאותיו ועבר זמן עד שעלתה ביד יושב הראש להשקיט את הרוחות וביאליק החל לדבר, באידיש.

ביאליק העיד על עצמו כל הימים שהוא „כמעט בן כפר", כלומר: אדם קרוב אל הטבע, הנוטה להכות שורש בקרקע, לחדור לעומק ולא להתפשט לרוחב, לנשום ולעשות מלאכתו באווירה של שקט, בתוך חוג הניתן לסקירה ולקליטה. „הלכתי לאמריקה — אמר אחר הביקור בנאומו בבית העם שבתל אביב — מתוך אימה גדולה... יראתי מפני המושג הכללי הקיים בעולם על דבר אמריקה בכלל, ויהודי אמריקה בפרט... האומר א מ ר י ק ה מעלה על דעתו מיד רעש, מהומה, טאראראם... והלא אלה הם הדברים שאנו מכנים אותם בכל שמות של גנאי, כמו בלוף, עסק, „ביזנס" וכדומה. הכל שם, כידוע, ריקלמה, נפוח, נבוב וריק בתוכו"*.

למראה התקהלות גדולה, בית „שאין אתה יכול להקיף אותו מכל הצדדים", בית מעונות אמריקני שהוא „עיר שלמה" — למראה כל אלה היה חרד ומשתאה. לא נוח היה לו, לא נוח ביותר, בגד הטוקסידו שפקדו עליו ללבוש לכבוד הנשף והצווארון הזקוף הקשה, שלא הורגל בו. כשעמד ביאליק לדבר אזר כוחותיו להתגבר על רגש האימה

* ח. נ. ביאליק, דברים שבעל פה, ספר ראשון, עמודים צג—צד, „דביר", תרצ"ה.

ולחץ לבושו. אבל לאחר רגעים מספר פג פחדו. מסביב לו ישבו מכיריו ומוקיריו, ובעיקר מצא עידוד במנהגים הדימוקראטיים שנתגלו לו מיד. לא שררה כאן פורמאליות של קבלות פנים שבמערב אירופה, לא הבריק שחור המשי של הצילינדרים ולא נראו פראקים של נשפים ולא שמלות ערב גלויות חזה ולא נוצצו יהלומים לאור החשמל — בא קהל עצום, לבושים בגדי חול, יהודים עממיים כאשר ידעם בוואהלין וברוסיה הלבנה ובפולין, והיטיב מאד לעשות שלא התחיל בנאום שהכין לו מראש ולא הצטרך להשתעבד לצורה כבולה, ודבר מתוך חירות ועל ענין הפחד הזה עצמו — שלאחר שהוציאו מפיו הוציאו מלבו. ולאחר רגעים לא היה נרעש ונפחד ודבר כדבר איש אל רעהו. „הנחתם את דעתי — אמר אל הקהל בגלוי לב — זמן רב היה בי פחד פנימי בנוגע ליהודי אמריקה, כל כך מוגזמות היו הידיעות שהגיעו לי עליהם... אולם עכשו אין רגש זה מדכא אותי שוב. נוכחתי כי שרוי אני במחיצת יהודים משלנו, בתוך עמי אנכי יושב...“

ואז הביע רעיון עמוק, הנדון בפסיכולוגיה הצבורית, והוא בערכו של המנין, בכמות המקבלת סגולות של איכות, על התכונות המיוחדות המתגלות בהמון, של „רב עם“, שאינן באישים כשהם ביחידותם. בחריפות שכלו, או בתחושתו הנפלאה, תלה את הרעיון בברכה שתיקנו חכמים לרואה אוכלוסים מרובים בישראל, „ברוך חכם הרזים“. מה ענין לברכה זו בתופעה זו, לאוכלוסים ולרזים? אלא שכל קבוץ חי חיי עצמו, והוא הרז. והרי זה חזיון חדש, יותר מסתם קבוץ של יחידים הנפרדים זה מזה. כלומר: שעל ידי השיתוף נוצרת לו פסיכולוגיה מיוחדת, חדשה, ומזה עבר לדבר על ארץ ישראל, שהגיעה שעתה, שעה יוצאת מן הכלל בהיסטוריה הישראלית, לבנותה, ועל יהודי אמריקה, שהם בה בשעה עוגן ההצלה. מכל תפוצות הגולה שהיהודים נחתים שם, אין לנו תקוה ושארית אלא מן היהדות האמריקנית בלבד“.

ביאליק לא היה במצב הרוח הנאות לנשף כזה. עדיין היה חולה ונרגש מן הנסיעה הקשה, מן הטלטול שעל פני ים סוער, ומעקת מחלצותיו הכובלות. הוא לא היה גם נואם עממי קולע בליסטראות לנקודות ההתרגשות של האדם ההמוני. ומבחינת התכסיס אמר כמה דברים שלא היו נשמעים.

כאדם תמים אמר כל אשר בלבו. הוא לא האמין בגולה. הוא השקיף על התפוצות מן הנקודה ההיסטורית ומתוך היקשים היסטוריים. „כל מרכז ומרכז גלותי סופו להתנוונות וכליה" — ופרט את הישובים והמרכזים שהצליחו ונגזרה עליהם כליה. „ומבחינה זו — אמר — חרד אני גם לעתידם של יהודי אמריקה". „רובי חייו של היהודי בארצות גלותו פגומים ונאבדים ושר האומה אינו טועם מהם... הדרך היחידה היא דרך החיים, שההיסטוריה קבעה לו לעם העברי, דרך אחרת אין". הדברים הללו, אחת היא אם מבוססים הם ואם לאו, אינם ערבים לאוזן היהודי האמריקני, ואפילו לאלה שנולדו מעבר לים, ואפילו אם הם ציונים רשמיים. הם באו כאן אל הנחלה, ובמידת מה אל המנוחה הפוליטית אשר לא ידעוה בארץ מולדתם, והם רוצים בהמשך המנוחה הזאת ונעים להם להאמין שהיא מנוחת עולמים, להם ולבניהם אחריהם. אזנם נכווית מבואה רעה, ולבם, הוי, לבם!

זוהי הפסיכולוגיה האנושית, ואין אנו יוצאים מכלל אנוש. לא על הבשורות הרעות יחיה האדם.

הנאום לא הפחית את ההערצה אל המשורר. אבל הורגשה אכזבת מה. האכזבה הדהדה גם בעתונים וביאליק הרגיש בזה. בנאומו שנאם בבית העם בתל אביב לאחר שובו אמר: „אתם יודעים מתוך העתונים, כי נאומי הראשון מקצת לא הצליח, ולא רק מקצת, אלא גם הרבה לא הצליח... העובדה היא עובדה. בכל זאת לא נפל עלי רוחי. האנשים הללו, אם כי בני אמריקה הרודפת, כביכול, אחר החיצוניות, בכל זאת יש בהם גודל לבב ורחבת נפש. הם הרגישו אותי מתוך גמגומי. הם נהגו בי עין יפה ועודדוני במראיהם ובתנועותיהם", והוסיף:

„ארבעת מיליוני היהודים באמריקה, שנצטברו שם במשך ארבעים שנה, הם אחד מפלאי חיינו; הם הגיעו לחיי שלווה במידה שלא הגיעו אליה בשום ארץ... אבל צריך לאמר לכם, כי אין שלווה בנוגע ליהודים גם שם... לבי חרד על היהודים... בשעה שהייתי מדבר לפני הקהל לא חפצתי למרר את הרגשת השלווה שלהם ולרפות את ידיהם. מוטב שיהיו שוגגים. פעם נסיתי לנגוע בנקודה זו, אבל ראיתי שזה לא כדאי"...

(יותר מפעם, והדברים הכאיבו.)

כשנפגשתי לאחר זמן בספינה עם ציוני אחד, יהודי אמריקני עשיר,

שעמד בראש המגבית בכרך אחד גדול — יהודי סוחר שלא ידע עברית, ושאלתיו על ביאליק, אם התאים לשליחותו, ענה לי גלויות:

— שליח גרוע ממנו קשה היה למצוא. הוא בא לפני יהודים שאננים השמחים בחלקם ואומר להם: ראיתם את אשר קרה בספרד? כך סופה של גלות... יהודי אמריקה — אין את נפשם לשמוע זאת...

זו היתה השקפתו של סוחר, של היהודי הפשוט שעלה והצליח וידע את נפשו הוא ואת נפש עמיתיו. כמובן שאחרת חשבו הקוראים העברים הרגילים אצל הרעיון של שלילת הגלות.

ביאליק נתכנס עם העברים באמריקה בכמה „נשפים", ובהם בא לידי גלוי רגש הערצתם. החשוב בנשפים היה זה שנערך על ידי ההסתדרות העברית בכ"ה באדר באולם „קופר יוניון" בניו־יורק. נתאספו שם כאלף ושש מאות איש ועמדו צפופים, והתלהבותם עלתה למרומים. מבין אלה שקידמוהו בברכה היו שנים שמצאו מבע לרחשי לבם של העברים לשר השירה.

הלל בבלי, המשורר, אמר מתוך התרגשות, ודבריו חשמלו את האויר:

„מתפלל הייתי בימים האחרונים האלה לאלוהים, כי יהיה עם פי הערב ויחנני באיזה „נשמת" חדש, טהור ומזוקק, שבו אוכל להביע את כל אשר ירחש לבי לאורח הנעלה אשר בתוכנו... ואולם תפלתי לא נתקבלה, לצערי. והרי אני עומד כאן בשעה גדולה זו נרעש ונפחד, ובפי אין כל, בלתי אם הדים טרופים... כי עמוק הוא לב האדם שבעתים מן הלשון... קשה למצוא באוצר המלים של שפת דורנו גיב מלא תוכן ורב כוונה שירעיש את לב העברי עד היסוד בו כשמו של המשורר אשר לפנינו... דומה כאלו תמצית כל הווייתנו הושקעה ונצטמצמה בשם יקר זה"...

וחוקר שירת ימי הבינים, הד"ר שמעון ברנשטיין, דבר על שלשת גדולי השירה שחזו חזון הגאולה: ר' יהודה הלוי, ר' ישראל נג'ארה ור' חיים נחמן ביאליק, וסיים:

„מה שעשה הלוי בתחילת האלף השני (לספירתם) ומה שפעל נג'ארה באמצע תקופת האלף, הגשים ביאליק בסוף האלף... שלשה לבבות ודופק אחד, שלשה חוזים — ונשמה אחת"...

וביאליק נשא אז את משאו על „כינוס הרוח", והוא נדפס אחר כך בספרו „דברים שבעל פה", ספר ראשון.

הוא התרומם ורומם, הוא דבר על הצמידות של גוף ונשמה, שאין הצורה קיימת בלי תוכן, ואין לך תוכן בלא לבוש; שעלינו לבקש תרופה לפירוד ולפיזור הרוחני שלנו, הואיל ואנו נדחים בין העמים ומתפרדים בארחות חיינו; על איבוד האנרגיה שלנו ואבדן יצירותינו בגלויות ובלשונות ארעיות — לגבינו; ועל ערך הכינוס והריכוז.

הקהל היה אחוז קסמים, כשהוא יושב מעין ישיבה של מעלה ומרחף באוירה של רוחניות מזוקקת; הם התפשטו מעניני היום הפעוטים והמריאו עם המשורר לרומו של עולם הרוח.

היתה זו שעה של התעלות, שרק אדם משוכני מרומים כביאליק יכול להעלות שמה את שומעיו — על כנפי שירתו, דמיונו וחזונו.

*

ביאליק הוזמן לבקר מוסדות חנוך עברים, ואחד מהם היה בבית המדרש למורים, מיסודו של בית המדרש לרבנים באמריקה, בימים שהפרופיסור מרדכי קפלן היה מנהלו.

בית המדרש נמצא אז במורד העיר ניו־יורק, בקרן רחוב סטייוויי־זאנט והשדרה השלישית, בבנין בית הספר הטכני ליהודים, באולם האספות שבאחת הקומות העליונות.

הדבר היה באביב, בחודש ניסן. מאות התלמידים נתאספו אל האולם, וביאליק עלה על הבימה לדבר. בעד החלונות הגדולים שהיו פתוחים לרווחה זרם האור, אור צוהל של שמש חוגגת, ונשבו רוחות האביב הקלים. אפילו ציוצי צפור נשמעו. רוח צמיחה ועדנה וגיל נעורים מילא את הלבבות.

ביאליק נשא עיניו אל החלונות ורכרוכיות האויר וריח האביב הטו את נפשו לדבר על תור האביב.

„זכורני — אמר — את ימי האביב בעיירה, את הימים שלפני חג הפסח. הביצות יבשו, החמה זלפה אור, האויר התבשם, הבתים הישנים, הכפופים, נראו כולם כחדשים, ומבעד החלונות הפתוחים של „חדרי" המלמדים נשמעו קולותיהם הנעימים של תינוקות של בית רבן: „כי הנה הסתו עבר, הגשם חלף הלך לו; הנצנים נראו בארץ, עת הזמיר

הגיע וקול התור נשמע"... מרחוק נראו אילני החורשה המוריקים, והלב נמשך שמה, אל הדשא ואל הנהר ואל האגמים... היתה רוח אחרת מסביב... ועם הטבע התחדש הכל. הצפינו את הכלים הישנים והכניסו את החדשים, ואת אלה שנשמרו לשם החג, והתקינו מלבושים חדשים, והרגישו בחיים החדשים ובתקוות חדשות. הכל התרענן והתחדש.

וכשאני רואה אתכם, צעירים וצעירות, אתם מעלים על לבי את האביב. ואתם עצמכם אביב. מזכירים אתם לי את הימים הנעימים, עת הייתי מורה לצעירים שכמותכם באודיסה, והשעות הנעימות שבלינו יחד. קול התור נשמע גם אז"*.

האורה והרוחות המנשבות וציוצי הצפרים ומתק דבריו של המשורר הביאו את האביב גם בלב השומעים והיתה רוח אחרת, רוח גיל, מסביב. התלמידים קפצו ממקומותיהם והקיפו את המשורר, ונשמעו שירים והלל ריקוד. הפורמאליות גזה, הלבבות התקרבו, המשורר הגדול היה לאח גדול. פניו חייכו והאירו באור הידידות וכל האוירה מלאה אביביות.

אחד נגש והושיט לו ידו לשלום, ומיד נתכנס קהל גדול ללחוץ את ידו, וביאליק נשא קולו ואמר:

— יד אחת לכולכם!

אז החלו הבחורים והבחורות להביא את ספריהם לפניו וחתם עליהם שמו בכתב ידו.

הוצאנו את ביאליק מבין התלמידים אשר לא רצו להפרד ממנו והלכנו — הפרופיסור קפלן וכל המורים, אל מסעדה אחת שבשדרה השניה.

היה זה עם חשכה.

אף אחד מאתנו לא היה בקי ביותר בטיב המסעדות שבשדרה ההיא. נכנסנו אל מסעדה מן הסוג הרומני, במקום שאוכלים כבד מרוסק בלוית צנונות לבנים משומנים וקורקבנות ולשונות חמוצות ופלפלים כחולים ואדומים, וכל מעדנים ומשמנים. שם אפשר היה להזמין כוס יין — למרות חוק הפיכחון.

---

* בשעה שדבר ביאליק רשמתי את דבריו במדה שעלתה בידי ושמרתי על הנאום במשך שנים, וצר לי שנעלם פתאום ולא יכולתי למצאו. אבל את תוכן הדברים ואת רוחם אזכור יפה.

כשנכנסנו התחרטנו על הבחירה. ראינו את המסבים אל השולחנות, כשהם מזיעים לפני הצלחות הגדושות נתחי בשר מהבילים, אבל נבעלו שערי תשובה ונשארנו והזמנו את אשר הזמנו.

אחד ממורינו, משה הלוי, שאל פירושם של כמה פסוקים במקרא שקשה להלמם, וביאליק החל דורש עליהם תלי תלים, ומיד אחר כך הפליג לדקדוקה של לשוננו, וקרא בשם המדקדקים ובדרכו המיוחדת של כל אחד, ובעוד אזנינו קשובות לדבריו יצא הוא —

הבדחן של המסעדה, בידו צלצלים, והוא מטופף בין השולחנות, ושר שירים עממיים באידיש. שירים על ענינים שבינו לבינה, ולפי קצב השיר הוא מעכס ברגליו ומצלצל בצלצליו, ופניהם הדשנים של האוכלים גרגרות ממולאות מבהיקים ועיניהם מפיקות נוגה החשק, והבדחן פונה אל כל אחד ומסתכל ישר בעיניו ומחייך ורומז את רמזיו המגרים, כאומר: שנינו מתכוונים לדבר אחד.

הפרופיסור קפלן כבש פניו בקרקע. פני משה הלוי — שהיה מן המחמירים — התעוו, ושאר המורים אף הם לא היו מאושרים והשתדלו להסתיר מבוכתם. אך ביאליק שמע מתוך סלחנות גמורה, וכשהבדחן סיים שיר ונשמעו מחיאות כפים לא פרש מן הצבור ומחא אף הוא וחיוך רחב התפשט על פניו ואמר לנו:

— אין הקב"ה מקפח שכר כל בריה, אפילו שכר שיחה נאה.

אז נשא הפרופ. קפלן את עיניו ונתיישרו קמטי פניו של משה הלוי ולשאר המורים היתה הרווחה.

כל כך רבה היתה אצל ביאליק הבנת נפש הזולת, יחסו היה דימוקראטי מאד ועממי, ללא צל של סנוביזם או אצילות מעושה.

*

כאמור, היה ביאליק בן הכפר שונא את הכרך בכל נפשו. במכתבו מן האניה „אקוויטאניה", בדרכו מניו־יורק, כתב אל אחד העם: „תאר לך את מבוכת נפשי ואת כשלוני וקוצר ידי, בנפלי פתאום למצולה רותחת זו ששמה ניו־יורק... ובכל פסיעה קלה שלא כהוגן הייתי מסכן עצמי להחתך לנתחים תחת גלגלי האוטומובילים, הסותמים את כל הרחובות ומשוטטים כשדים ברבבותיהם אנה ואנה ומהפכים את כל הכרך הנורא הזה על כל רחובותיו למין בריה חיה, בהולה ומטורפת,

הסובבת בסופת חפזון על ציריה ומתרוצצת כבזק יומם ולילה"*. הוא השתאה לענקיותו של הכרך, לעצמתה של אמריקה, וראה בה „דבר יותר חוקי ויותר יפה מן הטבעיות". הוא מצא באמריקה אדם חדש בתכלית, אדם עליון, שנכנס משחר חייו לאטמוספירה של אפשרויות והשגות חדשות. „אתם מהלכים ברחובה של ניו־יורק — הוא חוזר על הפלא הגדול — והנה בתוך מרוצה משוגעה זו ילד בן תשע או עשר שנים מהלך עם ילקוטו על שכמו** בין רבבות אוטומובילים בלי שום פחד והוא מפלס לו דרך. ואני זוכר כשהייתי ילד ושיחקתי בחול וראיתי במרחק חמש פרסאות עגלה רתומה לשני שוורים היתה חרדה גדולה קמה מסביב: עוד מעט ותעבור העגלה על הילד. ואילו שם ראיתי ילדים עוברים בתוך אלפי סכנות שלוים ושקטים. ואנו אומרים יש כאן צעד ענקי"...

ביאליק בא לניו־יורק בשבט, ובראשית ניסן או בסופו נראו הנצנים... בתוך עשן הרחובות השנוא עליו, בתוך הסאון המעצבן, הזהיר לו ירק, והזכירו את האביב. אז כתב בניו־יורק את שירו העז „ינסר לו כלבבו" —

יְנַסֵּר לוֹ כְּלִבָּבוֹ הֲמוֹן הַכְּרָךְ,
יְמַקּוּ בְצַחֲנַת בְּצָעוֹ יַחְדָּו מֵץ עַל דָּךְ,
וְיִסְגֹּל קִיא כִּבְשָׁנָיו זֹהַר שִׁבְעַת הָרְקִיעִים, —
הָאָבִיב כְּחָקוֹ נִצַּח, מָתוֹק, טָהוֹר, רַךְ,
מִכָּל הַחֲרָכִים יָצִיץ וְאָתָה מֵרִבְבוֹת בְּקִיעִים...

את השיר פרסם ב„הדואר" ושלחהו לפיכמן להדפיסו ב„השלוח", שערך אז את חלקו בספרות היפה.

*

אף פעם לא הטרחתי על הגדולים שבאו להתארח באמריקה, והם מוקפים מעריצים ועסקנים וטרחנים ומכבידים עליהם. האורחים סובלים לפי מידת גדלם — כל הגדול מחברו סובל יותר. ביאליק סבל לפי

* אגרות ח. נ. ביאליק, כרך שלישי, עמוד ק"ה, „דביר", תרצ"ח.
** אולי הטעהו זכרונו. אין ילדי אמריקה מעמיסים ילקוטי ספרים על שכמם. הם נושאים אותם בידיהם.

מידתו: „תן אל לב — כתב במכתבו אל אחד העם — את כל העבודה הקשה והמדכדכת אשר עובד בי כששה ירחים רצופים. הגע בעצמך: מיטינגים, בנקטים, מסיבות סתם, ראיונות, שיחות, ביקורים, הכרזות, תרועות... צרף לזה את הרעש והשאון וההמולה והטרדרם והבלוף וההומבוג האמריקאיים"...

התקרבתי קצת אל ביאליק בקיץ של שנת תרצ"א (1931), כשבאתי לקארלסבאד לשם ריפוי, ומצאתי שם גם את ביאליק. כשלשה שבועות הייתי נפגש עם ביאליק ומתהלך עמו, על פי הרוב בחברת כמה ידידים, ופעמים אחדות לבדנו, בבית ובחוץ.

זר הייתי בקארלסבאד. מצאתי לי חדר על פי שלט בחוץ, ללא בחירה. שנים שלשה ימים התהלכתי לבדי, בין אלפי הטיילים הנושאים בידיהם את כוס הישועות, ומשוחחים אגב לגימה במאור פנים עם מכיריהם החדשים. בשנים שלשת הימים הראשונים נהניתי מן הבדידות ומן הנכר ומן השלוה. אך לא לאורך ימים יתענג אדם לבדו. כששמעתי שתי נשים צעירות, אורחות, אחת תמירה ושחרחורת, טיפוס מזרחי מובהק, והשניה בינונית בקומתה ובהירת שער וזיותנית — בעלת טיפוס אירופאי מערבי מובהק — ושתיהן דוברות עברית לא יכולתי להתגבר על סקרנותי ונגשתי אליהן ושאלתי:

— מן הארץ?

— כמובן.

— התרשינה לי להילוות אליכן בטיולכן?

— כמובן.

ולא עברה שעה וידעתי את כל ה„אורחיה" העברית־הספרותית־העסקנית מן הארץ הנמצאת במקום המעיינות. מדי פעם הראו לי על יחיד או זוג או חבורה, ומיד שמעתי הסבר:

— זה גבה הקומה ושזוף הפנים הוא הפרופיסור א. ש. יהודה; וזה נמוך הקומה ובעל הסנטר הבלטני והקפדני הוא ד"ר יצחק גרינבוים, וזה..

— את זה ידעתי, שמריהו לוין.

— ודע לך שגם ביאליק פה...

— גם ביאליק? יהי שם ה' מבורך.

וכעבור זמן ראיתיו בתוך החבורה, כשהוא מהלך לו בהרחבת הדעת

כמטייל בכרם אביו, בלוית רעיתו, והוא מניף במקלו ושולחו לפנים ולאחור ואל הצדדים בתנועות רחבות, ומדבר נכבדות.

מאז נטפלתי אל החבורה המפוארה, שגדלה מיום ליום, והיינו מטיילים ארוכות וקצרות. ביאליק היה, כידוע ראש המדברים בכל מקום, ובכל שעה. הדימוקראטיות היתה מושרשת בו, ולא נוצר כל חיץ בינו ובין המבקשים לשוחח עמו, ביחוד כשהיה המבקש בן תורה. בחור מבית המדרש, מעיר אחת של גליציה, שידעתיו בימי היותי שם ונמצא בעיר לשם ריפוי, והוא עני ואביון וזקוק לתמיכה, נלווה אלינו פעם, ותהה ביאליק על קנקנו, וראה כי מלא הוא ובקי — וכעבור עשרים רגעים היה ביאליק מטפח על כתפו בחיבה ומזכיר לו מאמרי חז"ל, ושואל על הרש"י ועל התוספות שם, — כאלו היה רעו מנוער; כשנגש אליו הישיש דוד ישעיה זילברבוש היה ביאליק מעוררו לספר דברי זכרונות על סמולנסקין ושאר סופרי דורו, אך למרות התעניינותו במסופר לא יכול לכבוש את יצרו והיה נכנס לתוך דבריו ומעריך הערכות ומפליג בשבח הסופרים; ואפילו כשנגשו שתי הנשים הצעירות „מן הארץ", שהשתדלו לקשור קשרים עם הגדולים לשם העתיד, בשובן, לא דחה אותן ביאליק, הוא שאלן שאלות ודבר עמהן כעם בנות מעמדו הרוחני. רק כשפתח שמריה לוין את פיו החריף ומשל משליו הנפלאים ופסק את פתגמיו — נדם ביאליק והקשיב לו מתוך ענין ועונג גם יחד.

עושר שיחותיו לא יתואר, וכל אשר דבר היה מתוך התעוררות גדולה, אפילו מתוך התרגשות. כשהיה בקארלסבד נתקבל עתון מן הארץ ומצא בו ידיעה על פרימוס שנתהפך — אם לא יטעני זכרוני היה זה במאיר שפיה, ואחזה השלהבת בשמלת נערה ונכוותה קשה. ביאליק התרתח:

— הפרימוסים הללו! אסון הם לנו! כמה וכמה פעמים התריתי על סכנה זו!

והפליג בדבריו על התקלות הגדולות הבאות על ידי מכונה קטנה זו לישוב, ודבר מתוך דאגה גדולה ואפילו מתוך מרירות, כדבר הנוגע לנפשו.

פעם שוחח עם השל פארבשטיין שהיה שם בענין הרומנים המתפרסמים בהמשכים בעתונים האידיים בווארשה, ספורים פורנוגראפיים, שהיו נפסקים במקום המגרה ביותר, כשאדם עומד לחטוא,

ומיד אחר כך: „המשך יבוא", כשהם מניחים את הקורא תאב להרגיש סופו של ענין זה — והשתמש ביאליק בתאורים בולטים וחיים, שכל השומעים נהנו, אף על פי שלא היה בדברים מן החידוש.

מעת לעת היה שואלני בדרכי הוראת הספרות והחבור למורים בבתי מדרש למורים, ופעם אמר לי:

— מצאתי תרגום מלשון אל לשון מועיל מאד. באודיסה, כשלימדתי ספרות, הייתי בוחר אחד ממשלי קרילוב והתלמידים היו דנים בתרגומו של כל משפט. שתי לשונות הן שתי ספירות מיוחדות, כל אחת דרכי מחשבתה ובטוייה שונים, ואמנות גדולה היא למצוא משפט בלשון אחת המוסר את המחשבה שבלשון השניה בדרך המיוחדת לה. היינו לומדים הרבה ונהנים הרבה. נסה ותראה תועלתו של תרגום...

על פי הרוב היה מתרומם אל על, ביחוד כשנזדמן לו לדבר בתקפה של תורה, כיצד היא מחדשת את חיי ישראל ושומרת על חיוניותו.

בוקר אחד פגשני כשאני הולך לבדי.

— רצונך ללכת עמי? בוא נא.

הוא הלך אל חנות העתונים והסיגריות, מאותה חנות היו ממציאים לו עתון יומי אידי מווארשה, את ה„מאמענט". משרתת החנות היתה מספקת את העתון יום יום לבית מלונו.

כשהגענו אל החנות החל קובל לפני החנוונית, אשה גרמנית בעלת שערות שיבה, על המשרתת המחליפה את „היוצרות" ומביאה לו את ההיינט במקום המאמענט.

— אני קורא את המאמענט — אמר לה — זהו עתון ציוני הקרוב לרוחי. אין אני מעוניין בהיינט.

הגרמנית שמעה לדבריו מתוך נימוס. וודאי שלא הבחינה בעתונים אלו ועל אחת כמה וכמה שלא הבחינה בין הגוונים השונים של האידיאולוגיה הציונית. אבל הבטיחה שתשגיח שלא תוסיף המשרתת להמיר עתון בחברו.

בדרכנו חזרה אל המלון החלה פתאום התמרמרות גדולה רותחת בו. מה קרה? הוא מוצא בעתוני ווארשה האידיים מודעות וכרוזים מראשי מפלגה ציונית אחת אל החברים הצעירים שיבואו לאמונים ולתרגילי התעמלות, והמכריזים משתמשים בטרמינים צבאיים, חותמים

בשם „קצינים" או „נציבים", לא אזכור כמו, וכל הנוסחאות הם כאלו יצאו מלשכתה של פקידות צבאית עליונה.

ביאליק התרתח:

— ראה לאן אנו הולכים! מלים נבובות שאין להן כל יחס אל המציאות, אל הכחות שבעין! כמה נקלים אלה ההולכים בגדולות בכח דמיונם בלבד, התוקעים בשופר גדול, בשעה שאזלה ידם לעשות גם קטנה! אוילים נוהגים בנו...

על פי רתיחתו נקל היה לשער כי מרי נפשו זה מצא ימצא את אפיקו בשיר — אחד מאותם השירים שנכתבו מתוך חבלים ויסורים, אשר בערו בקרבו עד לבלי הכיל ומוכרח היה להוציאם ולשחרר את נפשו מגחלתם.

לאחר זמן נתפרסם שירו „ראיתיכם שוב בקוצר ידכם". לא אשגה אם אומר שהשיר היה פרי אותה המרירות שבנפשו.

פרק שלושים

משכנותינו בניו־יורק

א

ניו־יורק מהי? עיר או כרך? אין בכוחם של שני השמות הללו לסמן את אופיה. ניו־יורק היא ע ו ל ם — עולם סואן. לרבים — עולם קסמים הרומז וקורא להם בברק אורותיו כאתר הפלאות, כמשכן האושר, כגן החיים; ועל אחרים היא מפילה אימים בגודלה ובמהומותיה, כעיר הבלהות והזוועות. מיליוני בני אדם בארצות הברית ובקצות תבל חולמים עליה, נושאים אליה עין ונמשכים אליה, כאשר ימשך הפרפר אל האור. צעירים וצעירות — יש ויברחו מקן הוריהם ויבואו אל מטרופולין זרה וקרה זו לבקש בה את אושרם ואת גורל חייהם. ובעיני מיליוני בני אדם אחרים מצטיירת ניו־יורק כעיר גדולה לשטן, מערת פורעי מוסר ופריצים, שאש הגיהינום תבער בה וכל נפש תישרף בה.

ניו־יורק היא עיר מגרדי השחקים הפאנטאסטיים, הנראים כענקים צרים וגבוהים, המגיעים אל העננים. מתוך ערפליות יום סגריר ומתוך זוך יום בהיר, בצהרים לאור החמה ובלילה לאור הסהר — יעמדו מבצרי הפלאים טורים טורים, ריאליים בכוחם האדיר, מדכאים בגובהם הכביר ומושכים במגדליהם ובסודותיהם הצפונים בהם. המתבונן חש כי אלה היצירות הנשגבות הן פרי יזמה ומרץ וגאון חזונו של האדם החדש, העליון, המתחרה בתבונתו עם הטבע ושואף לעלות עליו.

כן, ניו־יורק זו אינה חלום ומקסם שוא — ממשית היא כהרי האלפים ונשגבה כמוהם, הומה כמי הים וסוערת כמוהם ורומנטית ככוכבי השמים. כי ערב ערב, עת יידלקו מגדלי הפלדה ברבבות אורות החשמל, ישכח האדם את השחקים ולבו יפחד וירחב למראה אשי הלהבות הללו.

ומיליוני בני האדם השוכנים בתוכה הם מזיגה נפלאה של כל בני העמים והארצות. יש בה יותר משני מיליונים מבני ישראל, כחצי מיליון אירלאנדים, כחצי מיליון גרמנים, רבבות איטאלקים ורוסים, מאה וחמישים אלף אנגלים, ארבעים אלף פולנים, וצ׳יכים ופינלנדים ושבידים ודנים ונורבגים ובלגים וצרפתים ויוונים והולנדים. ורואה אתה לפניך גזעים וצבעים — כושים מכושים שונים ומולטים ופורטו־ריקנים והודים. אין יודע כמה סינים ויפנים מצויים בה — אלה אינם מחבבים את המפקד. וכל העמים והלשונות, בני כל האמונות והדעות — כולם כבליל אחד הם. ובני ניו־יורק סבלנים הם וילבינו שיניהם זה לזה, ויגחכו ויחייכו זה לזה, לא מרצון, כי אם מהכרח. אחרת יאבדו כולם בתהום הארס והשנאה.

אם יהודי הוא הבא אליה וברצונו להכיר את נדחי ישראל — אינו צריך לעבור ימים וארצות כדי להכירם, ואנטרופולוג או פולקלוריסטן אינו צריך לצאת מן העיר. ברגעים יעבור לא רק מרחקים גיאוגראפיים, כי אם גם ממדי הזמנים. ביום השבת בוויליאמסבורג ישכח ההולך את אמריקה, כי יראה לפניו את מונקאץ׳ וסאטמר ומארמוריש סיגט — הוא יראה את יהודי אותן הערים המטיילים בז׳יפיצות שלפני מאות שנים ובשטריימלים רבי זנבות ובפאות מסולסלות ומבוקבקות וישמע נגוני חסידים; ובבית הכנסת „הטורקי״ יראה ביום חג את הנשים מזילות מי בושם בשעת הוצאת התורה, ובהיכל הריפורמי יראה אנשים ונשים היושבים יחד, והגברים גלויי ראש, והם שומעים לקול העוגב ואומרים פסוקים באנגלית מצוחצחת ושומעים לזמרתה של מקהלה מעורבת, של גברים ונשים.

ניו־יורק היא עיר החופש, תושביה בני חורין הם לנהוג כרצונם, ללא עין צופיה ויד מנהלת. כל אחד חפשי הוא לנפשו, רוצה — הוא נעשה חלק מן הציבור ועמל עמו, רוצה — הוא פורש הימנו וישכון בדד. אם ישתתף עם הציבור — מובטח לו שלא ידע שיעמום, ולא ידע גם מנוח. יום יום נקראים כינוסים ומפגשים, יום יום נערכים וויכוחים וניצוחים, ואוספים ממון לצדקה, בתחנונים ובצעקה. והעסקן נותן מאונו ומגרונו, ומתלבט וטורח, לרדוף אחרי הכבוד הבורח. ואם סקרן הוא יושב־ניו־יורק, ימצא מבוקשו בלי עמל. כל רגע מחיי העיר גדוש הוא מאורעות. הומים ומהמים בני אדם בעבודת יצרם, אלה

רוקדים לעגל הזהב, ואלה לאלילה עשתורת, אלה מכריזים: האי עלמא לבי הלולי דמיא, ואלה גומרים חשבונם עם „עמק הבכא" ומאבדים עצמם לדעת.

סואנת היא העיר. יום יום נערכות בה תהלוכות ותערוכות, הרצאות והקראות, ומשפטי ערכאות, נשפי זמרה וששון והספדים למקרי אסון. אך יצאת מביתך ואתה נסחף עם זרם העושים והמעשים. ועיר גועשת זו משמשת גם עיר מחבואים למבקשי יחוד והתבודדות ושלווה. הבורח מן החברה יסתגר בד' אמותיו ויחיה לו לבדד והמון העיר לא יגיע אליו, ואם לא יצא שנה ממעונו, לא ירגיש איש בחסרונו. יש סופרים אמריקנים הנמלטים מעיירותיהם הקטנות, מן המקומות עליהם יחלמו מבקשי ה„שלווה", ולא ימצאו שם את מנוחתם, שכניהם הטובים יפריעום מעבודתם. ומה יעשו? הם באים אל המלונות שבמרכז ניו־יורק הרועשת, ובחדרם זה תנוח עליהם הרוח, ויתייחדו עם יצירותיהם ללא משבית ומפריע.

בכרך זה יכול אדם לשהות כל ימי חייו ולהישאר כבן כפר. כל שכונה — מָתָא מיוחדת היא, ויש בה כדי סיפוק כל הצרכים ולכל החיים, „מן הערש עד הקבר". יוצא אדם לעבודתו בבוקר ובמרחק של מאתים צעדים ראשונים יקנה לו עתון של יום, ישיג סיגריות, ימסור את לבניו לכביסה, יזמין לביתו מכולת וירקות ופירות, יודיע למנקה הבגדים שישלח לקחת את מכנסיו לניקוי ולגיהוץ, ימסור לחנות את הרדיו שלו לשם תיקון, יצוה בחנות הפרחים לשלוח צרור שושנים לאמו ליום הולדתה ונכנס למשרד ה„ווסטרן יוניון" לשגר מברק תנחומים לידידו שנפטרה עליו הורתו. ואם יחלה חלילה אחד מבני ביתו ימצא סמוך למשכנו, עיתים באותו בית, רופא ובית מרקחת, ולא רחוק מהם קבע הקברן את משרדו. לעת ערב, כשיחזור אדם זה לביתו מעבודת יומו, יקנה לו בדרכו הקצרה מתחנת הרכבת התחתית לדירתו נורות חשמל חדשות וייכנס אל הסנדלר ויתן לו לחבר עקבות גומי חדשות לנעליו ואחר כך יקנה בחנות כמה בקבוקי סודה או בירה ויביאם לבני ביתו. אחר סעודת ערבית, אם לא ירצה לחזות בטלוויזיה, ילך עם רעיתו לבית הקולנוע, הנמצא מול בית מגוריו. קיצורו של דבר: אין הוא זקוק להתרחק מרחובו, והוא ובני ביתו יוכלו לבלות כל ימי חייהם בק"ן אמותיהם ולטעום מכל ק"ן טעמי התענוגות. ואם יגיעו לשכונה אחרת,

מהלך חצי שעה ממקומם, תיראה להם הסביבה זרה ונכריה. אך אם יבוא אליהם אורח מרחוק יצאו יחד עמו לטייל ולהתבונן, ואז יראה גם התושב מעט מפלאי עירו.

מה יודע איש ניו־יורק על עירו? היודע הוא שהגמל שלה הוא הגדול בעולם כולו, שאניות מכל קצווי ארץ באות אליה והולכות ממנה, שרכבות לרבבות נכנסות ויוצאות, שאוטובוסים צפופי נוסעים יוצאים לכל עיר וכפר בארצות הברית, אף אם רחוקים הם אלפי מילים, שמטוסים ואווירונים רבי אונים טסים ומביאים אורחים מארבע רוחות העולם, ויום ולילה לא ישבותו. הניו־יורקי משתטח על מטתו וישן, או מסתרח בכורסתו והוזה, או מרבה שיחה עם אשת חברו, או מתקוטט עם אשת בריתו — היודע הוא באותה שעה מה נעשה בעירו, כמה קומידיות תוצגנה בחדריה וכמה טראגדיות תתחוללנה במשכנו־תיה? כשבלול הוא נח בצדפו, גלום ב„עולמו" הקטן, וכל הנעשה סביבותיו נעלם ממנו. כל אימת כשאני נוטל ספר בידי, ספר על ניו־יורק, וקורא בו, נדמה לי שאני מתוודע לעיר נכריה, כי הכל חדש לי בתכלית החידוש.

לא, הניו־יורקי כזר הוא בעיר מולדתו ומגוריו.

כל ניו־יורקי איש מלחמה הוא — אנוס הוא להילחם על זכויותיו, על מקומו ברכבת, באוטובוס, במסעדה ובחנות והביישן והוותרן אינם יכולים להתקיים בה. בני אדם מצטופפים ונוגעים זה בזה בצד ובכתף, במרפק ובירך, והם נכרים זה לזה, ומתחרים זה עם זה על מקום ישיבה, על טבעת מתכת ברכבת להיתלות בה, ועל הזכות לצאת מקרון הבכא. והיטיב לצייר קארטוניסטן אחד מצב זה בציור שקרא לו: חינוכו של ג'נטלמן בניו־יורק. בשלשה ציורים אנו רואים את איש הנימוסים הבא מן העיירה אל ניו־יורק בשלשת שלבי חינוכו: הוא עומד על רציף הרכבת התחתית ומבקש להיכנס אל הקרון, בשעה שהמונים מתפרצים אל הפתח הפתוח. פעם ראשונה הוא עומד מן הצד, משתחווה לפני כל אחד ונותן לו זכות קדימה, להיכנס ראשון. ממחרת היום — הוא נלווה אל המתפרצים ונדחק עם כל הקהל. ביום השלישי — הוא דוחה במרפקו החזק — כוחו של בן עיירה! — את כל הרוצה להיכנס ונכנס ראשון.

זוהי ניו־יורק ואלה הם תושביה. ואם תיפגש עם ניו־יורקי בעירו —

אל נא תצפה שלא ישיג גבולך ולא יקפח זכותך ולא ידרוס על בהונות רגליך — כי איש מלחמה הוא מנעוריו.

ב

רצה הקדוש ברוך לזכותנו, אותי ואת רעיתי, והטילנו אל ניו־יורק. תחילה היו לנו דירות ארעי — כי לא ידעתי אם תתקיים משרתי בידי, ובשנה הראשונה התגוררנו בחדר מרוהט בהארלם.

— בהארלם? — יתמה הקורא, כי בזמננו יעורר זכרה של שכונה זו רגשות בלתי נעימים. הארלם היא משכן הכושים והפורטו־ריקנים, מקום של צפיפות ועוני וזוהמה, ושומר נפשו וכבודו וכיסו ירחק ממנה.

— כן, בהארלם, כי אז היה חלק גדול מהארלם רובע אצילים. שם היו בתי דירות מהודרים לבעלי היכולת ובתים פרטיים לעשירים.

בבית פרטי כזה שכרנו לנו חדר. באותו בית, בן חמש קומות, גרה אשה לבדה עם בנה הרווק. ומה הניע את בעלת הבית להכניס זוג למעונה? לא שכר הדירה היה הקובע, כי אם „רוח החיים". אשה אלמנה היתה, ובנה היה יוצא יום יום למשרדו, ונשארה לבדה עם המשרתת, והתהלכה בארבעה עשר חדריה שבחמש קומותיה, יחידה ונוגה עלתה וירדה על המדרגות ושמעה לקול צעדיה, ותקף אותה השיעמום, ובקשה להכניס זוג צעיר לביתה ומעט שמחה למעונה.

בין דרי השכונה היו רבים מאחינו בני ישראל, בני השכבה האמידה, שיצאו משיעבוד העבודה בבתי החרושת לחירותו של המסחר ומאפלת הדלות לאור האמידות. מראה הרחובות הראשיים, השדרה השביעית וסט. ניקולאס, היה כמראה ברודביי היום, אלא שהיו נקיים יותר, ולעת ערב היו המונים המונים עוברים ושבים, ומטיילים ומתבוננים בחלונות הראווה המקושטים. כשיצאנו לרחוב עברה לפנינו תהלוכה של גברים ונשים, צעירים וזקנים, שפניהם העידו עליהם שהם רואים עולם בחייהם, וביחוד היתה תלבושת הנשים מכריזה על חיי תפנוקים.

עם סוף הסתיו, אך החלו רוחות קרות מנשבות והעצים משירים עליהם, ופתי השלג לא נראו עוד — מהרו הנשים להוציא את פרוותיהן ולהיראות בהן. עיני לא היו רגילות עוד באדרות האמריקניות,

ששערותיהן פונות כלפי חוץ, וטיול בליל חורף בשדרות ההן היה נדמה לי כביקור בארץ מוזרה. עברו לפנינו נשים ובחורות לבושות פרוות שועלים ועורות אסטראחאן מסתלסלים ומבריקים, עורות הביבר וחולדות האגמים, עד עור החולד הצחור והיקר מאד, וכל אלה יצרו הרגשה של חום נעים, של פינוק וחיי עונג. ופני הנשים והנערות החלקות משומן (אפנת הרזון לא שררה אז), המאדימות מפוך ומגחכות מהנאה, ואצבעות ידיהן הזורקות אורות יהלומי טבעותיהן, וקולן המצלצל בצחוק — כל אלה העידו על שובע, ביטחון וסיפוק נפש. לא אכחד שנעמה לי סביבה זו, כאלו הבטיחה לי יציבות ונחת לעתיד לבוא.

היהדות בשכונה זו לא רננה בחוצות. היו בתי כנסיות ובתי ת״ת, ואחד מהם, תלמוד התורה במעלה העיר, שבאותן השנים ניהלו המשורר נ. סילקינר ע״ה, — מספר תלמידיו הגיע ליותר מאלף. אבל זה היה ברחובות הדלים. יהודי השדרות האמידות — הספיקו ל„הסתגל״, ומראה הרחוב ביום השבת לא נבדל ממראהו בימי החול. אדרבה: בימי השבתות גדלה התנועה, ומספר הלקוחות בחנויות גדלה. הבודדים שנראו הולכים בשבת בבוקר לתפלה נראו כזרים: בגדי שבתם התבלטו ולובשיהם כאלו התבלטו ברחשי לבם! בין הצטמצמות שלא להיראות ובין עוז נפש — ראו מקיימים אנו את יהדותנו גם כאן, בסביבה נכריה זו.

חדרנו שדרנו בו היה רחב ידים וגבוה מאד ומחלונותיו הארוכים נראו עצי הגן „מוריס פארק״. את ארוחותינו אכלנו במסעדות. סידור זה היה נוח לנו, שכן עבדנו שנינו, ולאחר עמל היום נפגשנו במסעדה היהודית־האונגארית ויוצאים אחר כך לטייל או אל התיאטרון. כך עברה עלינו שנה ראשונה.

בסוף שנים עשר חודש נתגלו פגימות בדיורנו. התכוונה האלמנה להנאתה, להתחמם לאור בני אדם צעירים, אבל כשנפגשה פנים אל פנים עם נוהג הצעירים — התעוררה בה התנגדות לשמחת חייהם. מרת נפש היתה. אם מחמת פחדה מפני הזקנה המתקרבת ואם מחמת בדידותה שהעיקה עליה או מפני תחלואים, וכל צליל של גיל צרם את אזנה. ביחוד התמרמרה כשהבאנו אורחים, ידידים ורעים, לשוחח ולהתעלס. אז שמענו דפיקה על הדלת וקול רוגז: סיג לנימוס — שתיקה.

ג

מהארלם עברנו אל איסטרן פארקביי. שנים מחברינו שעבדו עמי בלשכת החינוך הציעו לפנינו לשכור לנו דירה בשותפות ולגור יחד, זוג זוג בחדרו המיוחד, ומטבח וחדר אוכל כללי לכולנו. אל ה„חברה" הצטרפה עוד מכירה, בחורה לא צעירה שהיתה מתפרנסת מן התיאטרון או מסביבו — שחקנית לעתים וכותבת פזמונים ופיוטים לזמרי הוודיביל. ההצעה ישרה בעינינו מאד ושרנו „מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד" — ביחוד שעל ידי כך עלה שכר הדירה בזול גדול. הצטרפה אלינו עוד אלמנה, רזה וקטנת קומה ומהירת תנועה, ולה ילד קטן. היא קבלה על עצמה לנהל את המשק, לבשל ולנקות, בשכר חדר ומזונות ותוספת ממון קטנה. כך חיינו חיי שותפות בבית של שלש קומות.

את הסביבה של איסטרן פארקביי לא הספקתי להכיר יפה, כי אך התארחנו בה, ומקום עבודתנו והתעניינותנו היה במאנהיטן. בשכונה ההיא גרו אחינו שעלו משלב העוני אל האמידות וראינו בחייהם את ההשפעה האמריקנית. הלא רובם באו מן העיירות שבמזרח אירופה, שאת צורת רחובותיהם וסימטאותיהם ובתיהם ובקתותיהם צייר הסבא שלנו, מנדלי מוכר ספרים, ברוב כשרון ובריאליזם חותך. כאן השתקעו בבתים פרטיים, שלפני כל אחד מהם היתה גינה או מידשאה, ומשני צדי המדרכות ניטעו עצים רחבי נוף. לאט לאט למד בעל הבית להוקיר את המידשאה, לעבדה ולהשקותה ולטפחה ולנטוע פרחים בקצותיה, ולעת ערב נראה בעל הבית לבוש חולצה בלבד ואוחז את צנור הגומי בידו ומזליף. אפילו בנוהג זה בלבד היתה מהפכה: היחס אל העבודה והיחס אל הטבע.

ולא רחוק משם היתה ברונזביל — ושתי השכונות היו מנוגדות זו לזו. בברונזביל שרר הנוהג הישן, המשך הרובעים של ברדיטשוב, וואַרשה ולודז. עציה, שרידי מחמדיה מעת היותה כפר חוות, נכמשו ודשאה נדרס ונעלם, וטיח בתיה נפל, ורחובותיה מלאו דוכנים ואצטבאות של ירקות ופירות ודגים, והמוכרים והקונים התדיינו והתמקחו והתקוטטו והתפייסו, והקולות והצעקות החרישו את האזנים, והמדרכות נזדהמו בפסולת מזונות ובשיורי עתונים. אמת שתושבי

הרחובות ההם הרגישו מעין ביתיות, נוחות של רגילות, אבל לא כל אחד גורס: הבל החן.

הזקנות קמוטות הפנים והלבושות שמלות רחבות היו מרושלות. הן היו ישובות על גבי המדרגות שלפני בתי הדירות ומשוחחות. הגברים גוזזי הזקנים או המגולחים מאתמול — פניהם היו מודאגים וכובעיהם נטו לצד ערפם — והתרוצצו. כל אלה קבעו למקום צורת העיירה היהודית באירופה. ובתוך מהומה זו קפצו ילדים משחקים בכדורים. והבחורים היו עומדים לפני בתי המרקחת להתלוצץ בעוברים. ישן וחדש, איישישוק וניו־יורק מעורבות זו בזו.

לאחר נסיון של שנה באיסטרן פארקביי נתפרדה החבילה. נמאס עלינו להיות אורחים פורחים, דיירים אצל אחרים או עם אחרים. יצאנו משם לדירה מיוחדת לנו, ברחוב צדדי במאנהיטן, צעדים אחדים מן ה„גן המרכזי", קרן רחוב מאה וששה.

ד

חלק זה של מאנהיטן היה — והנהו גם כיום — דו פרצופי או רב פרצופי, וקצת משונה, כאותו הקוסם של י. ל. פרץ, שחבש לראשו צילינדר של משי ומכנסיו היו בלויים וקרועים. בשדרות הגן יתרוממו בתי דירות ענקיים, בהם גרו אמידים ועשירים, והרושם הכללי היה של רחבות ויופי ופנאי והתפנקות. לפני הבתים עמדו שומרי הסף, לבושי מדים, ומדי פעם צפצפו למוניות העוברות, להסיע את אחד הדיירים הלבושים הדר, למחוז חפצו. במקום ההוא פגשנו עוד את האדם החשוב בעיני עצמו, הנושא מקל תפארה בידו, ואשה עדוית תכשיטים. אבל מתוך מסדרונות האופל של הבתים המוזנחים מעט של הרחובות הצדדיים הגיחו פועלים אירלאנדיים עניים, פקידים דלים, וכושים רשים ועליזים, שהתהלכו להם בשדרה הרחבה.

נהנינו ביחוד מן הגן הנפלא, מן הטיולים בשבילים, מן העליות והירידות ומן השיט בסירה באגם. מדי בוקר היינו יוצאים ומקיפים את האגם. בשבילי הרכיבה ראינו בחורות ונשים צעירות לבושות בגדי פרשים מהודקים ונעולות מגפים גבוהים, רוכבות בגאווה ומצליפות בשוטיהן בתנועות חן. לפעמים מצאנו את המדריכה,

מורת הרכיבה, מלווה קבוצת רוכבות. אחת מהן קרובה לנו, נערה מאירופה, שהיתה בניו־יורק למורה ב„אקדמיה לרכיבה", ואת השם שארפשטיין קיצרה והיה לשארפי. שם היינו פוגשים גם את אדירי ההון כשהם יוצאים לטיול השחרית שלהם, ביניהם פליכס מ. וואַרבורג שנראה אצילי מאד וטייל עם בנו ונשא את מקל תפארתו בחשיבות יתירה.

לצערנו לא יכולנו להישאר באותה סביבה זמן רב. בן נולד לנו וקשה היה עלינו להורידו יום יום מן הקומה הגבוהה לשם אוויר החוץ. זה היה לאחר מלחמת העולם הראשונה והורגש מחסור גדול בדירות. לא היתה לנו ברירה אלא לקנות לנו בית משלנו.

האשה שמידה קנינו את הבית — בנתה אותו לעצמה ולבנה, וקיוותה לדור בו ולהתענג עליו, אבל בעלה מת עליה ובנה היה לפקיד באחד הבנקים הגדולים של וואל סטריט ורצה להימצא בקרבת מקום עבודתו. על כן החליטה למכור את הבית. כשנסעתי בפעם הראשונה לראות את הבית נלוותה אלי האלמנה ושעה ארוכה בלינו ברכבת עד שהגענו אל שיפסהד ביי, בקצה ברוקלין, על שפת לשון הים. באנו שמה ביום חורף מושלג. כשיצאנו מתחנת הרכבת נשבו אל פנינו רוחות קרות מן המרחבים שהשתרעו לפנינו ומן הים הקרוב. הרחובות מכוסים היו שלג צח שלא דרכה עליהן רגל. הבתים המרוחקים זה מזה היו בני קומותים, כל אחד מדשאה לפניו וגן מאחוריו. בדרך הליכתנו פגשנו אחת משכנותיה של בעלת הבית, אשה צעירה עטופת פרווה, שופעת בריאות, ולחייה סמוקות מקור. רגע עמדה ודיברה עם האלמנה וצחקה מתוך צהלת חיים בפה מלא. הסביבה כולה עשתה רושם של כפריות, של רחבות, של ערבת שלגים ורוחות. מצדי הרחובות גדלו בוקיצות עבות גזעים ורחבות בדים. אף כי ראיתי את המקום ביום חורף והעצים חשופים היו וגבישי קרח היו תלויים ויורדים מן הענפים, יכולתי לצייר לעצמי את צורת הרחובות בימות החמה. אפלולים יהיו מצילן של צמרות העצים הנוגעות זו בזו ומהוות חופה ירוקה, והרוח המביאה עתה קור תהא אז קלה ונעימה ותשיב את הנפש.

המרחבים, העצים, לובן השלג ואדמומית לחייה של האשה הצעירה וההסונה — הכריעו וקניתי את הבית ועברנו לגור בו.

עשרים וחמש שנים דרנו בו והתענגנו עליו. היה זה בית מוצק

שנבנה בידה הרחבה של אשה עשירה לרווחתה ולנוחותה. החדרים היו רחבי ידים, וכמה מהם מצופים לוחות עץ מלוטש. לפני הבית היתה מדשאה גדולה ומאחוריו חצר. והעיקר: המרפסת. בקומה השניה היתה מרפסת גדולה פתוחה בקיץ וסגורה בימות החורף. כשבעה חדשים בשנה היינו מבלים רוב זמננו במרפסת זו, שענפי עצי המדרכה הגיעו אליה וסוככו עליה בשפעת עליהם, עד כי דמתה כולה לסוכה טובעת בירק. באוויר הצח הייתי קורא וכותב ומקבל אורחים.

שכונה זו, שיפסהד ביי, מוניטין יצאו לה לפנים. שם נערכו התחרויות במרוץ סוסים וחובבי אספורט זה היו נאספים לאלפים במועד המרוץ. יש שבאו לשם האספורט ויש שבאו לשם תכלית, לנסות מזלם ולזכות בהתחרות. על שפת לשון הים נבנו בתים וארמונות שנקראו אז „טור המיליונרים", כי עשירים אדירים דרו בהם. נפתחו שם מלונות ומסעדות לאורחים שבאו מקרוב ומרחוק. השכונה כולה היתה הומה וסואנת מאלפי אוהבי בטלה ולהוטי משחק ורודפי מזל שהקריבו את ממונם ואת ממון קרוביהם וידידיהם על מזבח תאוותם. סוף סוף ראתה הממשלה לחובה לה לאסור את ההתחרות במקום זה. אז שממה השכונה. מגרש ההתחרות שהשתרע על שטח עצום גודר מסביב ועלו בו קוצים. העשירים עקרו משם, הארמונות נוטשו ונתנוונו. המלונות והמסעדות הנהדרים ירדו מגדולתם ושימשו מאז לדלת העם ולאורחים הבאים שמה לבלות שעות מועטות בדיג. אך מסעדה אחת גדולה ומפורסמת נשארה עוד שם, זוהי של לונדי המפורסמת שרבים נוהרים אליה בערבים ובימי חג ומועד. בשכונה השתקעו אירלאנדים זקנים שפרשו מעבודתם וחיו מן המוכן. החיים הלכו שם לאט לאט, כמי השילוח.

למרות ירידתו היה המקום מעניין מאד, כי שימש מרכז לדייגים. מן הנמל הקטן שעל שפת המפרץ יוצאות סירות דוגה קטנות וגדולות, אם לצרכיהם של דייגים פרופיסיונאליים המפליגים אל הים לשם דיג גדול או לחובבים היוצאים לשעות אחדות לשם שעשועים. היו שם גם חנויות ובני ניו־יורק באים שמה לקנות מזונות מן הים. כמובן שנפתחו שם גם חנויות למכשירי דיג, ובחלונות הראווה מוצגים חכות ורשתות וקרסים ופחי תולעים, ומסעדות מיוחדות למאכלי דגים שונים ולסרטנים ולחלזונות. בכל החלל נודף ריח מליחות ובמקצת ריח עיפוש

ובלייה מקרשי הנמל והסירות שגלי הים מכים בהם כל הימים.

העוברים והשבים ברובם איטאלקים נעולים מגפי גומי גבוהים ובידיהם חכות וקרסים ופחי תולעים. עתים רואים את הדייגים קורסים על ברכיהם ועוסקים בתיקונה של רשת ענקית הפרושה לפניהם. סירות ואניות קטנות משוטטות על פני המים, ביניהן גם סירות־בתים שמשפחות דרות בהן. מעת לעת ראינו על מכסה הספינה אשה תולה כבסיה על חבל מתוח לייבשם או מישהו מבשל ארוחתו שם.

מבחינת הסביבה החברתית לא מצאנו עונג מיוחד שם. שכני היו, כאמור, אירלאנדים באים בימים, קאתולים נאמנים החיים מפי הכמרים ורוכשים להם את השקפותיהם על העולם ועל הפוליטיקה מן הכנסיה. ביחוד היו הנשים, מהן רווקות זקנות, ציילניות ואדוקות בדת ומתייחסות אל היהודים כאל צולבי ישו. הן היו מתמידות לקרוא בעתונים הצהובים את מקרי הרצח והגיטין והניאוף וידעו פרטי כל המשפטים, נהנות מן הקריאה ומתאנחות על ירידת המוסר בדור. תחילה רגזו שכנינו אלה על האשה גרין שמכרה את ביתה ליהודי והכניסה שעטנז אל סביבה טהורה, אבל במשך הימים התרגלו אלינו ולא ראו עוון בנו. אדרבה, הראה הראו לנו סימני כבוד. מעולם לא הטרידונו ולא הראו לנו פנים זועפות וכשהיינו צריכים לתיקון קל של גדר, וכיוצא בזה, היו מסייעים לנו בעצה, ולפעמים גם בעבודה ממש. יהודים לא היו כמעט בסביבה, חוץ מאחדים שלא התבלטו.

לאחר כמה שנים, כשהחלו קבלנים לבקש מגרשים פנויים לבנות שכונות חדשות, בגלל המחסור בבתים שלא הוקל — נמכר גם מגרש ההתחרות הגדול ונבנו עליו המון רחובות והקימו בהם טורים טורים של בתים, לבני משפחה אחת או שתים, כולם שווי צורה ושווי מידות ושווי צבעים, שהטילו שיעמום בחדגוניותם ובכיעור תבניתם. אז באו אחינו בני ישראל, בצירוף איטאלקים מועטים, וקנו את הבתים והתיישבו בהם. הבאים היו ברובם בעלי מלאכה ופועלים שהספיקו בשנים הטובות ההן לחשוך להם מעט כסף. הם לא היו ענקים ברוחם ולא אניגים בדעתם. כמובן שמיהרו להקים בית תפילה, וזמן רב לא היה להם רב קבוע, ואך בימים הנוראים הזמינו מישהו לשמש רב ודרשן. רציתי לתמוך בבית הכנסת הקרוב לביתי, אבל מנהגיו לא היו לפי רוחי. ביחוד קשה היה לי לשבת במקדש־מעט זה בימים הנוראים

בשעת ה„אפפיעל", כשהכריזו על התרומות. נואמים שונים נאמו, אחד סייע לחברו, האחד בברכות, השני בתוכחות והשלישי בבדיחות. באותה שעה הפך בית הכנסת ליריד של משא ומתן, שחוק וקלות ראש. וביום הכיפורים, לפני תפלת נעילה, עלה הרב הארעי על הבימה ודרש מן הקהל שימהרו לשלם נדרם מיד לאחר החג, כי הנודר ואינו משלם אינו מוציא שנתו, ואף בניו ובנותיו מתים. התבוננתי בפני השומעים ולא ראיתי בהם לא תימהון ולא דיכאון.

במרתף בית הכנסת פתחו גם בית ספר והשמש, הוא היה גם בעל הקריאה, הביא להם תעודת עניות וזו הספיקה להם להעמידו מורה ומלמד. והורה „עברי" לילדים שהסכימו ללמוד מפיו.

ו

מהלך שמונה דקות משם היתה השכונה האמידה הנקראת „מאנהיטן ביטש", כי עומדת היא על שפת הים. שונה היתה משכונתנו תכלית שינוי. בתיה נאים וטובלים בירק ומוקפים פרחים ושקט ברחובותיה, — לא שקט השממה, כי אם שלוות השאננים. רק רחוב אחד שבקצה השכונה הוקצה למסחר, ובו נפתחו החנויות והמסעדות והמכבסות ובתי המלאכה ובית המרקחת, וכל הדרוש לבני המקום. בשכונה הוקם בית כנסת מפואר, שמרני ברוחו, וגינוני התפלה בו נאים, אבל הגבאים מהיותם עשירים ושנים שלשה מהם מיהודי גרמניה, מקור הריפורמה, נטו אל הליבראליות בדת והעמידו עוגב בהיכל, לנגן בו בשבתות ובמועדים, ומשוררי המקהלה מעורבים היו, זכרים ונקבות, ואחת מהם שלא מבני ברית, ושרה את ה„שעמא איסראעל" מתוך תעתיק אנגלי ובחיתוך דיבור זר.

משנתרבו התושבים, וביניהם רבים מ„עמך", שעוד לפני שנים מעטות עבדו בבתי חרושת ועתה היו ל„בעלים", לא השביע מקדש מעט זה את רצונם ונגשו להקים בית תפלה אורתודוכסי. תחילה פרצו חילוקי דעות בין הגבאים ובין כמה מהחברים. לא אדע למדי את הנימוקים של החילוקים, אבל לא אחטא לאמת אם אומר, שלא כולם יצאו ממקור אידיאולוגי. „איני שומר שבת ואיני נזהר במאכלות אסורים — אמר לי אחד מן ה„אורתודוכסים", — אבל כשאני בא

לתפלה רצוני לטעום בה טעם הורי בעיר מולדתם, נרתע אני מפני מנהגי בית יראה". אשה אחת שנסעה במכונית שלה וראתני עובר ברחוב — הדבר היה ביום השבת — יצאה לדבר עמי על הצורך שהיא מרגישה בבית כנסת חרדי. וודאי היו עסקי כבוד גורמים הרבה. הגבאים הראשונים בבית הכנסת השמרני היו „אריסטוקראטים", בני דור שלישי ורביעי באמריקה, והתייחסו בזלזול אל המתיישבים החדשים שגרסו שיניהם בדיבור האנגלי וחותם העיירה האירופית עדיין טבוע היה בהם ובתנועותיהם. לא יכלו שני הטיפוסים לדור בכפיפה אחת בשלום ונתפרדו. במשך הימים נשתנו הגבאים בשני המוסדות ונתמלאו בתי התפלה מתפללים ובתי הספר תלמידים. בית ספרם של האורתודוכסים גדל והתפתח יפה ונחשב עתה על הטובים שבעיר.

מעניינים חבלי הלידה של בתי הכנסיות החדשים. כשנבנה בית הכנסת האורתודוכסי לא יכלו לכלכל רב, על כן הזמינו „דרשן" לימים הנוראים. בא אברך, שהיה כנראה קרובו של אחד הגבאים, לדרוש ביום הכיפורים. הוא למד את דרשתו באידיש בעל פה. מתוך איזה ספר או מתוך דרשה כתובה שמסר לו מישהו, וחזר על הדברים הנדושים ביבשות, בלי רוח. הקהל השתעמם ושעת דרשתו נדמתה להם כנצח, וכשסיים נשמעו מכל הצדדים אנחות ריווח והקלה. אך הדרשן הוסיף ואמר באנגלית רצוצה: אם רצונכם בכך אחזור על הדברים באנגלית.

— לא! לא!

כעבור שנה הזמינו את יוסף בארונדס, זה שהיה רדיקאלי בראשיתו וניהל את איגודי הפועלים, את תופרי בגדי הגברים ואת התופרות ואת השחקנים היהודיים ועובדי הדפוס היהודים, ולאחר הפרעות בקישינוב באה מהפכה ברוחו וחזר אל קנייני עמו בלב שלם והיה לאחד מראשי הציונים. מיד כשבא להתפלל נכנס לתפקידו של רב ורועה רוחני, התפלל מתוך התלהבות ודביקות ומדי פעם העיר את הקהל על קדושת התפלות ותכנן ונאם נאום נפלא מלא רגש קדושה ודרש מכל אחד לעשות חשבון נפשו היהודית ולחזור בתשובה שלימה. וקל היה להכיר שהוא עצמו אזור אמונה ונפשו רוחצת בעדנים מרבנותו שנפלה פתאום בחלקו.

ועתה בית הכנסת הוא מן החשובים והשפעתו ניכרת בכל הסביבה.

בימים שישבתי קרוב לשכונה ההיא למדתי לדעת את ההבדל שבין כרך ובין פרבר. בכרך קשה לקיים חיי קהילה ישראלית. תושבי בתי המעונות הענקיים זרים זה לזה. מתעלמים הם בתוך בתיהם ללא זיקה ציבורית. דעת קהל אינה קיימת בכרך. לא כך בשכונה של בתים קטנים, שיושביהם מכירים זה את זה ובניהם משחקים יחד. הנשים נפגשות בחנות ובאיטליז ועל שפת הים ומשוחחות זו עם זו. שם נוצרת דעת קהל ומשתרר קונפורמיזם. אם יוקם בית כנסת חייב כל אחד להצטרף אליו, וכן חייבים הילדים לבקר בבית הספר שעל ידו. אם לא יבקר הילד תבוא משלחת מטעם וועד בית הספר לדיין עם ההורים. ובשעת מגבית אין אדם יכול להתחמק מתרומה. יחסי שכנות ועסקי פרנסה ורצון ההתראות — כולם פועלים לטובה.

לשכונה זו היינו הולכים לשם טיול, ורכשנו לנו שם גם מכירים טובים. טיילנו ברציף האספלט. בבוקר היינו אני ורעיתי יוצאים מביתנו ועוברים ברחובות השקטים, הירוקים, הרועפים זוך ורוך ונוי, עד שהגענו אל הטיילת שעל שפת הים. מעולם לא נלאינו משמוע את שאון הגלים המשתברים אל הסלעים, פעם ברוח שעשועים ופעם באימה ובחימה.

אחרי עשרים וחמש שנות מגורים באותו בית החלטנו לעבור ללב מאנהיטן העליונה. הגיל והעבודה גרמו שקשה היה עלי טורח הנסיעה ברכבת התחתית. אף בני ובתי נכנסו למכללות שבמעלה העיר. החלטנו אז לצאת שם ולגור בקרבת קולומביה והמוסד בו אני מלמד.

ז

מן הראוי לעבור למקום נאה, ואיזהו? הוי אומר: ריברסייד דרייב.

קשתה עלינו הפרידה משיפסהד ביי. מראה הים המשתרע לפניך לכל מלוא עיניך וללא גבולות יוצר הרגשה של חירות, של עולם הפתוח לפניך. כל מי שטבל רגלו בחול הים לא ישתחרר עוד מן הגעגועים אליו. אבל אונס הוא!

בואי, רעיתי, ונלך אל שפת ההודסון ונתבונן בדירות. לא פעם טיילנו שם ונהנינו.

מה נפלא המקום! בין טורי בתי המעונות הענקיים באלפי עיניהם — חלונותיהם ובין מימי ההודסון השוטפים משתרע גן לאורך מילים, גן של שדרות ומשעולים עולים ויורדים, וספסלים עומדים מוכנים ומזומנים לשם מנוחה ושיחה. ומכל מקום רואה אתה את הספינות העוברות. ולמולך, מעבר לנהר, יתרוממו הרי ניו־י׳ורסי וסלעיהם, ובערבים יאירו שם אותיות של אש, מודעות והכרזות, המשתקפות במימי הנהר בשלל צבעיהן.

כן, רעיתי, נגור כאן. מחר נצא לבקש דירה באחד מן הבתים הענקיים האלה.

והדבר לא קשה היה. היתה זו שעה נוחה לדיירים. המסחר ירד, גדל מספר המובטלים, משפחות עזבו את דירותיהן הגדולות והיקרות ועברו לדור בשכונות זולות. כמעט על כל בית נתלה שלט „דירות להשכיר". נכנסנו אל בתים אחדים המפוארים ביותר.

קצת בנקיפת לב. הקרתנות שבי עיכבה. מַדי שומרי הפתח בלויית פסי הזהב והכפתורים הנוצצים הזכירוני את פקידי רוסיה. ידעתי אמנם שלובשי המדים הללו אך שמשים הם, אבל אין מקשים על הרגשה.

ראינו דירות אחדות. באנו אל אחת גדולה ומפוארה ביותר. הטרקלין רחב ידים היה ותיקרתו־כיפתו גבוהה גבוהה. מעל התקרה השתלשלו נברשות ברזל עטורות אשכולות בדולח שהפיקו נוגה כחלחל לאור השמש. עם לילה, עת יודלק החשמל, יהיו קני הבדולח המלוטשים מזהירים בצבעים מתחלפים כצבעי הקשת. בכותל המזרח שובצה אספקלריה ענקית ומימי ההודסון השתקפו בה ונעלמה המחיצה שבין החדר והנהר. טפיטי הכתלים, מהם של משי ומהם של עור, והרצפות המצוחצחות והחלל הרם והנישא טבועים היו בחותם העושר הגדול, טרקלין זה נועד לקבלת אורחים, לשם שתיה ולשם ריקוד, ונראה כאולם איתני ההון בסרטי הוליבוד. נכנס אתה לדירה ומיד משקיף ממנה אל דרי מטה מגבוה.

— צבי — אמרה לי אשתי לאחר שנקבו את שכר הדירה ולא היה גבוה ביותר — ראה את הנוף! דירה כזו מרחיבה דעתו של אדם! מה דעתך?

— לא.

היא נדהמה.

מפני מה עניתי בשלילה? לא ידעתי ברורות. הרתיעה מפני הגדלות ומראה העושר. איך אסתגל לארמון זה? מה הם הרהיטים שאעמיד בחדרי פאר אלה? האם לא ישמשו כלי תעודת עניות? ואם תכבה ותקולקל נורת חשמל — כיצד אמירנה בחדשה? האזמין משרתים בעלי סולמות שיעלו למרומים להחליף מנורה?

תחת זאת החלטתי לקנות לי בית קטן בסביבה, מהלך דקה או שתים משדרה הדורה זו. ברחובות הצדדים ישנם בתים פרטיים, צרים וגבוהים, רובם בני חמש קומות, שנבנו לשם נוחיותם של בני משפחה אחת. כמובן למשפחות בלתי עניות. כמעט כולם נבנו בתבנית אחת, מורשת הארדיכלות האנגלית. ראשונה דאגו שיהיו הבתים מוגנים יפה מפני ליסטים וגנבים. הכתלים עבים, חלונות הקומות התחתונות מסוככים שבכות ברזל, השערים והדלתות הפונים החוצה כבדים הם, סגורים ומסוגרים ולא ייפתחו אף בכשיל וכילפות. הקומה התחתונה הוקצתה כולה לפתרון שאלת „מה נאכל", שם היה מטבח גדול ובמרכזו כירים לבשל לגדוד חיילים. בקומה השניה היה חדר האוכל (התבשילים הועלו במעלית מיוחדת) והטרקלין לקבלת אורחים, בשלישית — חדרי השינה לבעלי הבית, ברביעית — חדרי משכב נוספים לבנים ולבנות, ובחמישית — חדרי המשרתים והמשרתות.

סידור זה טוב ויפה היה לפני ששים שבעים שנה, כשמשרתים ומשרתות מצויים היו, והבית נחשב ל„מבצר", ובני המשפחה קשורים היו זה בזה, ו„הזקן" היה ראש וראשון, והכל נשמעים לו. בינתים נשתנו התנאים. העבדים והשפחות נעלמו, קשרי המשפחה ניתקו, הבן והבת הלכו להם אל המכללות שמחוץ לעיר, וכשסיימו יצאו לרשות עצמם, לחיות כבני חורין, בלי פיקוח הורים. בקיצור: הבנים נעלמו והבית שמם. חדרי הקומה החמישית שנועדו לשפחות — הפכו מחסנים לארגזים ישנים ולפורטרטים של „אבות" ולשטיחים שבלו ולגרוטאות. חדרי הדיוטה הרביעית ריקנים הם ואיש לא יגע במטותיהם המוצעות והמאובקות, בשלישית יישנו שני פלגי הגוף, זקן וזקנה גאיונים וחסרי אונים, המבלים יומם בטרקלין וצופים ממנו אל הרחוב כדי להבריח את שממונם, ואוכלים במטבח הקודר מלמטה, שלא לטרוח בהעלאת התבשילים. חדשים רבים ייסגר הבית על מסגר וחלונותיו יכוסו

קרשים — הזקן והזקנה יסעו אל בית הקיץ או אל בית החורף במיין או בפלורידה, או יצאו לשם דיג וציד. וכשימות אחד מבני הזוג, וכרגיל ימות הבעל תחילה, תישאר האלמנה גלמודה, תעלה ותרד על המדרגות ותתהה על חייה.

הבית שנכנסתי לדור בו היה מטיפוס זה. שייך היה לאחד מגדולי התעשיה, וכשמת הבעל והבנים יצאו אל אחד הפרברים נשארה בו האלמנה בודדה, עד כי שבקה חיים, והבית נמכר.

ח

אך כשמונה שנים עברו משעה שבאתי לדור בשכונה זו, בשנת 1946, וכמה שינויים באו בה מאז!

תופעה ראשונה שנתגלתה לפני היה מספרם הגדול של מעוני הבדידות. כידוע גדולה הבדידות בכרך, ביחוד בין דרי בתי המגורים הגדולים. וגדולה היא ביותר בין הזקנים שחסרים להם בני משפחה. מאנהיטן העליונה כאלו נעשתה עיר מקלט לגלמודים: לאלמנים לאלמנות, לגרושים ולגרושות, לזקנים ולזקנות שבניהם יצאו לרשות עצמם, והם, הזקנים, פרשו מעבודה וממסחר והכנסתם קבועה. משום מה מתרכזים הם בסביבה זו? אולי משום שהיא קרובה ביותר לטבור העיר והם מגיעים אל מרכז השעשועים והמסחר בשעה קלה. לשם אלה הוקמו מלונות רבים, הכוללים דירות פעוטות, בנות חדר או שנים, בצירוף מטבחון לבישולה של סעודה קלה, והמלון מספק גם שירות. הבתים בני חמש הקומות שונו לבתי דירות קטנות כאלו והבית בו דרה משפחה אחת — יגורו בו עתה כעשרה זוגות. למען ה„בודדים" ישנן קאפיטיריות רבות שבהן ישבו וישהו שעות בכל יום לטעימה קלה, ובעיקר לשם בילוי זמן, או לפי הנוסח השני: כילוי זמן.

תחילה לא ראיתי בדידות זו. עם בוקר, כשיצאתי לטיול של שחרית, ראיתי גברים ונשים המוליכים את כלביהם הגדולים עם הקטנים, השעירים והמפילים חרדות או הרכים והתשושים המעוררים רחמים ברפיונם! — את כולם הוציאו לשאוף רוח צח. היה זה בעיני סימן של עושר ושל אצילות, כי מי זה יוכל להרשות לעצמו לגדל כלב

בכרך ולספק לו מזונות ולסרקו ולרחצו ולטפל בו כל הטיפולים המרובים הדרושים לרווחתו? וודאי אדם שפסקו דאגותיו והוא רואה את עולמו בחייו. ומי זה יוכל לקנות לכלבים את המאכלים המיוחדים הנועדים להם והנמכרים ביוקר גדול? הוי אומר שמגדל כלב בעל הון הוא. ברם כעבור זמן, כשהתבוננתי יפה בפני מוליכי הכלבים, ואולי יפה לומר: מולכי הכלבים, נדמה לי שאין הם מפיקים קורת רוח. ראיתי זקנות שמחמת רוגז ומרי נפש נתעקמו שרטוטי פניהן ובעיניהן מהבהבים ניצוצי חרון ואיבה לבני אדם. ראיתי זקנים, והם רכים ונוחים יותר מן הזקנות, אבל שיעמומם ואדישותם לחיים צווחים מהם בקולי קולות. הם מן התושבים המתמידים בקאפיטיריות ומאריכים שם בישיבה ומשתדלים לקשור שיחות ולרכוש להם מכירים חדשים, ואף זה מתוך נומה, בלא עירנות ובלא ציפיה.

אגב: בעת בואי שמה הייתי עם הארץ גמור במסכת כלבים. שכני הסמוך לביתי היה מוליך יום יום את כלבו לטיול. פעם אזרתי עוז ושאלתיו מאיזה סוג הוא כלבו. הוא שמע וחייך:

— אין אתה מבחין בכלבים?

— לצערי לא. אבי לא למדני זאת.

— ידעתי, ידעתי. בניו־יורק תמצא בני אדם שאינם מבחינים אפילו בין בולדוג ובין פאפיליון. בוא עמי אל השדרה ואלמדך ראשית דעת בפרשה זו.

יצאנו וכשראה איש וכלבו עמד להורותני דעה והבחנה.

— ראה נא. כלב זה הוא מסוג האסקימו. התבונן במבנה גוו, דומה הוא לזאב ואינו נובח. בסיביריה הוא מושך עגלות. וכלב שעיר זה, המובל בידי האשה, שתי אזניו פרושות ככנפי יונה וזנבו כאדרת שיער. זהו פאפיליון, נחמד לשעשועים. האשה הצעירה הנושאת בזרועותיה כלב סיני קטן ואפו סולד — דע לך שהוא פקיניז. ועתה פקח עיניך על הבולדוג. זהו כלב שמירה מעולה, אפו רחב והוא מפיל אימים במראהו. בו משתמשים למלחמה, להתנפל ולהבריח.

כך היה שונה לי משנת כלבים. לצערי איני תלמיד מקשיב ועד היום אני טועה בכל המינים.

כשבאתי אל הסביבה היא היתה מעורבת, ויהודיה היו לא מעטים. ואף על פי כן לא ניכר שם חותם יהודי, בכל אופן לא חותם מובהק. היו

בתי כנסיות נאים וגדולים, נמצאו איטליזים כשרים, אבל כל אלה היו מפוזרים. הרחוב הגדול והנהדר, שדרת קצה המערב (וועסט ענד אוועניו), היה קובע את הצביון הכללי, והוא היה של עושר, אבל לא של יהדות בולטת. היה זה „גיטו מוזהב". אבל במשך השנים הולך פרצופו ומשתנה. כשנגולה מגילת היסורים הראשונה של יהודי גרמניה באו אל הסביבה יהודים פליטי אותה ארץ, אלה שהספיקו עוד להביא עמהם קצת רכוש ושמרו נוהג האצילות, זכר לימי האושר. הם הרבו לטייל בשדרות ריברסייד ודיברו גרמנית וקראו את עתונם המיוחד „אויפבוי", והיו כקהילה אירופאית בכרך זה: בגדי יום טוב, ומקלות ביד, ופסיעות קטנות, וחשיבות יתירה, והשתחוויות ודברי נימוס. אחר כך החלו לבוא פליטי מחנות הריכוז, יהודים פולנים ששמרו עוד על דיבורם הפולני או על הגרמני המיוהד, וניכרו בתנועותיהם העצבניות, בחפזונם, בשיחותיהן שניהלו בקול רם, וכמה מהם שמרו עוד במידת מה על צורתם הישנה ונהגו בתנועות של בית המדרש. כשהיה מלון מארסיי משמש להם אכסניה ראשונה היו מתהלכים שם קבוצות קבוצות ומתווכחים ומתנצחים, וניגון הגמרא נשמע מפיהם, אף כי לא נגעו השיחות בהוויות של אביי ורבא. בימי השבתות והמועדים נראה אב מחזיק בידי בניו הקטנים ומוליכם לתפילה. בחג הסוכות רואים בני אדם נושאים לולביהם. בשנים האחרונות נוספו עליהם טיפוסים חדשים, אדוקים מקארפאטורוס ומן הסביבות החסידיות. בבית ספר אחד „בית יעקב" למדו בחורות בוגרות, והוריהן לא הרשו להן לראות תמונות נעות. אחדים מן האדמו"רים פתחו בתי כנסיות קטנים, מעין „שטיבלעך", ואף ישיבות קטנות. לפעמים פוגעים ברחוב באדמו"ר או ברב ארוך זקן וחבוש כובע רבני אונגארי, נמוך כיפה ורחב תיתורה, עשוי קטיפה מבהיקה. אף ראיתי בשדרה ביום השבת אחר הצהרים ילדים מגולחי ראשים, מכוסי כיפות קטנות ופאותיהם ארוכות ומסולסלות, ואף על פי כן נשאו בידיהם כדורי גומי למשחק — תמזיג של מונקאץ' וניו־יורק. מעת לעת שומעים מפי הטיילנים הנפגשים אלה באלה ברכות „גוט שבת" ו„גוט יום טוב", והמתלוצצים קבעו לשדרות שם חדש „גוט שבת בולווארד".

ביום שבת אחד, בבוקר בהיר מאד, יצאתי מביתי והצצתי לשדרת וועסט ענד. השעה היתה מוקדמת ושלוות השקט עטפה את הרחוב.